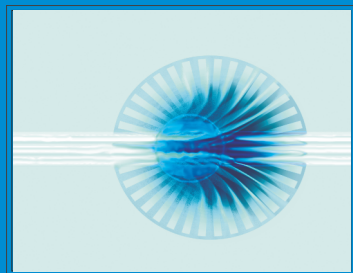

Współczesne badania, problemy i analizy językoznawcze

nr 15 rok 2021

ISSN 2391-5137

Językoznawstwo

Andrey Zaynuldinov Tiarenkov Роль собственно-оценочной семантики при выражении ласкового отношения в современном русском языке

Joanna Satoła-Staškowiak Wpływ pandemii na polską, bułgarską i czeską leksykologię w roku 2020 i na początku 2021

Jolanta Józwiak Коронавирус – невидимый противник. Военная лексика в языковом образе пандемии в медийных текстах

Karina Szymańska-Galińska Gwara miejska jako determinant tożsamości regionalnej na przykładzie współczesnej gwary miejskiej Poznania

Andrey Babanov, Iliа Afanasev Opis struktur syntaktycznych we wczesnych pracach Zenona Klemensiewicza i Noama Chomskiego

Ekaterina Vasilenko Тематическая структура интолерантного дискурса

Anna Bielska (Un)translatability of culture-bound elements in AVT

Sławomir Kowalewski Gry komputerowe jako hiperteksty

Liudmila Glukhanko, Eugene Ivanov Афарызм і малыя тэкставыя формы: суадноснае і агульнае (на матэрыяле беларускай, рускай, польскай, англійскай моў)

Julia Petrushevskaja Направления исследований национально-культурного своеобразия белорусских пословиц (конец XIX – начало XXI века): методология, проблемы, перспективы (часть 1)

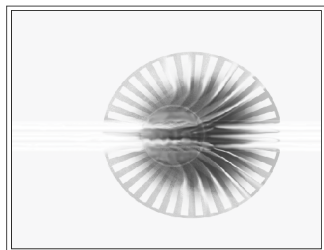
Hsin-Yun Lee Активные русские пословицы тематической группы «Судьба» и их сербские пословичные соответствия (на фоне китайского языка)

Współczesne badania, problemy i analizy językoznawcze

nr 15 rok 2021

ISSN 2391-5137

Językoznawstwo

Akademia Humanistyczno-Ekonomiczna w Łodzi

Redakcja czasopisma

Prof. nadzw. dr hab. Krzysztof Kusal (redaktor naczelny)
Dr Anna Fadecka (z-ca redaktora naczelnego)

Rada programowa

Prof. dr hab. Diana Blagoeva (Instytut Języka Bułgarskiego, Bułgarska Akademia Nauk, Bułgaria)
Prof. dr hab. Grażyna Habrajska (Uniwersytet Łódzki)
Prof. dr hab. Eugene Ivanov (Mohylev State A. Kuleshov University, Białoruś)
Dr Anna Kisiel (KU Leuven, Belgia)
Prof. dr hab. Siya Kolkovska (Instytut Języka Bułgarskiego, Bułgarska Akademia Nauk, Bułgaria)
Prof. dr hab. Gintautas Kundrotas (Vytautas Magnus University, Litwa)
Prof. dr hab. Elżbieta Laskowska (Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy)
Prof. nadzw. dr hab. Julia Mazurkiewicz-Sułkowska (Uniwersytet Łódzki)
Prof. dr hab. Wolfgang Mieder (University of Vermont, USA)
Prof. dr hab. Valerij Mokiienko (Petersburski Uniwersytet Państwowy, Rosja)
Prof. nadzw. dr hab. Joanna Satola-Staśkowiak (Akademia Humanistyczno-Ekonomiczna w Łodzi)
Prof. dr hab. Tatiana Shkapenko (Bałtycki Uniwersytet Federalny im. E. Kanta, Rosja)
Prof. nadzw. dr hab. Andrzej Sitarski (UAM w Poznaniu)
Dr Slávka Tomaščíková (Uniwersytet Pavla Jozefa Šafárika w Koszycach, Słowacja)
Prof. dr hab. Harry Walter (Universität Greifswald, Niemcy)
Prof. nadzw. dr hab. Włodzimierz Wysoczański (Uniwersytet Wrocławski)
Prof. dr hab. Andrey Zaynuldinov (University of Barcelona, Hiszpania)

Redaktorzy naukowemu numeru

Prof. nadzw. dr hab. Krzysztof Kusal
Dr Anna Fadecka

Redaktorzy tematyczni

Prof. nadzw. dr hab. Krzysztof Kusal
Dr Anna Fadecka
Dr Olga Majchrzak

Redaktorzy językowi

Anna Fadecka (polski), Irina Kabyszewa (rosyjski), Krzysztof Kusal (białoruski, rosyjski, ukraiński)

Recenzenci: na stronie www.jezykoznawstwo.ahe.lodz.pl/pl/redakcja

Redakcja „Językoznawstwa” Akademia Humanistyczno-Ekonomiczna w Łodzi

Katedra Komunikacji Językowej
90-212 Łódź, ul. Sterlinga 26, pok. K-315
tel. 42 29 95 676; e-mail: jezykoznavstwo@ahe.lodz.pl
www.jezykoznawstwo.ahe.lodz.pl

© Copyright by Akademia Humanistyczno-Ekonomiczna w Łodzi
Łódź 2021

ISSN 2391-5137

Wersją podstawową jest wersja drukowana

Skład DTP Monika Poradecka

Wydawnictwo Akademii Humanistyczno-Ekonomicznej w Łodzi

90-212 Łódź, ul. Sterlinga 26, tel. 42 63 15 908;
e-mail: wydawnictwo@ahe.lodz.pl
www.wydawnictwo.ahe.lodz.pl

Spis treści

SEMANTYKA. LEKSYKOLOGIA. GRAMATYKA. DYSKURSOLOGIA. STYLISTYKA

Andrey Zaynuldinov Tiarenkov Роль собственно-оценочной семантики при выражении ласкового отношения в современном русском языке	9
Joanna Satola-Staškowiak Wpływ pandemii na polską, bułgarską i czeską leksykologię w roku 2020 i na początku 2021	23
Jolanta Jóźwiak Коронавирус – невидимый противник. Военная лексика в языковом образе пандемии в медийных текстах	39
Karina Szymańska-Galińska Gwara miejska jako determinant tożsamości regionalnej na przykładzie współczesnej gwary miejskiej Poznania	51
Andrey Babanov, Ilija Afanasev Opis struktur syntaktycznych we wczesnych pracach Zenona Klemensiewicza i Noama Chomskiego	73
Ekaterina Vasilenko Тематическая структура интолерантного дискурса	81
Anna Bielska (Un)translatability of culture-bound elements in AVT	93
Sławomir Kowalewski Gry komputerowe jako hiperteksty	105

PAREMIOLOGIA. FRAZEOLOGIA

Liudmila Glukhanko, Eugene Ivanov Афарызм і малыя тэкставыя формы: суадноснае і агульнае (на матэрыяле беларускай, рускай, польскай, англійскай моў)	123
Julia Petrushevskaja Направления исследований национально-культурного своеобразия белорусских пословиц (конец XIX – начало XXI века): методология, проблемы, перспективы (часть 1)	147

Hsin-Yun Lee	
Активные русские пословицы тематической группы «Судьба» и их сербские пословичные соответствия (на фоне китайского языка).....	183
Kamil Iwaniak	
Metafory konceptualne w niemieckich związkach frazeologicznych odnoszących się do ludzkich procesów poznawczych	199
Irina Kuznetsova	
Славянские устойчивые сравнения с компонентом – названием хлебобулочного изделия	211
 JĘZYKOZNAWSTWO KOGNITYWNE. SOCJOLINGWISTYKA. PSYCHOLINGWISTYKA. GLOTTODYDAKTYKA	
Natalia Grushina	
Дейктические элементы со значением времени в языке и тексте	233
Aleksandr V. Savčenko, Mihail S. Hmelevskij	
Образы национальных характеров и юмористические персонажи балканских народов Южной Славии сквозь призму их стереотипного отображения в современных анекдотах	241
Julia Klyus	
Inwektywa jest kobietą. Socjolingwistyczne determinanty inwektywizacji języka na przykładzie haseł protestowych ze Strajku Kobiet 2020	259
Danuta Grzesiak-Witek	
„Dziecko w skorupie”. Ograniczenia w nabywaniu mowy i języka przez jednostki z zaburzeniami ze spektrum autyzmu.....	271
Magdalena Szumska	
Dylematy związane z włączaniem uczniów dyslektycznych do systemu edukacji	279
Jolanta Rygiel	
Bilingual Education in the United Arab Emirates.....	289
 HISTORIA JĘZYKA	
Les Beley	
Історія української мови з перспективи мовного планування.....	309
Anna Iacovou	
O pewnym sposobie użycia form deminutywnych w języku rosyjskim XVII – pocz. XVIII wieku.....	317
Sara Moroz	
Les germanismes dans le manuscrit Gall. Fol. 220 conservé dans la collection berlinoise à la Bibliothèque Jagellonne de Cracovie	325

Content

SEMANTICS. LEXICOLOGY. GRAMMAR. DISCOURSE STUDIES. STYLISTICS

Andrey Zaynuldinov Tiarenkov The role of evaluative semantics in expressing tenderness in modern Russian	9
Joanna Satola-Staškowiak The influence of the pandemic on Polish, Czech and Bulgarian lexicography in 2020 and early 2021	23
Jolanta Józwiak COVID 19 – the invisible opponent. Military lexis in Russian media discourse	39
Karina Szymańska-Galińska Urban dialect as a determining factor of regional identity based on the example of the present-day urban dialect of the city of Poznań	51
Andrey Babanov, Ilia Afanasev Description of syntactic structures in the early works of Zenon Klemensiewicz and Noam Chomsky	73
Ekaterina Vasilenko Thematic structure of the discourse of intolerance	81
Anna Bielska (Un)translatability of culture-bound elements in AVT	93
Sławomir Kowalewski Computer games as hypertexts	105
 PROVERB STUDIES. PHRASEOLOGY	
Liudmila Glukhanko, Eugene Ivanov Aphorisms and small text forms: Comparability and generality (in Belarusian, Russian, Polish, English)	123
Julia Petrushevskaia Directions of research into the national-cultural specificity of Belarusian proverbs (late 19th – early 21st centuries): methodology, problems, perspectives (Part 1)	147

Hsin-Yun Lee	
Active Russian proverbs of the thematic group “Destiny” and their Serbian proverbial equivalents (in comparison with the Chinese language)	183
Kamil Iwaniak	
Conceptual metaphors in selected German phraseological units referring to human cognition	199
Irina Kuznetsova	
Slavic similes with the component <i>bread and rolls and buns</i>	211

**COGNITIVE LINGUISTICS. SOCIOLINGUISTICS. PSYCHOLINGUISTICS.
LANGUAGE EDUCATION**

Natalia Grushina	
The deictic elements of time in language and text	233
Aleksandr V. Savčenko, Mihail S. Hmelevskij	
Images of national characters and humorous characters of the Balkan peoples of South Slavia through the prism of their stereotypical reflection in modern anecdotes	241
Julia Klyus	
Invective is a woman. Sociolinguistic determinants of verbal aggressiveness on protest signs from the 2020 Women's Strike protests in Poland	259
Danuta Grzesiak-Witek	
“Child in a shell”. Limitations in the speech and language acquisition of children with autism spectrum disorders	271
Magdalena Szumska	
Dilemmas related to the inclusion of dyslexic students into the education system	279
Jolanta Rygiel	
Bilingual Education in the United Arab Emirates	289

HISTORICAL LINGUISTICS

Les Beley	
The History of the Ukrainian language from the perspective of language planning	309
Anna Iacovou	
On a certain way of using diminutive forms in 17th – early 18th century Russian	317
Sara Moroz	
Germanisms in the manuscript Gall. Fol. 220 preserved in the Berlin collection at the Jagiellonian Library of Cracow	325

**SEMANTYKA. LEKSYKOLOGIA.
GRAMATYKA. DYSKURSOLOGIA.
STYLISTYKA**
SEMANTICS. LEXICOLOGY.
GRAMMAR. DISCOURSE
STUDIES. STYLISTICS

Andrey Zaynuldinov Tiarenkov
University of Barcelona
e-mail: andrei.zainouldinov@ub.edu

 <https://orcid.org/0000-0003-2245-5156>

Роль собственно-оценочной семантики при выражении ласкового отношения в современном русском языке¹

Аннотация

Настоящая статья посвящена изучению собственно-оценочных единиц русского языка, выражающих ласковое отношение, а также их лексикографическому описанию. Данная группа слов не получила достаточного освещения в научной литературе по сравнению с номинативно-оценочной лексикой с уменьшительно-ласкательными и ласкательными суффиксами. Особое внимание уделено тематической отнесенности как фактору, определяющему знак эмоциональной оценочности, выделены ЛТГ драгоценного, божественного, света, сладости, определяющие выражение ласкового отношения метафорическими наименованиями, отмечено традиционное выражение ласки к детям, женщинам, близким людям. Рассмотрены случаи актуализации, транспозиции и сенсбилизации оценочной семантики. Выводы настоящей статьи могут быть использованы в лексикографическом описании русской лексики, а также в практике преподавания русского языка как иностранного.

Ключевые слова: семантика, собственно-оценочное значение, тематическая отнесенность, лексика, русский язык

---

¹ Данная работа осуществлена при поддержке и в рамках проекта «Desinformacion y agresividad en social media: analizando el lenguaje» Испанского министерства экономики и развития.

Введение

Проблема описания средств выражения ласкового отношения в современном русском языке и соответствующей лексикографической маркировки оценочных лексических единиц в словарях актуальна как в теоретическом плане, так и в практике преподавания русского языка как иностранного. Решение этого вопроса возможно только на основе обширной базы данных, в нашем случае материала *ЭМОС: Словаря эмоционально-оценочной русской лексики и фразеологии* (Zajnul'dinov, 2005–2021), а также лексикографического описания в BAS, MAS, SO и SU. Несмотря на давнюю лингвистическую традицию изучения суффиксов субъективной оценки (исследования М.В. Ломоносова, Ф.И. Буслаева, А.А. Потебни, А.А. Шахматова, В.В. Виноградова, работы Л.А. Киселевой, А.М. Родимкиной и других), рассмотрение данной проблемы не может считаться исчерпывающим, главным образом в аспекте соотношения уменьшительных, уменьшительно-ласкательных и собственно-ласкательных суффиксов. Существуют значительные различия при дифференциации этих суффиксов в толковых словарях, сложность также состоит и в том, что составители толковых словарей, исходя в определении словника из совокупности семантических и словообразовательных критериев, не всегда включают однотипные оценочные образования.

Объект исследования. Гипотеза

Прагмалингвистический подход позволяет предложить новое основание для разграничения. В качестве исходного может быть взята идея Л.П. Якубинского, противопоставившего два видоизменения речи: речь при преобладающем влиянии *эмоционального* или *интеллектуального* момента (Âkubinskij, 1986: 97). Указанные компоненты могут взаимодействовать друг с другом, что выражается в разных терминологических парах: дескриптивное с экспрессивным, денотативное с коннотативным, рациональное с эмоциональным. В системном виде типология лексических значений языковых единиц нашла отражение в работах Л.А. Киселевой (Kiseleva, 1978), где в соответствии с коммуникативными функциями выделяются: номинативное, дейктическое (указательное), номинативно-оценочное, характеризующее и эмоциональное лексические значения.

В нашем понимании ласковое отношение представляет собой вид положительной эмоциональной оценки, реализуемый посредством образных (экспрессивных) лексических значений слов (первичной или вторичной семантики) или взаимодействием основ слов с оценочными суффиксами на лексическом уровне (Zajnul'dinov, 2007). Выборка основного корпуса единиц проводилась на основании лингвистических критериев выделения эмоционально-оценочной лексики, существующих лексикографических помет, а также языковой интуиции исследователя как носителя языка. Сплошная выборка составила более 250 лексем и лексико-семантических вариантов слов (среди номинативно-оценочных единиц учитывались только представленные

в толковых словарях) с более чем 2000 словоупотреблений, при этом особый интерес для исследования представляли собственно-оценочные метафорические наименования, составляющие 40% корпуса.

Анализ языкового материала позволил выявить семантическую разноплановость лексических единиц, что обусловило необходимость их дальнейшей дифференциации:

- разграничения словообразовательных (аффиксальных) и собственно-лексических средств выражения ласкового отношения (Galkina-Fedoruk, 1958: 107);
- соотносительности значений оценочных суффиксов с лексическими значениями основ взаимодействующих слов;
- семантического различия между лексемами, тяготеющими к выражению собственно-оценочного значения (только ласкового отношения), и лексемами, в значении которых оценочный компонент совмещен с номинативным: лексемы типа *милый, дорогой, голубчик, милочка* с одной стороны, и лексемы типа *папочка, барашек, дубравушка, леденчик* – с другой.

В плане сопоставления и разграничения явлений субъективной и объективной уменьшительности и их соотносительности с семантикой выражения ласкового отношения представляется перспективной классификация А.М. Родимкиной, базирующаяся на разграничении суффиксов А.Х. Востоковым и Ф.И. Буслаевым (Vostokov, 1831: 18–19; Buslaev, 1959: 133) и выделении двух степеней оценки В.В. Виноградовым (Vinogradov, 1972: 99) (см. также разграничение полных, уменьшительных и уменьшительно-ласкательных форм русских личных имён – Wierzbicka, 1996: 107).

Данная классификация ступеней семантической градации существительных позволяет не только разграничить существительные реальной, объективной уменьшительности и существительные уменьшительно-оценочные, но и выявить существительные с собственно эмоционально-оценочным значением, лишённые представления о величине, размере, объёме или “*утратившие семантическую связь производного и производящего (слова) в результате десемантизации элементов структуры*” (Rodimkina, 1980: 15). Применение указанного принципа к лексике, выражающей ласковое отношение, позволит как упорядочить лексикографическую практику, так и ввести более четкие критерии дифференциации, опирающиеся на связь словообразовательного значения с семантикой лексического значения слова.

Таким образом, возможно дифференцировать типы лексического значения, определяемые типом оценки:

- а) номинативно-оценочный с равноправием номинативного и оценочного компонентов – *соседушка, папочка*;
- б) собственно-оценочный с максимальной степенью ослабления номинативности – *лапушка, сердце мое*.

Данная статья посвящена рассмотрению материала первой группы, не получившей достаточного освещения в научной литературе.

Основная часть

Лексемы (ЛСВ слов), возникшие в результате метафоризации (метафорические наименования)

В отличие от словообразовательной мотивированности определяющим фактором выделения рассматриваемой группы является семантическая мотивированность, при которой происходит уподобление двух различных предметов по общему для них признаку. При этом признак называется опосредованно, через образ-символ, существующий в языковом сознании носителей русского языка как воплощение данного признака.

Значительную группу составляют метафорические наименования, образованные от названий птиц (ЛПГ названий птиц): *голубка* – ‘Ласковое обращение к женщине, девушке, соответствующее по значению словам: милая, дорогая.’ (BAS), *голубёночек* (BAS), *голубица* (MAS), *голубок*, *голубочек*, *голубь*, *голубушка*, *голубонька* (ср. отсутствие оценочного (метафорического) значения лексемы *голубочка*), *горлинка*, *ласточка* – ‘2. Разг. В ласковом обращении (к женщине, ребенку).’ (BAS), *ластовица* (BAS), *лебедь* – ‘3. ж. Ласкательное обращение к женщине (обл. народн.-поэт.)’ (SU), *лебедка*, *лебедушка*, *сокол*, *соколик* – ‘Ласковое название юноши, мужчины (обычно в обращении).’ (SO), *соколенок* – ‘Ласковое обращение к ребенку, юноше.’ (BAS); сюда же должны быть отнесены немотивированные на синхронном срезе единицы (не имеющие соответствий в мире птиц) типа *голуба*, *голубчик*, *касатик* с аналогичным значением. Круг наименований, используемых для переосмысления, ограничен несколькими названиями птиц (*голубь*, *сокол*, *ласточка*, *лебедь*), получившими особое значение (как результат сравнения) в народно-поэтической традиции.

При переносе значения опорным компонентом является пол птицы и ее возраст (см. *горлинка*, *голубица*, *ласточка*, *лебедь*, *лебедка*, *касатка* и т.п. при выражении ласкового отношения к девочке, девушке, женщине; *касатик*, *сокол*, *соколик*, *голубок*, и т.п. – к мальчику, юноше, мужчине; *соколенок*, *голубеночек* (птены сокола, голубя согласно первичной семантике) при обращении к мальчику, юноше (не мужчине); *сокол* – к мужчине, юноше (не мальчику); *лебедь* – к женщине, девушке (не девочке), в то же время лексема, не имеющая соответствия в мире птиц, может употребляться как по отношению к мужчине, так и по отношению к женщине, по отношению к ребенку любого пола: *голубчик* – ‘1. Ласковое обращение к мужчине или женщине, соответствующее по значению словам: милый, дорогой.’ (BAS), *голуба*.

“Отец встал, да и говорит: Ты, матка, свои звуки и слезы прикрой, а Олешке неси новые катанки. Тут я, **голубчик**, и нагулялся, натешился” (Белов. Плотнички рассказы). “– Что с тобой, **голубчик**? – заботливо спрашивала она, присаживаясь к ней (сестре) на край постели.” (Боборыкин. Ходок).

Отмеченное нами стремление метафорических наименований к выражению собственно-оценочного значения подтверждает возможность их использования по отношению не только к людям, но и к животным, что может фиксироваться в лексикографическом описании: *голубь*, *голубчик*, *голубушка*, *соколик* – ‘2. Обычно мн.

Ласковое обращение к лошадям. ’ (BAS) – метафорическое значение, основанное на переносе по сходству, признаку ‘стремительности’ птиц и лошадей (“*Гей, гей! Ох вы, соколики! У-у! – залился лихач-кучер, – и коляска понеслась во весь дух.*” (Григорович. Проселочные дороги)).

Среди метафорических наименований, образованных от названий животных, которые используются в функции обращения к человеку, толковыми словарями выделяются лишь лексемы *киска* – ‘(перен.: о женщине).’ (SO), *кисонька* – ‘//Ласковое обращение (обычно к ребенку).’ (BAS) (ср. “*Ну, скажи мне, Сашурочка, скажи, моя кисинька, чего бы ты хотела? – спрашивает Илья Самойлович, с тоской глядя в большие серьезные глаза дочери.*” (Куприн. Детский сад)).

Рассмотренные единицы могут быть дополнены устойчивыми интимными речевыми квалификативами: *зайка, заинька, мышка, рыбка* (ср. “*Чиженька мой, – ласково, тихо – так знакомо! – говорила Клара.*” (Шукшин. Беспалый)).

Специфическими ЛТГ единиц, выражающих ласковое отношение вторичной семантикой, являются ЛТГ с общим значением ‘очень ценный’: *драгоценный* (CO), *золотой* – ‘6. перен. Дорогой, любимый. *Золотой мой!*’ (CO), *золотенький, золото* – ‘6. перен. Ласкательное обращение: ненаглядный, дорогой, сокровище.’ (СУ), *золотко, золотце, сокровище* – ‘Ласковое обращение к дорогому, любимому человеку (обычно в сочетании со словом *мое*).’ (BAS), ЛТГ слов, связанных с семантикой ‘света’: *свет* – ‘4. Употр. как ласкательное обращение (устар.) *Свет ты мой ясный!*’ (SO), *светик, солнышко* – ‘2. Народно-поэт. и разг. Ласковое название дорогого, любимого человека или ласковое, приветливое обращение к кому-либо (обычно в сочетании со словом *мое*).’ (BAS), *солнце* (*Солнце мое!*), ЛТГ ‘божественного’: *ангел* – ‘2. *Ангел мой, мой ангел* и т.п. – употр. в ласковом обращении, особенно к любимой женщине.’ (BAS), *херувим* (BAS), ТГ названий реальных или вымышленных частей тела человека: *сердце* – “*Сердце мое.* Разг. Ласковое, нежное обращение к кому-либо.’ (BAS), *сердечко, сердечушка, кровинка* – ‘2. Простореч. Ласковое обращение к близкому человеку.’ (BAS), *кровиночка, кровинушка*, частей тела животных: *лапочка* – ‘О милой, симпатичной девушке, женщине (разг.; чаще в обращении)’ (SO), *лапушка* – ‘Ласковое обращение к женщине.’ (SO), *лапа* – ‘ж. Ласковое обращение (фам.; в разг. речи); от *лапочка* – обращение.’ (NRL-82). а также отдельные лексемы: *крошка* – ‘В ласковом обращении (к ребенку, женщине)’ (BAS), *ягодка, кроха* – ‘2. (обычно в обращении). Прост. Ласковое название женщины.’ (MAS), *ягодочка, кристалл* – ‘2. // В обращении. *Кристалл души, мой кристалл.*’ (BAS), *кормилец* – ‘2. Ласковое обращение к мужчине (устар.)’ (SO), *дитя* – ‘4. Употр. как ласковое обращение, преимущественно к девушке, юноше (поэт.)’ (SU) – ТГ названий детей. (“*Дитя, беги, не сетуй Над Эвридикой бедной И палочкой по свету Гони свой обруч медный*” (Тарковский. Эвридика)).

Среди вторичных наименований, образованных от абстрактных существительных (существительных, выражающих абстрактные понятия), фиксируются только две единицы: *прелесть* – ‘4. (обычно со словом *моя*). Разг. ласковое обращение.’ (MAS), *надежда* – ‘2. Народно-поэт. Ласковое обращение к близкому, любимому человеку.’ (BAS).

“Прости, моя **прелесть!** Довольна ли ты моею сегодняшней болтовнею?” (Пушкин. Роман в письмах) “Улыбаясь, обняла меня и молвила: Не покинь меня, **надежа**, все я вынесу, при тебе и злое горе будет радостью.” (Никитин. Уж не я ли тебя.).

Особо следует отметить лексемы **душенька** – ‘2. Ласковое обращение (преимущественно к женщине).’ (MAS), **душечка**, образованные от метафорического наименования **душа** – ‘7. Дружеское фамильярное обращение к кому-либо.’ (BAS), относящегося к средствам выражения дружелюбия при взаимодействии с ласкательными суффиксами *-еньк*, *-ечк*, что обусловило включение данных лексем в средства выражения ласкового отношения.

Тенденция присоединения ласкательных и уменьшительно-ласкательных суффиксов к метафорическим наименованиям имеет системный характер, при этом усиливается интенсивность выражения ласкового отношения: **соловушка, лебедушка, зайнышка, голубушка, кисонька, кисочка, русалочка, солнышко, золотко, золотце, ангелочек, свetik**. Данный пример подтверждает стремление лексических единиц к прагматической избыточности (Kiseleva, 1978: 43) (ср. “сокращаясь в одних сферах, язык обычно развивается в других” (Budagov, 1976: 142), характеризующее оценочную информацию в целом.

Часть лексических единиц обладает при этом обще-оценочной семантикой, функция ласкового обращения является для них основополагающей, системообразующей: **солнышко, золотко, золотце, голубушка, кисонька, кисочка, лапушка, свetik**, другая часть лексем выражает частно-оценочные значения красоты (**русалочка, ангелочек, лебедушка**), кротости (**зайнышка**), хорошего голоса (**соловушка**), совмещенные с выражением ласкового отношения, причем и эта группа лексем стремится к обобщенности оценочной семантики, характеризуя предмет оценки по ряду положительно-оцениваемых признаков (**ангелочек, лебедушка**): красоты, доброты, грациозности и т.д.

Представленные единицы различаются также сферой применимости по признакам пола (к лицам мужского пола – **соловушка, соколик**; к лицам женского пола – **лебедушка, русалочка**), отнесением к детям (**зайнышка**).

Ряд рассматриваемых лексем может быть расширен за счет не фиксируемых словарями образований **ангелочек, соколичек, зоренька, звездочка**, употребляемых с ласкательными и уменьшительно-ласкательными суффиксами, при этом актуализируется значение ласкательности и деактуализируется значение уменьшительности при сочетании с уменьшительно-ласкательными суффиксами.

Многие наименования (типа **голуба, голубчик, касатик, чертушка, лапушка, душенька, душечка, душка**, и т.п.) в современном русском языке утратили первичное номинативное значение (согласно лексикографическому описанию (в словарях), сохранив при этом за счет внутренней формы образность либо получившие образность за счет немотивированности.

Наряду с приведенными выше прилагательными, выступающими в функции существительных в значении ‘милый, дорогой’: **золотой, золотенький, драгоценный** (см. отнесенность к ТГ наименований, связанных с семантикой особой ценности,

богатства), выделяются также лексемы *сладкий, сладенький* (относящиеся к ТГ наименований, связанных с семантикой сладости) в том же значении: *сладкий* – ‘4. Перен. Разг. Милый, дорогой, близкий сердцу (о человеке)’ (BAS) (“(Марья:) *А вы кого шишечкой зовете? (Татьяна:) Я? Ой! (Марья:) Ага! А вы кому пишете – «сладкий мой котик?»*” (Горький. Дети)).

Основная часть

Лексемы (ЛСВ слова), возникшие в результате первичной номинации

Близкую по семантике группу (к группе метафорических наименований, выражающих ласковое отношение) представляют собой прилагательные, выступающие в позиции обращения в функции существительных, с общим значением ‘милый, дорогой’: *милый* – ‘1. прил. Славный, привлекательный, приятный. *Милый ребенок. Милая улыбка.*’; 2. прил. Дорогой, любимый. *Милый друг.*’, *дорогой* – ‘2. Любимый, близкий, милый сердцу. *Дорогой* – эпитет при ласковом обращении, часто в соединении с местоимением *мой*, с существительным или (в знач. сущ.) без него.’ (BAS). Следует отметить, что первичная номинация здесь определяется достаточно условно, на синхронном уровне (*милый*), этимологически некоторые единицы также метафоричны (*дорогой*), хотя это переносное значение не отмечается словарями.

Следует отметить промежуточный характер данной ЛТГ, занимающей место между лексемами, выражающими ласковое и дружелюбное отношение. Действительно, словарями фиксируются оба значения: *дорогой* – ‘*Пиши чаще, дорогой!* (сущ.: дружеское обращение).’ (SO), *дорогой* – ‘В обращении как выражение приязни.’ (MAS), здесь данное различие не учитывается, *желанный* – ‘2. Милый, любимый (чаще в обращении; устар.).’ (SO), *любезный, разлюбезный, (сюда вставить снизу) прелюбезный, любимый, милый, миленький, родимый, родименький, родной, родненький, сердечный* – ‘4. в знач. сущ. м. Употр. как ласковое обращение с оттенком жалости, сострадания (прост.).’ (SO) (см. также отнесенность данной лексемы к ЛТГ наименований, связанных семантикой ‘ценности’).

В роли прилагательных данные единицы сочетаются (с высокой степенью частности) с существительными определенной семантики: *друг, подруга, брат, отец*, именами собственными, определяя значение, синонимичное этому прилагательному в функции существительного. Наряду с первичными наименованиями существуют лексемы, значения которых выражают ласковое отношение к лицу, которые осложнены ласкательными и уменьшительно-ласкательными суффиксами (*миленький, родименький, родненький*) и экспрессивными префиксами (*прелюбезный, разлюбезный*).

В аналогичной функции используются существительные, образованные от приведенных выше прилагательных с помощью эмоционально-оценочных суффиксов: *милаша* – ‘В ласковом или фамильярном обращении’ (MAS), *милашка, милочка, родимушка, роднуша*, присоединяемые суффиксы определяются нами как собственно-ласкательные (*-уша, -аша, -ашка, -уля, -очка*).

В связи с тем, что лексема *любезный* устарела, а также возможно в зависимости от значения *любезный* – ‘3. Форма фамильярного обращения к человеку более низкого социального ранга (простор. устар.)’ (SU), в современном употреблении она обладает иронической оценкой ‘(устар., теперь – ирон.)’ (SU). как и *разлюбезный, прелюбезный, любезный* – ‘5. Возлюбленный (нар.-поэт. и прост. неодобр.)’ (SU).

Все приведенные лексемы в позиции обращения обладают собственно-оценочным значением (выражением ласкового отношения) и могут быть применимы к любому лицу независимо от пола и возраста (см. *милочка* – ‘Фамильярно-ласковое обращение к женщине, реже к мужчине.’ (BAS), *премилашка* – ‘Разг. Очень милая, миловидная девушка, женщина; человек, мужчина.’ (BAS).

В связи с наличием в данной группе лексем *миляга, симпатия*, особо следует остановиться на определении характера лексем суффиксами *-ага, -яга*. Данные суффиксы относятся к прагматическим аффиксам (наряду с суффиксами *-уля, -ыга, -еньк*) (Kiseleva, 1978: 53), значение которых Буслаевым определялось как “*выражение уничижения, иногда с оттенком жалости, снисхождения и даже ласки: бедняга, торопыга, пьянчуга, миляга.*” (Buslaev, 1959: 134). Отнесение суффиксов *-ага, -яга* к экспрессивным (PSRJ, 1964: 110) не решает вопроса их оценочного характера.

Вероятно, определяющим фактором при их идентификации должна являться семантика взаимодействующей с суффиксом основы лексемы, в соответствии с чем лексемы *бедняга, бедолага* выражают сочувствие, лексемы *трудяга, работага* – фамильярное одобрение, лексемы *миляга, симпатия* – фамильярное одобрение, осложненное ласковым отношением: *миляга* – ‘м. и ж. (прост.). Милый, располагающий к себе человек.’ (MAS). Значение основы слова определяет также семантику лексемы *сердяга* – ‘Прост. Бедняга, родимый, милый человек (с оттенком сострадания и жалости).’ (BAS).

“Эти тоже, **сердяги**, хватили горя.” (Фурманов. Мятаж), “В трактире его встречал дядя, ласково улыбаясь. – Пришел, работник? Ах ты, **сердяга**. Устал?” (Горький. Трое).

Продуктом первичной номинации являются также лексемы, оценочное значение основ которых не мотивированно, употребляемые в сочетании с ласкательными суффиксами. Вероятно, данные лексемы можно также определить как лексемы со значимой звуковой формой: *дуся* – ‘Милый, хороший. Ласковое обращение к женщине, иногда к мужчине.’ (BAS), *ясочка* – ‘Устар. форма ласкового обращения к женщине, девушке в знач.: голубушка, душенька.’ (BAS), *ясонька, симпомпончик* – ‘м. и ж. Разг. О человеке, приятном на вид, пухленьком, румяном и т.п.’ (BAS), *мармулеточка* – ‘сущ. ж. (разг.) одобр./ласк. О девушке, приятной на вид, милой и симпатичной.’

“– Будьте прежним **дусей**, любите меня немножко, – говорила Ариадна, склоняясь ко мне.” (Чехов. Ариадна). “Зайду, непременно к вам зайду, проведаю вас, **моя ясочка**.” (Достоевский. Бедные люди). “(Андрей:) Понравилась тебе Галина? (Алексей:) Красивая... (Андрей:) А эта, что с тобой приехала, тоже

симпомпончик.” (Розов. В добрый час). “Все женщины делятся на две категории – «мармулеточки» и «сраматушечки.»” (Ардов. Легендарная Ордынка)

К единицам с непроизводным значением относятся также лексемы, выражающие ласково-поощрительное отношение (совмещение оценочной семантики ласкового отношения с семантикой похвалы, поощрения как разновидностью одобрения/восхищения, в данном случае одобрения: *пай* – ‘в знач. сказ. и прилаг., нескл., м. и ж. (разг.) То же, что паинька.’ (SO), *паинька* – ‘м. и ж. (разг.) Ласково-поощрительное название послушного ребенка.’ (SO).

Лексика, выражающая ласковое отношение, в аспекте преподавания русского языка как иностранного

Что касается приемов и способов презентации лексики, выражающей ласковое отношение, в иностранной аудитории, наиболее оптимальным признается ситуативно-тематический принцип (Kostomarov, Mitrofanova, 1984: 22–29) с учетом словообразовательной структуры слова и обязательным указанием на наличие в значении слова семантики ласки (Sternin, 1982: 32). В сложных случаях при недостаточности языковой догадки, опирающейся на общее значение ТГ и используемых суффиксов, необходимы уточнения и пояснения преподавателя. Следует обратить особое внимание на эмоционально-окрашенную фольклорную лексику как разновидность безэквивалентной лексики (Denisov, 1974: 42), представляющую при презентации особую трудность.

Выводы. Заключение

Практически подтверждены положения об антропоцентризме как принципе отбора лексем для выражения оценочной семантики (первичной и вторичной номинации), о прагматической избыточности (на материале суффиксов выражения ласкового отношения 2 и 3 степени (*милый* – *милашка* – *милашечка*), а также осложнения данными суффиксами метафорических единиц, выражающих ласковое отношение собственно-лексическими значениями: *душенька*, *голубушка*).

Специфическими ЛТГ (лексико-тематическими группами) единиц, выражающих ласковое отношение вторичной семантикой, являются ЛТГ с общим значением ‘очень ценный’ (*золотой*, *сокровище*, *серебро*, *драгоценный*); ЛТГ слов, связанных с семантикой ‘света’ (*свет*, *солнышко*, *свет души*, *солнце*, *светик*, *свет (мой) ясный*, *свет очей (моих)*); ЛТГ ‘божественного’ (*ангел*, *ангел души моей*, *херувим*, *ангелочек*); ЛТГ ‘сладкого’ (*сладкий*, *сахар*, *рафинадик*, *персиковый*, *ягодка*).

Тенденция присоединения ласкательных и уменьшительно-ласкательных суффиксов к метафорическим наименованиям имеет системный характер, при этом усиливается интенсивность выражения ласкового отношения: *голубушка*, *кисонька*, *кисочка*, *солнышко*, *золотко*, *золотце*, *ангелочек*, *светик*. Данный пример

подтверждает стремление лексических единиц к прагматической избыточности, характеризующее оценочную информацию в целом.

Здесь же следует отметить феномен сенсублизации (усиления иллюкутивного эффекта воздействия), типичного для выражения прагматической информации. Комбинция оценочных единиц усиливает выразительность фраз:

“Мужики загремели: – **Кормилец**, дождались мы тебя! Бабы заголосили: – **Золото, серебро ты сердечное!**” (Гоголь. Мертвые души); “– **Сердечная ты моя! Ягодка!** Это тебя, такую махонькую, бог сохранил.” (Чехов. Происшествие); “И правильно, **персиковый мой**, слово – **серебро**, а молчание – **золото.**” (Акунин. Азazelь); “А уж мамаша-то не нарадуется (на дочку), что ни слово, то золотко, что ни вздох – то **любушка** и **красота, свет души** Варварушка.” (Федин. Братья); “(Боркин:) **Голубчик** Николай Алексеевич, **мамуся моя, ангел души моей**, вы все нервничаете, ноете.” (Чехов. Иванов); “– **Миленькая моя**, иди, Христа ради, **звёздочка моя**. – Нет. – **Деточка моя, любовь, родненькая**, чего хочешь?” (Нарбикова. Равновесие света).

Другая типичная характеристика использования оценочных единиц – транспозиция, смена оценочного знака, в нашем случае есть только один пример: **чертушка** – ‘(прост.) Шутливо-ласковое обращение к человеку. *Потише ты, чертушка.*’ (SO), когда выражение ласкового отношения совмещается с грубоватым одобрением, обусловленным негативным первичным значением лексемы *черт*.

Определена тенденция выражения собственно-оценочной семантики при деактуализации номинативного компонента значения, нарушении отнесенности по признакам пола, возраста, лексемы **голубчик, лапушка, мамочка** выражают ласковое отношение при полной деактуализации первичной номинативной семантики, как по отношению к женщине и ребенку, так и по отношению к мужчине.

Многие наименования (типа **голуба, голубчик, касатик, чертушка, лапушка, душенька, душечка, душка**) в современном русском языке утратили первичное номинативное значение (согласно лексикографическому описанию в словарях), сохранив при этом образность за счет внутренней формы. Многие формы в лексикографическом описании помечены как устаревшие.

К актуализаторам, являющимися одновременно сенсублизаторами (интенсификаторами) оценочной семантики, следует также отнести притяжательные местоимения *мой, моя, моё*, сочетающиеся с существительными, выражающими ласковое отношение в препозиции и постпозиции относительно оценочной единицы (последняя не свойственна для притяжательных местоимений):

“– Здравствуй, мой родной!” – сказала Олеся, обнимая меня.” (Куприн. Олеся); “Знаешь что, Аннушка, **ласточка моя.**” (Чехов. Бабы царство); “Мамаша, вы даже бледны, успокойтесь, **голубчик мой!** – сказала Дуня, ласкаясь к ней.” (Достоевский. Преступление и наказание); “**Милая, светлая моя**, мне-то... Катя, **голубушка**”. (Белов. Привычное дело).

Данное сочетание может фиксироваться при определении **Прелесть ты моя!** либо в составе ФЕ **Душа моя!** – ‘(разг.) друж./ласк. В обращении: милый (-ая); дружеское, ласковое обращение к кому-либо.’

Анализ материала подтверждает идею о самостоятельной подсистеме лексических единиц, выражающих эмоциональную оценку, так, грамматические характеристики номинативных и оценочных значений не всегда совпадают, например, *родненький* относится только к ласковому значению от *родной*, абстрактное существительное *сердечность* соответствует лишь оценочному значению.

Существенным является превалирование форм женского рода, чаще всего ласково оцениваются женщины и дети, а также возлюбленные (*зазнобушка, ангел мой, дролечка, жизнь моя, любовь моя*).

Выводы, представленные в настоящей статье, могут быть предметом дальнейшей дискуссии, но, по мнению автора, являются существенными в определении характера и специфики выражения ласкового отношения в русском языке. Привлечение данных других языков позволило бы в значительной степени конкретизировать типологические способы прагматического воздействия и особенности их использования в конкретном речевом дискурсе.

Литература

- Будагов Р.А. (1976), *Человек и его язык*, Издательство МГУ, Москва.
- Буслаев Ф.И. (1959), *Историческая грамматика русского языка*, Учпедгиз, Москва.
- Вежбицка А. (1996), *Личные имена и экспрессивное словообразование*, “Язык. Культура. Познание”, Русские словари, Москва, с. 89–200.
- Виноградов В.В. (1972), *Русский язык. Грамматическое учение о слове*, „Высшая школа”, 2 изд., Москва.
- Востоков А.Х. (1831), *Русская грамматика*, Санкт-Петербург.
- Денисов П.Н. (1974), *Очерки по русской лексикологии и учебной лексикографии*, Издательство МГУ, Москва.
- Галкина-Федорук Е.М. (1958), *Об экспрессивности и эмоциональности в языке*, „Сборник статей по языкознанию, Издательство МГУ, Москва, с. 103–124.
- Зайнульдинов А. (2007), *Эмоциональная оценочность русской лексики и фразеологии (опыт прагматического словаря)*, “Russian Language Journal”, nr 57, s. 29–42.
- Зайнульдинов А.А. (2005–2021), *Словарь русской эмоционально-оценочной лексики и фразеологии (EMOS)*, Universitat de Barcelona, Barcelona.
- Киселева Л.А. (1978), *Вопросы теории речевого воздействия*, Издательство ЛГУ, Ленинград.
- Костомаров В.Г., Митрофанова О.Д. (1984), *Методическое руководство для преподавателей русского языка иностранцам*, „Русский язык”, Москва (NRL 82).
- Новое в русской лексике. Словарные материалы-82* (1986), „Русский язык”, Москва (NRL 82).
- Практическая стилистика русского языка: Лексика. Фразеология. Словообразование. Учебное пособие для иностранцев* (1964), Издательство ЛГУ, Ленинград (PSRJ).

Родимкина А.М. (1980), *Уменьшительно-оценочные существительные в современном русском языке*. Автореферат канд. филол. наук, Ленинград.

Словарь русского языка (1957–1960; 1981–1984; 1999), под. ред. Евгеньевой А.П., „Русский язык”, Москва (МАС).

Словарь современного русского литературного языка (1948–1965), под. ред. А.М. Бабкина, С.Г. Бархударова, Ф.П. Филина, Наука, Москва–Ленинград (БАС).

Стернин С.А. (1982), *Компоненты значения и обучение лексике*, “Русский язык для студентов иностранцев”, Издательство МГУ, Москва, с. 31–39.

Толковый словарь русского языка (1935–1940; 2000), под. ред. Ушакова Д.Н., ОГИЗ, Москва (СУ).

Толковый словарь русского языка (1935–1940; 2000), под. ред. Ожегова С.И. и Шведовой Н.Ю., „Русский язык”, Москва (СО).

Якубинский Л.П. (1986), *Избранные работы: Язык и его функционирование*. Наука, Москва.

References

Âkubinskij L.P. (1986), *Izbrannye raboty: Âzyk i ego funkcionirovanie*, Nauka, Moskva.

Budagov R.A. (1976), *Čelovek i ego âzyk*, Izdatel'stvo MGU, Moskva.

Buslaev F.I. (1959), *Istoričeskaâ grammatika russkogo âzyka*, Učpedgiz, Moskva.

Denisov P.N. (1974), *Očerki po russkoj leksikologii i učebnoj leksikografii*, Izdatel'stvo MGU, Moskva.

Galkina-Fedoruk E.M. (1958), *Ob èkspressivnosti i èmocional'nosti v âzyke*, „Sbornik statej po âzykoznaniiu”, Izdatel'stvo MGU, Moskva, s.103–124.

Kiseleva L.A. (1978), *Voprosy teorii rečevogo vozdejstviâ*, Izdatel'stvo LGU, Leningrad.

Kostomarov V.G., Mitrofanova O.D. (1984), *Metodičeskoe rukovodstvo dlâ prepodavatelej russkogo âzyka inostrancam*, „Russkij âzyk”, Moskva (NRL 82).

Novoe v russkoj leksike. Slovarnye materialy-82 (1986), „Russkij âzyk”, Moskva (NRL 82).

Praktičeskaâ stilistika russkogo âzyka: Leksika. Frazeologičeskoe slovoobrazovanie. Učebnoe posobie dlâ inostrancev (1964), Izdatel'stvo LGU, Leningrad (PSRJ).

Rodimkina A.M. (1980), *Umen'sitel'no-ocenočnye sušestvitel'nye v sovremennom russkom âzyke*. Avtoreferat kand. filol. nauk, Leningrad.

Slovar' russkogo âzyka (1957–1960; 1981–1984; 1999), pod. red. Evgen'evoj A.P., „Russkij âzyk”, Moskva (МАС).

Slovar' sovremenogo russkogo literaturnogo jazyka (1948–1965), pod red. A.M. Babkina, S.G. Barhudarova, F.P. Filina, Nauka, Moskva–Leningrad (BAS).

Sternin S.A. (1982), *Komponenty značeniâ i obučenie leksike*, “Russkij âzyk dlâ studentov inostrancev”, Izdatel'stvo MGU, Moskva, s. 31–39.

Tolkovyj slovar' russkogo âzyka (1935–1940; 2000), pod. red. Ušakova D.N., OGIЗ, Moskva

(SU).

Tolkovyj slovar' russkogo âzyka (1935–1940; 2000), pod. red. Ožegov S.I. i Švedovoj N.Û., „Russkij âzyk”, Moskva (SO).

Vinogradov V.V., (1972), *Russkij âzyk. Grammatičeskoe učenie o slove*, „Vysšaâ škola”, 2 izd., Moskva.

Vostokov A.H., (1831), *Ruskaâ grammatika*, Sankt-Peterburg.

Wierzbicka A. 1996), *Ličnye imena i èkspressivnoe slovoobrazovanie*, “Âzyk. Kul'tura. Poznanie”, Russkie slovari, Moskva, s. 89–200.

Zajnul'dinov A. (2007), *Èmocional'naâ ocenočnosť russkoj leksiki i frazeologii (opyt pragmatyngvističeskogo slovarâ)*, “Russian Language Journal”, nr 57, s. 29–42.

Zajnul'dinov A.A. (2005–2021), *Slovar' russkoj èmocional'no-ocenočnoj leksikii frazeologii* (EMOS), Universitat de Barcelona, Barcelona.

Streszczenie

Rola semantyki wartościującej w wyrażaniu czułości we współczesnym języku rosyjskim

Niniejszy artykuł poświęcony jest badaniu jednostek wartościujących języka rosyjskiego, wyrażających czuły stosunek, a także ich opisowi leksykograficznemu. Wspomniana grupa wyrazów nie doczekała się należytego opisu w literaturze naukowej w porównaniu do słownictwa nominatywno-wartościującego z przyrostkami deminutywnymi i spieszczającymi. Szczególną uwagę zwrócono na przynależność tematyczną jako czynnika określającego stopień oceny emocjonalnej, wyróżniono leksykalno-tematyczne grupy: cenny, boskość, światło, słodycz, określające wyraz czułości za pomocą nazw metaforycznych, wyróżniono tradycyjne sposoby wyrażania czułości wobec dzieci, kobiet i ludzi bliskich. Rozważono przypadki aktualizacji, transpozycji i sensybilizacji semantyki oceny. Wnioski z niniejszego artykułu można wykorzystać w opisie leksykograficznym słownictwa rosyjskiego oraz w praktyce nauczania języka rosyjskiego jako obcego.

Słowa kluczowe: semantyka, znaczenie rzeczowe, przypisanie tematyczne, słownictwo, język polski

Abstract

The role of evaluative semantics in expressing tenderness in modern Russian

This article is devoted to the study of the Russian language's valuational units expressing affectionate relations, as well as their lexicographic description. The above-mentioned group of words has not received a proper description in the academic literature in comparison with the nominative-valuative vocabulary with diminutive and inflectional suffixes. Special attention is paid to thematic affiliation as a factor determining the degree of emotional evaluation. Lexical-thematic groups are distinguished – precious, divinity, light, sweetness – which define the expression of tenderness by means of metaphorical names. The traditional ways of expressing tenderness towards children, women and loved ones are highlighted. Cases of the revision, transposition and sensibilization of evaluation semantics were considered. The conclusions of this article can be used in the lexicographic description of Russian vocabulary and in the practice of teaching Russian as a foreign language.

Keywords: semantics, valuative meaning, thematic relevance, vocabulary, Russian language

Joanna Satoła-Staškowiak <https://orcid.org/0000-0002-8821-2379>
Akademia Humanistyczno-Ekonomiczna w Łodzi
e-mail: jstaskowiak@ahelodz.pl

Wpływ pandemii na polską, bułgarską i czeską leksykologię w roku 2020 i na początku 2021

Streszczenie

Przedmiotem uwagi są szybko następujące podczas pandemii konsekwencje językowe – leksykalne (nowe słowa, zwielokrotniona częstotliwość użycia istniejących słów) i komunikacyjne, stanowiące dla językoznawców ciekawą podstawę do badań współczesnych języków, z których trzy: polski, bułgarski, czeski stały się fundamentem analizy i badań frekwencyjnych. Mimo że omawiane procesy językowe mają charakter globalny, to tendencje leksykalne w poszczególnych językach, jak i funkcje mowy realizowane są w różny sposób, z heterogenicznym natężeniem, dlatego warto przyjrzeć im się bliżej.

Prezentowany w artykule materiał został wyekscerpowany z dostępnych w sieci i na bieżąco notujących jednostki języka źródeł. Były nimi korpusy językowe: Narodowy korpus języka polskiego, Bułgarski narodowy korpus, Czeski narodowy korpus, autorski Polsko-bułgarsko-rosyjski korpus równoległy, którego autorka artykułu jest współautorką, i przeglądarki typu: frazeo.pl czy slowanaczasie.pl oraz słowniki elektroniczne, na przykład miejski.pl. Pomocne stały się polskie, bułgarskie i czeskie programy publicystyczne i informacyjne, a także najmlodsza, choć nieliczna, literatura naukowa.

Słowa kluczowe: pandemia, leksykologia, słowo roku, neologizmy, teorie spiskowe, częstotliwość użycia, rok 2020, język polski, język bułgarski, język czeski

Wprowadzenie

W grudniu 2019 roku doszło do pierwszych zachorowań wywołanych nieznanym dotąd typem wirusa – nowym w populacji ludzkiej koronawirusem, który wkrótce został nazwany SARS-CoV-2. Początkowo zakażeniem objęta była prowincja Hubei w Chinach,

jednak szybko choroba rozprzestrzeniła się po całym świecie. Światowa Organizacja Zdrowia ogłosiła stan pandemii. Temat pandemii oraz jej rezultatów stał się istotny dla sfery medycznej, gospodarczej, społecznej, ale na niej się nie zakończył.

Przedmiotem uwagi w tym artykule są szybko następujące konsekwencje językowe – leksykalne (nowe słowa, zwielokrotniona częstotliwość użycia istniejących słów) i komunikacyjne, stanowiące dla językoznawców ciekawą podstawę badań współczesnych języków słowiańskich, z których trzy: polski, bułgarski i czeski stały się przedmiotem analizy.

Szczególnie szybko zachodzące podczas pandemii procesy językowe mają charakter globalny, choć ich natężenie, funkcje: komunikatywna, informatywna, ekspresywna czy impresywna widoczne są z różnym natężeniem, dlatego warte są uważniejszego przyjrzenia w bliskich sobie, bo słowiańskich, językach.

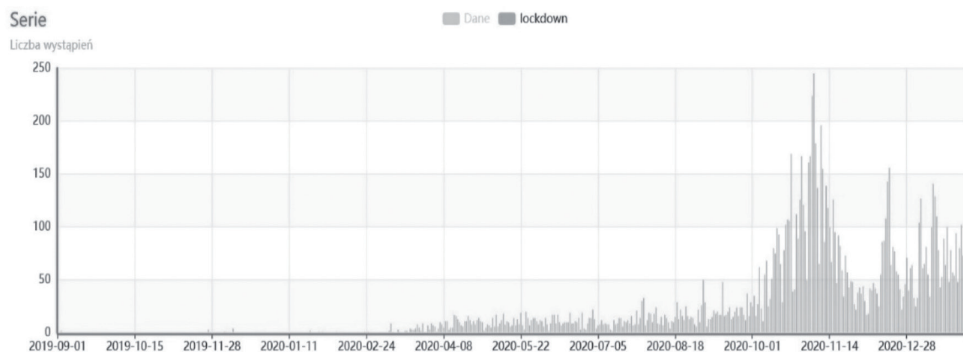
Ciekawe, że sama nazwa wirusa, który zmienił tak znacząco rok 2020, stanowi problem językowy. Wojciech Włoskowicz (2020: 98–99) za pracą *Detection of 2019 novel coronavirus (2019-nCoV) by real-time RT-PCR* referuje, że wirus został początkowo nazwany 2019-nCoV (Corman i in., 2020), co stanowiło skrót od roku, w którym odnotowano pierwszy przypadek zachorowania (2019) oraz od angielskiego wyrażenia: *novel coronavirus*, co oznacza ‘nowy koronawirus’ (Corman i in., 2020). W dalszej kolejności, pisze Wojciech Włoskowicz, zyskał nową nazwę: SARS-CoV-2 (van Doremalen i in., 2020), co stanowi skrót od *Severe Acute Respiratory Syndrom Coronavirus 2* – drugi koronawirus wywołujący ostrą chorobę zakaźną układu oddechowego. Schorzenie wywoływane przez nowego koronawirusa nazywane jest zaś COVID-19 (Lai i in., 2020), czyli *Coronavirus Disease 2019* – choroba koronawirusowa, której pierwsze rozpoznanie miało miejsce w 2019 roku.

Podstawą leksemów powstałych w odniesieniu do samego wirusa jest zatem człon *corona* (pol. *korona*, bułg. *корона*, cz. *korona*) lub niepełna nazwa choroby *covid* (pol. *covid*, bułg. *ковид*, cz. *covid*). *Corona* jest problematyczna w języku polskim, ponieważ niektórzy użytkownicy języka stosują człon *korona* zamiennie z formantem *korono*, co pokazano w dalszej części niniejszego tekstu.

W kwestii popularności słów z podstawą *covid* analiza informacji (korpusowych, prasowych, społecznościowych, naukowych) publikowanych w internecie w trzech zestawianych tu językach pokazuje, że w języku bułgarskim i języku czeskim człon *covid* jako część składowa nowego słowa występuje częściej niż w języku polskim. Przykłady polskie stanowią nieliczne wyniki odnajdywane dzięki internetowym wyszukiwarkom internetowym i korpusowym (tutaj zamiast rzeczownika częściej występują przymiotnikowe określenia, na przykład *covidowe palce* – jako opis pierwszych symptomów choroby).

Interesujący dla badań materiał stanowią wszystkie słowa odwołujące się do nowego (pandemicznego) stanu rzeczy, tj. pracy w domu, zagrożenia chorobą czy ograniczonych relacji międzyludzkich. Wzmoczoną częstotliwość wykazał na przykład pochodzący z języka angielskiego leksem *lockdown* (pol. *lockdown*, bułg. *локдаун*, cz. *lockdown*), który wielokrotnie zastępował w języku polskim, bułgarskim i czeskim rodzime słowa: pol. *zamknięcie* lub *zakaz wyjścia*, *zakaz opuszczania domu*, bułg. *затваряне/забрана*

за излизане; cz. *zákaz vycházení, zákaz opuštění domova*, choć przed rokiem 2020 był w tych językach właściwie nieużywany.

Rysunek 1. Częstotliwość użycia leksyemu *lockdown*

Źródło: Frazeo.

Material językowy

Prezentowany w artykule materiał został wyekscerpowany z dostępnych w sieci i na bieżąco notujących jednostki języka źródeł. Były nimi korpusy językowe: Bułgarski narodowy korpus (<http://search.dcl.bas.bg/>), Czeski narodowy korpus (<https://korpus.cz/>), Narodowy korpus języka polskiego (<http://nkjp.pl/>) i krajowe przeglądarki typu frazeo.pl czy slowanaczasie (<http://www.slowanaczasie.uw.edu.pl/>) oraz słowniki elektroniczne typu miejski.pl¹. Pomocne stały się polskie, bułgarskie i czeskie programy publicystyczne i informacyjne.

Sięgnęłam ponadto do elektronicznej prasy, forów, blogów, portali społecznościowych, które starały się na bieżąco notować słowa i opisywać rzeczywistość. Podstawę stanowiła także „młoda” literatura naukowa na ten temat. Wywiedziony z korpusów materiał językowy stanowi duże, zróżnicowane i reprezentatywne źródło informacji o badanych jednostkach, został także sprawdzony pod względem frekwencyjności. Konfrontacyjny charakter badania miał na celu odkrycie i opisanie podobieństw i różnic w zakresie ich używania. Obserwacji dokonywałam przez 10 miesięcy 2020 roku i pierwszy miesiąc roku 2021.

Konfrontacja

Pierwsze obserwacje potwierdziły hipotezę, że najliczniej występujące słowa powiązane z pandemią stanowią: (1) neologizmy, na przykład: sama nazwa choroby wywoływanej przez wirus *COVID-19* czy nowe obszary bieżącej działalności człowieka albo nowe

¹ Niezbyt liczne, bo notowanie bieżących zmian językowych wymaga od autorów determinacji i konsekwencji; por. Słownik slangu Miejski.pl.

grupy społeczne: pol. *kowidowcy*, bułg. *ковидовци*, cz. *covidovci*. Wśród nowych słów odnotowano emocjonalne, często ironiczne lub złośliwe przykłady opisujące zachowania społeczne, postawy ludzkie, na przykład ignorowanie obostrzeń w pandemii: pol. *COVID-idiota*, „Szury”, „foliarze”, „COVID-idioci”. *Jak dyskutować z wyznawcami spiskowych teorii?*, (2020) lub *koronaidiota* (Chaciński, 2020), bułg. *ковидуот*, cz. *covidiot* lub *koronaidiot* (*Думата на 2020: коронавирус*, 2020).

Wśród „pandemicznych” efektów leksykalnych spostrzec można także (2) słowa od dawna istniejące w omawianych językach, których, jak podają liczne źródła, częstotliwość użycia w roku 2020 znacząco wzrosła w trakcie pandemii. Odnoszą się one do elementów garderoby (odwołują się do obowiązku noszenia maseczek), utrzymywania dystansu społecznego, pozostawania w domach czy dotyczą przedmiotów ratujących życie: pol. *maseczka*, bułg. *маска*, cz. *rouška*; pol. *tlen*, bułg. *кислород*, cz. *kyslík*; pol. *dystans społeczny*, bułg. *социална дистанция*, cz. *sociální vzdálenost*; pol. *kwarcantanna*, bułg. *карантината*, cz. *karanténa*; pol. *maska tlenowa*, bułg. *кислородна маска*, cz. *kyslíková maska*; pol. *respirator*, bułg. *респиратор*, cz. *respirátor*; pol. *pandemia*, bułg. *пандемия*, cz. *pandemický*.

Są wśród obserwowanych jednostek języka także (3) kalki językowe – nowe w języku polskim, bułgarskim i czeskim słowa pochodzące z języka angielskiego, z których najpopularniejszym jest ang. *lockdown* – pol. *lockdown*, bułg. *локдаун*, cz. *lockdown*.

Popularność zdobyły również (4) wyrażenia odnoszące się do sytuacji politycznych i społecznych: pol. *głosowanie korespondencyjne*, bułg. *гласуване по пощата* (*Думата на 2020: коронавирус*, 2020), cz. *korespondenční hlasování*, a także nasilających się postaw społecznych, w tym teorii spiskowych: pol. *teorie spiskowe* lub *QAnon* (medialna, zbiorcza nazwa teorii spiskowych), którego częstotliwość użycia wzrosła o 960% (*Коя е Думата на Безпрецедентната 2020 Г.?*, 2020), bułg. *конспиративни теории*, cz. *konspirační teorie*.

Powszechność teorii spiskowych oraz błędnych informacji związanych z nowym koronawirusem jest tak znaczna, że od lutego 2020 roku Światowa Organizacja Zdrowia posługuje się symbolicznym terminem, określającym obecny stan rzeczy. Brzmi on: *infodemia* (*infodemic*) i stanowi połączenie słów *informacja* oraz *pandemia* (*information*, *pandemic*). Można by sądzić, pisze o tym doktorantka Marta Trzeciak, że teorie spiskowe czy nieprawdziwe informacje na temat koronawirusa należy traktować raczej z pobłażliwością, z bieżących obserwacji wynika, iż dezinformacja oraz teorie spiskowe dotyczące COVID-19 mogą stanowić realne zagrożenie dla ludności. Wynika to nie tylko z przyczyn typowo medycznych, ale też z tych społecznych. Aby wyjaśnić możliwe zagrożenia tego typu badaczka Marta Trzeciak w pracy dyplomowej pt. *Dziennikarstwo naukowe – rzetelność „w czasach zarazy”* omawia jeden kontekst, w ramach którego teorie spiskowe mogą okazać się bardzo groźne. Jest nim powiązanie strachu przed infekcją z przynależnością etniczną lub rasową (Trzeciak, 2020: 51).

Wśród językoznawców (*Casper Grathwohl*, *Vladislav Milanov*, *Michaela Lišková*, *Marek Łaziński*, *Henryk Duda*, *Maciej Malinowski*, *Joanna Satoła-Staškowiak*, *Wojciech Włoskiewicz*) najczęściej pojawia się opinia, że wszystkie języki podlegają rozwojowi, ale wpływ obecnej sytuacji epidemiologicznej sprawia, że dzieje się to o wiele szybciej

niż kiedykolwiek w historii języków. Potwierdzają to dostępne w sieci źródła. Częściowo wynika to z mediów i ich wpływu na sieci społecznościowe: Facebook, Instagram, Twitter i innych, w których słowa lub wyrażenia, takie jak bułgarskie *wkysztestwuwam* (bułg. *вкъществувам* ‘żyć/funkcjonuję na terytorium własnego domu’) lub żartobliwe *pyk тази дълга дума, която не се наемам да прочета* (bułg. *пък тази дълга дума, която не се наемам да прочета* – ‘to długie słowo, którego nie podejmuję się przeczytać’) w odniesieniu do wyrażenia *neprotiwokoronawiruso-karantinoizolacion-snowatelstwuwajte* (bułg. *непротивокоронавирусо-карантиноизолацион-снователствувайте*²), stają się natychmiast popularne, chętnie modyfikowane, na przykład skracane przez mówiących (*Новите думи в българския език*, 2020).

Autorzy tak zwanego *Słownika Oksfordzkiego*³ sporządzili listę słów charakterystycznych dla 2020 roku. Lista ta zawiera nie tylko leksemy, ale także wyrażenia które są swoiste dla tego wyjątkowego czasu. Są wśród nich na przykład: *Covid-19*, *lockdown*, *praca w domu*, *spiskowe teorie*, *głosowanie korespondencyjne* i inne jeszcze słowa nawiązujące do czasu epidemii lub ją nazywające. Prezes *Słownika Oksfordzkiego* Casper Grathwohl zauważa, że użycie leksemy *pandemia* w roku 2020 wzrosło o 57 000% w porównaniu z rokiem wcześniejszym⁴. Słowo to stało się popularne globalnie.

Języki słowiańskie w pandemii

Język polski – wybrane przykłady⁵

W roku 2020 językoznawcy w Polsce dość szybko zaczęli dokumentować częstotliwość występowania nowych „koronawirusowych” słów, analizować ich budowę i znaczenie, a także opatrywać je komentarzami w audycjach radiowych (Włoskiewicz⁶), artykułach prasowych (Satoła-Staškowiak, 2020), publicznych postach (Łaziński) i blogach (Malinowski⁷, Duda⁸), wystąpieniach telewizyjnych (Łaziński⁹; Satoła-Staškowiak¹⁰), uznając, że sytuacja warta jest uwagi. Obserwację nowych lub na nowo używanych i popularnych słów prowadzą także naukowcy na Uniwersytecie Warszawskim. Ich uwagę zyskują pochodzące z mediów, dzienników słowa, z których najpopularniejsze mają szanse stać się słowem roku.

² Zestawienie kilku słów: kwarantanna, izolacja, koronawirus, przeciwwirusowy.

³ Zespół z Oksfordu każdego roku monitoruje zmiany w języku angielskim i ogłasza słowo, które dany rok charakteryzuje. Zidentyfikował setki znaczących, nowych słów i ich zastosowanie w ciągu 2020 roku, z których kilkanaście nie kwalifikowałyby się jako „słowo roku” w żadnym innym czasie. „Jest to bezprecedensowe i trochę ironiczne – rok, w którym zaniemówiliśmy, obfitował w nowe słowa bardziej niż jakikolwiek inny”, por. *Думата на 2020: коронавирус*, 2020.

⁴ Por. „Площад Славейков“, *Думата на 2020: коронавирус*, 2020.

⁵ Opracowanie na podstawie Chaciński, 2020.

⁶ 18 marca 2020 roku w radiowym felietonie w Programie Czwartym Polskiego Radia.

⁷ 24 marca 2020 roku.

⁸ 29 kwietnia 2020 roku.

⁹ 6 stycznia 2021 roku – stacja TVN.

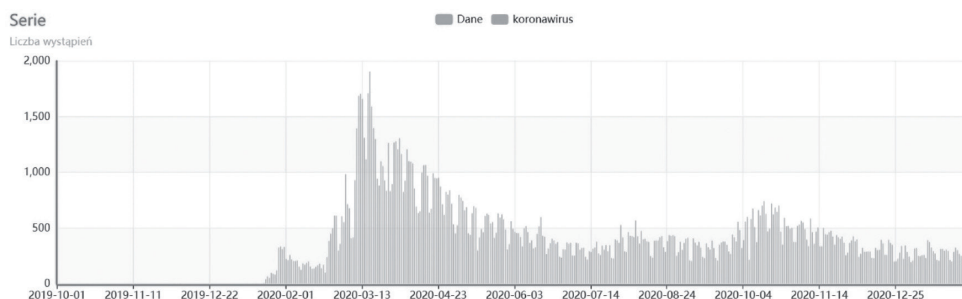
¹⁰ 15 czerwca 2020 roku – Telewizja Aleksandrów Łódzki.

Wspomniane we wstępie problemy związane w języku polskim z obocznością *koronawirus* do *koronowirus* opisał W. Włoskowicz (2020: 88–111), podkreślając reinterpretację angielskiego terminu *coronavirus* na płaszczyźnie języka polskiego. Otóż naukowy i angielskojęzyczny termin *coronavirus* stał się podstawą zapożyczenia dokonanego do polskiej terminologii naukowej. Jako polski termin *koronawirus* pozostawał zasadniczo poza leksyką języka ogólnego. W polskim języku specjalistycznym często pojawiał się też w liczbie mnogiej jako nazwa grupy wirusów (Włoskowicz, 2020).

Forma terminu naukowego *koronawirus* po zapożyczeniu do polskiego zasobu terminologicznego uzyskała postać zbliżoną do polskiego zrostu. Oczywiście właściwy proces słowotwórczy odbył się na gruncie angielszczyzny – z członów łac. *corona* + ang. *virus* powstało typowe compositum (*compound noun*) w typie ortograficznym z pisownią łączną – w związku z czym z perspektywy polskiego opisu słowotwórczego otwiera się pole do rozważań nad tym, czy *koronawirus* można w polszczyźnie uznać za złożenie lub wyraz podzielny słowotwórczo (Włoskowicz, 2020: 98–111; Pyrc, 2015: 48–54).

Krótko mówiąc, polski termin *koronawirus* przypomina polski zrost, a działalność słowotwórcza zrostu ma znacznie mniejszą produktywność niż mechanizm złożenia. Ponieważ forma *koronawirus* jest wtórną pożyczką zapożyczenia korona-wirus, wpisuje się na długą listę polskich złożzeń typu: *gwiazdozbiór*, *roślinożerca*, *deskorolka* (przykłady za Włoskowicz, 2020: 103). Zamiana polskiego terminu naukowego *koronawirus* do postaci *koronowirus* ma związek z wyborem popularniejszego modelu słowotwórczego, jakiemu ulegają niektórzy użytkownicy współczesnej polszczyzny. Jak podaje prowadzona przez naukowców z Uniwersytetu Warszawskiego strona Słowa na czasie, w okresie obejmującym miesiące od marca do czerwca słowa *koronawirus* używamy częściej niż zwykle.

Frekwencyjna historia użycia słowa *koronawirus* w Polsce przedstawia się bardzo ciekawie i działa na wyobraźnię, szczególnie kiedy jako początek badania ustalili się okres wcześniejszy niż rok 2020 (na przykład jak na wykresie czas od 1 października 2019 roku do 31 grudnia 2020 roku).

Rysunek 2. Częstotliwość użycia słowa *koronawirus* w Polsce

Źródło: Frazeo.

Do częściej używanych w minionym roku w polskich tekstach informacyjnych należą głównie rzeczowniki, nazwy własne i skróty (wybrane przykłady): *epidemia*, *pandemia*, *zdrowie*, *zakażenie*, *kwarantanna*, *test*, *personel*, *doła*, *tarcza*, *obostrzenie*, *ograniczenie*,

wzrost, walka, specustawa, szpital, przylbica, maseczka, respirator, dom, głosowanie, izolatorium, wideoporada, usta, nakaz, ozdrowieniec, zgon, COVID-19, koronawirus; przymiotniki (wybrane przykłady): *antykryzysowy, zakażony, korespondencyjny, ochronny, jednoimienny*; czasowniki: *odmrozić/odmrażać, zakazić, wyzdrowieć, wykryć, odnotować, umrzeć, ograniczać, odnotować, otworzyć/otwierać*. Wśród neologizmów powstałych z członem *korona-* znajdują się posiadające element ironii rzeczowniki: *koronaparty, koronalia, koronagedon, koronazakupy* (Satoła-Staškowiak, 2020: 10).

Językoznawca M. Łaziński wymienia w publicznym poście ponad 40 poświadczonych tekstowo neologizmów z członem *korona-* odnalezionych w wyszukiwarce frazeo.pl. Są nimi na przykład nazwy będące odniesieniem do polskiej i globalnej sytuacji gospodarczej i politycznej: *koronaceny, koronademokracja, koronakryzys, koronaobligacje*; do sytuacji psychicznej obywateli: *koronadepresja, koronapanika, koronateror*; do sytuacji organizacji służby zdrowia: *koronainfolinia, koronachaos, koronatest*; do organizacji nauki *koronamatura*; do ignorancji stanu rzeczy przez obywateli: *koronaferie, koronagłuptas, koronalans, koronalia*, a nawet *koronaświrus* (Słownik slangu Miejski.pl) jako łagodniejszy odpowiednik COVID-idioty. Im bliżej końca 2020 roku, tych słów wymienić można znacznie więcej. Istotne, że za popularną podstawę zupełnie nowych polskich słów należy uznać formant *korona*, który jest nieproporcjonalnie bardziej popularny od formantu *covid*.

5 stycznia 2021 roku w Polsce kapituła Konkursu „Słowo Roku” organizowanego przez Instytut Języka Polskiego Uniwersytetu Warszawskiego i Fundację Języka Polskiego wyłoniła słowo roku 2020. Słowa wybrano spośród listy słów zaproponowanych przez organizatorów lub przesłanych jako własne propozycje za pomocą formularza na stronie sloworoku.uw.edu.pl. W plebiscycie internetowym oddano blisko 18 tys. głosów. Na pierwszym miejscu pod względem popularności w plebiscycie uplasowało się słowo *koronawirus*, następnie słowa: *kobiety, apostazja*. Za to składająca się ze specjalistów kapituła zagłosowała na następujące słowa: *koronawirus, kobiety, pandemia*. Wybrane słowa oddają historię 2020 roku, która w Polsce upłynęła w atmosferze walki z pandemią i strajków kobiet.

Język bułgarski – wybrane przykłady

W połowie 2020 roku bułgarscy eksperci podkreślają, że słowo *коронавирус* (koronawirus) z pewnością dobrze opisuje cały 2020 rok, ale nie stanie się bułgarskim słowem roku, bo samo słowo funkcjonuje w języku mniej więcej od lat sześćdziesiątych minionego wieku (por. *Думата на 2020: коронавирус*, 2020). Vladislav Milanov twierdzi:

Всяка промяна в обществото води до промени в езика. Езикът намира начин, по който да реагира [...] Езикът си има свои правила. Само че от време на време се намесваме в тях и се получава това: „карантинирам”, „коронясване по-скоро”, „вкъществувам”, „вкъществуване примерно”, „карантинирам определено”, „карантиниране на пътничопотока след термометриране” и „тестуване”. И това не е само при нас – езикът, според езиковедите, няма право да ни се сърди. (Každa zmiana w społeczeństwie prowadzi do zmian w języku. Język znajduje sposób na reakcję [...] rządzi się swoimi prawami. Jednak od czasu do czasu zdarza się tak, że pojawiają się w nim [języku] takie [liczne modyfikacje] jak: „карантинирам”, „коро-

нясване по-скоро”, „вкъществувам”, „вкъществуване примерно”, „карантинирам определено”, „карантинираме на пътничопотока след термометриране” и „тестуване”. Tak dzieje się nie tylko u nas – dlatego, zdaniem lingwistów, język nie ma prawa się na nas [jego użytkowników – przyp. autorki] gniewać¹¹.

Casper Grathwohl powiedział:

Nigdy nie byłem świadkiem takiego, jak ten, roku językowego. [...] To jest zarówno bezprecedensowe, jak i nieco ironiczne, że rok, w którym zaniemówiliśmy [przestaliśmy rozmawiać z innymi, byliśmy osamotnieni – przyp. autorki], był pełen nowych słów bardziej twórczy niż jakikolwiek inny¹².

Niektóre używane w języku bułgarskim słowa będą z powodu 2020 roku używane znacznie ostrożniej, stanie się tak na przykład z *koronjasan* – bułg. *коронясан* (‘koronowany’). Za to, jak podkreśla Vladislav Milanov, nowe słowo *karantiniram* (bułg. *карантинирам*) pozostanie w języku bułgarskim na dłużej, szczególnie że może zastąpić zbyt długie dla żyjących w pośpiechu ludzi wyrażenie: *postawjam pod karantina* (bułg. *поставям под карантина* – ‘przebywać w kwarantannie’). Nowe w bułgarskim słowniku wynikające z pandemii słowa to: *srutiszte* (bułg. *срутисще* – ‘upadek, runięcie’), *wakanciuwam* (bułg. *ваканциувам* – ‘przymusowe wakacje/zwolnienie z pracy’), *wchodiram* (bułg. *входирам*); *agresiram* (bułg. *агресирам* – ‘stawać się agresywnym pod wpływem sytuacji’), *prioritiziram* (bułg. *приоритизирам* – ‘ustanawiać nowe priorytety’) (*Думата на 2020: коронавирус*, 2020).

W bułgarskich mediach nowe słowa z członem *korona* są codziennością. Mamy więc: *korona + sztab, linija, isterija, żertwi, epidemija, wirus, wirusen, bjudżet, situacija, bonowe, krizisen*; bułg. *корона + щаб, линия, истерия, жертви, епидемия, вирус, вирусен, бюджет, ситуация, бонове, кризисен* – *koronasztab* (bułg. *коронащаб*); *koronalinija* (bułg. *короналиния*); *koronaisterija* (bułg. *коронаистерия*); *koronażertwi* (bułg. *коронажертви*); *koronaepidemija* (bułg. *коронаепидемия*); *koronawirus* (bułg. *коронавирус*); *koronawirusen* (bułg. *коронавирусен*), *koronabjudżet* (bułg. *коронабюджет*); *koronasituacija* (bułg. *коронаситуация*); *koronabonowe* (bułg. *коронабонове*); *koronakrizisen* (bułg. *коронакризисен*).

Wśród ostatnio silnie produktywnych sufiksów klasyfikuje się *-iram* (bułg. *-ирам*), mamy na przykład: *karantiniram* (bułg. *карантинирам* – ‘podlegać kwarantannie’), *monitoriram* (bułg. *мониторирам* – ‘monitorować’), *prioritiziram* (bułg. *приоритизирам* – ‘ustanawiać priorytety’) itd.

Ironiczne okazjonalizmy, które z racji popularności zaliczymy do neologizmów o coraz szerszym zasięgu, to: *kowidiot, koronaparti* (bułg. *ковидиот, коронапарти*; zob. Атанасова, 2020), na przykład *Policija szturmuwa chotel zaradi skandalno koronaparti*

¹¹ Przykładem omawianych modyfikacji jest między innymi wspomniany wyżej „nieodokreślony” zdaniem Milanova i znacznie popularniejszy w ostatnich miesiącach termin *тестувам*, w miejsce istniejącego *тествам*. Oba związane z testowaniem pacjentów na koronawirusa, zob. Йорданова, 2020.

¹² Słowa, którym badacze z Oxfordu przyjrzeni się w 2020 roku, są podzielone na kilka głównych kategorii: „język Covid-19”, „technologia i praca z domu”, „ruchy społeczne, media społecznościowe i polityka” oraz „środowisko”, por. *Думата на 2020: коронавирус*, 2020.

(bułg. *Полиция штурмува хотел заради скандално коронапарти* – ‘Policja szturmuje hotel z powodu skandalicznego koronaparty’).

Wśród nowych, powstałych w roku 2020, słów mamy *maskne* (bułg. *маскне* – połączenie słów *maska* i *тръзик*, które mają odnosić się do częstego noszenia maski na twarzy i pojawienia się w związku z tym wyprysków na policzkach i brodzie). Z członem *kovid* (bułg. *ковид*) popularność zdobył neologizm *kovidbalon* (bułg. *ковидбалон* – ‘ludzie, z którymi kontaktujemy się, ryzykując zarażenie swoje lub ich, którzy nie są naszą rodziną’). Podobne znaczenie ma nowy termin *karantim* (bułg. *карантим* odnoszące się do dwóch słów *karantina*, bułg. *карантина* – ‘kwarantanna’ + *tim*, bułg. *тим* – ‘zespół’, tj. ‘osoby spędzające z nami czas kwarantanny’).

Odniesienie do złego samopoczucia psychicznego odnajdujemy w języku bułgarskim w popularnym neologizmie *dumskroling* (bułg. *думскролинг* – ‘nieustajca potrzeba przeszukiwania internetu w celu znalezienie złych informacji’, od ang. *Doom* – ‘poczucie nieuchronności losu, zagłady’ i ang. *scrolling* – ‘przewijanie, przeszukiwanie internetu’).

Fraza *bezkontaktna dostawka* (bułg. *безконтактна доставка* – ‘dostawa bezkontaktowa’) to również całkiem nowa fraza, która w ostatnich miesiącach zyskała ogromną popularność. Dotyczy na przykład takich sytuacji, w których kurier dowozi nam pod drzwi zamówienie opłacone przelewem.

Interesującym nowym terminem jest także *kowekzit* (bułg. *ковекзит*), które opisuje strategię i działanie osób chcących uniknąć lockdownu.

21 listopada 2020 roku w gazecie „Buleward Bułgarija” (bułg. „Булевард България”) na pytanie dziennikarza, jakie jest bezprecedensowe słowo roku w Bułgarii, czytamy, że twórcy rankingu „Słowo Roku” zdecydowali, że zamiast zajmować się jednym słowem warto wskazać zestaw słów, których używanie na zawsze będzie kojarzone z upływającym rokiem. Cechą wspólną wymienionych przez ekspertów słów miał być nastrój całego minionego 2020 roku. Z pewnością ów nastrój podkreśla bijąca wszelkie rekordy popularności (poza samym koronawirusem), pochodząca z języka angielskiego kalka językowa *lockdown* (pol. *lockdown*, bułg. *локдаун*, cz. *lockdown*,) (*Коя е Думата на Безпрецедентната 2020 Г.?*, 2020).

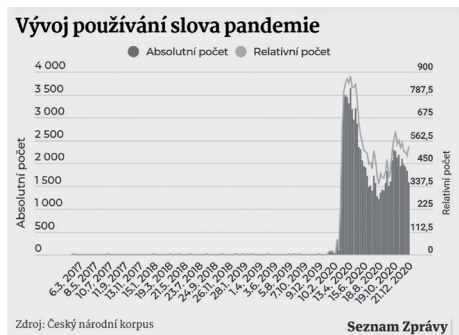
Испанското правителство изключва нов локдаун

Не планираме в момента никакво затваряне по домовете, съобщи министърът на здравеопазването

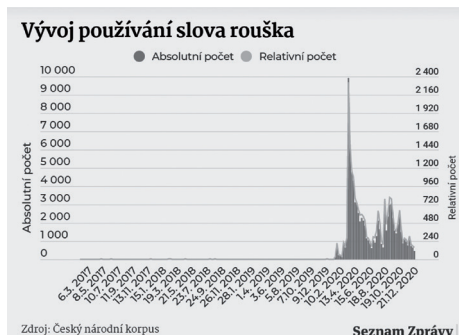
Rysunek 3. Przykładowy bułgarski tytuł prasowy zawierający informację o lockdownie

Źródło: <https://blitz.bg/>.

Frekwencja słowa „pandemia”

Frekwencja słowa „maseczka”

Źródło: Český národní korpus.

Václav Cvrček, zastępca dyrektora Czeskiego narodowego korpusu, wyjaśnia:

To jsou slova, jejichž výskyt v roce 2020 prudce vzrostl (oproti letům předcházejícím) a která mají potenciál nejlépe zachytit to, o čem jsme v roce 2020 nejvíc psali (a četli). [Są to słowa, których użycie gwałtownie wzrosło w 2020 roku (w porównaniu z poprzednimi latami) i mają potencjał, aby najlepiej uchwycić to, o czym najwięcej napisaliśmy (i przeczytaliśmy) w 2020 roku.] (Juna, 2020).

Michaela Lišková, specjalistka w zakresie neologizmów w Instytucie Języka Czeskiego Czeskiej Akademii Nauk, sądzi, że większość powstałych lub używanych podczas pandemii słów zniknie z języka po ustaniu epidemii. Z pewnością mogą zaliczać się tu słowa ironiczne, emocjonalne (nawet wulgaryzmy) czy okazjonalne, będące odpowiedzią na nieodpowiedzialność zachowania ludzi, śmieszność czy nielogiczność wprowadzanych obostrzeń, nierzetelność informacji itp. Taką grupę mogą stanowić leksemy, których emocjonalność jest cechą przewodnią, na przykład *covidiot*, *koronaidiot* – ‘osoba w nieodpowiedzialny sposób ignorująca i zaniedbująca środki zapobiegawcze związane z Covid-19’ (pol. *COVID-idiota*, „Szury”, „foliarze”, „COVID-idioty”. *Jak dyskutować z wyznawcami spiskowych teorii?*, 2020; bułg. *коронаидиот*).

W języku czeskim, tak jak w języku bułgarskim i polskim, obserwowane i notowane są także słowa i wyrażenia nawiązujące bezpośrednio do stanów psychicznych człowieka, wywołanych przedłużającą się pandemią: *koronadeprese* (pol. *koronadepresja*, bułg. *коронадепресия*); *koronapanika* (pol. *koronapanika*, bułg. *коронапаника*); *koronapokalypsa* (pol. *koronapokalypsa*, bułg. *коронаапокалипсис*).

Konieczność pozostania w domu i utrzymywania dystansu społecznego stała się powodem istnienia takich czeskich neologizmów, jak: *koronadovolená* (pol. *koronawakacje*, bułg. *коронаваканция*); *škola v pyżamu* (pol. *szkoła w piżamie*, bułg. *училище по пижамы*).

Z danych Czeskiego narodowego korpusu (ČNK), monitorującego między innymi media internetowe, dyskusje i portale społecznościowe, dowiadujemy się, które słowa były używane w roku 2020 częściej od innych i to stanowi charakterystykę tego wyjątkowego roku.

W 2020 roku powody powstawania nowych czeskich słów, zwielokrotnienie użycia słów od dawna znanych, liczne pożyczki z języka angielskiego są oczywiste. Konsekwencją są listy nowych haseł i wyrażań, z których część z pewnością zostanie na jakiś czas w języku. Václav Cvrček informuje, że wiele całkiem nowych słów to nazwy własne lub słowa wywodzone z języka technicznego czy specjalistycznego. Jak mówi:

V každém živém jazyce, a tedy i v češtině, probíhají změny. Mluví to často nesou nelibě, neuvědomují si přitom, že je to přirozená součást jazykového vývoje a toho, jak naše komunikace reaguje na proměny světa okolo nás. [Změny zachodzą w każdym żywym języku, a więc także w języku czeskim. Użytkownicy często nie chcą tego zaakceptować, nie zdając sobie sprawy, że jest to naturalna część rozwoju języka, który reaguje na zmiany w otaczającym nas świecie.] (Juna, 2020).

Podsumowanie

Tematem artykułu były leksykalne konsekwencje językowe pandemii obserwowane w trzech słowiańskich językach: polskim, bułgarskim i czeskim. Przedmiotem analizy stały się neologizmy powstałe w 2020 roku, opisujące nowe rzeczy, zachowania, sytuacje, zjawiska, emocje oraz słowa znane lub zapożyczone, których częstotliwość użycia znacznie wzrosła w omawianym czasie, na przykład: *zachorowalność*, *śmiertelność*, *pandemia*. Materiał badań stanowiły wszelkie dostępne źródła dokumentujące wpływ pandemii na polską, bułgarską i czeską leksykografię w roku 2020 i początku 2021.

Część nowych słów tworzona była na członach *corona* lub *covid*. Badania pokazują, że najmniej licznymi nazwami z członem *covid* pochwalić może się język polski, w którym konsekwentnie chętniej wybierany za podstawę był człon *korona*. Dziś wiemy, że w językach bułgarskim i czeskim człon *covid* wykorzystano i nadal wykorzystuje się liczniej i bardziej twórczo niż w języku polskim.

Będące konsekwencją pandemii leksemy można śmiało zaszeregować według różnych kategorii, na przykład sposobów funkcjonowania ludzi/społeczeństw w pandemii czy nastrojów społecznych. We wszystkich językach są one tożsame, bo wynikają z globalności problemu pandemii. Język polski wyodrębnił dodatkowy problem istnienia równoległe słów *koronowirus* i *koronawirus*.

We wszystkich trzech językach licznie używano określeń regulujących pandemiczną codzienność: *kwarantanna*, *domowa izolacja*, *maseczki*, *testowanie*, a nawet haseł *wybory korespondencyjne* czy *teorie spiskowe*. To ostatnie znalazło w ostatnim czasie podatny grunt i silniej niż zwykle było werbalizowane, dlatego można postawić tezę, że być może w dalszej konsekwencji popularnymi w najbliższym czasie słowami mogą być takie słowa, jak *dezinformacja*¹⁴.

¹⁴ Oficjalna strona „obalająca mity” dotyczące koronawirusa, stworzona przez Światową Organizację Zdrowia: *Coronavirus disease (COVID-19) advice for the public: Myth busters*, 2021 (<https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/advice-for-public/myth-busters>). Na stronie tej gromadzone są najpopularniejsze dezinformacje, mity oraz teorie spiskowe dotyczące koronawirusa wraz z objaśnieniami, publikacjami naukowymi, infografikami itp.

Szczególnie szybko zachodzące podczas pandemii procesy językowe mają charakter globalny, choć ich natężenie, funkcje mowy – komunikatywna, informatywna, ekspresyjna, impresyjna – pojawiają się, co oczywiste, z różnym nasileniem.

Po rocznej obserwacji trzech opisanych w artykule języków słowiańskich stoję na stanowisku, że nadal warto śledzić „pandemiczne” rezultaty widoczne w leksykografii oraz tendencje współczesnych języków i konfrontować je ze sobą. Ta obserwacja warta jest poszerzenia o kolejne języki, bo w każdym z nich notuje się cechy tożsame, jak i indywidualne, charakterystyczne dla konkretnej grupy, społeczności i mentalności ludzkiej, które w wyjątkowym czasie pandemii dochodzą do głosu silniej niż kiedykolwiek¹⁵. Obserwacja jednostek i tendencji tak wyrazistych i szybko postępujących bywa dla językoznawców nie tylko satysfakcjonująca, ale także emocjonująca.

Bibliografia

„Szury”, „foliarze”, „COVID-idioty”. Jak dyskutować z wyznawcami spiskowych teorii? (2020), „Kultura Liberalna”, <https://kulturaliberalna.pl/2020/09/08/szury-foliarze-covid-idioci-jak-dyskutowac-z-wyznawcami-spiskowych-teorii/> [dostęp: 19.11.2021].

„Коронаидиот” или covidiot: Чехите си измислиха повече от 100 нови думи и фрази (2020), <https://news.bg/world/koronaaidiot-ili-covidiot-chehite-si-izmisliha-poveche-ot-100-novi-dumi-i-frazi.html> [dostęp: 19.11.2021].

Chaciński B. (2020), *Korona na języku, czyli pandemia w polszczyźnie*, <https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/ludzieistyle/1961694,1,korona-na-jezyku-czyli-pandemia-w-polszczyznie.read> [dostęp: 19.11.2021].

Corman V.M., Landt O., Kaiser M., Molenkamp R., Meijer A., Chu D.K., Mulders D.G. (2020), *Detection of 2019 novel coronavirus (2019-nCoV) by real-time RT-PCR*, „Eurosurveillance”, Vol. 25(3).

Coronavirus disease (COVID-19) advice for the public: Mythbusters (2021), <https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/advice-for-public/myth-busters> [dostęp: 22.11.2021].

Doremalen N. van, Bushmaker T., Morris D.H., Holbrook M.G., Gamble A., Williamson B.N., Lloyd-Smith J.O. (2020), *Aerosol and surface stability of SARS-CoV-2 as compared with SARS-CoV-1*, „New England Journal of Medicine”, Vol. 382(16).

Duda H. (2020), *Korona «koronawirus»*, Lingwistykon, <https://lingwistykon.wordpress.com/2020/04/24/korona-koronawirus/> [dostęp: 10.10.2020].

Juna P. (2020), *V Česku poprvé vybrali slovo roku. Vítěze uhádnete za vteřinu*, <https://www.seznamzpravy.cz/clanek/slovo-roku-neprekvapi-je-to-koronavirus-135335?fbclid=IwAR0aNINafHhx83QrAZnx44f6r1HmR8nrc9piTPfx7leoL90UeNbUYoT9-F0> [dostęp: 22.11.2021].

¹⁵ Jako ciekawostkę warto wspomnieć (dla porównania z trzema analizowanymi w artykule językami), że w Belgii słowem roku stało *knuffelcontact* (od *knuffel* – ‘przytulas’ i *contact*), czyli osoba spoza gospodarstwa domowego, z którą możemy mieć fizyczny kontakt podczas pandemii. Na drugim był *covidioot*, a na trzecim *hoestschaamte*, czyli strach przed zakazaniem w miejscu publicznym (por. *Nieuw woord 2021 – stuur het nu in!*, 2021).

Lai C.C., Shih T.P., Ko W.C., Tang H.J., Hsueh P.R. (2020), *Severe acute respiratory syndrome coronavirus 2 (SARS-CoV-2) and corona virus disease-2019 (COVID-19): the epidemic and the challenges*, „International Journal of Antimicrobial Agents”, Vol. 55(3).

Łaziński M. (2020), *Marek Łaziński*, Facebook, <https://www.facebook.com/m.lazinski/posts/2916970495090011> [dostęp: 3.10.2020].

Malinowski M. (2020), *Koronawirus*, *Obcy język polski*, <https://obcyjezykpolski.pl/koronawirus/> [dostęp: 9.10.2020].

Nieuw woord 2021 – stuur het nu in! (2021), *Woord van het Jaar*, https://woordvanhetjaar.vandale.be/nl?fbclid=IwAR036ohnl9W6bCmDqZ6TbdECrd_VVTzqgZAqmAhBcwUi3skymSrRqVeqzA [dostęp: 22.11.2021].

Pyrk K. (2015), *Ludzkie koronawirusy*, „Postępy Nauk Medycznych”, t. XXVIII, z. 4B. [Tam także zwięzły medyczny szkic o epidemii SARS i MERS z początku XXI w.].

Satola-Staškowiak J. (2020), *Słowa w pandemii*, „40 i Cztery”, nr 12(610).

Trzeciak M. (2020), *Dziennikarstwo naukowe – rzetelność „w czasach zarazy”*, Praca dyplomowa napisana pod opieką Joanny Satoli-Staškowiak w Akademii Humanistyczno-Ekonomicznej w Łodzi, Łódź.

Włoskiewicz W. (2020), *Koronawirus jako problem językoznawstwa polonistycznego*, „Poradnik Językowy”, nr 7.

Атанасова М. (2020), *Публикувано във факти.бг: Полиция щурмува хотел в Сандански заради скандално коронапарти*, <https://fakti.bg/krimi/538657-policia-shturmuva-hotel-v-sandanski-zaradi-skandalno-koronaparti> [dostęp: 19.11.2021].

БЛИЦ, <https://blitz.bg/> [dostęp: 19.11.2021].

Вацова В. (2020), *Новите думи на 2020 г.: ковидиот, локдаун и ковекзит*, <https://www.24chasa.bg/ojivlenie/article/9220816> [dostęp: 19.11.2021].

Думата на 2020: коронавирус (2020), <https://dnews.bg/dumata-na-2020-koronavirus.html> [dostęp: 19.11.2021].

Йорданова Т. (2020), *Нови думи в речника ни заради пандемията*, <https://bntnews.bg/news/novi-dumi-v-rechnika-ni-zaradi-pandemiyata-1056075news.html> [dostęp: 19.11.2021].

Коя е Думата на Безпрецедентната 2020 Г.? (2020), <https://boulevardbulgaria.bg/articles/koya-e-dumata-na-bezpretsednata-2020-g> [dostęp: 19.11.2021].

Новите думи в българския език (2020), <https://nova.bg/news/view/2020/06/28/292238/%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%82%D0%B5-%D0%B4%D1%83%D0%BC%D0%B8-%D0%B2-%D0%B1%D1%8A%D0%BB%D0%B3%D0%B0%D1%80%D1%81%D0%BA%D0%B8%D1%8F-%D0%B5%D0%B7%D0%B8%D0%BA/> [dostęp: 19.11.2021].

Korpusy językowe i wybrane wyszukiwarki

Ústav Českého národního korpusu Univerzita Karlova Filozofická fakulta, <https://ucnk.ff.cuni.cz/cs> [dostęp: 18.11.2021].

Słowa na czasie, <http://www.slowanaczasie.uw.edu.pl/> [dostęp: 18.11.2021].

Bulgarian National Corpus, <http://search.dcl.bas.bg/> [dostęp: 18.11.2021].

Český národní korpus, <https://korpus.cz/> [dostęp: 18.11.2021].

Frazeo, <http://frazeo.pl/> [dostęp: 18.11.2021].

Słownik slangu Miejski.pl, <https://www.miejski.pl/> [dostęp: 18.11.2021].

Narodowy Korpus Języka Polskiego, <http://nkjp.pl/> [dostęp: 18.11.2021].

Abstract

The influence of the pandemic on Polish, Czech and Bulgarian lexicography in 2020 and early 2021

I discuss the linguistic consequences of the current pandemic, such as the emergence of new words and/or an increase in the frequency of use of some pre-existing words, and issues linked to communication. The paper refers to the Polish, Bulgarian and Czech languages. A frequentative approach is applied. Although the outlined linguistic processes are global in nature, several key aspects differentiate the three chosen languages in terms of frequency (including the occurrence of words and functions of speech).

The linguistic data was gathered using online resources, including: The National Corpus of Polish, the Czech National Corpus, the Bulgarian National Corpus, the Polish-Bulgarian-Russian parallel Corpus (co-authored by the author of this paper), popular word browsers (frazeo.pl, [slowanaczasie](http://slowanaczasie.pl)) and digital dictionaries (miejski.pl), journalism and information programs, and some of the most recent academic literature.

Keywords: pandemic, lexicology, word of the year, neologism, conspiracy theory, frequency of use, the year 2020, Polish language, Bulgarian language, Czech language

Jolanta Józwiak <https://orcid.org/0000-0003-0884-821X>
Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy
e-mail: jjozwiak@ukw.edu.pl

Коронавирус – невидимый противник. Военная лексика в языковом образе пандемии в медийных текстах

Аннотация

Во время пандемии коронавируса в национальных языках появились языковые инновации, но многие уже существующие слова также использовались для описания новой „коронавирусной” реальности. Целью исследования является анализ использования когнитивной метафоры Коронавирус – это Война в российском медиадискурсе. На примере отобранных интернет-текстов выделена специфическая лексика, позволяющая описать борьбу с пандемией с помощью военной терминологии.

Из проведенного анализа вытекают два основных вывода. В текстах есть базовые лексемы, которые позволяют активировать коллективные модели мышления о пандемии в категориях войны. Кроме того, в анализируемых текстах можно наблюдать сужение или расширение значения ключевых слов периода пандемии. Лексические маркеры, указывающие на исходный домен ВОЙНА, применяются независимо от размера территории – это может быть мир, страна, город, больница, жилье, где люди защищают себя и других от коронавируса.

Можно сделать вывод, что военная метафора эффективна при описании чрезвычайных ситуаций, таких как пандемия коронавируса. Использование такого типа метафоры в текстах СМИ помогает справиться с угрозой, объяснить, что происходит, а также влиять на поведение людей, направляя их мышление в определенную область.

Ключевые слова: коронавирус, военная лексика, военная метафора, когнитивная область, медиа-дискурс

В 2020 году, т.е. за период глобальной пандемии коронавируса во всех языках появилось множество слов-репрезентантов формирующегося концепта *коронавирус*, слов новых, с актуализированным значением, с новыми коннотациями, заимствований иностранных лексем, описывающих новую, следует подчеркнуть – мировую, глобальную действительность. Происходящие в разных языках процессы сразу стали предметом анализа, о чем свидетельствуют научные публикации, появившиеся в 2020 году и в начале 2021 года. В них представляются результаты проводимых из разных перспектив исследований, касающиеся изменений как в русском, так и в других языках (см., например, работы Радбиль/Radbil', 2020; Карасик/Karasik, 2020; Данкова/Dankova, 2020; Кронгауз/Krongauz, 2020 и др.).

Как неоднократно подчеркивалось в медиапространстве, подобная ситуация практически не имела места в истории. В начале 2020 г., когда начиналась первая волна пандемии (которую никто в этот момент так и не называл, потому что вряд ли кто мог представить, как будет развиваться ситуация в будущем), в медиа напоминали о пандемии испанского гриппа в 1918 г., опасаясь подобного рода последствий. С того момента прошёл уже год и оказалось, что в силу прогресса, возможности свободно перемещаться по земному шару с помощью различных средств транспорта и несмотря на предпринятые меры безопасности, достижения медицинских наук, а также на технологические возможности человечества, коронавирус мгновенно распространился по всем уголкам современного мира и COVID-19 заболели миллионы людей. Коронавирус оказался мощным и опасным невидимым противником. Значит, мы все оказались на войне с неизвестным раньше врагом.

Как отмечает М. М. Сизых,

Война – явление социальное, один из способов взаимодействия внутри общества, крайне агрессивный метод решения конфликта, однако война как исторический феномен характерен для любого общества и времени. Таким образом, война – ментальная единица, которая представляет результат восприятия человеком действительности и вербализируется в различных дискурсах¹.

Именно поэтому военная лексика и военные метафоры оказались не первый раз полезными для описания в медийных текстах возникшей в определенный период ситуации. Следует подчеркнуть, что в связи с глобальным характером события такие средства появились одновременно в разных языках. Материалом для настоящего анализа послужили общедоступные тексты, посвященные медиатопику *коронавирус*, которые публиковались на сайтах российских газет и которые находились, и все время продолжают находиться, в центре внимания читателей. Целью исследования является объяснение использования милитаристской лексики для описания сложившейся в мире в 2020 году ситуации в медийном дискурсе, выявление языковых маркеров, указывающих на концептуальную метафору ПАНДЕМИЯ КОРОНАВИРУСА – это ВОЙНА, и определение результатов пользования в анализируемых текстах милитаристской лексикой.

¹ М.М. Сизых, *Военная метафора в рецепции COVID-19 (на материале современного русского медиадискурса)*, <https://scipress.ru/philology/articles/voennaya-metaphora-v-retseptsii-covid-19-na-materiale-sovremennogo-russkogo-mediadiskursa.html> [доступ: 19.02.2021].

Для достижения результата следует обратиться к книге Дж. Лакоффа и М. Джонсона *Метафоры, которыми мы живем*, в которой авторами излагаются основы когнитивной теории метафоры, обсуждаются вопросы использования метафоры как средства познания действительности, как инструмента организации опыта человека, структурирования человеческих знаний о действительности, а также подчеркивается роль метафоры в коммуникации, повседневном общении между людьми. Согласно авторам, „суть метафоры – это понимание и переживание сущности (thing) одного вида в терминах сущности другого вида” (Лакофф, Джонсон/Lakoff, Johnson, 2004: 27).

За год пандемии коронавируса можно обнаружить, что подобно обсуждаемой Лакоффом и Джонсоном метафоре СПОР – ЭТО ВОЙНА, в медиaprостранстве применяются метафоры ПАНДЕМИЯ КОРОНАВИРУСА – это ВОЙНА и КОРОНАВИРУС – это ВРАГ. Следует уточнить, что как *пандемия*, так и *коронавирус* во многих контекстах выступают не как медицинские термины (в таком значении они и употреблялись в языках до сих пор), но концептуализируются как сложившаяся в современном мире ситуация распространения коронавирусной инфекции COVID-19, угрожающей жизням миллионов людей.

Можно сказать, что прямо на наших глазах формируется новый концепт *коронавирус*. Поэтому в различных дискурсах, в том числе и в медиадискурсе, слово *коронавирус* употребляется носителями разных языков как в суженном значении ‘конкретный представитель семейства коронавирусов (шире вирусов), т.е. SARS-CoV-2, обнаруженный во второй половине 2019 года и вызывающий болезнь COVID-19’, так и, согласно модели расширения значения, понимается как ‘пандемия коронавирусной инфекции, угрожающая жизням миллионов людей, вместе со всеми её последствиями не только для здоровья, но также экономического, социального и политического характера’. Ассоциативный потенциал концепта *коронавирус* представляется огромным.

Расширение значения лексемы позволяет носителям языка употреблять выражения *коронавирус*, *вирус*, *пандемия*, *пандемия коронавируса*, *пандемия коронавирусной инфекции*, *эпидемия* взаимозаменяемо, что подтверждается примерами, приводимыми в ходе последующего анализа.

В свою очередь наблюдаемые нами концепт *коронавирус* и концепт *война* являются разными сущностями, но мы частично структурируем, понимаем и говорим о коронавирусе, о пандемии коронавируса в терминах войны. Как отметили Дж. Лакофф и М. Джонсон, „концепт метафорически структурирован, деятельность метафорически структурирована и, следовательно, язык метафорически структурирован” (там же). Исследователи считают, что процессы человеческого мышления метафоричны, а „метафоры как выражения естественного языка возможны именно потому, что они являются метафорами концептуальной системы человека” (там же).

Структурирование пандемии коронавируса в СМИ в категориях ВОЙНЫ позволяет особым образом моделировать восприятие, понимание сложившейся в стране и в мире ситуации, объяснять действия, принимаемые властью, например, введение ограничения гражданских и экономических свобод, потому что все должны понимать (и в большинстве случаев понимают), что в чрезвычайном положении (а таким безусловно является война) для того, чтобы выиграть с врагом нужны и допускаются

экстренные чрезвычайные меры (ср. поговорку *На войне как на войне* (всякое бывает, случается). Как мы и понимаем войну и военные действия, какие ассоциации актуализируются на основе исходного понятия *война* (имеется в виду не столько опыт, сколько представление о вооружённом конфликте, особенно в случае младших поколений), так мы и будем понимать то, что происходит в действительности, так и будем вести себя в условиях пандемии коронавируса, так и будем воспринимать то, что происходит вокруг, реагировать на новые законы, распоряжения, изменения в функционировании многих учреждений, больниц, школ, предприятий, т. наз. lockdown и т.п.

Следовательно, название обстановки, в которой нашлись в 2020 году граждане отдельных стран и человечества в целом, прямо словом *война*, сравнение этой ситуации с военными действиями, представление и понимание ее в терминах сферы-источника имеет определенные и существенные последствия.

Согласно *Большому толковому словарю русского языка*, под ред. С. А. Кузнецова, *война* – это вооружённая борьба между государствами, народами, племенами и т.п. или общественными классами внутри государства. В прошлом году борьбу люди начали вести с новым врагом – коронавирусом. Метафорическая концептуализация позволяет создавать целые ментальные образы происходящего. Примерно, в конце января (29.01.2021) Радио Свобода опубликовало на интернет-сайте запись интервью под заглавием *Мировая война с коронавирусом*, которое Игорь Померанцев начал с нижеприведенного вступления:

У слова «война», которое я вынес в название, смысл фигуральный, но не только. Вирус напал на нас вероломно. Он не признаёт таких понятий как фронт и тыл. На счету врага уже миллионы убитых и несметное число раненых и тяжелораненых. Враг не признаёт государственных границ и действует на разных континентах. О том, как он действует я попросил рассказать моих авторов, живущих в разных странах [...]².

В приведенном фрагменте реализуется словарное значение словосочетания *мировая война* – вооружённая борьба крупнейших государств мира за экономическое и политическое господство, а также *отечественная война* (вооружённая борьба народа какого-л. государства, направленная на защиту своей независимости).

Война с коронавирусом ведется в макропространстве на мировом уровне, внутри последующих государств и в микропространстве – в определенных местах: городах, местностях или даже зданиях, доступных или находящихся в карантине, например, в больницах, в школах и т. п., в чем можно убедиться читая заголовки, ср. *Война с коронавирусом в замкнутом пространстве. История закрытой на карантин клиники в Петербурге*³ (28.05.2020)⁴. *Война* появляется также в контексте вакцинации как меры противостояния распространению пандемии, ср.: *Байден заявил о войне*

² И. Померанцев, *Мировая война с коронавирусом*, <https://www.svoboda.org/a/31071557.html> [доступ: 19.02.2021].

³ А. Пушкарская, *Война с коронавирусом в замкнутом пространстве. История закрытой на карантин клиники в Петербурге*, <https://www.bbc.com/russian/features-52813191> [доступ: 21.02.2021].

⁴ Здесь и далее в скобках дается дата публикации интернет-текста.

с коронавирусом⁵ (20.11.2020) или *Байден пообещал победить «войну», с коронавирусом в США*⁶ (Ведомости, 26.11.2020).

Примером микропространственной перспективы может послужить, например, образ работы медицинского коллектива в отдельной больнице, представленный в статье В. Снегирева *Про войну. История сражения с ковидом, рассказанная врачами столичной клиники*. Ментальное представление лингвистически реализовано с опорой на ключевые слова, входящие в когнитивную структуру семантического поля «война», ср. соответствующие фрагменты:

Что там будет дальше – никому пока не ведомо. Может быть, пандемия отступит и тогда больница продолжит работать в своем обычном „мирном” режиме. Может быть, нахлынет новая волна, и тогда коллектив, накопивший уникальный опыт, снова будет мобилизован на войну. Самые авторитетные эксперты избегают делать прогнозы на сей счет;

А пока будет справедливо вспомнить, как шла эта война, которая для трех тысяч сотрудников больницы номер пятнадцать продолжалась ровно одиннадцать месяцев, и только сейчас они покинули передовые позиции, „отведены в тыл”⁷.

В тексте военный режим работы персонала больницы противопоставляется „мирному” режиму, изменения в процедурах именуется мобилизацией на войну, их роль в борьбе и интенсификация выполняемых задач – это занятие и покидание „передовых позиций” или работа в тылу (понятия относящиеся к боевому порядку, строю).

Присутствие в медиатексте слова *война* актуализирует у читателей определенный фрейм и сценарий поведения. Фрейм, по базовому определению М. Минского, – это структура данных для описания стереотипной ситуации, особенно важная для организации больших объемов памяти. Как утверждает автор, отправным моментом для его теории,

служит тот факт, что человек, пытаясь познать новую для себя ситуацию или по-новому взглянуть на уже привычные вещи, выбирает из своей памяти некоторую структуру данных (образ), называемую нами фреймом, с таким расчетом, чтобы путем изменения в ней отдельных деталей сделать ее пригодной для понимания более широкого класса явлений или процессов (Минский/Minskiy, 1979: 7).

М. Минский пишет также о фреймах-сценариях, имеющих более сложную структуру, типовую для некоторого действия, события, понятия, включающую характерные элементы (там же: 58–60).

По определению Н. Н. Болдырева, сценарий – это „динамически представленный фрейм как разворачиваемая во времени определенная последовательность этапов, эпизодов и т.д.” (Болдырев/Boldyrev, 2000: 37). З.Д. Попова и И.А. Стернин характе-

⁵ Подробнее на РБК: <https://www.rbc.ru/politics/26/11/2020/5fbf27159a794777ca4a0926> [доступ: 15.03.2021].

⁶ <https://www.vedomosti.ru/politics/news/2020/11/26/848318-baiden-pooobeschal-pobedit-voynu-s-koronavirksom> [доступ: 19.02.2021].

⁷ В. Снегирева, *Про войну. История сражения с ковидом, рассказанная врачами столичной клиники*, <https://rg.ru/2021/03/04/reg-cfo/istoriia-srazheniia-s-kovidom-rasskazannaia-vrachami-stolichnoj-kliniki.html> [доступ: 15.03.2021].

ризуют фрейм как „мыслимый в целостности его составных частей многокомпонентный концепт, объемное представление, некоторая совокупность стандартных знаний о предмете или явлении”, одновременно замечая, что сценарии – это фактически фреймы, „разворачиваемые во времени и пространстве как последовательность отдельных эпизодов, этапов, элементов” (Попова, Стернин/Popova, Sternin, 2007: 84).

Структурирование пандемии коронавируса в категориях войны, и тем самым интерпретация действий глав государств, представителей власти и администрации, медиков и медработников, а также каждого члена общества в рамках фрейма-сценария *война*, приводит на последующих этапах описания динамически развивающейся ситуации к появлению в медиатекстах участников, мест и тому подобных элементов, характерных для военной обстановки.

Войну в конечном итоге можно выиграть или проиграть, поэтому надо бороться. В условиях пандемии коронавирусной инфекции боремся за свою жизнь, за жизнь родных, соотечественников, в глобальном масштабе за жизнь человечества. Процессуальный аспект происходящего подчеркивается в текстах многократно. Следовательно, во время войны стороны ведут себя определенным образом, как при сражении: борются, т. е. защищают своих, атакуют врага, тем более если ситуация обсуждается в рамках политического дискурса, ср. описанные *Ведомостями* декларации Джо Байдена:

США не проиграют на войне с коронавирусом и вернут свою жизнь в нормальное русло, пообещал во время выступления накануне Дня благодарения кандидат в президенты страны Джо Байден. Его цитирует NBC News.

„Я знаю, что мы можем победить этот вирус. Америка не проиграет эту войну. Мы вернем себе жизнь. Жизнь вернется в нормальное русло. Я обещаю вам, что это произойдет. (Это (пандемия. – Прим. Ред.) не будет длиться вечно”, – сказал Байден. Он также призвал людей, несмотря на усталость, соблюдать необходимые меры по профилактике коронавируса, как требуют власти. По словам Байдена, это „не политическое заявление” и что американцы сейчас „воюют с вирусом, а не друг с другом”⁸ (26.11.2020).

Следует обратить внимание на то, что в вышеприведенном фрагменте появилось слово *вирус*, которое согласно модели сужения значения во многих контекстах употребляется в значении ‘конкретный вид вируса, коронавирус, Covid-19’. Как отмечают исследователи, „по законам концептуальной метафоризации мифологического типа, обозначаемое этим словом явление предстает как одушевленное сверхъестественное существо (злой дух)”. Если посмотреть на это смысловое преобразование с лингвокогнитивной точки зрения, может оно свидетельствовать „о ментальной и ценностной значимости обозначаемого явления для говорящих, его особой когнитивной выделенности в их картине мира” (Радбиль, Рацибурская и др., 2021: 69).

В тексте, опубликованном под заглавием *Путин назвал условие для окончательной победы над коронавирусом*, также обнаруживаются лексические маркеры, указывающие на необходимость мобилизации военного характера в мировой кризисной обстановке:

⁸ <https://www.vedomosti.ru/politics/news/2020/11/26/848318-baiden-pobeschal-pobedit-voinu-s-koronavirusem> [доступ: 19.02.2021].

По словам президента, этого можно добиться только при объединении усилий стран. Полная победа над пандемией коронавируса возможна только при объединении усилий, в том числе между государствами. Такое мнение в четверг высказал президент РФ Владимир Путин на встрече с участниками общероссийской акции взаимопомощи „Мы вместе”.

„Только объединяя усилия, в том числе на международной арене, можно добиться окончательного результата и окончательной победы над ковидом”, – сказал глава государства⁹ (4.03.2021).

В ситуации пандемии коронавирусной инфекции, подобно военным временам, основным действием является борьба с противником. Противник четко определен, что в анализируемых нами фрагментах реализуется в текстах с помощью выражений: *борьба с вирусом, борьба с коронавирусом, борьба с коронавирусной инфекцией, борьба с пандемией* (коронавируса), ср. заголовки и фрагменты медиатекстов:

Ситуация тяжелая: борьба с коронавирусом в России”¹⁰ (18.11.2020),

Путин сравнил успехи России и западных стран в борьбе с коронавирусом¹¹ (14.02.2021),

COVID-19. Меры Правительства по борьбе с коронавирусной инфекцией и поддержке экономики¹² (30.08.2020).

Как следует из примеров, слова и словосочетания: *вирус, коронавирус, пандемия, эпидемия, инфекция, ковид, коронавирусная инфекция* образуют синонимический ряд, из которого создатели медиатекстов могут выбирать согласно собственным решениям.

В микропространстве за выживание борются и предприниматели, и владельцы гостиниц, и организаторы различных, мероприятий, ср.:

Пандемия серьезно сказалась на самочувствии берлинских „медведей” – главного символа Берлинского международного кинофестиваля, который ежегодно проходил в феврале, а теперь ожесточенно борется за выживание¹³ (25.02.2021).

Далее в этом же тексте локдаун (являющийся средством борьбы с пандемией и частью военной стратегии) описывается как экстремальные условия и сравнивается с апокалипсисом:

До 71-го фестиваля остается меньше недели. 1 марта он начнет свои конкурсные показы в экстремальных условиях локдауна: берлинские кинотеатры не работают, границы закрыты, пустые улицы и площади, как в апокалиптическом фильме, завалены снегом. Угроза распространения новых мутаций коронавируса пока остается, и объявленный до 7 марта жесткий локдаун может быть продолжен. Фестиваль пройдет онлайн (там же), (23.02.2021).

⁹ Михаил Климентьев/пресс-служба президента РФ/ТАСС, <https://tass.ru/obschestvo/10834319> [доступ: 12.03.2021].

¹⁰ <https://www.vesti.ru/article/2473727> [доступ: 25.02.2021].

¹¹ <https://www.rbc.ru/rbcfreenews/60286aa89a794738cded2af5> [доступ: 25.02.2021].

¹² <http://government.ru/rugovclassifier/883/events/> [доступ: 25.02.2021].

¹³ В. Кичин, как Берлинский кинофестиваль борется за выживание, „Российская газета”, <https://rg.ru/2021/02/23/kak-berlinskij-kinofestival-boretsia-za-vyzhivanie.html> [доступ: 25.02.2021].

Также агентство ТАСС, цитируя слова Антониу Гутерриша из 75-ой сессии ООН, в заголовке пишет, что:

Генсек ООН назвал пандемию коронавируса „пятым всадником апокалипсиса”¹⁴ (22.09.2020).

Можно сказать, что война с пандемией коронавирусной инфекции в подобных контекстах явится как высшая степень войны добра со злом, решающий момент в жизни и истории человечества. Концептуальная оппозиция *добро – зло* связана также с другой оппозицией *свой – чужой*, которая находит свое отражение в различных контекстах, как правило, вместе с оценивающей квалификацией.

Это может относиться к лицам – участникам происходящих событий. Например, результатом структурирования мышления о пандемии и коронавирусе в категориях войны является присутствие сторон конфликта – противников. В большинстве контекстов противник один – коронавирус, а солдат/воинов/героев/защитников много, поскольку это: врачи в ковидных отделениях, больницы, медсестры, но также продавцы, курьеры, люди, организующие помощь другим людям, волонтеры и др. Иллюстрацией подобной трактовки может послужить фрагмент текста:

Люди-супергерои оказались ближе, чем можно было представить. Врачи, медсестры, санитары – каждый день они борются за жизни других. Коронавирус изменил существование каждого, но особенно – медработников. Они делают всё, чтобы справиться с пандемией, хотя вирус их тоже не щадит¹⁵ (4.11.2020).

Иногда военную метафоризацию дополняет мифологическая, и герои, участвующие в сражениях с коронавирусом, прямо называются ангелами, как в тексте *Ангелы в белых халатах. Как врачи борются с эпидемией коронавируса*. Ср.:

Герои без масок. На этой странице только пятеро героев-ангелов в белых халатах. И десятки тысяч на войне с эпидемией и в наших сердцах. Врач инфекционной больницы, рентген-лаборант, медсестра хирургического отделения, водитель „скорой медицинской помощи”. Всего несколько героев на этой странице¹⁶ (17.06.2020).

В структуре семантического поля *война* в дословном и метафорическом измерении находятся определенные места, и поэтому в текстах о пандемии коронавируса обнаруживаются такие выражения, как: *на линии фронта, на передовой, на первой линии войны, оборона*:

¹⁴ Генсек ООН назвал пандемию коронавируса "пятым всадником апокалипсиса", <https://tass.ru/obschestvo/9521195> [доступ: 25.02.2021].

¹⁵ Т. Захарова, «У нас нет завтрашнего дня». Врачи – о работе в «красной зоне», https://kuban.aif.ru/society/u_nas_net_zavtrashnego_dnya_kak_vrachi_kubani_rabotayut_v_krasnoy_zone [доступ: 06.04.2021].

¹⁶ Ольга Воскресенская, Руслан Мельников, Анна Скудаева, Татьяна Ткачёва, Марина Ледеява, *Ангелы в белых халатах. Как врачи борются с эпидемией коронавируса*, <https://rg.ru/2020/06/17/angely-v-belyh-halatah-kak-vrachi-boriutsia-s-epidemiej-koronavirusa.html> [доступ: 02.04.2021].

Все на фронт: как врачи борются с коронавирусом в «красной зоне»¹⁷ (21.06.2020),

Журналист «АиФ-Юг» поговорила с медиками, которые работают в «красной зоне», выхаживают больных с тяжёлой формой COVID-19 – теми, кто находится на передовой в борьбе с вирусом¹⁸ (4.11.2020),

На линии фронта: будни московских врачей¹⁹ (Известия, 20.02.2021),

На передней «линии фронта». Волонтёры подготовят подарки для подмосковных медиков²⁰ (30.04.2020),

COVID-19: Обучающиеся города на линии фронта²¹ (8.04.2020),

В первую очередь в Ирландии предлагают привиться тем, кто работает „на линии фронта” с коронавирусными больными, а также пожилым гражданам. Министр отметил, что очередность вакцинации различных групп может меняться²² (21.01.2021).

Литовский врач рассказал о „передовой линии” фронта борьбы с коронавирусом²³ (14.04.2020).

Как следует из приведенных примеров, путем концептуализации пандемии коронавируса в категориях войны, с помощью ключевых слов, относящихся к фрейму-сценарию ВОЙНА, у людей, читающих медиатексты, формируется образ борьбы российского общества, а также мирового сообщества, с результатами распространения коронавирусной инфекции, формируется определенная картина мира.

Подытоживая, можно прийти к следующим выводам:

1. Военная лексика и метафоризация оказались весьма эффективными средствами для описания мировой кризисной ситуации, т. е. пандемии коронавирусной инфекции.
2. В анализируемых текстах обнаруживается сужение или расширение значения базовых слов периода пандемии.
3. В речевой практике сформировались синонимические ряды, состоящие из слов и оборотов, употребляемые многократно и в различных контекстах авторами медиатекстов.
4. Лексические маркеры, указывающие на сферу-источник ВОЙНА, применяются при метафорической концептуализации сферы-мишени ПАНДЕМИИ КОРОНАВИРУСА независимо от масштаба территории, на которой ведется борьба –

¹⁷ Екатерина Ясакова, *Все на фронт: как врачи борются с коронавирусом в «красной зоне»*, 21.06.2020, <https://iz.ru/1025751/ekaterina-iasakova/vse-na-front-kak-vrachi-boriutsia-s-koronavirusom-v-krasnoi-zone> [доступ: 06.04.2021].

¹⁸ Т. Захарова, *«У нас нет завтрашнего дня». Врачи – о работе в «красной зоне»*, https://kuban.aif.ru/society/u_nas_net_zavtrashnego_dnya_kak_vrachi_kubani_rabotayut_v_krasnoy_zone [доступ: 06.04.2021].

¹⁹ <https://iz.ru/1014179/gallery/gorodskaja-klinicheskaja-bolnitca-no52#show-photo2=0> [доступ: 15.03.2021].

²⁰ <https://radio1.news/article/na-perednej-linii-fronta.-volontyory-podgotovyat-podarki-dlya-podmoskovnyh-medikov-42464> [доступ: 25.02.2021].

²¹ <https://ru.unesco.org/news/covid-19-obuchayushchiesya-goroda-na-linii-fronta> [доступ: 25.02.2021].

²² Минздрав Ирландии обещал к осени обеспечить ковид-вакциной все население, <https://www.interfax.ru/world/746261> [доступ: 19.02.2021].

²³ <https://lt.sputniknews.ru/society/20200414/11872263/Litovskiy-vrach-rasskazal-o-peredovoy-linii-fronty-borby-s-koronavirusom.html> [доступ: 19.02.2021].

это может быть мир, союз стран, отдельное государство, город, больница или квартира, в которых люди защищают самих себя и других от коронавируса.

5. Использование когнитивной метафоры в медиатекстах помогает освоить угрозу, объяснить происходящее, а также повлиять на поведение людей и направить его в определенное русло.

Наконец следует отметить, что в условиях глобализации и в связи с распространением коронавирусной инфекции по всему миру, на разных языках мира люди определенным образом начали описывать новую ситуацию, новую болезнь и ее последствия. Соответствующая лексика, новые слова, заимствования иностранных лексем, семантические преобразования существующих лексем, новообразования узуального и окказионального характера появились, конечно, не только в русском языке, о чем свидетельствуют уже доступные широкому кругу читателей научные статьи. Поэтому сопоставительные исследования в этом плане считаем перспективными, поскольку они позволили бы выявить некоторые сходства и различия в медийном и других видах дискурса.

Литература

Болдырев Н.Н. (2000), *Концепты и категории, их формирование и вербализация*, [в:] *Когнитивная семантика. Концептуализация и категоризация: Курс лекций по английской филологии*. Тамбов. с. 37.

Гуляева Е.А. и др. (2020), *Репрезентация концепта „пандемия” в современных англоязычных СМИ*, „Мир науки, культуры, образования”, № 6 (85) 2020, с. 616–619, <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44536595> [доступ: 06.03.2021].

Данкова Н.С. (2020), *Репрезентация пандемии в СМИ: метафорический образ войны (на материале американских газет)*, [в:] Н.С. Данкова, Е.В. Крехтунова, „Научный диалог”, № 8, с. 69–83, <https://www.nauka-dialog.ru/jour/article/view/1825> [доступ: 25.02.2021].

Карасик, В.И. (2020), *Эпидемия в зеркале медийного дискурса: факты, оценки, позиции*, [в:] В.И. Карасик, „Политическая лингвистика”, No 2 (80), с. 25–34, <http://journals.uspu.ru/attachments/article/2587/2.pdf> [доступ: 23.02.2021].

Кронгауз М.А. (2020), *Screenlife в эпоху карантина*, „Коммуникативные исследования”, t. 7, № 4, с. 735–744, http://com-studies.org/images/magazine/2020/KI_4_2020.pdf [доступ: 18.02.2021].

Лакофф Дж., Джонсон М. (2004), *Метафоры, которыми мы живем*, пер. с англ., под ред. и с предисл. А.Н. Баранова, Москва, <https://codenlp.ru/books/lakoff.pdf> [доступ: 10.02.2021].

Минский М. (1979), *Фреймы для представления знаний*, Москва, <http://hegelnet.org/intsys/literature/minsky-frames.pdf> [доступ: 23.03.2021].

Попова З.Д., Стернин И.А. (2007), *Когнитивная лингвистика*, [в:] З.Д. Попова, И.А. Стернин (ред.), *Лингвистика и межкультурная коммуникация*, Москва, http://sterninia.ru/files/757/4_Izbrannye_nauchnye_publicacii/Kognitivnaja_lingvistika/Kognitivnaja_lingvistika_2007.pdf [доступ: 06.04.2021].

Сизых М.М. (2020), *Военная метафора в рецепции COVID-19 (на материале совре-*

менного русского медиадискурса), <https://scipress.ru/philology/articles/voennaya-metafora-v-retseptsii-covid-19-na-materiale-sovremennogo-russkogo-mediadiskursa.html> [доступ: 19.02.2021].

Радбиль Т.Б. (2020), „Самоизоляция” как новейший русский культурный концепт: когнитивно-дискурсивный аспект, [в:] Т.Б. Радбиль, „Коммуникативные исследования”, Т.7. № 4, с. 759–774, <https://cyberleninka.ru/article/n/samoizolyatsiya-kak-noveyshiy-russkiy-kulturnyy-kontsept-kognitivno-diskursivnyy-aspekt> [доступ: 18.02.2021].

Радбиль Т.Б., Рацибурская Л.В., Палоши И.В. (2021), *Активные процессы в лексике и словообразовании русского языка эпохи коронавируса: лингвокогнитивный аспект газет*, [в:] „Научный диалог”, № 1, с. 63–77 <https://www.nauka-dialog.ru/jour/article/view/2295> [доступ: 20.03.2021].

References

Boldyrev N.N. (2000), *Koncepty i kategorii, ih formirovaniye verbalizaciâ*, [in:] „Kognitivnaâ semantika. Konceptualizaciâ i kategorizaciâ: Kurs lekcij po anglijskoj filologii”. Tambov, s. 37.

Dankova N.S. (2020), *Reprezentaciâ pandemii VSMI: metaforičeskij obraz vojny (na materiale amerikanskih gazet)*, [in:] N.S. Dankova, E.V. Krehtunova, „Naučnyj dialog”, № 8, s. 69–83, <https://www.nauka-dialog.ru/jour/article/view/1825> [access: 25.02.2021].

Gulâeva E.A. et al. (2020), *Reprezentaciâ koncepta „pandemiâ” v sovremennyh agloâzyčnyh SMI*, „Mir nauki, kul'tury, obrazovaniâ”, № 6 (85) 2020, s. 616–619, <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44536595> [access: 06.03.2021].

Karasik V.I. (2020), *Èpidemiâ v zerkale mediynogo diskursa: fakty, ocenki, pozicii*, [in:] V.I. Karasik, „Političeskâ lingvistika”, No 2 (80), s. 25–34, <http://journals.uspu.ru/attachments/article/2587/2.pdf> [access: 23.02.2021].

Krongauz M.A. (2020), *Screenlife v èpohu karantina*, „Kommunikativnye issledovaniâ”, t. 7, № 4, s. 735–744, http://com-studies.org/images/magazine/2020/KI_4_2020.pdf [access: 18.02.2021].

Lakoff J., Johnson M. (2004), *Metafory, kotorymi my živem*, per. s angl., pod red. i s predisl. A.N. Baranova, Moskva, <https://codenlp.ru/books/lakoff.pdf> [access: 10.02.2021].

Minskij M. (1979), *Frejmy dlâ predstavleniâ znaniy*, Moskva, <http://hegeln.org/intsys/literature/minsky-frames.pdf> [access: 23.03.2021].

Popova Z.D., Sternin I.A. (2007), *Kognitivnaâ lingvistika*, [in:] Z.D. Popova, I.A. Sternin (red.), *Lingvistika i mežkul'turnaâ kommunikaciâ*, Moskva, http://sterninia.ru/files/757/4_Izbrannye_nauchnye_publicacii/Kognitivnaja_lingvistika/Kognitivnaja_lingvistika_2007.pdf [access: 06.04.2021].

Radbil' T.B. (2020), „Samoizolâciâ” kak novejšij russkij kul'turnyj koncept: kognitivno-diskursivnyj aspekt, [in:] T.B. Radbil', „Kommunikativnye issledovaniâ”, Т.7. № 4, с. 759–774, <https://cyberleninka.ru/article/n/samoizolyatsiya-kak-noveyshiy-russkiy-kulturnyy-kontsept-kognitivno-diskursivnyy-aspekt> [access: 18.02.2021].

Radbil' T.B., Raciuburskâ L.V., Paloši I.V. (2021), *Aktivnye processy v leksike i slovoobrazovanii russkogo âzyka èpohi koronavirusa: lingvokognitivnyj aspekt gazet*, [in:] „Naučnyj dialog”, № 1, с. 63–77 <https://www.nauka-dialog.ru/jour/article/view/2295> [access: 20.03.2021].

Sizyh M.M. (2020), *Voennaâ metafora v Recepcii Covid-19 (na materiale sovremennogo russkogo mediadiskursa)*, <https://scipress.ru/philology/articles/voennaya-metafora-v-retseptsii-covid-19-na-materiale-sovremennogo-russkogo-mediadiskursa.html> [access: 19.02.2021].

Streszczenie

COVID-19 – niewidzialny przeciwnik. Leksyka wojskowa w rosyjskim dyskursie medialnym

Podczas pandemii koronawirusa w językach narodowych pojawiły się innowacje językowe, ale wiele słów już istniejących również wykorzystano do opisanie nowej „koronawirusowej” rzeczywistości.

Celem badań jest analiza zastosowania metafory kognitywnej „*koronawirus to wojna*” w rosyjskim dyskursie medialnym. Na przykładzie wybranych tekstów internetowych wyróżniono specyficzną leksykę, która pozwala opisać walkę z pandemią w terminach wojennych.

Z przeprowadzonej analizy wyłaniają się dwa główne wnioski. W tekstach występują leksemy bazowe, które pozwalają uaktywnić zbiorowe wzorce myślenia o pandemii w kategoriach wojny. Ponadto w analizowanych tekstach można zaobserwować zawężenie lub rozszerzenie znaczenia słów kluczowych okresu pandemii. Markery leksykalne wskazujące źródłową domenę *wojna* są stosowane niezależnie od wielkości terytorium – może to być świat, kraj, miasto, szpital, mieszkanie, w którym ludzie chronią siebie i innych przed koronawirusem. Można stwierdzić, że metafora militarna jest skuteczna w opisywaniu sytuacji kryzysowych, takich jak pandemia koronawirusa. Wykorzystanie tego typu metafor w tekstach medialnych pomaga opanować zagrożenie, wyjaśnić, co się dzieje, a także wpłynąć na zachowanie ludzi, nakierowując ich myślenie do konkretnej domeny.

Słowa kluczowe: koronawirus, leksyka wojenna, metafora militarna, domena kognitywna, dyskurs medialny

Abstract

COVID 19 – the invisible opponent. Military lexis in Russian media discourse

During the coronavirus pandemic, linguistic innovations emerged in national languages, but many pre-existing words were also used to describe the new coronavirus reality.

The purpose of the research is to analyze the implementation of the cognitive linguistic metaphor ‘Coronavirus is War’ in Russian media discourse. Using selected online media texts, specific words can be found that formulate the description of the fight against the pandemic in terms of war.

Two main research findings emerge from this study. There are basic lexemes which enable activation of collective patterns of thought about the pandemic in terms of war. In the analyzed texts both narrowing and widening of the meaning of the keywords of the pandemic period can be seen. Lexical markers indicating the source domain of WAR are used regardless of the scale of the territory – it can be the world, country, city, hospital, apartment in which people protect themselves and others from the coronavirus.

It can be concluded that military metaphor is effective in describing crisis situations such as the coronavirus pandemic. The use of this type of metaphor in media texts helps contain the threat, explain what is happening, as well as influence people’s behavior and direct their way of thinking to a specific domain.

Keywords: coronavirus (COVID-19), military lexis, military metaphor, cognitive domain, media discourse

Karina Szymańska-Galińska <https://orcid.org/0000-0001-9625-4811>
Akademia Humanistyczno-Ekonomiczna w Łodzi
e-mail: kszymanska.info@gmail.com

Gwara miejska jako determinant tożsamości regionalnej na przykładzie współczesnej gwary miejskiej Poznania

Streszczenie

Artykuł przedstawia gwaraę miejską w kontekście determinanta tożsamości regionalnej. Autorka analizuje definicje gwary i wskazuje na zmieniający się odbiór tego pojęcia, jak i jego charakter i obecną rolę. Omówiona jest także tożsamość regionalna i jej korelacja z gwarą. Niniejsze rozważania eksplikowane są na przykładzie współczesnej gwary miejskiej Poznania, która mimo coraz mniejszej liczby czynnych użytkowników wykazuje wzrost popularności i chęć kultywowania w formach pozwalających postrzegać ten język w aspektach tożsamości regionalnej. Gwara poznańska analizowana jest w kontekście historycznym, gdzie wskazano na istotny wpływ języka niemieckiego oraz przemian gospodarczo-społecznych miasta na kształtowanie się języka mieszkańców Poznania. Artykuł rozpatruje gwaraę miejską także we współczesnym ujęciu, omawiając jej występowanie w radiu, tekstach i książkach.

Słowa kluczowe: gwara miejska, Poznań, gwara poznańska, tożsamość regionalna, gwara w radiu, gwara w tekstach i książkach

Wprowadzenie

Jerzy Bartmiński (2014: 15) pisze: „[...] w wolnej Polsce język ojczysty – będący najbardziej znaczącą, najbardziej intymną częścią narodowej kultury, dającą poczucie swojskości i zakorzenienia – pozostaje znakiem rozpoznawczym tożsamości narodowej”.

Autor wskazuje na niezwykle istotną, jeżeli nie najważniejszą, funkcję języka – to, jak mówimy, określa naszą tożsamość. W kontekście języka ojczystego definiuje nas

jako Polaków, coraz częściej jednak szukamy identyfikacji w węższych kręgach, poprzez odniesienie do lokalnej wspólnoty. Tu spoiwem jest także język, odmienny jednak ze względu na zróżnicowanie regionalne. W ten sposób znajdujemy odniesienie do gwary jako wyznacznika tożsamości regionalnej.

W tym miejscu należy szerzej wyjaśnić pojęcie tożsamości regionalnej i – przez analogię – tożsamości lokalnej, która według Marka S. Szczepańskiego definiowana jest jako zarówno *tożsamość społeczna* (oparta na kulturowaniu tradycji, teraźniejszości i wspólnym dla grupy definiowaniu przyszłości), jak i jej składowa *tożsamość kulturowa* (identyfikacja grupy ludzi i jej pojedynczych członków z określonym układem kulturowym), oparte na regionalnej tradycji, odnoszonej do wyraźnie zdefiniowanego i delimitowanego obszaru, regionu, jego specyficznych cech społecznych, kulturowych, gospodarczych czy topograficznych, wyróżniających go spośród innych regionów (Szczepański, 2006: 21).

Omawiając tożsamość regionalną, należałoby odnieść się także do samego pojęcia *tożsamość* i zmieniającego się kontekstu społeczno-kulturowego, w którym się tworzy. Kiedyś tożsamość człowieka zależała od jego przynależności do jakiejś większej grupy i zamykała się w ramach funkcjonowania w danej klasie społecznej lub danym narodzie. Obecnie, zdaniem Haliny Rusek (2009: 9), tożsamość jest „płynna i wielowymiarowa”, ponieważ osłabło znaczenie dziedzictwa, wzrosła natomiast ruchliwość ludzi, którzy nie są już ograniczeni homogenicznością społeczności, mają możliwość wyboru i budowania tożsamości według własnych wartości. Tym samym nie ma jednak granic ani drogowskazów osadzonych w tradycji, wskazujących człowiekowi właściwą drogę kształtowania siebie (Rusek, 2009). W moim mniemaniu sytuacja ta paradoksalnie sprzyja umacnianiu się tożsamości regionalnej. W dobie uniformizacji, pluralizmu kulturowego, multikulturowości szukamy punktu odniesienia, na tle rozmywającej się indywidualności potrzebujemy odpowiedzi na pytanie, kim jesteśmy. Wracamy tym samym do naszych korzeni, miejsc, z których pochodzimy. Trzeba bowiem pamiętać, iż stając się obywatelami Europy i świata, nadal pozostajemy przypisani do „ojczyzny prywatnej oraz niepowtarzalnego partykularza społecznego, nostalgicznego miejsca kształtującego naszą osobowość” (Szczepański, 2006: 7). Gwary sięgają korzeni naszej ojczyźnej mowy (Miodek, 1991: 26), dają poczucie swojskości, osadzenia w regionie i miejscach szczególnie bliskich człowiekowi. Jak wskazuje Iwona Nowakowska-Kempa, gwara jest językiem codziennej komunikacji, kodem umożliwiającym porozumienie i zrozumienie siebie i otoczenia. Ponadto jest czynnikiem zaspokajającym podstawowe potrzeby człowieka, jak między innymi potrzeba bezpieczeństwa, miłości, akceptacji czy samorealizacji. Autorka wyjaśnia, iż gwara tworzy więź międzypokoleniową z rodzicami, dziadkami i mieszkańcami danego regionu, jednoczy społeczność lokalną, wywołuje bogactwo skojarzeń z domem rodzinnym i dzieciństwem (Nowakowska-Kempa, Chęciek, 2009: 88–89).

Taką samą funkcję pełni gwara miejska, która decyduje o jednym z czynników odmienności regionalnej mieszkańców danego miasta. Język, którym się posługują, nieco różny od ogólnopolskiego, pełni funkcję integrującą, nabiera wręcz, jak wskazuje Ewa Sławkowa (1992: 40), mocy rytuału niedostępnego dla niewtajemniczonych. Mówiąc gwara, rozumiejąc ją czy też wtrącając tylko do wypowiedzi struktury z języka gwarowego, chcemy podkreślić nasze pochodzenie i więź z regionem (tu – z miastem). Tak

i w Poznaniu do dnia dzisiejszego je się *sznekę z glancem* ('drożdżówkę z lukrem') najchętniej wprost z papierowej *tutki* ('torebki'), a na Starym Rynku *jest wuchta wiary* ('dużo ludzi'). Poznaniacy coraz częściej i chętniej wracają do gwary, mając świadomość, iż jest ona determinantem tożsamości regionalnej, która „lokalizuje” ich na mapie Polski, jest obecnie niejednokrotnie jedynym najbliższym punktem odniesienia, zbiorem tradycji, wartości i międzypokoleniowego dziedzictwa.

Celem artykułu jest przedstawienie gwary miejskiej jako determinanta tożsamości regionalnej na przykładzie współczesnej gwary miejskiej Poznania. Kluczowy wpływ na kształtowanie się języka poznaniaków miała historia miasta oraz szczególne uwarunkowania historyczno-polityczne i społeczne, które są integralną częścią szeroko pojętych badań socjolingwistycznych tego obszaru i tym samym nie mogą zostać pominięte przy omawianiu niniejszego tematu. Moje rozważania wykażą ponadto, iż gwara miejska nie jest osadzona wyłącznie w przeszłości Poznania, a dzięki wzrastającej współcześnie świadomości językowej i trosce o ginące formy języka, jej rola wzrasta. W tym miejscu należy wyjaśnić, że celem artykułu nie jest negowanie oczywistej recesywnej tendencji gwary, ale wykazanie, iż zmienia ona obecnie swój charakter. Wcześniej postrzegana jako kod codziennej komunikacji, przypisywana wyłącznie danym grupom społecznym, niejednokrotnie deprecjonowana, dzisiaj odbierana jest jako niezwykła wartość i dziedzictwo, które należy pielęgnować. Gwara miejska Poznania znajduje współcześnie szerokie spektrum działań służących jej propagowaniu, od wpisanych w tradycję miasta znanych i lubianych audycji radiowych po teksty i książki. Należy podkreślić, że gwara poznańska wykorzystywana jest ponadto w utworach muzycznych, szeroko pojętej przestrzeni wirtualnej (liczne fanpage'e, blogi, memy i sklepy internetowe), jak również przestrzeni publicznej miasta (muzea, przestrzeń konsumpcyjna, nazwy obiektów, programy, akcje i wydarzenia związane z kultywowaniem gwary). Ze względu na obszerność materiału artykuł skupia się jednak wyłącznie na przykładach związanych z obecnością tego języka w radiu, tekstach i książkach.

1. Historia Poznania w kontekście kształtowania się języka poznaniaków

Historia Poznania jest tematem niezwykle złożonym. Ponad stuletnia sukcesja Prus na terenie Wielkopolski, II wojna światowa i przemiany społeczno-gospodarcze odegrały kluczową rolę w kształtowaniu się miasta Poznania oraz miały determinujący wpływ na jego mieszkańców i ich język.

Jako że „[...] polszczyzna mieszkańców miast [...] wiąże się ściśle z historią danego regionu, w szczególności zaś z rozwojem i strukturą społeczną samego miasta”, jak stwierdza Monika Gruchmanowa (Gruchmanowa, Walczak, 1999: 20), nie sposób nie omawiać badanego aspektu językowego w kontekście zagadnień historyczno-politycznych oraz społecznych. Wszystkie one tworzą siatkę wydarzeń, która stanowi tło głównego wątku. Czynniki te wzajemnie się przenikają i uzupełniają, a ich podstawę stanowi historia dziejów danego obszaru. Jerzy Bartmiński, pisząc o kulturowych funkcjach języka, określa go

mianem swoistego „archiwum kultury” (Bartmiński, 2014: 20). Parafrazując słowa autora, w strukturach języka pod postacią zwrotów, klisz tekstowych czy też stylów, ukryta jest nasza historia. Należy więc stwierdzić, iż język oraz historia są ze sobą nierozzerwalne.

Następujący krótki rys dziejów Poznania jest pewnego rodzaju fundamentem ułatwiającym zrozumienie kolejnych zagadnień dotyczących kwestii społecznych i językowych miasta.

1.1. Poznań pod zaborem pruskim

W roku 1793 w wyniku drugiego rozbioru Polski Poznań znalazł się w granicach państwa pruskiego i – z przerwą w latach 1807–1815, kiedy wchodził w skład Księstwa Warszawskiego – pozostał w nich aż do zwycięskiego powstania wielkopolskiego w grudniu 1918 roku. Tym samym rozpoczął się ponad stuletni okres, nazywany często w Wielkopolsce „najdłuższą wojną nowoczesnej Europy” (Kucharczyk, 2019: 183), podczas którego dwie obce sobie narodowości zmuszone będą współzysztować w granicach jednego miasta. Wzajemne relacje polsko-niemieckie kształtować się będą w głównej mierze według zmiennej polityki zaborcy, pozostawiając jednocześnie przestrzeń międzyludzkim kontaktom na codziennej płaszczyźnie.

Dążenie Prus do germanizacji zajętych ziem polskich obserwować możemy przez cały okres zaborów, choć proces ten przyjmował różne formy i prowadzony był ze zmiennym natężeniem. Wielkopolska po wcieleniu do Prus przemianowana zostaje na Prusy Południowe (*Südpreussen*) (Matusik, 2016), a Poznań jako największe miasto na wschodnich peryferiach tego państwa staje się ich stolicą. Ten symboliczny krok mający na celu wprowadzenie nazewnictwa niemieckiego nie pozostawia wątpliwości, Poznań staje się niemieckim miastem garnizonowym, strategicznym – ze względu na położenie – miastem twierdzą (Matusik, 2016). W latach 1797–1806 cały kompleks miejski zostaje scalony administracyjnie, a ustrój miasta przekształcony według pruskiego wzoru (Matusik, 2016). Najbardziej diametralne zmiany następują po 1871 roku, kiedy Prusy stają się częścią Cesarstwa Niemieckiego, a prowadzona przez Otto von Bismarcka walka kulturowa, tzw. *Kulturkampf*, ma na celu podporządkowanie sobie Kościoła katolickiego oraz intensywną germanizację ludności polskiej (Matusik, 2016). W 1876 roku ustanowiono na terenie zaboru pruskiego język niemiecki jako jedyny język urzędowy wszystkich władz i sądów. Z przestrzeni publicznej znikają wszelkie napisy i nazwy, które nie były po niemiecku. Dotyczy to ogłoszeń, szyldów czy też nazw miejscowych.

Równolegle postępuje usuwanie języka polskiego ze szkolnictwa, a wielokrotne próby powołania polskiego uniwersytetu kończą się fiaskiem w obliczu nieprzejednanego stanowiska władz pruskich w tej kwestii (Walczak, 1992: 68).

Podsumowując wyżej omówione działania władz pruskich podejmowane w ramach polityki germanizacyjnej, należy stwierdzić, iż nie mogły one pozostać bez wpływu na język polski mieszkańców Poznania. Przez ponad sto lat miasto funkcjonuje w niemieckiej nomenklaturze i pruskim systemie administracyjnym. Język polski stopniowo usuwany jest z sądownictwa, urzędów, przestrzeni publicznej, w końcu ze szkół. Występuje także ogromny deficyt w szkolnictwie wyższym. Promuje się wyższość kultury niemieckiej, bojkotuje polskość w sferze gospodarczej. Jest więc rzeczą oczywistą, iż z dziesięciolecia na

dziesięciolecie rośnie i rozszerza się znajomość języka niemieckiego wśród społeczności Poznania. Bogdan Walczak pisze w tym kontekście o bilingwizmie polsko-niemieckim, który w drugiej połowie XIX wieku i w początkach XX wieku „[...] stał się zjawiskiem powszechnym wśród polskiej społeczności Poznania” (Walczak, 1992: 68). Autor zaznacza, że poziom znajomości języka niemieckiego był zróżnicowany, niemniej jednak umożliwiał przynajmniej praktyczne porozumiewanie się w sprawach życia codziennego. Walczak stwierdza, co następuje: „Przemienne używanie obu języków, polskiego i niemieckiego, nieuchronnie prowadziło do przenikania germanizmów do polszczyzny mieszkańców Poznania” (Walczak, 1992: 68). W podobnym tonie piszą inni językoznawcy: „Większość regionalnych odrębności ukształtowała się w XIX wieku, gdy Poznań i znaczna część Wielkopolski pozostawały pod zaborem pruskim. Wskutek świadomie prowadzonej przez zaborcę akcji germanizacyjnej pożyczki niemieckie w zepchniętej do codziennej komunikacji polszczyźnie były coraz liczniejsze i niepostrzeżenie się zakorzeniały. Proces ten zachodził w gwarze miejskiej Poznania mimo niechęci Polaków do języka zaborcy” (Piotrowicz, Witaszek-Samborska, 2015: 202).

1.2. Zmiana struktury demograficzno-społecznej miasta a język

Rozwój, strukturę gospodarczą i społeczną Poznania na przełomie XIX i XX wieku wyznaczała polityka pruska. Wiązała się z tym koncepcja przeobrażenia miasta w twierdzę oraz otoczenia go potężnymi fortyfikacjami. W konsekwencji przez ponad osiemdziesiąt lat Poznań rozwijał się i funkcjonował jedynie wewnątrz murów miejskich (Matusik, 2016). Sytuacja zmienia się stopniowo od 1900 roku, kiedy miasto zaczyna powiększać terytorium i włączać w swój obręb podmiejskie osady i gminy. W 1900 roku częścią Poznania stają się ówczesne gminy, a obecnie dzielnice: Jeżyce, Łazarz, Górczyn, Wilda. W roku 1925 do miasta włączone zostają: Dębiec, Winiary, Naramowice, a także leżące na prawym brzegu Warty: Główna, Rataje i Mała Starołęka (Gruchmanowa, 1986: 21). Miasto, obejmując kolejne obszary, wchłania także ich mieszkańców, którzy zmieniając swój status społeczny, wnoszą do rozwijającej się miejskiej wspólnoty kulturowej i komunikacyjnej swoją gwarę, wpływając tym samym na język rodowitych mieszkańców miasta. Proces ten następował w pierwszym etapie, po wspomnianym włączeniu w obręb Poznania okolicznych gmin i wiosek, nasilając się wyraźnie w latach 1918–1921, gdy miasto masowo opuszczała ludność niemiecka. Po wyjeździe kilkudziesięciu tysięcy Niemców na ich miejsce przybyli ludzie z bliższych i dalszych stron Wielkopolski, przynosząc ze sobą słownictwo okolicznych gwar. Jak stwierdza Bogdan Walczak (1999: 58): „W ten sposób ukształtowała się w polszczyźnie Poznania warstwa dialektyzmów. Zaliczamy do niej gwarowe wyrazy wielkopolskie nieznanne nigdy językowi ogólnemu, czyli niezaświadczone w słownikach ogólnych języka polskiego lub zarejestrowane w nich z kwalifikatorami wskazującymi na ich gwarowy charakter [...]”.

Jako że w okresie dwudziestolecia międzywojennego Poznań nie miał charakteru przemysłowego, a raczej handlowy (kupiectwo, rzemiosło), przewagę imigrującej ludności stanowiła ludność z wsi i miasteczek, determinując w ten sposób język mieszkańców (Walczak, 1999: 58).

Reasumując, na kształtowanie się języka mieszkańców Poznania, obok germanizmów, wpływ miały wewnętrzne zmiany struktury demograficzno-społecznej miasta. Były one podyktowane w głównej mierze polityką zaborcy, a więc początkowym zamknięciem miasta w obrębie własnych murów, a następnie terytorialnym poszerzaniem granic i wchłanianiem podmiejskiej ludności wraz z jej gwarą.

1.3. II wojna światowa

II wojna światowa i okupacja były czasem wyjątkowo trudnym dla całego kraju. Okres ten, dyktowany bezwzględny dążeniem do unicestwienia Polaków i polskości, przyniósł załamanie rozwoju i pielęgnacji ogólnego języka polskiego. Polszczyzna tępiona była we wszelkich możliwych dziedzinach życia, od codziennego użytku przez nauczanie po kulturę. Doszły do tego trudne warunki bytowe ludności polskiej, represje w stosunku do inteligencji i masowe przesiedlenia. Poznań po raz kolejny narażony był na silne wpływy niemieckie, zarówno w kontekście językowym, jak i we wszelkich innych aspektach.

Wielkopolska, wchodząca wcześniej w skład zaboru pruskiego, w czasie II wojny światowej potraktowana została przez najeżdźcę jako region specjalny. Cały obszar został włączony do III Rzeszy jako Gau Wartheland (Kraj Warty) z jasno wyznaczonym przeznaczeniem na „spichlerz Rzeszy i przestrzeń życiową dla milionów Niemców” (Schmidt, 1942: 181). Poznań z kolei, wyznaczony na stolicę Kraju Warty, pełnił odtąd nie tylko rolę wynikającą z rzeczywistych potrzeb i funkcji głównego miasta, ale naznaczony był przez założenia ideowe i osobiste ambicje Niemców. To właśnie w Poznaniu miała być zrealizowana nazistowska utopia idealnego germańskiego miasta – stolicy wzorcowego okręgu Rzeszy. Miasta hitlerowskiego, w którym pruska tradycja uległaby pewnym korektom, a polska przeszłość zostałaby całkowicie zanegowana, także przez dyskredytowanie osiągnięć i zawłaszczanie historii (Grzeszczuk-Brendel, 2009: 253).

Najbardziej widocznym przejawem polityki germanizacyjnej były działania mające na celu usunięcie wszelkich śladów polskości z przestrzeni publicznej Poznania. Już pod koniec 1939 roku poznańskie ulice, dzielnice oraz place przejęły niemieckie nazewnictwo (Skutecki, 2009: 241), znikają szyldy polskich przedsiębiorstw przemysłowych i handlowych, niszczone są wszystkie polskie pomniki.

W dalszej kolejności władze okupacyjne likwidują polskie czasopisma, zakazują działalności wszystkich polskich organizacji, w tym także oświaty, nauki i kultury. Polakom zakazuje się wstępu do instytucji kulturalnych, jak opera, teatry, muzea czy biblioteki oraz ogranicza dostęp do praktyk religijnych.

Osobną kategorię stanowią zakazy ograniczające życie codzienne poznaniaków. Polaków pozbawiono prawa przebywania w parkach i siadania na ławkach, które przeznaczone były tylko dla Niemców. Podobne ograniczenia dotyczyły większości restauracji, kawiarni i sklepów, a nawet swobody poruszania się tramwajami czy koleją, nie wspominając o obowiązku przestrzegania godziny policyjnej (Łuczak, 1997: 12).

Bezlitosna polityka germanizacyjna uderzyła przede wszystkim w edukację, likwidując w pierwszej kolejności całe szkolnictwo średnie, zawodowe i ogólnokształcące, następnie zamykając również szkoły powszechne, prywatne i publiczne. Równoległe z zamknięciem szkół zlikwidowano szkolnictwo wyższe. Uniwersytet Poznański został

zamknięty natychmiast po wkroczeniu Niemców do Poznania, a jego profesorowie zatrzymani w charakterze zakładników.

Zasadniczym elementem założeń polityki hitlerowskiej wobec Wielkopolski była planowana germanizacja tego obszaru, a co za tym idzie, wysiedlenie ludności polskiej i zasiedlanie terenu ludnością niemiecką. Akcja wysiedlania Polaków miała na celu stworzenie nowych obszarów kolonizacyjnych dla Niemców oraz zmianę etnograficznego oblicza ziem polskich. W konsekwencji poznaniaków masowo eksmitowano z ich mieszkań i domów, a następnie przenoszono do obozu przejściowego utworzonego w barakach dawnej składnicy wojskowej.

II wojna światowa przyniosła niewspółmierne straty w kontekście gospodarczym, demograficznym, kulturowym i moralnym. Zniszczyła polskie elity, zrujnowała utworzone w XIX wieku instytucje, zdruzgotała fizycznie samo miasto Poznań, burząc jego znaczną część w czasie toczących się walk o cytadelę. Należy zaznaczyć, iż wszystkie działania podejmowane przez okupanta miały na celu zdeprecjonowanie, a wreszcie zniszczenie Polaków i polskości, której ostatnim bastionem był język polski. W niego też, w pierwszej linii wymierzono atak, usuwając polskie nazewnictwo z przestrzeni publicznej miasta. Zawęża się zakres jego społecznego użycia, co prowadzi w konsekwencji do ogólnego obniżenia poziomu polszczyzny. Dochodzi do tego fakt wyjątkowych represji wobec inteligencji, która jest wyniszczana lub wysiedlana. Poprawny język polski traci więc głównego użytkownika i propagatora. Poznań staje się z dnia na dzień niemieckim miastem, a język niemiecki oficjalnym i jedynym środkiem komunikacji. Spowoduje to zarówno mimowolne umacnianie przyjętych w XIX wieku zapożyczeń niemieckich, jak i dalsze poszerzanie ich wpływów w strukturach języka polskiego.

1.4. Język na tle przemian społeczno-gospodarczych Poznania po 1945 roku

Po roku 1945 w Poznaniu następują diametralne przemiany społeczno-gospodarcze. Miasto zasadniczo zmienia swoje oblicze, co nie pozostanie bez wpływu na język jego mieszkańców.

Dla pełności obrazu należy przypomnieć, że Poznań przed II wojną światową nie odgrywał większej roli pod względem gospodarczym. Miasto miało charakter rzemieślniczo-kupiecki i mimo wprawdzie dość zróżnicowanego przemysłu przeważały w nim małe i średnie zakłady produkcyjne. Wielkopolska trwała jakoby w zawieszeniu, z jednej strony nie mając jeszcze ścisłego zespolenia z resztą kraju, z drugiej nie mając już powiązań gospodarczych z Niemcami (Grot, 1946: 139). Sytuacja ulega radykalnej zmianie po zakończeniu wojny, kiedy potężna fala industrializacji kraju obejmuje również Poznań. Następuje rewolucja przemysłowa, która w ciągu niespełna dziesięciu lat zmienia miasto w jeden z największych ośrodków przemysłowych w Polsce Ludowej.

Konsekwencje uprzemysłowienia miasta są różnorakie. W pierwszej linii znajdują swoje odzwierciedlenie w obszarze zjawisk demograficznych. W Poznaniu następuje olbrzymi wzrost zaludnienia – z 268 tys. w roku 1946 do 434 tys. w roku 1965 (Waszak, 1951–1956: 32). Jest to naturalny skutek bardzo dużego wzrostu zapotrzebowania na pracowników i zapoczątkowania procesu masowego zatrudniania ludności w branży

przemysłowej. Miasto nie jest w stanie zapewnić tak dużej liczby rąk do pracy, rozpoczyna się więc masowy napływ ludności z wielkopolskich wsi i miasteczek. Następuje przemiana w strukturze społeczno-zawodowej miasta, które po raz pierwszy w swych dziejach staje się miastem robotniczym, z prawie połową mieszkańców związanych bezpośrednio z procesem produkcji przemysłowej. Z drugiej strony odpowiedzią na zachodzące przemiany gospodarczo-społeczne jest chęć migracji ludności ze wsi i miasteczek do większych ośrodków miejskich, dążenie do wyższego standardu życiowego mającego podłoże ekonomiczne w formie poprawy bytu materialnego oraz pozaekonomiczne w nadziei awansu społecznego (Rutkowski, 1977: 13–27).

Najbardziej charakterystyczną cechą socjologiczną industrializacji Poznania jest niezwykle szybki proces integracji imigrującej ludności ze społecznością miejską. Miasto wciąga sprawnie przybyszów w system pracy przemysłowej, ponieważ poprzez zakład pracy dokonuje się adaptacja nowych robotników i ich rodzin do warunków życia wielkomiejskiego. Niezwykle szybki proces integracji społecznej spowodowany jest ponadto chęcią przyswojenia sobie miejskiego sposobu życia przez ludność napływową. Jest to proces z jednej strony naturalny, z drugiej strony w odniesieniu do terenów Wielkopolski stosunkowo łatwy. W tym miejscu należy wyjaśnić, iż Wielkopolska znajdowała się od bardzo dawna w kręgu wpływów industrialnej, a więc i miejskiej cywilizacji (Ziółkowski, 1966: 10). Dalszym czynnikiem ułatwiającym adaptację jest specyficzna struktura miasta. Poznań składa się, jak stwierdza Ziółkowski (1966: 10), „[...] z kilku względnie samoistnych mikroorganizmów urbanistycznych, żyjących w dużej mierze swoim życiem”. Oznacza to, że włączone po 1900 roku do miasta dzielnice, tworząc z nim jednolity twór, zachowały jednocześnie swoją odrębność i społeczno-kulturalną samowystarczalność. W odniesieniu do procesu integracji oznaczało to, iż napływająca do miasta ludność tylko formalnie stawała się członkiem prawie półmilionowej metropolii, wchodząc w rzeczywistości do małych społeczności lokalnych poszczególnych dzielnic Poznania.

Wszystkie wyżej omówione czynniki spowodowały niezwykle szybki proces integracji społecznej, co miało wpływ na specyfikę języka mieszkańców Poznania. Ludność napływowa w naturalny sposób przejmuje od rdzennych mieszkańców miasta ich sposób bycia i cechy językowe, zachowując jednocześnie własne przyzwyczajenia gwarowe, które w znacznym stopniu pokrywały się z zakorzenionymi w Poznaniu cechami wielkopolskimi. Sprzyjały temu wspomniane niewielkie różnice między wielkopolskimi wsiami a miastem oraz prowincjonalny (nie w pejoratywnym znaczeniu) charakter miasta w odniesieniu do funkcjonowania mieszkańców w ramach samowystarczalnych dzielnic. Ta swojego rodzaju dezintegracja umacniać musiała z jednej strony funkcjonującą w danym środowisku mowę, wpływając również na nowych przybyszów. Z drugiej strony z racji „zamknięcia” w małej społeczności dzielnicowej miała potencjał do chłonięcia przybyłych razem z napływową ludnością nowych struktur językowych.

2. Gwara miejska Poznania współcześnie

Pisząc o gwarze miejskiej Poznania, należy rozważyć wiele aspektów. Przede wszystkim ujmując to zagadnienie w kontekście współczesnym, nie można zapominać o jego silnej konotacji z przeszłością. Jak dowodzi Jerzy Sierociuk (2019a: 6), gwara odgrywa niezwykle ważną rolę w realiach polskich, gdyż jest ona „praźródłem naszego języka” (Sierociuk, 2019a: 6). Wyjaśnia, że „[...] najpierw nie było języka pisanego, tylko właśnie gwary – języki mówione, które legły u podstaw języka literackiego” (Sierociuk, 2019b: 2). Gwara jest „o nas dla nas”, to nasze dziedzictwo i przeszłość zapisana w języku. To, jak mówimy, wskazuje na to, jak korzystamy z tradycji i czy jesteśmy związani z regionem, w którym żyjemy (Sierociuk, 2019b: 2). Konkludując, gwara to nasze pochodzenie i tożsamość, także rodzaj dialogu międzypokoleniowego. Jako język mówiony gwara przekazywana jest ustnie z pokolenia na pokolenie, nie nauczymy się jej z książek, ale od naszych rodziców i dziadków. Jest to część historii i niematerialnego spadku, który niepielęgnowany odejdzie w zapomnienie.

Obecnie środowiska naukowe, językoznawcy oraz dialektolodzy otaczają gwary opieką. Udokumentowaniem wszelkich aspektów mowy mieszkańców Wielkopolski zajmuje się aktualnie Pracownia Dialektologiczna Instytutu Filologii Polskiej Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, która prowadząc badania terenowe, zbiera cenny materiał w postaci kwestionariuszy i nagrań. Odbywają się cykliczne spotkania omawiające funkcjonowanie gwar, jak na przykład konferencje pod hasłem „Język w regionie – region w języku” organizowane przez Pracownię Dialektologiczną i Zakład Lingwistyki Antropologicznej UAM, a od 2001 roku wydawane jest czasopismo „Gwary Dziś” pod redakcją J. Sierociuka, które poświęcone jest dialektologii słowiańskiej. W tym miejscu należy wyróżnić pracę prof. dr. hab. Moniki Gruchmanowej, która poświęciła szczególnie dużo uwagi lokalnym odrębnościom językowym Poznania. Ukoronowaniem jej żmudnych badań jest wydany w 1997 roku *Słownik gwary miejskiej Poznania*, będący jedynym dotąd synchronicznym opracowaniem leksykograficznym polszczyzny miejskiej w językoznawstwie polskim¹. Popularyzatorem gwary poznańskiej jest ponadto radio, które odgrywa w tym obszarze szczególną rolę, autorzy tekstów, książek i utworów muzycznych, jak również szeroko pojęta przestrzeń w internecie.

Gwara miejska dostrzegana i doceniana jest współcześnie także przez samych Poznańców. Deklarują oni daleko idącą tolerancję w stosunku do niej, są z niej dumni, widzą jej historyczny i kulturotwórczy charakter (Witaszek-Samborska, 2006: 25). Można wręcz stwierdzić, że stopień zachowania kultury tradycyjnej w zachodniej Wielkopolsce jest większy niż w innych rejonach kraju, mieszkańcy tego regionu nie wstydzą się swojego pochodzenia, a co za tym idzie, swojej gwary.

Kontynuując wątek gwary miejskiej we współczesnym kontekście, należy zwrócić uwagę na fakt, że jest to język mówiony, a więc język żywy. Nie będzie niezmienny, ale dopasowywany do codzienności. Zjawisko to tłumaczy wspomniany już Jerzy Sierociuk: „Gwary [...] w przeciwieństwie do języka literackiego nie mają tekstów pisanych; nie mają

¹ Por. słowniki o charakterze diachronicznym: Wiczorkiewicz, 1966; Kurzowa, 1983; Kurzowa, 1993.

też ujęć normatywnych na wzór gramatyk dla języka literackiego. Ustny charakter gwar powoduje, że o wiele szybciej niż język ogólny podlegają ewolucji; wiele elementów – zwłaszcza wyrazów – zastępowanych jest jednostkami nowymi” (Sierociuk, 2019a: 5).

Daje to pole do badań, które wymagają ciągłych aktualizacji.

2.1. Pojęcie *gwara miejska* i zmiana w jego odbiorze

Halina Kurkowska (1981: 27) w artykule *Próba charakterystyki socjolingwistycznej współczesnego języka polskiego* napisała: „Mimo wielu dyskusji nad zawartością terminu *gwara miejska* nie został on dotychczas jasno zdefiniowany”. Po czterdziestu latach, śledząc językoznawcze rozważania nad zdefiniowaniem przywołanego pojęcia, można to stwierdzenie uznać za wciąż aktualne.

Autorzy powstałych typologii odmian polskiego języka narodowego nie zawsze wyróżniają gwarę miejską, różnie ją nazywają i klasyfikują oraz doszukują się jej pochodzenia z różnych odmian polszczyzny. Powoduje to chaos w rozumieniu i posługiwaniu się tym pojęciem. Zenon Klemensiewicz definiuje gwarę miejską jako trzecią odmianę języka narodowego obok języka ogólnego i języka regionalnego, traktując ją jako wersję „[...] pośrednią, mieszaną i przejściową, która powstaje na podłożu społecznego, gospodarczego i kulturalnego obcowania użytkowników języka ogólnego i użytkowników języka regionalnego” (Klemensiewicz, 1961: 114). Podobnie autorzy H. Kurkowska i S. Skorupka (2001: 99) oraz W. Pisarek (1994: 409) źródła gwar miejskich upatrują w zetknięciu się dialektów ludowych lub języka regionalnego z językiem ogólnym. W tym tonie wypowiada się także Aleksander Wilkoń, stosując jednak zamiast pojęcia *gwara* termin *język miejski* jako oznaczenie języków mieszanych, powstałych z języka ogólnego i gwar ludowych (Wilkoń, 2000: 26). Teresa Skubalanka reprezentuje z kolei odmienne zdanie, traktując gwary miejskie jako funkcjonalną odmianę nieogólnopolskiego stylu mówionego we współczesnym języku narodowym (1976: 261). Ten pobieżny przegląd klasyfikacji odmian języka polskiego przedstawia dwa przeciwstawne stanowiska, z jednej strony bowiem widzi się gwarę miejską jako odmianę języka ogólnego i regionalnego jednocześnie (Klemensiewicz, Pisarek, Kurkowska, Skorupka), z drugiej jako odmianę nieogólnopolskiego języka mówionego (Skubalanka).

O gwarze miejskiej mówi się także w kontekście polszczyzny regionalnej. Kwiryna Handke włącza omawiany termin w zakres pojęcia „regionalne odmiany polszczyzny ogólnej” (Handke, 1993: 204). Marian Kucala wyróżnia z kolei język regionalny oraz dialektyzmy gwary miejskiej, omawiając te dwa aspekty w kontekście poprawności w języku ogólnym: „Regionalizmy językowe to cechy występujące w części terytorium Polski w języku ogólnym. Dialektyzmy to cechy gwar wiejskich, częściowo i miejskich, w języku ogólnym, literackim nieakceptowalne” (Kucala, 1994: 4). W ujęciu tego autora widać zatem wyraźne przeciwstawienie polszczyzny regionalnej i gwary miejskiej.

Handke zwraca uwagę na tendencję zastępowania terminu *gwara miejska* takimi określeniami, jak *polszczyzna miejska* i *polszczyzna mówiona miast*, propagując stosowanie pojęcia „odmiana potoczna kolokwialna języka mieszkańców miast” (Handke, 1993: 204). Władysław Lubaś (1983: 272) stwierdza z kolei: „W klasyfikacyjnych propozycjach odmian językowych używano różnych terminów na to, czym mówią zróżnicowani spo-

łecznie i zawodowo mieszkańcy miast: język miejski, mowa miejska, dialekt lub gwara socjalna, gwara środowiskowa”.

W tym miejscu należy sprostować, iż gwara nie może być nazywana dialektem. Współcześnie gwara to mowa niewielkiej grupy ludzi – danego miasta lub wsi. Dialekt jest z kolei zespołem gwar tworzących grupę o określonych, wspólnych cechach językowych (w Polsce wyróżniamy obecnie 4 dialekty, w tym wielkopolski) (Sierociuk, 2019b: 2).

W obliczu tak zróżnicowanych definicji i klasyfikacji pojęcia *gwara miejska* należy wyciągnąć własne wnioski i podjąć próbę samodzielnego wyjaśnienia tego zawilego terminu. Gwara miejska będzie więc lokalną odmianą języka mówionego charakterystyczną dla mieszkańców danego miasta. Jak wskazuje Andrzej Dyszak (2007: 239), stanowi ona „wyróżnik wielkich miast na mapie terytorialnego zróżnicowania polszczyzny”. W podobnym tonie wypowiada się W. Lubaś (1983: 269): „[...] powstaje w każdym mieście określony typ języka przeciwstawiający się innym ośrodkom miejskim położonym na innym terenie i charakteryzującym się innym składem socjalnym mieszkańców oraz posiadającym odmienne tradycje kulturalno-polityczne”.

W odniesieniu do powyższego cytatu kolejny raz wskazuję, iż gwara miejska Poznania jest wynikiem uwarunkowań historycznych i gospodarczo-społecznych, jakie zachodziły na terenie miasta.

Termin *gwara miejska* należy – w moim mniemaniu – rozpatrywać także pod względem zmiany w odbiorze tego pojęcia kiedyś a dzisiaj. W pojawiających się różnych definicjach gwary miejskiej istnieje wspólny czynnik, który przypisuje ją przede wszystkim warstwie niewykształconych mieszkańców miasta, a dokładnie robotnikom, pracownikom fizycznym, pomocom domowym, a także chłopom przybyłym do miasta, którzy „nie zdołali jeszcze w pełni opanować języka literackiego” (Furdal, 1977: 156). M. Kucala w *Encyklopedii wiedzy o języku polskim* określa gwarę jako „mowę ludności wiejskiej z niewielkiego terytorium, przeważnie z kilku czy kilkunastu wsi [...]” (Kucala, 1978: 108), wskazując na jej wiejską genezę. Takie ujęcie wynika z tradycji badań dialektologicznych, które zaczęto prowadzić na przełomie XIX i XX wieku, kiedy gwara była rzeczywiście podstawowym kodem komunikacyjnym mieszkańców wsi. Zazwyczaj posiadali oni niepełne wykształcenie podstawowe, a język przekazywany z pokolenia na pokolenie był normą obowiązującą na zamkniętym mikroobszarze, którym była wtedy wieś. Wiązał się z „poczuciem przynależności” i „solidarności z macierzystą zbiorowością” (Kaś, Kurek, 2001: 440). Spowodowało to pejoratywny stosunek do gwary oraz jej niską pozycję w ogólnej świadomości. Jak piszą Aldona Skudrzyk i Krystyna Urban: „Kultura wiejska widziana jest jako gorsza, prymitywna, prostacka” (Skudrzyk, Urban, 2010: 25). Takie wartościowanie to wynik podziału na kulturę „wysoką”, kojarzoną z dworem, potem z miastem, i „niską”, czyli wiejską (Wronicz, 2010: 209). Gwara staje się znakiem wiejskiej przynależności społecznej, co niesie ze sobą багаż nieprzychylnych skojarzeń, stereotypów i kompleksów. Negatywne wartościowanie gwary nie jest ponadto zjawiskiem wyłącznie polskim. Peter Burke (2009: 59) podkreśla, że „w epoce postępującej standaryzacji języka poglądy ludzi z miasta były nacechowane taką samą pogardą wobec gwar wiejskich, jak wobec «prostaków», którzy się nimi posługiwali” i podaje przykłady wypowiedzi XVII-wiecznych autorów z Niemiec, Anglii czy Francji.

Sytuacja w postrzeganiu gwary uległa zmianie po II wojnie światowej, kiedy ludność wiejska masowo migrowała do miast, podejmowała tam pracę i przejmowała zwyczaje miejskie, zdobywając wykształcenie i zmieniając tym samym strukturę mieszkańców wsi. W wyniku tych procesów społeczeństwo wiejskie powoli staje się „dwujęzyczne”, a „[...] gwara zyskuje pozycję stylu, swoistego wariantu funkcyjnego o określonym, wyspecjalizowanym przeznaczeniu tematycznym i sytuacyjnym, jako język rodzinny, towarzyski, sąsiedzki, regionalny itp.” (Bartmiński, 1977: 222).

Oznacza to, że gwara pozostaje na wsi językiem rodzinnym, domowym, ale w oficjalnych kontaktach dominować zaczyna polszczyzna ogólna. Nie jest już jedyną opcją komunikacyjną, ale alternatywą językową, osadzającą w poczuciu swojskości i przynależności. W tym miejscu należy nadmienić, iż gwara – jako wspomniany już język żywy – ewoluuje razem ze zmieniającą się wsią. Przemiana realiów wiejskich powoduje wychodzenie z użycia określonych czynności i obiektów, a w rezultacie zanik ich językowych znaczeń. Dochodzi do tego dyfuzja cały czas bardziej prestiżowej polszczyzny ogólnej do wiejskiego obszaru językowego i zastępowanie leksykalnych jednostek gwarowych tak zwanymi odpowiednikami literackimi (Kurek, 2004–2005: 233).

Niemniej jednak, w ostatnich latach można zauważyć tendencję do podkreślania tożsamości lokalnej, czyli związku ze swoją „małą ojczyzną”, akcentowania odrębności kulturowej swojego regionu. W tym kontekście zaczyna się dostrzegać gwara jako bezcenną wartość, element niematerialnego dziedzictwa, które zasługuje na ochronę. Zmianę społecznego nastawienia wobec gwar cechuje coraz większy szacunek do nich, chęć ich pielęgnowania, która, aby być najbardziej skuteczna, powinna być inicjatywą przede wszystkim oddolną. Najważniejsza rola w podtrzymaniu gwary przypada bowiem samym jej użytkownikom, na nich spoczywa odpowiedzialność za przekazywanie kolejnym pokoleniom umiejętności posługiwania się tym swoistym kodem. Nasilenie cech gwarowych można zaobserwować w kontaktach sąsiedzkich społeczności wiejskiej oraz w środowiskach miejskich o silnych tradycjach odrębności kulturowej, na przykład na Śląsku czy Podhalu (Wronicz, 2016: 57). Gwara jako wyróżnik na tle regionalnym staje się również atrakcją turystyczną, elementem promocji miasta. Podniesienie prestiżu gwary, jej pozytywne wartościowanie i traktowanie jako części lokalnej kultury nie spowoduje jednak, że stanie się ona równorzędnym partnerem dla języka ogólnego. Nie ma takiej możliwości ani potrzeby. Wystarczy, aby przetrwała jako terytorialna odmiana polszczyzny, unikatowy kod danego obszaru lub miasta.

2.2. Gwara poznańska w radiu

Historia poznańskiej radiofonii związana była od wczesnych początków z popularyzacją gwary miejskiej. W audycjach często umieszczano jej elementy, cytowano powiedzenia lub charakterystyczne słownictwo. Ojcem i symbolem radiowej gwary jest Stanisław Strugarek, który już przed 1939 rokiem rozpowszechniał ją za pośrednictwem poznańskiej rozgłośni Polskiego Radia. Nauczyciel, dziennikarz, aktor i działacz społeczny, doskonale władał polszczyzną, będąc jednocześnie mistrzem gwary – zarówno poznańskiej, jak i wielkopolskiej. Strugarek urodził się w 1911 roku w Poznaniu, w samym sercu Starego Rynku, na ulicy Szyperskiej. Pochodził z robotniczej rodziny o chłopskich korzeniach,

gwarę wyniósł więc z domu rodzinnego (Wrońska, 2019: 47). W jego wszechstronnej działalności literackiej wyraźnie można wyodrębnić wątek wykorzystywania gwary poznańskiej na potrzeby zarówno twórczości radiowej, jak i estradowej. Strugarek już wtedy zdawał sobie sprawę z ogromnej roli gwary w kulturze, dlatego też niezmiernie przymierzał wielkopolskie wsie w poszukiwaniu wiejskich śpiewaków, poetów, skrzypków, dudziarzy i zyskiwał ich zaufanie i zgodę na nagrania. Miał niezwykle dar zjednywania sobie ludzi i nawiązywania kontaktu z widownią podczas estradowych występów, jak również na kameralnych spotkaniach w zakładach pracy czy w wiejskich świetlicach (Wrońska, 2016). Stanisław Strugarek utrwalił się jednak w pamięci najstarszych poznaniaków przede wszystkim jako twórca radiowych postaci i gwarowych dialogów. Dla słuchaczy był „[...] Ignacem, dziadzią czy wujem Wincentym, Wojciechową, Frącką, Pietrkim, Jacentym, punem Kaczmarkiem [...]” (Wrońska, 2019: 50) i już legendarnym wujem Ceśkiem. W 1977 roku Wydawnictwo Poznańskie opublikowało część jego gawęd w książce pt. *Wuja Ceśku opowiada*, której nakład natychmiast został wykupiony i do dzisiaj pozostaje białym krukiem w lingwistycznych księgozbiorach. Spuścizna Strugarka jest niezwykle ważna w kontekście badań nad gwarą miejską Poznania, to on bowiem zbudował solidne fundamenty do dalszego propagowania mowy poznaniaków. Jak wspomina Jacek Hałasik, jeden z jego radiowych następców, Strugarek był rzadkim przypadkiem dziennikarza radiowego, który stał się uosobieniem „pознаńskości”, propagatorem potocznej mowy i jej zastosowaniem jako środka artystycznego (Hałasik, 2011: 50). Jego zasługą była nobilitacja gwary, udało mu się bowiem stworzyć „swojskiego bohatera ludowego, mówiącego zwyczajnym językiem zwykłego człowieka, z którym słuchacze żyli się przez kilkanaście lat obecności na radiowej antenie” (Pruszyńska, 2015). Stanisław Strugarek przełamywał schemat, nie stronił od „ludzi prostych”, których historie inspirowały jego artystyczne działania, tworzyły swojskie gawędy i dowcipne monologi. Tak wspomina Strugarka jeden z jego najbliższych współpracowników profesor Michał Szczaniecki: „[...] Należał do ludzi najbardziej w Poznaniu popularnych i znanych. Był postacią charakterystyczną i wszystkim poznaniakom szczególnie bliską. Wszystkich, którzy go słuchali przemawiającego, czy to z estrady, czy na sali konferencyjnej, w radio czy w telewizji uwodził swą ujmującą wymową i niepospolitym humorem, a w swych niezapomnianych gawędach bawił umiejętnością odtwarzania jędrnej gwary wielkopolskiej” (Pruszyńska, 2015).

Stanisław Strugarek zmarł w 1965 roku, jednak dzięki licznym radiowym nagraniom, jak i kontynuatorom jego działalności wciąż pozostaje obecny w radiu i w przestrzeni publicznej Poznania.

W twórczości Stanisława Strugarka ma swój początek historia Starego Marycha, postaci kultowej dla gwary poznańskiej, jak i niezwykle symbolicznej dla samego Poznania.

Gwarowa spuścizna Strugarka znajduje kontynuację w występach powstałego w latach siedemdziesiątych w Poznaniu kabaretu Tey. Wykonawcą tekstów Strugarka jest aktor Marian Pogasz, którego podczas jednego z występów dostrzeżają dziennikarz poznańskiego radia Juliusz Kubel. Kubel, dla którego językiem dzieciństwa była poznańska gwara, a jak wspomina, mówić „po polsku” zaczął uczyć się dopiero w liceum, wiedział, iż nieutrwalana mowa poznaniaków odejdzie w zapomnienie i tym samym zginie jeden z najważniejszych

wyznaczników lokalnej tożsamości tego regionu (Wrońska, 2019: 51). Tak też w 1983 roku rodzi się żartobliwie-satyryczny koncept radiowych gawęd tworzonych przez Juliusza Kubla, a odtwarzanych przez wspomnianego Mariana Pogasza. *Blubry Starego Marycha* ukazywały się na antenie Radia Merkury (dzisiaj Radia Poznań) przez siedemnaście lat i stworzyły postać-symbol poznańskiej gwary – Starego Marycha. Poznaniacy szybko zaaprobacjonalizowali się z nowym bohaterem, czego wyrazem były liczne telefony i listy słuchaczy. Stary Marych stał się uosobieniem cech prawdziwego poznaniaka, a opowiadane przez niego historie komentowały aktualną codzienność z punktu widzenia zwykłego człowieka. Cięty dowcip, autoironia, polityczne aluzje oraz naturalna serdeczność spowodowały, iż odgrywana przez Pogasza postać, choć niematerialna i istniejąca wyłącznie w eterze, stała się dla mieszkańców Poznania kimś realnym, bliskim oraz ważnym (Bartkowiak, 2001: 288). Gwarowych gawęd Juliusza Kubla słuchali zarówno kibice Lecha (*Blubry Starego Marycha* nadawano podczas przerw niedzielnych meczy piłkarskich), jak również profesorowie uniwersyteccy. W kontekście badań lingwistycznych opowiadania te stanowiły także cenne źródło dla *Słownika gwary miejskiej Poznania* pod redakcją prof. Moniki Gruchmanowej i prof. Bogdana Walczaka (Bartkowiak, 2001: 288). Stary Marych okazał się na tyle ważny dla poznaniaków, że kiedy w 1998 roku na łamach poznańskiego wydania „Gazety Wyborczej” ogłoszono plebiscyt na najwybitniejszą osobistość Poznania zasługującą na wyróżnienie w postaci pomnika, ku konsternacji redakcji, wybór padł właśnie na niego. Ze słów Juliusza Kubla oraz wyobrażeń radiowych słuchaczy zmaterializowała się postać starszego pana z rowerem i teczką. Dnia 21 marca 2001 roku, w 90. rocznicę urodzin Stanisława Strugarka, u zbiegu ulic Półwiejskiej i Strzeleckiej, stanął pomnik Starego Marycha (Wrońska, 2019: 51). Lokalizacja nie była przypadkowa, chodziło o umiejscowienie tego symbolu Poznania w najruchliwszym punkcie miasta, mijanym codziennie przez tysiące poznaniaków. Sam pomnik miał mieć charakter „[...] rzeźby ulicznej, wtopionej w zwykły, codzienny ruch mieszkańców miasta” (Bartkowiak, 2001: 290). Koncept zakładał dostępność pomnika dla każdego, a więc postać stojącą na ulicy, do której można podejść, swobodnie ją dotknąć lub się z nią sfotografować (Bartkowiak, 2001: 290). Taki bowiem był sam charakter Starego Marycha. Juliusz Kubel następująco interpretuje nadanie fizycznej formy stworzonej wspólnie z Marianem Pogaszem postaci: „Symbol musi jakoś wyglądać, więc rzeźba jest jedną z propozycji, a tak naprawdę Starym Marychem jest każdy Wielkopolanin z duszy. Innymi słowy: Marychów jest tylu, ilu ludzi się z nim identyfikuje. To każdy, kto kocha tę ziemię, kto jest z niej dumny, kto widzi jej wady i zalety oraz chce zachować w pamięci tradycyjne wartości wielkopolskie, a także ową piękną naszą gwarę” (Bartkowiak, 2001: 289).

2.3. Gwara poznańska w tekstach i książkach

Należy przypomnieć, iż gwara funkcjonuje głównie w formie kodu werbalnego, „żywego” języka przenoszonych z pokolenia na pokolenie. Jednakże aby język ten nie uległ zapomnieniu, przenoszony jest także na płaszczyznę tekstu pisanego. Jak pisze Halina Kurek, powołując się na Janinę Labochę: „Wypowiedzi gwarowe [...] mają charakter ulotny i istnieją jedynie w momencie porozumiewania się. Zdarza się jednak, że w wersji ustnej są utrwalane, a potem zapisywane przez badaczy w formie transkrypcji” (Kurek,

2017: 138). Autorka wyjaśnia dalej, iż w taki sposób powstają teksty gwarowe, definiując je za wspomnianą Labochą jako „[...] każdą wypowiedź językową, w której manifestuje się gwarowa odmiana polszczyzny” (Kurek, 2017).

Gwara miejska Poznania od dziesięcioleci wykorzystywana jest chętnie w tekstach publicystycznych i artystycznych. Wspomniany w poprzednich fragmentach artykułu Stanisław Strugarek wykreował antenowego bohatera – Wuję Ceśka, który bawił słuchaczy, opowiadając w gwarze poznańskiej o swojej rodzinie i bieżących wydarzeniach z życia miasta. Te radiowe felietony wydano w formie tak zwanej pocztówki dźwiękowej i opublikowano w książce pt. *Wuja Ceśku opowiada* (Strugarek, 1977), do której Monika Gruchmanowa opracowała *Słowniczek* i napisała *Uwagi o języku St. Strugarka* (Piotrowicz, Witaszek-Samborska, 2019: 24). W podobnej konwencji wydane zostały radiowe opowiadania kultowej poznańskiej postaci – Starego Marycha – wykreowanego przez Juliusza Kubla i Mariana Pogasza. Po *Blubrach Starego Marycha* (zob. Kubel, 2006) drukiem ukazały się także *Blubry Heli przy niedzieli* (zob. Kubel, 2007).

W lokalnej prasie, na łamach istniejącej do roku 2006 „Gazety Poznańskiej” ukazywały się felietony Waldemara Kurowskiego, które obecnie zebrane zostały w książce pt. *Jak widze... czyli na szage bez Pyrlandie* (Na przełaj przez Wielkopolskę) (Kurowski, 2007). Autor, posługując się gwarą poznańską, w sposób dowcipny komentuje codzienne sprawy, zwyczaje i nowości. Pozostając przy prasie, za pośrednictwem cyfrowego wydania „Głosu Wielkopolskiego” pojawiają się liczne quizy weryfikujące znajomość słownictwa z zakresu mowy poznaniaków. Przykładem są konkursy: „Gwara poznańska od święta. Znasz te słowa?” (b.r.) czy też „Gwara poznańska: Co jest na zdjęciach?” (b.r.). Z kolei na łamach nieistniejącego dzisiaj „Expressu Poznańskiego” stworzona przez Andrzeja Niczyperowicza i wspomnianego Waldemara Kurowskiego postać babci Moniki podawała przepisy na typowo poznańskie dania z zachowaniem gwarowego nazewnictwa. Tak też pojawiały się potrawy, takie jak *rumpuć* (‘gęsta zupa jarzynowa’), *plyndze* (‘placki ziemniaczane’) czy *zupa korbolowa* (‘zupa dyniowa’) (Piotrowicz, Witaszek-Samborska, 2019: 26). Przepisy te zebrane zostały w postaci książki kucharskiej pt. *365 obiadów poznańskich babci Moniki* (Kurowski, Niczyperowicz, 2004).

Omówione powyżej przykłady twórczości w gwarze zdefiniować można jako teksty oryginalne, a więc niemające swoich pierwowzorów w języku ogólnym (Piotrowicz, Witaszek-Samborska, 2019: 22). Ich autorzy poruszają zazwyczaj tematy oscylujące wokół małej ojczyzny, rodzinnych stron (Piotrowicz, Witaszek-Samborska, 2019) i codziennych spraw.

Wyróżnić można także drugi nurt twórczości gwarowej, w który wpisują się „teksty inspirowane utworami powstałymi oryginalnie w odmianie ogólnej polszczyzny” (Piotrowicz, Witaszek-Samborska, 2019: 22), są więc tłumaczeniem, przeniesieniem tekstu na gwarę poznańską. Doskonałym przykładem jest twórczość Juliusza Kubla, który na gwarę poznańską przetłumaczył dwie książki z kanonu światowej literatury. Pierwszą pozycją jest *Mały Książę* Antoine’a de Saint-Exupéry, który w poznańskiej wersji występuje pod nazwą *Książę Szaranek* (*szaranek* – ‘dziecko, mały chłopiec’), drugą natomiast – *Kubuś Puchatek* Alana Aleksandra Milne’a, który przyjął sympatyczną nazwę *Misiu Szpeniołek* (*szpeniołek* od *szpeniol* – ‘ważniak, zarozumialec’). W odniesieniu do tego ostatniego równie ciekawie

brzmia imiona przyjaciół Szpeniołka: Klapiuchol, Proszczoczek czy Piszczoty (zob. Milne, 2009). Kubel przyznaje, że przełożenie wymienionych dzieł było karkołomnym przedsięwzięciem, niemniej jednak nader pozytywna reakcja poznańskich uczniów na przedstawiane fragmenty tłumaczeń była dużą motywacją dla autora (Kubel, 2020).

Kolejnym ważnym „gwarowym” projektem jest książka *W antrejce na ryczce* Marka Szymańskiego. Autor działa pod pseudonimem Wuja Czechu, publikując gwarowe felietony, wierszyki i zabawne dialogi na swoim blogu oraz portalu społecznościowym. Wspomniana książka zawiera gwarowe adaptacje najbardziej znanych wierszy Brzechwy i Tuwima, jak w przypadku *Póna Hilarego* (Szymański, 2015: 26):

Drze kalafe pón Hilary:
 „Dzie som moje okulary!”
 Skoko, loto, w kiejdach gmyro,
 nawet zajrzoł już pod wyro!
 Wetkoł palec do gulika,
 zajrzoł potym do trzewika [...].

Jak trafnie komentują Piotrowicz i Witaszek-Samborska (2019: 22): „Przyjemność lektury takiego tekstu bierze się z zaskoczenia, że oto znamy ten wiersz, lecz pod inną postacią, jako *Okulary* Juliana Tuwima. Jest to więc jednocześnie tekst znany (a lubimy to, co już znamy) i nowy (działa więc efekt świeżości, poznawania nieznanego) [...].

W moim mniemaniu jest to także wskazanie na szerokie spektrum zastosowania gwary i jej żywotność językową. Szymański w swojej twórczości dąży do ocalenia gwary od zapomnienia, definiując ją jako „część naszej historii, naszej kultury oraz tradycji” (*Blubry z Wujem Czechem, czyli o gwarze poznańskiej po swarzędzku*, 2016).

Konkludując, gwara poznańska wykorzystywana jest w tekstach publicystycznych i artystycznych. Poprzez użycie gwarowego słownictwa w opowiadaniach, dialogach, wierszach, a nawet przepisach kulinarnych służy rozpowszechnianiu języka poznaniaków, stanowi bogate źródło wiedzy językowej, jak i opowiada o zwyczajach i tradycjach regionu. Znajdują tu zastosowanie teksty oryginalne, a więc niemające swoich pierwowzorów w języku ogólnym. Drugi nurt twórczości to teksty zainspirowane utworami powstałymi w polszczyźnie ogólnej i przetłumaczone na gwara poznańską. Są to projekty (książki oraz wiersze) niezwykle ciekawe, gdyż łączą element nam znany z zupełnie nowym, pokazują szerokie spektrum zastosowania gwary i jej żywotność.

Podsumowanie

Celem niniejszego artykułu jest wykazanie, iż gwara miejska jest determinantem tożsamości regionalnej. Jako lokalna odmiana języka mówionego charakterystyczna dla mieszkańców danego miasta powinna być rozpatrywana nie tyle pod kątem zawitych i często przeciwstawnych sobie definicji, ale pod względem zmiany, jaka obecnie zachodzi w odbiorze i roli samej gwary. Przypisywana kiedyś warstwie niewykształconych mieszkańców miast, postrzegana jako wyznacznik wiejskiej przynależności społecznej, kojarzona w kategorii kompleksów i stereotypów była wartościowana jedynie negatywnie.

Sytuacja w odbiorze gwary uległa zmianie po II wojnie światowej, kiedy ludność wiejska masowo migrowała do miast i przejmowała zwyczaje, w tym językowe, ich mieszkańców. Spowodowało to, iż gwara nie była już jedyną opcją komunikacyjną, lecz alternatywą językową, osadzającą w poczuciu swojskości i przynależności. Jako że w ostatnich latach można wyraźnie zauważyć tendencję do podkreślania tożsamości lokalnej, powrotu do swojej „małej ojczyzny”, jak i potrzeby akcentowania odrębności kulturowej swojego regionu, w gwarze zaczyna dostrzegać się bezcenną wartość, element niematerialnego dziedzictwa. Na tle zmieniającego się kontekstu społeczno-kulturowego pojęcia tożsamości, jej wielowymiarowości, uniformizacji oraz pluralizmu kulturowego potrzeba stałego punktu odniesienia i osadzenia w tradycji jest obecnie niezwykle silna. Będąc obywatelami Europy i świata, coraz częściej wracamy do naszych korzeni, szukamy przypisania do osobistej i niepowtarzalnej ojczyzny. Gwara pełni rolę określającą, odnosi się do miejsc szczególnie bliskich człowiekowi, zaspokaja potrzebę bezpieczeństwa, tworzy więź międzypokoleniową, jednoczy społeczność lokalną. Taką samą funkcję pełni gwara miejska, która decyduje o jednym z czynników odmienności regionalnej mieszkańców danego miasta. Język, którym się posługują, pełni funkcję integrującą, podkreśla pochodzenie i więź z regionem. Doskonałym przykładem jest omawiana w niniejszym artykule współczesna gwara miejska Poznania.

Jako że język i historia są ze sobą nierozzerwalne, tak też dzieje Poznania miały determinujący wpływ na kształtowanie się mowy poznaniaków. Ponad stuletnia sukcesja Prus na terenie Wielkopolski i II wojna światowa spowodowały interferencję języka niemieckiego na język ojczysty mieszkańców Poznania. Germanizmy, zmiana struktury demograficzno-społecznej miasta podczas zaborów oraz przemiany społeczno-gospodarcze stolicy Wielkopolski po 1945 roku były czynnikami warunkującymi powstanie gwary poznańskiej.

Mimo powszechnej recesywnej tendencji, jaką wykazuje również gwara miejska Poznania, nadal możemy mówić o niej w kontekście współczesnym. Poznaniacy coraz rzadziej są czynnymi użytkownikami gwary, w szczególności dotyczy to młodszych pokoleń, coraz częściej jednak doceniają jej wartość i deklarują chęć kultywowania w innej formie aniżeli codzienna komunikacja. Gwara staje się więc lokalnym identyfikatorem, ponadpokoleniowym i społecznym integratorem, w końcu regionalnym wyznacznikiem i atrakcją turystyczną. Wpisuje się w bogatą historię poznańskiej radiofonii, mając współcześnie kolejnych propagatorów i obfitując w postacie-symboli Poznania. Obecna jest w tekstach i książkach, które są pisane w gwarze lub też na gwarę przekładane. Wskazuje to na jej żywotność językową, szerokie spektrum zastosowania i potrzebę utrwalenia w formie pisemnej. Najważniejsze zadanie polega bowiem obecnie na podtrzymaniu gwary i przekazywaniu jej kolejnym pokoleniom. Rola ta przypada jej użytkownikom, ale także środowisku naukowemu, które w żywym języku, jakim jest gwara, znajduje niekończące się pole socjolingwistycznych badań. Niniejszy artykuł stanowi przyczynek do utrwalenia i rozważań na temat tego unikatowego kodu językowego miasta Poznania.

Bibliografia

- Bartkowiak W. (2001), *Z poznańskiej gwary i wielkopolskiej duszy*, „Kronika Miasta Poznania”, nr 2.
- Bartmiński J. (1977), *O derywacji stylistycznej. Gwara ludowa w funkcji języka artystycznego*, Lublin.
- Bartmiński J. (2014), *Język w kontekście kultury*, [w:] J. Bartmiński (red.), *Współczesny język polski*, Lublin.
- Burke P. (2009), *Języki i społeczności w Europie wczesnonowożytnej*, Kraków.
- Dyszak A. (2007), *Gwara miejska wśród odmian języka polskiego*, [w:] H. Sędziak, M. Dajnowicz (red.), *Nazwy terenowe i nazewnictwo miejskie Mazowsza i Podlasia*, t. XI, Łomża.
- Furdal A. (1977), *Językoznawstwo otwarte*, Opole.
- Grot Z. (1946), *100 lat zakładów H. Cegielski 1846–1946*, Poznań.
- Gruchmanowa M. (1986), *Początek XX wieku*, [w:] M. Gruchmanowa, M. Witaszek-Samborska, M. Żak-Święcicka, *Mowa mieszkańców Poznania*, Poznań.
- Gruchmanowa M., Walczak B. (red.) (1999), *Słownik gwary miejskiej Poznania*, Warszawa–Poznań.
- Grzeszczuk-Brendel H. (2009), *Architektoniczne dokonania III Rzeszy na terenie Poznania*, „Kronika Miasta Poznania”, nr 2.
- Handke K. (1993), *Terytorialne odmiany polszczyzny*, [w:] J. Bartmiński (red.), *Encyklopedia kultury polskiej XX w. T. II: Współczesny język polski*, Wrocław.
- Kaś J., Kurek H. (2001), *Język wsi*, [w:] S. Gajda (red.), *Najnowsze dzieje języków słowiańskich. Język polski*, Opole.
- Klemensiewicz Z. (1961), *O różnych odmianach współczesnej polszczyzny*, [w:] tegoż, *W kręgu języka literackiego i artystycznego*, Warszawa.
- Kubel J. (2006), *Blubry Starego Marycha*, Poznań.
- Kubel J. (2007), *Blubry Heli przy niedzieli*, Poznań.
- Kućała M. (1994), *Twoja mowa Cię zdradza, regionalizmy i dialektyzmy języka polskiego*, Kraków.
- Kućała M. (oprac.) (1978), *Gwara*, [w:] S. Urbańczyk (red.), *Encyklopedia wiedzy o języku polskim*, Wrocław.
- Kucharczyk G. (2019), *Najdłuższa wojna nowoczesnej Europy a zmaganie o polskie bezpieczeństwo kulturowe. Zarys problematyki*, „Studia Administracji i Bezpieczeństwa”, nr 6.
- Kurek H. (2004–2005), *Gwary dziś*, „Postscriptum”, nr 2–1 (48–49).
- Kurek H. (2017), *Funkcja gwary w tekście*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN”, nr LXIV, za: J. Labocha (2002), *Tekst gwarowy jako dyskurs*, [w:] J. Okoniowa, B. Dunaj (red.), *Studia dialektologiczne II*, Kraków.
- Kurkowska H. (1981), *Próba charakterystyki socjolingwistycznej współczesnego języka polskiego*, [w:] H. Kurkowska (red.), *Współczesna polszczyzna. Wybór zagadnień*, Warszawa.
- Kurkowska H., Skorupka S. (2001), *Stylistyka polska. Zarys*, Warszawa.

- Kurowski W. (2007), *Jak widze... czyli na szage bez Pyrlandie*, Poznań.
- Kurowski W., Niczyperowicz A. (2004), *365 obiadów poznańskich babci Moniki*, Kraków.
- Kurzowa Z. (1983), *Polszczyzna Lwowa i kresów południowo-wschodnich do 1939 r.*, Warszawa–Kraków.
- Kurzowa Z. (1993), *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI–XX w.*, Warszawa–Kraków.
- Lubaś W. (1983), *Dialektologia miejska*, „Język Polski”, nr LXIII.
- Łuczak Cz. (1997), *Arthur Greiser. Hitlerowski władca w Wolnym Mieście Gdańsku i w Kraju Warty*, Poznań.
- Milne A.A. (2009), *Misiu Szpeniolek*, Poznań.
- Miodek J. (1991), *Śląska ojczyzna polszczyzna*, Katowice.
- Nowakowska-Kempa I., Chęciek M. (2009), *Gwary śląskie w procesach globalizacji i lokalizacji. Nowe wyzwania, nowe funkcje*, [w:] H. Rusek, A. Dróżdź (red.), *Tożsamość etniczna i kulturowa Śląska w procesie przemian*, Wrocław–Cieszyn.
- Piotrowicz A., Witaszek-Samborska M. (2015), *O żywotności zapożyczeń niemieckich w gwarze miejskiej Poznania*, „Gwary Dziś”, t. 7.
- Piotrowicz A., Witaszek-Samborska M. (2019), *Gwara poznańska w życiu miasta dawniej i dziś*, „Przegląd Wielkopolski”, nr 3.
- Pisarek W. (1994), *Zróżnicowanie języka narodowego*, [w:] S. Urbańczyk (red.), *Encyklopedia języka polskiego*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Rusek H. (2009), *Wprowadzenie*, [w:] H. Rusek, A. Dróżdź (red.), *Tożsamość etniczna i kulturowa Śląska w procesie przemian*, Wrocław–Cieszyn.
- Rutkowski I. (1977), *Kształtowanie się struktury ludnościowej Poznania w latach 1950–1970*, „Kronika Miasta Poznania”, nr 4.
- Schmidt K. (1942), *Baufaufgaben im Warthegau*, „Soziale Wohnungsbau in Deutschland”, nr 6.
- Sierociuk J. (2019a), *Gwara – nasz język, nasze dziedzictwo*, „Przegląd Wielkopolski”, nr 3.
- Sierociuk J. (2019b), *O nas dla nas*, „Dodatek Kultury u Podstaw”, nr 4.
- Skubalanka T. (1976), *Założenia analizy stylistycznej*, [w:] H. Markiewicz, J. Sławiński (red.), *Problemy metodologiczne współczesnego literaturoznawstwa*, Kraków.
- Skudrzyk A., Urban K. (2010), *Małe ojczyzny. Świadomość językowo-kulturowa społeczności lokalnych*, Katowice.
- Skutecki J. (2009), *Od Dürera do Pirschera. Uwagi o nazwach ulic w okupowanym Poznaniu*, „Kronika Miasta Poznania”, nr 2.
- Sławkowa E. (1992), *Gwara jako bogactwo kulturowe*, [w:] M. Lubina (red.), *Gwara śląska wczoraj i dziś*, Katowice–Opole–Cieszyn.
- Strugarek S. (1977), *Wuja Cešku opowiada*, Poznań.
- Szczepański M.S. (2006), *Od identyfikacji do tożsamości. Dynamika śląskiej tożsamości – prolegomena*, [w:] J. Janeczek, M.S. Szczepański (red.), *Dynamika śląskiej tożsamości*, Katowice.
- Szymański M. (Wuja Czechu) (2015), *Pón Hilary*, [w:] tegoż, *W antrejce na ryczce*, Poznań.

- Walczak B. (1992), *Wpływy niemieckie w polszczyźnie Poznania*, „Kronika Miasta Poznania”, R. 60, nr 1 i 2.
- Walczak B. (1999), *Słownictwo*, [w:] M. Gruchmanowa, B. Walczak (red.), *Słownik gwary miejskiej Poznania*, Warszawa–Poznań.
- Waszak S. (1951–1956), *Powojenne zagadnienia demograficzne miasta Poznania*, „Kronika Miasta Poznania”, nr XXIV.
- Wieczorkiewicz B. (1966), *Słownik gwary warszawskiej XIX wieku*, Warszawa.
- Wilkoń A. (2000), *Typologia odmian językowych współczesnej polszczyzny*, Katowice.
- Witaszek-Samborska M. (2006), *Odrębności w polszczyźnie miejskiej Poznania*, „Horyzonty Polonistyki”, nr 8.
- Wronicz J. (2010), *Kultura szlachecka a kultura chłopska w aspekcie językowym*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego”, nr LXVI.
- Wronicz J. (2016), *Status gwary w języku polskim*, „Socjolingwistyka”, nr XXX.
- Wrońska G. (2019), *Radio i gwara*, „Przegląd Wielkopolski”, nr 3.
- Ziółkowski J. (1966), *Przemiany społeczne w Poznaniu w latach 1945–1965*, „Kronika Miasta Poznania”, nr 1.

Źródła internetowe

- Blubry z Wujem Czechem, czyli o gwarze poznańskiej po swarzędzku* (2016), „Tygodnik Swarzędzki”, 1.11.2016, <https://www.swarzedzki.pl/2016/11/01/blubry-z-wujem-czechem-czyli-o-gwarze-poznanskiej-po-swarzedzku/> [dostęp: 10.02.2021].
- Gwara poznańska od święta. Znasz te słowa?* (b.r.), https://gloswielkopolski.pl/quiz/8443.gwara_poznanska_od_swieta_znasz_te_slova.q.t.html [dostęp: 10.02.2021].
- Gwara poznańska: Co jest na zdjęciach?* (b.r.), https://gloswielkopolski.pl/quiz/1905.gwara_poznanska_co_jest_na_zdjeciach.q.t.html [dostęp: 10.02.2021].
- Hałasik J. (2011), *Pomnik ulepiony z gwary wielkopolskiej*, http://www.wtg-gniazdo.org/upload/rocznik/2011/rocznik_2011-050-051-Halasik.pdf [dostęp: 1.02.2021].
- Kubel J. (2020), *Konsekwentnie po „naszymu”*, rozmowę przeprowadziła Grażyna Wrońska, Kulturapoznan.pl, 11.09.2020, <https://kultura.poznan.pl/mim/kultura/news.html?co=print&id=152796&instance=1200&lang=&parent=&category=> [dostęp: 1.02.2021].
- Matusik P. (2016), *Poznań i poznaniacy w dobie zaborów*, Wykład z okazji otwarcia wystawy „Poznań i Wielkopolska pod zaborem pruskim. 1815–1918”, 10.11.2016, Galeria Atanazego, Biblioteka Raczyńskich, https://www.youtube.com/watch?v=icjRTL_a_7LI [dostęp: 20.11.2021].
- Pruszyńska S. (2015), *Gwara poznańska. Klasyka, czyli Strugarek. Kabaret i literatura*, <http://impresje.pl/gwara-poznanska-klasyka-czyli-strugarek-kabaret-i-literatura/> [dostęp: 1.02.2021].
- Wrońska G. (2016), *Wulkan energii i pomysłów*, 11 marca 2016, <https://kultura.poznan.pl/mim/kultura/news/historia.c.8/wulkan-energii-i-pomyslow.91572.html> [dostęp: 1.02.2021].

Abstract

Urban dialect as a determining factor of regional identity based on the example of the present-day urban dialect of the city of Poznań

This paper presents urban dialect as a determining factor of local identity. The author analyses the definitions of dialect and shows the changing perception of this concept, as well as its nature and the current role. Regional identity and its correlation with the dialect is also addressed. The present considerations are explored through the example of the present-day urban dialect of the city of Poznań, which, despite of decreasing number of active users, shows an increase in popularity and willingness to cultivate it in forms that allow the language to be perceived in terms of regional identity. Local dialect of the city of Poznań is analysed in a historical context, showing the significant influence of the German language and the economic and social changes of the city on the language formation. The paper also investigates urban dialect from a modern perspective, discussing its appearance in radio, texts and books.

Keywords: urban dialect, Poznań, dialect of the city of Poznań, regional identity, dialect in radio, dialect in texts and books

Andrey Babanov <https://orcid.org/0000-0002-2093-4965>

Petersburski Uniwersytet Państwowy

e-mail: a.babanov@spbu.ru

Ilija Afanasev <https://orcid.org/0000-0002-9169-6829>

Petersburski Uniwersytet Państwowy

e-mail: szrnamerg@gmail.com

Opis struktur syntaktycznych we wczesnych pracach Zenona Klemensiewicza i Noama Chomskiego

Streszczenie

Artykuł jest poświęcony konfrontacji wczesnych prac Z. Klemensiewicza (głównie *Składnia opisowa współczesnej polszczyzny kulturalnej*, 1937) i N. Chomskiego (głównie *Syntactic Structures*, 1957). Autorzy tych dzieł wywodzą się z różnych nurtów lingwistycznych – pierwszy z lingwistyki strukturalnej, drugi z lingwistyki generatywnej. Mimo to w ich ideach da się zauważyć istotne zbieżności. Chociaż nie ma podstaw, by uważać dzieła Klemensiewicza za bezpośrednią inspirację dla Chomskiego, wygląda jednak na całkiem uzasadnione twierdzenie, że różne szkoły myśli lingwistycznej nieraz były dosłownie o krok od zapoczątkowania paradygmatu generatywnego.

Słowa kluczowe: studia nad polszczyzną, lingwistyka generatywna, N. Chomsky, Z. Klemensiewicz, lingwistyka strukturalna

Wstęp

Połowa XX wieku dla językoznawstwa okazała się czasem zmiany paradygmatu naukowego, polegającej na przejściu od lingwistyki strukturalnej ku lingwistyce generatywnej. Lingwistyka strukturalna pierwszej połowy XX wieku koncentrowała się na opisie

formalnej organizacji języka i jej uzewnętrznienia w formach językowych, natomiast lingwistyka generatywna interesowała się przede wszystkim tym, jak język jest zorganizowany wewnątrz i jak ta organizacja uzewnętrznia się w posługiwaniu się językiem i w jego przyswajaniu przez osobę mówiącą.

Przejsie to dokonywało się powoli w ciągu dłuższego okresu, na którego początku badano konkretne języki – z tych to badań zrodziła się lingwistyka *per se*, przechodząc powoli ku rozważaniom nad językiem jako takim. Dzieło N. Chomskiego *Syntactic Structures* właściwie okazało się świadectwem, że nowy paradygmat już powstał.

Zanim jednak *Syntactic Structures* zostały napisane i wydane, ukazywały się inne prace, w których badacze na materiale różnych języków przystępowali do analizowania mniej więcej podobnych zjawisk, a mianowicie modeli odtwarzanych przez użytkownika języka podczas generowania wypowiedzi. Za jednego z takich prekursorów N. Chomskiego można uznać Z. Klemensiewicza, którego kapitalne synchroniczne opracowania różnych działów gramatyki języka polskiego ukazały się pod koniec lat trzydziestych XX wieku.

W centrum uwagi niniejszego artykułu są cechy podejścia Z. Klemensiewicza do zjawisk gramatycznych w ogóle i do składni języka polskiego w szczególności, zapowiadające sposób opisu syntaktycznego, zrealizowany przez N. Chomskiego – przynajmniej w wersji występującej w jego wcześniejszych dziełach.

Przeanalizujemy zatem główne tezy *Syntactic Structures* oraz opis gramatyki języka polskiego zawarty w pracach Klemensiewicza z lat 1937 i 1939. Badanie będzie przebiegało w następujący sposób: najpierw opiszemy główne tezy, które Chomsky wprowadza w *Syntactic Structures*, a które stały się kamieniem węgielnym dla lingwistyki generatywnej, zanim ukazał się *The Minimalist Program*; następnie scharakteryzujemy metodę opisu gramatycznego Klemensiewicza zastosowaną w jego głównych dziełach sprzed II wojny światowej. Za takie dzieła uważamy *Składnię opisową współczesnej polszczyzny kulturalnej* (1937) oraz *Gramatykę współczesnej polszczyzny kulturalnej w zarysie* (1939). Przedstawimy kontekst naukowy tych książek, podstawowe punkty ich treści oraz wpływ na dalszy rozwój teorii lingwistycznej. Poza tym, w celu zaprezentowania szerszego kontekstu dzieł Chomskiego, a zwłaszcza Klemensiewicza, przywołamy niektóre dzieła innych językoznawców.

Przedmiotem badania w pierwszej kolejności będzie rozumienie pojęcia struktury w składni przez Klemensiewicza i Chomskiego, wykrycie punktów, w których ich koncepcje wykazują różnice czy odwrotnie – w których okazują się zbieżne. Dodatkowo za istotny należy uznać sposób wizualizacji tych struktur w dziełach wymienionych autorów, ponieważ poniekąd umożliwiał on wgląd w ich pojmowanie i opis struktur składniowych.

Autorzy

Chomsky i Klemensiewicz to postacie tej samej rangi, mimo że zasięg oddziaływania ich teorii jest różny. Dokładne biografie językoznawców ani szczegółowe opisy ewolucji ich poglądów lingwistycznych nie zostały jeszcze napisane. Jak dotąd zarówno w przypadku

Chomskiego, jak i Klemensiewicza o wiele łatwiej znaleźć cytaty z ich dzieł niż teksty im poświęcone¹.

Ranga Chomskiego jako lingwisty nie budzi żadnych kontrowersji, jego dzieła, zwłaszcza *Syntactic Structures* (Chomsky, 1957) i *The Minimalist Program* (Chomsky, 1995), należą do kanonu prac, które zadecydowały o dzisiejszym kształcie językoznawstwa. Istnieje także szereg ważnych publikacji Chomskiego z późniejszego okresu, podsumowujących dorobek poznawczy ludzkości z pogranicza biologii człowieka i językoznawstwa, z których najpóźniejszą jest *Why Only Us. Language and Evolution* (Berwick, Chomsky, 2016). Chomsky inspirował nie tylko lingwistów, ale też naukowców eksplorujących inne dziedziny, na przykład nauki komputerowe. Jedno z najbardziej znaczących dzieł w tej dziedzinie, *The Art of Computer Programming* D. Knutha (1968), jako źródło inspiracji podaje *Syntactic Structures* Chomskiego.

Postać Klemensiewicza, choć z pewnością nie przewyższa sławą wymienionego wcześniej lingwisty, to zdecydowanie jest imponująca. Znaczenie dzieł tego badacza dla językoznawstwa polskiego jest niewątpliwie większe niż znaczenie dzieł Chomskiego dla językoznawstwa ogólnego. Klemensiewicz był jednym z badaczy, którzy w latach trzydziestych XX wieku zainicjowali synchronistyczny opis gramatyki współczesnego języka polskiego. Właśnie do tego rodzącego się nurtu należą jego pierwsze syntezy: *Składnia opisowa współczesnej polszczyzny kulturalnej* (Klemensiewicz, 1937) oraz *Gramatyka współczesnej polszczyzny kulturalnej w zarysie* (Klemensiewicz, 1939). Książki te zawierają opis realnie funkcjonującej polszczyzny, wykonany z niespotykaną dotąd dokładnością i systematycznością, a ponadto prezentują podejście do opisu zjawisk gramatycznych, które na tamte czasy było nowością w odniesieniu nie tylko do języka polskiego. Później Klemensiewicz współpracował przy tworzeniu cenionej pozycji, jaką jest *Gramatyka historyczna języka polskiego* (Klemensiewicz, Lehr-Splawiński, Urbańczyk, 1955). Był także autorem (niestety niedokończony z powodu śmierci językoznawcy) nie mniej ważnej, trzytomowej *Historii języka polskiego* (Klemensiewicz, 1981–1972)², w następnych latach kilkakrotnie wznawianej w wersji zawierającej wszystkie trzy tomy łącznie (Klemensiewicz, 1974). Dzięki tym dziełom jego postać wśród badaczy historii staje się tak samo znacząca jak wśród badaczy zajmujących się opisem gramatyki języka polskiego.

Zatem Chomsky i Klemensiewicz to wybitni badacze o różnorodnych zainteresowaniach naukowych, obejmujących zarówno ścisłą synchronię, jak i różne (nie te same) aspekty diachronii. Nowatorskim opisem języka w równej mierze unowocześnili oni swoją dyscyplinę badawczą. By zrozumieć, dlaczego skala tych unowocześnień okazała się różna, należy przeanalizować ich dzieła nieco dokładniej.

¹ Biogram Z. Klemensiewicza jest zamieszczony w: Śródka, Szczawiński, 1984. Biografia N. Chomskiego doczekała się opracowania monograficznego: zob. McGilvray, 2014.

² Tom 1: *Doba staropolska*, tom 2: *Doba średniopolska*, tom 3: *Doba nowopolska*.

Klemensiewicz i Chomsky – podobieństwa

Mimo niewątpliwych różnic, których można spodziewać się w przypadku dzieł Chomskiego i Klemensiewicza, da się zauważyć istotne cechy wspólne ich prac.

Dobrze znane jest zdecydowane dążenie Chomskiego do unowocześnienia lingwistyki, przeformatowania jej, a może nawet stworzenia od podstaw na nowo. Żąda on, żeby nowe podejście w dziedzinie badania języka było „rigorously stating a proposed theory and applying it strictly to linguistic material with no attempt to avoid unacceptable conclusions”³ (Chomsky, 1957: 6). Postulat ten u Klemensiewicza nie występuje *expressis verbis*, w swoich pracach raczej proponuje on rozwiązania prezentujące to, co Chomsky stwierdza i deklaruje. Formalistyczne podejście w połączeniu z wymogiem ścisłości wyraźnie widać w takim na przykład sformułowaniu: „W badaniach syntaktycznych trzeba przede wszystkim ustalić, co właśnie stanowi przedmiot składni” (Klemensiewicz, 1937: 1).

Obaj autorzy podejmują próbę klasyfikacji struktur syntaktycznych, przy czym Chomsky stara się dokonać wglądu w sposoby transformowania wypowiedzeń: „how sentences are constructed in different languages”⁴ (Chomsky, 1957: 11), Klemensiewicz zaś klasyfikuje efekty tych transformacji w jednym konkretnym języku (polskim): „Prosta i potoczna obserwacja pozwala wyodrębnić w języku trzy utwory różnego rzędu” (Klemensiewicz, 1937: 1).

Między autorami jest niewątpliwa jednomyślność, kiedy stwierdzają niejasność istoty obiektu, oznaczanego jako „wypowiedzenie”. Klemensiewicz pisze: „Czym jest wypowiedzenie – oto podstawowe zagadnienie składni” (Klemensiewicz, 1937: 1). Chomsky ma zamiar badać to pojęcie, stawiając sprawę tak: „On what basis, do we actually go about separating grammatical sequences from ungrammatical sequences?”⁵ (Chomsky, 1957: 14). A więc obaj autorzy zdecydowanie odczuwają potrzebę nie tylko gruntownej zmiany całego paradygmatu, ale też nowego zdefiniowania podstawowego pojęcia wypowiedzenia (zdania).

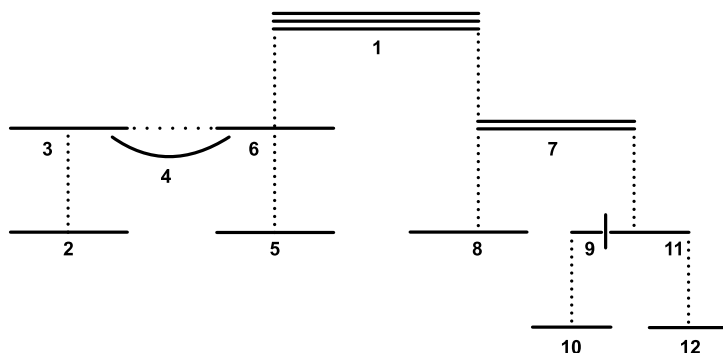
Zagadnienie ostatnie w kolejności, ale nie pod względem znaczenia – to ich sposób konceptualizacji wypowiedzenia (zdania) jako struktury. W *Składni...* Klemensiewicza znajdujemy wykres (rys. 1).

³ „rygorystycznie trzymała się zaproponowanej teorii i stosowała ją bezpośrednio do materiału językowego, nie próbując unikać niechcianych wniosków” – tłum. A.B.

⁴ „w jaki sposób wypowiedzenia są budowane w różnych językach” – tłum. A.B.

⁵ „co dla nas właściwie jest podstawą przy odróżnieniu gramatycznych wypowiedzeń od niegramatycznych sekwencji?” – tłum. A.B.

W wykresie rzecz przedstawić można następująco: ¹

Rysunek 1. Przykład schematu używanego przez Klemensiewicz do wizualizacji koncepcji wypowiedzenia

Źródło: Klemensiewicz, 1937: 94.

Jest to jeden z pierwszych przykładów gramatyki zależności. Porównywalny jest do bardzo wyraźnych i sformalizowanych opracowań, takich jak *Dependency Syntax: Theory and Practice* (zob. Mel'čuk, 1987: 13–14), i odnotować podobieństwa w sposobach przedstawiania struktur składniowych. Chomsky idzie znacznie dalej w swojej zrewidowanej teorii standardowej, tworząc wraz z innymi badaczami gramatykę składników, jak to określa Andrew Radford (1981).

Najbardziej uderzającym podobieństwem między rozwiązaniami Chomskiego i Klemensiewiczza wydaje się zamiar wyłuszczenia ograniczonej liczby struktur z nieograniczonego zbioru wypowiedzeń, próba zrozumienia podstawowej struktury badanego języka. Być może ktoś zaoponuje, twierdząc, że Klemensiewicz robi to raczej podświadomie, natomiast Chomsky deklaruje to jako cel, ale jest tak dlatego, że paradygmat *sensu lato* Klemensiewiczza poprzedza paradygmat Chomskiego. Najważniejsza różnica tkwi jednak w rodzaju języka, który występuje jako obiekt tych badań.

Chomsky i Klemensiewicz – różnice

Pomimo podobieństw podstawowych założeń między podejściami Chomskiego i Klemensiewiczza da się odnotować sporo rozbieżności.

Przede wszystkim trzeba pamiętać, że dzieła Klemensiewiczza i Chomskiego powstały w różnych czasach i w ramach różnych szkół lingwistycznych. Klemensiewicz zaczynał swoje badania przed II wojną światową, a kontynuował w powojennej Polsce. Chomsky działał w powojennych Stanach Zjednoczonych. Nie należy się tym zbyt mocno sugerować, ale nie można też pomijać tego faktu, analizując badania omawianych autorów.

W badaniach Klemensiewiczza widoczna jest wyraźna tendencja do psychologizmu, a czasem nawet do metody introspektywnej (Klemensiewicz, 1937: 6), a to zbliża go nie z Chomskim, lecz z jego oponentami – zarówno tymi, których tezy Chomsky obala

w *Syntactic Structures*, jak i tymi, którzy poddawali krytyce teorię Chomskiego. Trzeba jednak powiedzieć, że argumenty, które przytacza Klemensiewicz w swoich dziełach, w większym stopniu, aczkolwiek w dość naiwny sposób, zapowiadają przyszłe badania kognitywistów niż prace behawiorystów jemu współczesnych. Chomsky zaś, jeżeli chodzi o stosunek do psychologii, zwłaszcza w późniejszych pracach stwierdza korelację, lecz nie powiązanie przyczynowo-skutkowe pomiędzy psychologią a językiem (Berwik, Chomsky, 2016).

Klemensiewicz analizuje tylko fakty języka polskiego. Chomsky natomiast, chociaż był krytykowany za anglocentryzm swoich dzieł, może właśnie dla uniknięcia takiej krytyki stara się być jak najbardziej uniwersalistyczny. Przedmiotem jego zainteresowania jest „the general nature of Language”⁶ (Chomsky, 1957: 14). Klemensiewicz tymczasem świadomie realizuje zamiar napisania gramatyki języka polskiego, na co w sposób zupełnie jednoznaczny wskazują tytuły jego dzieł. A więc pod tym względem ich dzieła znajdują się jakby w lustrzanej opozycji. Chomsky postuluje uniwersalistyczne twierdzenia, mocno ograniczając przy tym materiał, z którego korzysta, Klemensiewicz zaś wyprowadza niektóre wnioski ogólniejszej natury z dość bogatego materiału, ale ograniczonego pod względem języka, z którego materiał ten pochodzi.

Prace Klemensiewicza, mające ogromne znaczenie dla lingwistyki polskiej, wyróżniają się wielką ścisłością i szczegółowością opisu, osadzone są w ramach paradygmatu lingwistyki strukturalnej. Pisząc je, badacz najwyraźniej zmierzał do tego, żeby sformułować ograniczony zestaw reguł, które pozwalałyby generować nieograniczoną liczbę wypowiedzi, i opisać te reguły w sposób mocno sformalizowany (Klemensiewicz, 1937: 197). Pozostało to jednak w dużej mierze zamiarem, gdyż opisane zostały dość specyficzne reguły dotyczące jednego konkretnego języka. Chomsky natomiast proponuje, by użyć jego sposobu do opisu Języka, a nie wyłącznie jednego z języków (Chomsky, 1957: 50).

Trzeba podkreślić, że nie zamierzamy przypisywać merytorycznej wyższości jednego dzieła nad innym tylko z powodu przynależności do tego czy innego paradygmatu. Należy o tym pamiętać przy porównawczej analizie dzieła Chomskiego, które rzeczywiście zapoczątkowało nowy nurt w lingwistyce, i dzieł Klemensiewicza z lat przedwojennych, które nie tylko reprezentują bardzo wysoki poziom badania w ramach lingwistyki strukturalnej, ale także okazują się zwiastunem lingwistyki generatywnej. Nie poprzednikiem czy prekursorem, co można by powiedzieć o wielu pracach powstałych przed *Syntactic Structures*, lecz właśnie zwiastunem.

Wnioski

Jako jeden z wniosków z powyższej analizy nasuwa się stwierdzenie, że mimo podobieństw aparatu teoretycznego w pracach Klemensiewicza i Chomskiego ich teorie w swojej treści istotnie się różnią. Różnią się także losy tych teorii po ukazaniu się dzieł,

⁶ „ogólna przyroda Języka” – tłum. A.B.

w których zostały przedstawione, bo stały się podstawowymi pozycjami dla dwu różnych szkół myśli lingwistycznej.

Klemensiewicz, wykonując swoje badania w konwencji lingwistyki strukturalnej, wnosi istotny wkład do dorobku językoznawstwa polskiego, a jednocześnie próbuje odpowiedzieć na pytania natury ogólniejszej, na przykład czym właściwie jest wypowiedzenie (zdanie).

Chomsky z kolei tworzył nowy paradygmat nauki lingwistycznej, nie stawiając przed sobą celów w zakresie badań nad jakimś konkretnym językiem, i próbował odpowiedzieć na pytania, które nurtowały lingwistów od wielu dziesięcioleci.

Jak już stwierdzono, nie wiąże prac Klemensiewicza i Chomskiego relacja bezpośredniej inspiracji i kontynuacji, chociaż może gdyby dzieliła ich mniejsza odległość geograficzna, byłoby to możliwe. A to dlatego, że prace Klemensiewicza zawierały w sobie *Zeitgeist* późniejszego okresu i w pewnym sensie rzeczywiście kształtowały to, co dopiero miało nastąpić, a mianowicie – epokę lingwistyki generatywnej, która ogłosiła swoje zasady w latach pięćdziesiątych XX wieku.

Bibliografia

- Berwik R.C., Chomsky N. (2016), *Why Only Us. Language and Evolution*, Cambridge–London.
- Chomsky N. (1957), *Syntactic Structures*, Berlin.
- Chomsky N. (1995), *The Minimalist Program*, Cambridge.
- Klemensiewicz Z. (1937), *Składnia opisowa współczesnej polszczyzny kulturalnej*, Kraków.
- Klemensiewicz Z. (1939), *Gramatyka współczesnej polszczyzny kulturalnej w zarysie*, Wrocław–Warszawa.
- Klemensiewicz Z. (1961–1972), *Historia języka polskiego*, Warszawa.
- Klemensiewicz Z., Lehr-Splawiński T., Urbańczyk S. (1955), *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa.
- Knuth D. (1968), *The Art of Computer Programming. Vol. 1*, Boston.
- McGilvray J. (2014), *Chomsky: Language, Mind, and Politics*, Cambridge.
- Mel’čuk I.A. (1987), *Dependency Syntax: Theory and Practice*, Albany.
- Radford A. (1981), *Transformational Syntax: A student’s Guide to Chomsky’s Extended Standard Theory*, Cambridge.
- Śródka A., Szczawiński P. (1984), *Biogramy uczonych polskich. Część I: Nauki społeczne, zeszyt 2: K–O*, Wrocław.

Abstract

Description of syntactic structures in the early works of Zenon Klemensiewicz and Noam Chomsky

The article focuses on the early works of Z. Klemensiewicz (mostly *Składnia opisowa współczesnej polszczyzny kulturalnej*, 1937), and N. Chomsky (mainly *Syntactic Structures*, 1957). These authors come from different linguistic paradigms: structural linguistics, and generative linguistics, respectively. Despite that, their ideas have strong similarities, and although there is no reason to consider Klemensiewicz's work as a direct inspiration for Chomsky, it seems quite reasonable to argue that different schools of linguistic thought were at times literally one step away from pioneering the generative paradigm.

Keywords: Polish language studies, generative linguistics, N. Chomsky, Z. Klemensiewicz, structural linguistics

Ekaterina Vasilenko <https://orcid.org/0000-0002-2552-5714>
Mogilev State A. Kulshov Univesity
e-mail: e.n.vasilenko@gmail.com

Тематическая структура интолерантного дискурса

Аннотация

В статье представлена модель тематической структуры «языка вражды» как формы интолерантного дискурса об уязвимых социальных группах, выделяемых на основании врожденных или неизменяемых характеристик. Рассматриваются четыре общие категории тем: «Интуитивная оценка», «Характеристика социальной группы как таковой», «Сопоставление социальной группы с другими группами» и «Положение социальной группы в дискурсивном сообществе». Приводятся примеры вербализации тем и подтем гомофобной, сексистской и ксенофобской риторики в комментариях белорусских интернет-пользователей в 2015–2019 гг.

Ключевые слова: интолерантный дискурс, дискурс вражды, «язык вражды», гендерно обусловленный «язык вражды», сексистский «язык вражды», ксенофобский «язык вражды», «язык вражды» по признаку сексуальной ориентации, интернет-дискурс, интернет-комментарий, тема

Вводные замечания

Вопросы толерантности и интолерантности вызывают повышенный интерес лингвистов всего мира ввиду многочисленных конфликтов, возникающих в современном поликультурном социуме. Интолерантное речевое поведение «показывает степень непереносимости, нетерпимости “чужого”», приводит к возникновению барьеров во взаимопонимании и снижению эффективности общения (Толерантность/ Tolerantnost', 2017: 12). Высказывания, транслирующие идеи превосходства «своей» социокультурной группы над «чужой», получили в современной гуманитаристике обобщенное название «язык вражды».

Под «языком вражды» мы понимаем совокупность языковых средств, выражающих негативное, основанное на стереотипах или предубеждениях, отношение к адресату – носителю ценностей, отличных от ценностей адресанта, и, как следствие, вербализующих тот или иной вид дискриминации или нетерпимости (Василенко/Vasilenko, 2020a; Vasilenko, 2020).

Подчеркнем, что дискурс вражды основан на стереотипах, т. е. убеждениях, связанных с социальными категориями, которые, в свою очередь, являются результатом естественного когнитивного процесса отнесения индивидов к определенной социальной группе (Jhangiani, Tarry, 2014: 522–527). «Язык вражды», по утверждению Р. Лакофф, всегда базируется на историческом стереотипе о более низком статусе той или иной группы (Lakoff, 2000: 101).

«Язык вражды» может быть направлен на совершенно разные группы населения, выделяемые «по признаку расы, происхождения, национальной или этнической принадлежности, возраста, инвалидности, языка, религии или убеждений, пола, гендера, гендерной идентичности, сексуальной ориентации и других личных характеристик или статуса» (Общеполитическая рекомендация/Obshchepoliticheskaya rekomendatsiya, 2016: 5).

Интерес для нашего исследования представляет «язык вражды», направленный на уязвимые социальные группы, выделяемые на основании врожденных или неизменяемых характеристик (*protected characteristics* – см. UNHCR Guidelines, 2002), а именно высказывания, вербализующие гомофобию (а также би- и трансфобию), сексизм и ксенофобию.

Материал и методология исследования

В последних шести ежегодных отчетах Европейской комиссии по борьбе с расизмом и нетерпимостью (2015–2020) отмечается, что «язык вражды» находит свое наиболее яркое проявление в интернет-коммуникации (см., например, ECRI Annual Report, 2020: 8). В этой связи фактическим материалом исследования послужили комментарии к новостным интернет-статьям (подробнее об отборе фактического материала см. Василенко/Vasilenko, 2020a; Vasilenko, 2020).

Выбор жанра интернет-комментария обусловлен такими его свойствами, как анонимность (или иллюзия таковой), субъективность (проявляемая в экспликации мнения, отношения и оценки говорящего), а также относительная свобода выражения в стилистико-языковом отношении (Василенко/Vasilenko, 2019).

Все проанализированные комментарии были оставлены пользователями к статьям, опубликованным в 2015–2019 гг. и посвященным тематике трех уязвимых социальных групп: Группа 1 – ЛГБТ-люди, Группа 2 – женщины, Группа 3 – иностранцы.

Учитывая, что «язык вражды» представляет собой лишь одну из составляющих мультикомпонентного и многоуровневого феномена интолерантного дискурса (мы придерживаемся мнения, что «язык вражды» должен рассматриваться исключительно с лингвистической точки зрения, а любые другие проявления враждебности

входят в сферу интолерантного дискурса, однако не относятся к непосредственному понятию *hate speech*), полагаем, что построение интегральной модели интолерантного дискурса представляется возможным только с учетом нескольких параметров, а именно его тематической (с опорой на ментально-культурные и когнитивно-психологические механизмы различения и конструирования «своего» и «чужого»), коммуникативно-прагматической и языковой организации. Очевидно, все названные компоненты находятся в тесной связи друг с другом и должны учитываться при изучении каждой отдельной составляющей.

В данной статье рассматриваются особенности организации интолерантного дискурса с позиций его тематической составляющей в рамках белорусского сегмента всемирной сети.

Тема, или «топик», дискурса понимается нами, вслед за Т.А. ван Дейком, как некоторый конгломерат информации, то есть как то, о чем идет речь в данном дискурсе. Темы организуют дискурс, обеспечивая его глобальную связанность (Dijk, 1987: 48). Выделение тем из определенного набора релевантных фрагментов дискурса может осуществляться при помощи обобщения. Несмотря на то, что такой метод является достаточно субъективным, вслед за Т.А. ван Дейком, мы полагаем, что не существует другого практического метода установления важнейших тем в дискурсе о социальных группах (Dijk, 1987: 51).

Учитывая, что дискурс вражды основан на стереотипах, которые являются одним из видов социальной установки и широко используются человеком при оценке людей (Куницына, Казаринова, Погольша/Kunitsyna, Kazarinova, Pogol'sha, 2001: 330), наиболее логичной представляется схематическая организация выделенных тем, сформулированных в виде оценочных суждений. Важность представления тем в такой форме обусловлена также тем фактом, что «именно оценочными суждениями завершается процесс информационной подготовки действия, именно на их основе и под их непосредственным влиянием разворачиваются так называемые регулятивные процессы: принимаются решения, осуществляется целеполагание и планируется поведение» (Когнитивная психология/Kognitivnaya psikhologiya, 2002: 315).

Подчеркнем, что в рамках интолерантного дискурса оценка социальных групп очевидным образом базируется на этических категориях «добро-и-зло» и «хорошо-и-плохо» и в значительной степени обусловлена определенными культурными нормами: «в прикладных аспектах добро-и-зло в социальном действии, а также хорошо-и-плохо в нравственных суждениях, выступают *культурными производными* от правил общественной кооперации и норм морального согласия» (Согомонов/Sogomonov, 2013: 51).

Анализ интернет-комментариев позволил представить схему тематической организации интолерантного дискурса об уязвимых социальных группах, выделяемых на основании врожденных или неизменяемых характеристик, следующим образом:

1. Интуитивная оценка.

1.1. Они мне не нравятся.

1.2. Некоторые из них лучше/хуже других.

2. Характеристика социальной группы как таковой.
  - 2.1. Они выглядят по-другому.
  - 2.2. Они обладают другим складом ума и характера.
3. Сопоставление социальной группы с другими группами.
  - 3.1. Они хуже, чем мы.
  - 3.2. Они такие же, как другие 'плохие' социальные группы.
4. Положение социальной группы в дискурсивном сообществе.
  - 4.1. Они угрожают нашему традиционному укладу.
  - 4.2. Они должны знать свое место.

Предложенная схема носит обобщающий характер для всех социальных групп, выделяемых на основании врожденных или неизменяемых характеристик, в связи с чем стоит подчеркнуть, что не все ее компоненты могут быть «заполнены» в случае каждой конкретной социальной группы, а границы между выделенными темами достаточно условны. «Наполнение» указанных компонентов-категорий также может отличаться в зависимости от социальной группы и экстралингвистических условий коммуникации. Рассмотрим предложенную схему подробнее.

Категория 1 – «Интуитивная оценка»

Категория «Интуитивная оценка» предполагает выражение – с возможным прямым или косвенным оскорблением – общего негативного отношения к социальной группе или ее представителям, которое говорящий ничем не объясняет. Данная категория, как и следующая – «Характеристика социальной группы», представляет собой вербализацию враждебного типа интерперсонального поведения как противопоставленного аффилиативному (на основании классификации типов отношения к окружающим, изложенной в: Leary, 2004: 62–71).

Как правило, темы данной категории вербализуются при помощи использования говорящим оценочной лексики, в том числе пейоративных номинаций лица, междометий, выражающих недовольство, презрение и отвращение, фразеосинтаксических схем и формулирования негативных суждений в виде лозунгов. Отдельно отметим важность языковой игры как способа вербализации гендерно обусловленной враждебности (Василенко/Vasilenko, 2020b).

Первая тема «Они мне не нравятся» присутствует в комментариях к статьям всех трех групп, например: (1) *Вратарь – дырка; 10 раз фу!*; (2) *Водка и бабы сгубили не один талант; какой с нее профессионал, она во втором декрете сидит*; (3) *Вместе мы станем сильнее и богаче. Польские паны тоже так считают?* <...> (здесь и далее орфография и пунктуация авторов комментариев незначительно откорректированы для лучшего восприятия; в скобках перед примерами указан номер социальной группы, которой адресован комментарий: Группа 1 – ЛГБТ-люди, Группа 2 – женщины, Группа 3 – иностранцы. – Е. В.).

Вторая тема «Некоторые из них лучше/хуже других» раскрывается только в комментариях к статьям Группы 1 и Группы 3: (1) *Лесбиянкам – Да, педерастам – Нет*;

(3) *Магдалена Волинська – полька :) С большой вероятностью она и уговорила супруга заняться подобной деятельностью, ибо британцам в общем-то это мало присуще. Разумеется, этот факт нигде не будет фигурировать.*

В дискурсе о женщинах данная тема не раскрывается, так как в основном женщин сравнивают по внешности (см. тему «Они выглядят по-другому» ниже) или на основании того, следуют ли они установленным в патриархальном обществе нормам и правилам (см. подтему «Они должны следовать нашим правилам» ниже).

Категория 2 – «Характеристика социальной группы как таковой»

Категория «Характеристика социальной группы как таковой» предполагает оценку – преимущественно негативную – внешних или внутренних характеристик представителей социальной группы (без их сравнения с представителями других социальных групп).

Как и в случае с предыдущей категорией, темы данного блока могут вербализовываться при помощи использования говорящим оценочной лексики и языковой игры. Однако в целом данная категория тем не отличается специфическим набором языковых средств.

В рамках первой темы «Они выглядят по-другому» представители ингруппы демонстрируют свое право оценивать и/или осуждать внешность представителей аутгруппы: (1) *На фотографии женщина напоминает мужика, впрочем, какая разница, политик такого уровня вообще не должен рассматриваться с точки зрения гендерной принадлежности, главное – деловые качества;* (2) *И разве это плохо? Жена изначально должна быть красивой. А потом – все остальное. С красивой женой не стыдно в люди выйти. А то, что страшная тетка такая хорошая домохозяйка, сексуальная партнерша, или готовщица щей – на лбу ее не написано. И друзья, знакомые и родители не оценят такой выбор;* (3) *Для чего вообще разговаривать с этим пустым местом – Сунь-Вынь может плюнуть все, что придет в его шчэловокую голову – нам на это наплевать.*

Отметим, что набор подтем, выделяемый в рамках данной темы, наиболее широк в комментариях о Группе 2 – женщины: «Они должны быть конвенционально красивыми», «Их внешность важнее, чем их личность», «Их внешность должна привлекать нас в сексуальном отношении» и «Они могут быть привлекательны только в молодом возрасте». Важно также подчеркнуть, что возраст как характеристика социальной группы фигурирует только в дискурсе о женщинах. (Подробно тематическая структура сексистского «языка вражды» как формы интолерантного дискурса рассматривается в: Vasilenko, 2020.)

Вторая тема «Они обладают другим складом ума и характера» раскрывает представления доминирующей социальной группы или ее представителей о приписываемым представителям аутгруппы отрицательным особенностям характера и/или склада ума. Данная тема раскрывается только в комментариях к статьям Группы 2

и Группы 3: (2) *Потому что женщины не мыслят рационально; Много букв и при этом ни о чем. Никогда женщины не перестанут конкурировать, даже между собой, ибо рядом всегда ходят зависть и сплетни;* (3) *Россияне как россияне, кроме понтов и злых лиц ничего; Фи! На заработки. Родите семеро детей. Жену желательнее снова беременной сделать. Требуйте к себе хорошего отношения, приличного жилья, а не социальных трешек, проездной на все виды транспорта, таллоны на еду и одежду и обязательно пособие наличными, а то питание по таллонам приедается, а у младшенького еще и аллергия. И в путь – в Европу! <...>*

В дискурсе об ЛГБТ-сообществе вторая тема практически не раскрывается, так как основное недовольство доминирующей социальной группы вызывает поведение, а не личностные характеристики ЛГБТ-людей (см. тему «Они должны знать свое место» ниже).

Категория 3 – «Сопоставление социальной группы с другими группами»

Категория «Сопоставление социальной группы с другими группами» предполагает сравнение аутгруппы с другими социальными группами: как доминирующей с одной стороны, так и другими не одобряемыми обществом группами – с другой. В этом случае принципиальным является момент сравнения: в отличие от категорий «Интуитивная оценка» и «Характеристика социальной группы как таковой», данная тематическая категория, как и следующая – «Положение социальной группы в дискурсивном сообществе» – предполагает вербализацию отношений доминирования и подчинения (а не враждебности и аффилиации – см. классификацию в Leary, 2004: 62–71), где в позиции хозяина положения находится доминирующая группа, а в позиции подчиненной стороны – все аутгруппы. Соответственно, данный компонент включает в себя две темы: «Они хуже, чем мы» и «Они такие же, как другие ‘плохие’ социальные группы».

Закономерно, что данная категория тем, помимо оценочной лексики, зачастую вербализуется при помощи противопоставления (эксплицитного или имплицитного) местоимений первого и третьего лица, отражающего базовую семиотическую оппозицию *свои – чужие*.

Первая тема «Они хуже, чем мы» подразумевает общее сопоставление представителей аутгруппы с представителями ингруппы. В данном случае говорящий может аргументировать свою позицию разными способами в зависимости от аутгруппы: (1) *Почему нам впаривают, что нетрадиционная ориентация это нормально????!! Это психическое отклонение! Такое как, например, шизофрения или раздвоение личности. Эти люди должны лечиться в психушке, а не распространять и тем более пропагандировать эту хрень по всему миру;* (2) *Ну аэробус водить можно. Но на истребители....организм женщины никак не приспособлен к таким перегрузкам..;* (3) *Опять виноват гомо сапиенс, что черные не хотят работать.*

Вторая тема «Они такие же, как другие ‘плохие’ социальные группы» наиболее широко представлена в интолерантном дискурсе об ЛГБТ-сообществе, которое

сравнивается с такими неодобряемыми, в т. ч. криминальными, группами, как некрофилы, педофилы, зоофилы, копрофилы и др., например: (1) *Это извращенная форма сексуальной ориентации, такая же как педофилия, некрофилия, зоофелия, педонекрозоофелия и прочие извращения..... Как можно таким людям разрешать усыновлять детей? Это же маразм. Ребенка лишают выбора и не известно что с ним происходит в такой извращенной (в христианском понимании) семье. А так пусть себе чокаются, главное не в общественных местах...* В данном комментарии раскрывается и другая тема – «Они должны знать свое место» (см. ниже).

В дискурсе о женщинах и иностранцах данная тема упоминается лишь косвенно, в контексте общей установки о «неправильности» европейских ценностей, которые напрямую связаны в сознании говорящего с продвижением прав ЛГБТ-людей: (2) *Космос для научных исследований и технического прогресса? Не отвлекайтесь на мелочи! Сперва женщины, затем негры и наконец – трансвеститы. Мелочи по остаточному принципу;* (3) *Только генсек почему-то умалчивает, что все эти явления стали реакцией на безудержное желание глобалистов растворить национальные государства посредством их накачки беженцами и выдумыванием новых сексуальных ориентаций.*

Категория 4 – «Положение социальной группы в дискурсивном сообществе»

Категория «Положение социальной группы в дискурсивном сообществе» отражает место группы в системе сложившихся социально-экономических, политико-правовых и социально-культурных отношений данного дискурсивного сообщества и включает в себя две темы: «Они угрожают нашему традиционному укладу» и «Они должны знать свое место».

Первая тема «Они угрожают нашему традиционному укладу», так же, как все другие темы, базируется на оппозиции *мы – они*, однако в данном случае речь идет преимущественно о ценностях и убеждениях ингруппы. Говорящий противопоставляет традиционный ‘хороший’ образ жизни и принятые ‘хорошие’ моральные, этические и религиозные нормы доминирующей группы ‘плохому’ образу жизни аутгруппы: (1) *жутко становится от того, что уроки Прошлого людей ничему не учат. Ни Вавилон, ни Римская империя, ни Содом и Гомора; ну да вот такие они европейские общечеловеческие ценности и такая она европейская мораль. и они наверно верующие – их Бог мужеложество грехом не считает???*; (2) *Женщины в традиционных обществах всегда были собственностью племени или родного отца: принадлежали тому, который вырастил, затратив средства, а потом сам выбрал, кому продать, достойному человеку племени, и взять за неё калым. В недавнем прошлом отголоски этого сохранялись, когда парню из другой деревни, приехавшему жениться, местные ребята могли накостылять. А в современном интернациональном мире эмансипированная женщина остаётся таким же товаром для мужчин, но уже продаёт себя сама <...>;* (3) *Во-во! Китайцев, китайцев.*

Тихая оккупация это называется. Прощай БЕЛАРУСЬ! Да здравствует китайско-белорусская зона!

Две подтемы данной темы, а именно «То, что делаем мы, соответствует нашим традициям» и «То, что делают они, противоречит нашим традициям», находят отражение в дискурсе обо всех трех социальных группах. При этом в интолерантном дискурсе об ЛГБТ-сообществе выделяются также подтемы «Они навязывают свои ценности» и «Они угрожают нашим детям», а в дискурсе об иностранцах – подтемы «Они представляет собой угрозу (в т. ч. криминальную) нашей безопасности и независимости» и «Они связаны с властными структурами». (Подробно тематическая структура ксенофобской риторики как формы интолерантного дискурса рассматривается в: Василенко/Vasilenko, 2020a.)

Вторая тема «Они должны знать свое место» присутствует в комментариях обо всех трех социальных группах. При этом две ее подтемы: «Их проблемы неважны/преувеличены» и «Их права несправедливо ставят выше наших» – также раскрываются во всех трех случаях: (1) *А обычные болельщики, гетеросексуальные, это делать смогут? Или это будет расцениваться толерантным мировым сообществом как дискриминация «избранных», которых уже и не знают, в какое место поцеловать;* (2) *Уже аж тошнит от этих дней против насилия, женских дней и т. д. Все дамы обиженный, везде их ущемляют, насилуют, домогаются и т. д. Чего же вы тогда вообще связываетесь с этими мужчинами?;* (3) *Шта? Зачем? Брат строителем хотел устроиться, так везде эмигранты работают! Кроме этого я тоже против того, чтобы видеть «не славянские» лица, хотя тоже не расист и толерантен к другим людям.*

Помимо названных, в дискурсе об иностранцах раскрывается подтема «Их не должно здесь быть», в рамках которой комментаторы могут озвучивать прямые и завуалированные призывы к насилию и агрессии (ср. в дискурсе об ЛГБТ-людях подтемы «Мы не должны знать об их существовании» и «Их нужно изолировать»); в дискурсе о женщинах – подтемы «Они ничего не могут достичь без нас» и «Они должны следовать нашим правилам» (именно в рамках последней подтемы интернет-пользователи могут призывать к насилию или высказывать одобрение насильственным действиям в отношении женщин в форме «Если они не следуют нашим правилам, мы можем их заставить»).

В наиболее ярком своем проявлении темы данной категории вербализуются при помощи сослагательного наклонения глаголов, императива или императивных конструкций, например: (1) *Пусть этих товарищей США к себе забирает; такие «свои права» пусть реализует в сша, от греха подальше;* (2) *Если бы женщина убила двух мужчин, ей бы максимум дали 25 лет. Р – равенство;* (3) *Это их проблемы, по мне – так перекрыть границы и не пускать, нечего им здесь делать – жарковато, пусть на Аляску валят, в Антарктиду... Да пофиг куда, главное чтобы здесь их не было!*

Заключительные замечания

Таким образом, проведенный анализ интернет-комментариев белорусских интернет-пользователей позволил выделить четыре общие категории тем, раскрываемых в рамках интолерантного дискурса об уязвимых социальных группах, выделяемых на основании врожденных или неизменяемых характеристик. В категорию «Интуитивная оценка» вошли темы «Они мне не нравятся» и «Некоторые из них лучше/хуже других». Категория «Характеристика социальной группы как таковой» представлена пропозициями «Они выглядят по-другому» и «Они обладают другим складом ума и характера». Категория «Сопоставление социальной группы с другими группами» актуализируется при помощи тем «Они хуже, чем мы» и «Они такие же, как другие 'плохие' социальные группы». В категории «Положение социальной группы в дискурсивном сообществе» раскрываются темы «Они угрожают нашему традиционному укладу» и «Они должны знать свое место». Границы между выделенными темами достаточно условны, а их «наполнение» может отличаться в зависимости от экстралингвистических условий коммуникации и от того, к какой социальной группе говорящий выражает враждебное отношение.

Так, в интолерантном дискурсе о женщинах наибольшее количество подтем выделяется в рамках тем «Они выглядят по-другому» и «Они должны знать свое место» (категории «Характеристика социальной группы как таковой» и «Положение социальной группы в дискурсивном сообществе» соответственно), что может свидетельствовать о сексуализации и объективации женщин в белорусском дискурсивном сообществе.

Наибольший спектр подтем «языка вражды» по признаку сексуальной ориентации представлен в рамках темы «Они угрожают нашему традиционному укладу», а наиболее «жесткие» формы проявления враждебности, как и в случае с Группой 2 – женщины, встречаются в рамках «Они должны знать свое место». Обе указанные темы относятся к категории «Положение социальной группы в дискурсивном сообществе», что может указывать на неготовность белорусов принять ЛГБТ-людей как равноправных членов общества.

В дискурсе об иностранцах категория «Положение социальной группы в дискурсивном сообществе» также представлена наибольшим количеством подтем в рамках обеих тем «Они угрожают нашему традиционному укладу» и «Они должны знать свое место», что может говорить о том, что белорусы воспринимают иностранцев как угрозу своим ценностям и даже безопасности.

В заключение отметим, что несмотря на то что данное исследование выполнено на материале белорусского сегмента интернета, полагаем, что его результаты могут быть применены для анализа «языка вражды», функционирующего в других дискурсивных сообществах, так как «язык вражды» всегда является отражением базовой семиотической дихотомии *мы – они (свои – чужие)*, которая вербализуется в речи участников интолерантного дискурса вне зависимости от языка коммуникации.

Литература

Dijk T.A. van (1987), *Communicating racism: Ethnic prejudice in thought and talk*, Newbury Park, Beverly Hills, London, New Delhi.

ECRI Annual Report (2020): covering the period from 1 January to 31 December 2019, Strasburg, <https://rm.coe.int/ecri-annual-report-2019/16809ca3e1> [access: 21.05.2021].

Jhngiani R., Tarry H. (2014), *Principles of Social Psychology*, Victoria, B.C.

Lakoff R.T. (2000), *The language war*, University of California Press.

Leary T. (2004), *Interpersonal diagnosis of personality: a functional theory and methodology for personality evaluation*, Eugene.

UNHCR Guidelines on International Protection (2002): “Membership of a Particular Social group” within the context of Article 1A(2) of the 1951 Convention and/or its 1967 Protocol relating to the Status of Refugees, <https://www.unhcr.org/publications/legal/3d58de2da/guidelines-international-protection-2-membership-particular-social-group.html> [access: 21.05.2021].

Vasilenko E. (2020), *Sexist hate speech: Topical organization of intolerant discourse*, *Языкоznawstwo*, 14, с. 47–60.

Василенко Е.Н. (2019), *Комментарий в жанровом пространстве интернет-дискурса*, *Вестник Минского государственного лингвистического университета*, Серия 1, Филология, 3 (100), с. 20–27.

Василенко Е. (2020a), *Ксенофобская риторика: тематическая организация интолерантного дискурса*, *Філологічні студії: Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету*, 21, с. 123–132.

Василенко Е.Н. (2020b), *Языковая игра как способ вербализации гендерно обусловленной враждебности*, *Вестник Минского государственного лингвистического университета*, Серия 1, Филология, 3 (106), с. 7–12.

Когнитивная психология (2002), Дружинин В.Н., Ушаков Д.В.(ред.), Москва.

Куницына В.Н., Казаринова Н.В., Погольша В.М. (2001), *Межличностное общение*, Санкт-Петербург.

Общеполитическая рекомендация № 15 «О борьбе с языком ненависти» (2016): принята Европейской комиссией по борьбе с расизмом и нетерпимостью 8 дек. 2015 г., Страсбург, <https://rm.coe.int/ecri-general-policy-recommendation-no-15-on-combating-hate-speech-russ/16808b5b07> [access: 21.05.2021].

Согомонов А.Ю. (2013), *Моральная философия и прикладные этики (источники деонтологического конфликта в современном мире)*, *Ведомости прикладной этики*, 43, с. 44–54.

Толерантность как культурная, политическая, лингвистическая проблема (2017), Т.В. Романова, А.Ю. Малафеев, Н.Н. Морозова, М.А. Климова (Фокина) (ред.), Нижний Новгород.

References

- Dijk T.A. van (1987), *Communicating racism: Ethnic prejudice in thought and talk*, Newbury Park, Beverly Hills, London, New Delhi.
- ECRI Annual Report (2020): covering the period from 1 January to 31 December 2019, Strasbourg, <https://rm.coe.int/ecri-annual-report-2019/16809ca3e1> [access: 21.05.2021].
- Jhangiani R., Tarry H. (2014), *Principles of Social Psychology*, Victoria, B.C.
- Kognitivnaya psikhologiya* (2002), V.N. Druzhinin, D.V. Ushakov (red.), Moskva.
- Kunitsyna V.N., Kazarinova N.V., Pogol'sha V.M. (2001), *Mezhlichnostnoye obshcheniye*, Sankt-Peterburg.
- Lakoff R.T. (2000), *The language war*, University of California Press.
- Leary T. (2004), *Interpersonal diagnosis of personality: a functional theory and methodology for personality evaluation*, Eugene.
- Obshchepoliticheskaya rekomendatsiya № 15 «O bor'be s yazykom nenavisti»* (2016): prinyata Evropeyskoy komissiyey po bor'be s rasizmom i neterpimost'yu 8 dek. 2015 g., Strasbourg, <https://rm.coe.int/ecri-general-policy-recommendation-no-15-on-combatting-hate-speech-russ/16808b5b07> [access: 21.05.2021].
- Sogomonov A. Yu. (2013), *Moral'naya filosofiya i prikladnye etiki (istoki deontologicheskogo konflikta v sovremennom mire)*, „Vedomosti prikladnoy etiki”, 43, s. 44–54.
- Tolerantnost' kak kul'turnaya, politicheskaya, lingvisticheskaya problema* (2017), T.V. Romanova, A. Yu. Malafeev, N.N. Morozova, M.A. Klimova (Fokina) (red.), Nizhniy Novgorod.
- UNHCR Guidelines on International Protection* (2002): “Membership of a Particular Social group” within the context of Article 1A(2) of the 1951 Convention and/or its 1967 Protocol relating to the Status of Refugees, <https://www.unhcr.org/publications/legal/3d58de2da/guidelines-international-protection-2-membership-particular-social-group.html> [access: 21.05.2021].
- Vasilenko E. (2020), *Sexist hate speech: Topical organization of intolerant discourse*, „Językoznawstwo”, 14, s. 47–60.
- Vasilenko E. (2020a), *Ksenofobskaya ritorika: tematicheskaya organizatsiya intolerantnogo diskursa*, Filologichni studii: Naukoviy visnik Krivoriz'kogo derzhavnogo pedagogichnogo universitetu, 21, s. 123–132.
- Vasilenko E.N. (2019), *Kommentariy v zhanrovom prostranstve internet-diskursa*, Vestnik Minskogo gosudarstvennogo lingvisticheskogo universiteta, Seriya 1, „Filologiya”, 3 (100), s. 20–27.
- Vasilenko E.N. (2020b), *Yazykovaya igra kak sposob verbalizatsii genderno obuslovlennoy vrazhdebnosti*, Vestnik Minskogo gosudarstvennogo lingvisticheskogo universiteta, Seriya 1, „Filologiya”, 3 (106), s. 7–12.

Streszczenie

Struktura tematyczna dyskursu nietolerancji

W artykule przedstawiono model struktury tematycznej „języka wrogości” jako formy intoleryancyjnego dyskursu na temat wrażliwych grup społecznych wyróżnianych na podstawie cech wrodzonych lub niezmiennych. Rozważono cztery ogólne kategorie tematyczne, takie jak: ocena intuicyjna, charakterystyka grupy społecznej

jako takiej, dopasowanie grupy społecznej do innych grup oraz pozycja grupy społecznej w społeczności dyskursywnej. Podano przykłady werbalizacji tematów i podtematów retoryki homofobicznej, seksistowskiej i ksenofobicznej w komentarzach białoruskich internautów w latach 2015–2019.

Słowa kluczowe: dyskurs nietolerancji, dyskurs wrogości, „język wrogości”, genderowo uwarunkowany „język wrogości”, seksistowski „język wrogości”, ksenofobiczny „język wrogości”, „język wrogości” ze względu na orientację seksualną, dyskurs internetowy, komentarz internetowy, temat

Abstract

Thematic structure of the discourse of intolerance

The article presents a model of the thematic structure of hate speech as a form of intolerant discourse on vulnerable social groups singled out on the basis of protected characteristics. Four major thematic categories are identified: “Intuitive assessment”, “Characterization of the social group”, “Comparison of the group with other social groups” and “Position of the group in the discourse community”. Examples of verbalization of topics and subtopics of homophobic, sexist and xenophobic rhetoric in the online comments of Belarusian users in 2015–2019 are provided.

Keywords: intolerant discourse, discourse of hate, hate speech, gender-based hate speech, sexist hate speech, xenophobic hate speech, sexual orientation-based hate speech, online discourse, online comment

Anna Bielska <https://orcid.org/0000-0003-0614-354X>
Akademia Humanistyczno-Ekonomiczna w Łodzi
e-mail: a.bielska@o2.pl

(Un)translatability of culture-bound elements in AVT

Abstract

The author focuses on two modes of audiovisual translation – dubbing and voice-over. The aim of this paper is to dispel the myth of absolute cultural non-translatability, and excerpts from films about super heroes are examined to this purpose. An audiovisual translator faces many challenges, and translation strategies for texts characterised by cultural elements are not only helpful but indispensable in facilitating the translation process. One such strategy is adaptation, which proves to be highly effective and contributes to the positive reception of films by their intended viewers. The correct interpretation of the cultural fragments determines the accessibility of the language and can contribute to enhancing the humorous effect in the Polish language version. The analyzed movie excerpts demonstrate that the Polish versions contain creative and sometimes unexpected translational ideas for adapting the source-culture elements to the target culture, resulting in dialogue that is appreciated by Polish viewers.

Keywords: untranslatability, source culture, target culture, AVT, adaptation

Introduction

In today's fast-growing and technologically advanced world there are over 7000 languages. Thus, it seems as no surprise that there is a strong need to overcome language barriers in order to communicate, to acknowledge different cultures and expand people's horizons. What should the first step be to accomplish this demanding and ambitious goal? The ideal solution would be to build a bridge between languages and cultures and this is the time to point to translation as an academic discipline. Translation is indispensable to communicate cultures and to make the industrious world prosperous. Undeniable, the movie industry

would not be booming but for audiovisual translators who bring, communicate a film to a wider audience.

Films have evolved and with the introduction of sound in 1930s, new genres such as action, musicals, documentaries, social statement films, comedies, westerns, and horror movies were created. Today the list is much longer and amounts to over twenty different film types.

Every genre causes difficulties when it comes to translation but for the purpose of this article only fantasy, superhero movies are to be analyzed. Putting aside the linguistic aspects of the texts, the intention is to demonstrate that there are culture-bound elements in the source language (SL), which are generally perceived as difficult or even impossible to translate, but they make the film unique and funnier. For this reason, the method of rendering the selected examples of source culture (SC) is tremendously important for the overall effect of the movie. It is also worth highlighting that out of three main audiovisual translation (AVT) modes, only dubbing and voice-over are examined as a precise form of rendering the original. For the analysis, four different superhero films have been chosen, i.e. *Thor: Ragnarok* (2017), DVD – dubbing: Jakub Wecsił, Waldemar Modestowicz; *Green Lantern* (2011), Netflix – dubbing: Adam Kurzak and Wojciech Kaczmarski, *The Amazing Spider-Man* (2012), Netflix – dubbing: Anna Niedźwiedzka and Anna Apostolakis-Gluzińska; *Deadpool* (2016), cda¹ – voice-over: Studio Sonica.

The concept of untranslatability

There are numerous differences between languages, which is why a translation process is a complex task. According to Olgierd Wojtasiewicz (1957)², a translator and a linguist, there are causes of untranslatability among which there are technical terms (names of plants and animals, borrowings, local phenomena, geographical terms, weather terms, currency units, local measurements, etc.), allusions, symbols and dialects. He realized that cultural differences were more problematic to render than structural differences between languages, hence his concept of untranslatability is still valuable for translation studies.

Krzysztof Hejwowski (2009)³ also sees the difficulties when translating culture-bound elements but he disagrees with the statement that source texts (ST) that abound in evident examples of SC are simply impossible to render into a target language (TL). Instead, he believes that a recipient of the target text (TT) will never have identical emotions toward the text s/he is being exposed to as it is impossible to recreate identical feeling of the ST. Not to leave a translator on their own, Hejwowski writes that there are methods to translate culture-bound elements which are to facilitate the process and dissolve doubts as what to do with a problematic cultural element.

¹ <https://www.cda.pl/video/380312824> [access: 20.09.2021].

² Wojtasiewicz O., 1957, *Wstęp do teorii tłumaczenia*, Wrocław: Zakład Imienia Ossolińskich.

³ Hejwowski K., 2009, *Kognitywno-komunikacyjna teoria przekładu*, Warszawa: PWN.

Translation strategies

Jean-Paul Vinay and Jean Darbelnet (2000)⁴ propose seven methods to render culture-bound elements. The translation techniques that they advocate can be applied at the linguistic levels of lexis, grammar and text. These are: borrowing, calque, literal translation, transposition, modulation, equivalence, adaptation.

A translator tends to use borrowing when there is no lexical equivalent for a word in SL. In this case, s/he takes the SL form into the TL. According to Vinay and Darbelnet, one aim of this technique is “to create a stylistic effect”⁵. For others, this technique is essential to maintain the specific and unique character of a text as well as to convey a sound effect. Of course, some forms of explanation can be added to assist the receiver who is not familiarized with a foreign term. A similar situation is with retaining brand names. Companies usually decide not to translate the name of the product due to the difficulties in finding the proper sounds and connotations. French government, for instance, has taken certain actions to de-americanize their language.

The next technique, the calque, is a literal translation of a phrase in a SL into a phrase in a TL. Calques are used in many translations, especially when a translator cannot find another word in a target language to render the original meaning and a sense of a word.

Literal translation refers to what its name suggests. While changing a text from a SL to a TL, a translator does not alter anything apart from the changes that are required by the TL grammar.

Transposition is a technique dealing with grammatical changes in translation. In certain cases, it is crucial for the correct meaning of the text to change the category of a word in a sentence. The difference is significant, especially in the reception of the text by the receiver.

Vinay and Darbelnet define the next technique, modulation, as “a variation in the message, obtained by changing the point of view, lighting”⁶. Modulation requires general knowledge of the TL and it obliges the translator to be qualified and experienced. “A modulation may take place between such things as an abstract and a concrete term, between a part and a whole, or it may reverse a point of view”⁷.

The last but one technique, equivalence, is explained as “the translation of idioms when two languages refer to the same situation in totally different ways”⁸. It is not an easy task for a translator to learn all idioms in a foreign language, especially when s/he does not use them very often. The task gets even more problematic when a dictionary fails to provide the translator with a proper meaning of an idiom. Of course, a receiver may find this translation funny and not entirely understandable due to the fact that it was translated

---

⁴ Vinay J. and Darbelnet J., 2000, *Stylistique comparée du français et de l'anglais. Méthode de traduction (Comparative Stylistics of French and English. Methodology for Translation)*, Paris: Didier, p. 47–50.

⁵ Ibidem.

⁶ Ibidem, p. 51.

⁷ Fawcett P., 1997, *Translation and Language: Linguistic Theories Explained*, Manchester, UK: St. Jerome Publishing, p. 37.

⁸ Ibidem, p. 38.

not as an idiom. This mistake is called ‘overtranslation’. The relevant aspect in translating idioms is to find them and find a similar idiom in a TL or, if it does not exist, to replace it with a phrase that would evoke similar emotions and have the same impact on a receiver.

The last translation technique listed by Vinay and Darbelnet is adaptation. It is “supposed to take place when the receiving culture has little or nothing in its experience that would allow it to understand a close translation”⁹. In this case, a translator should change the source language so that it fits the target culture. In this method, the most essential thing is to make a receiver fully understand the translation. It sometimes entails certain changes in the language but a translator implements them to succeed.

For the purpose of this article the main emphasis is put on the last strategy – adaptation which demonstrates the most vivid discrepancies between ST and TT.

Culture-bound elements in AVT of superhero movies

When a film mainly serves to entertain, it usually entails certain dose of humor which is welcome by the viewers but problematic for an AV translator. The translator has a few linguistic choices to make a TT as similar as possible to a ST but the attention should be shifted to a target culture in order to make a target viewer laugh and feel more involved in the film. The examples below are to demonstrate the difference between the ST and the TT and how it contributes to the final effect of the translation. The adaptation is to be used as a comparative criterion.

Thor: Ragnarok is the first film to be analyzed. The scene takes place in London and Doctor Strange is asking Thor.

ST (00:15:55 – 00:16:01) ¹⁰	TT
Doctor Strange: Take a sit. Tea?	Doktor Strange: Klapnij sobie. Kawki?
Thor: I don’t drink tea .	Thor: Nie pijam kawy .

The interesting change refers to the drink. In the original we have “tea” which falls into the pattern of English five o’clock tea. Both Doctor Strange and Thor are in London and afternoon tea is an old British tradition of having tea between 3 and 5 o’clock in the afternoon. Nevertheless, in Poland coffee is gaining a popularity, especially when it comes to social meetings. Since 1964¹¹ coffee has become a part of every office life and it has a lot of enthusiasts. As a result, employing “coffee” instead of a “tea” is not only a good decision but also a proof that a translator moves with the times. Adopting this translation could set a new trend in rendering texts when the main attention is focused only on the target viewer, to make him/ her fully understand the scene and the screen reality.

⁹ Ibidem, p. 39.

¹⁰ hh:mm:ss.

¹¹ https://pl.wikipedia.org/wiki/Kawa#Kawa_w_Polsce [access: 19.09.2021].

Another scene refers to a situation when Thor is trying to identify himself. There is a special voice detector on an aircraft and after a few tries, Thor, exasperated, finally succeeds. The right voice command is:

ST (01:11:12)	TT
Point Break	Blond Młot

This scene is humorous as Thor, god of thunder, expects to gain the access by saying “The strongest avenger”, instead the right command is “Point Break” which is a movie from 1991 telling a story of a Californian gang of bank robbers who are also surfers.¹² One of the characters, played by Patrick Swayze, has long, curly, blond hair, which matches Thor’s appearance. But simultaneously “Point Break” makes him feel silly and unappreciated. The equivalent expression, “Blond Młot”, is an example of adopting the original title and creating something different, ambiguous and equally successful. Not only does “Młot” denote an idiotic person but also it refers to Thor’s main weapon – hammer that is the essence of his power. Adaptation made the TT equally funny and accessible to a target viewer.

The last scene discussed in the film is the conversation between Grandmaster and Topaz, his right hand.

ST (01:24:21 – 01:24:40)	TT
Grandmaster: Revolution? How did it happen? Topaz: Don’t know. But the arena’s mainframe for the obedience discs have been deactivated and the slaves have armed themselves. Grandmaster: Oh. I don’t like that word. Topaz: Which? Mainframe? [...] Sorry, the prisoners with jobs have armed themselves.	Grandmaster: Rewolucja? Jak to możliwe? Topaz: Cholera wie. Ale główny computer nadzorujący czipy został wyłączony a niewolnicy zdobyli broń palną. Grandmaster: Oj nie. Nie lubię tego słowa. Topaz: Którego? Komputer? [...] No tak. Pracownicy bezetatowi zdobyli broń palną.

The interesting juxtaposition is the original phrase “the prisoners with jobs” and its dubbed version “pracownicy bezetatowi”. The original “slaves” were replaced with “prisoners”, whereas the target viewer hears “pracownicy”. The line in the SL is closer in meaning, thus lexically more coherent but the translation is funnier and has its roots in the TC as, contrary to a contract of employment, the worst contracts are a contract to perform a specified task and a contract for specific work. As a result, people who are

¹² <https://www.imdb.com/title/tt0102685/> [access: 19.09.2021].

under one of the two contracts may feel exploited, which matches the sense of the line. This example also proves that by adapting the SC into the TC, the viewer does not miss a thing and as a bonus s/he receives even funnier dialogues.

Another superhero film, *Green Lantern*, does not contain a lot of examples of adaptation, thus in comparison to *Thor*, it seems less funny. Nevertheless, at the beginning of the movie there is a scene when one of the officers is apologizing to the scientist for causing inconvenience.

ST (00:28:22 – 00:28:25)	TT
I must apologize for the theatrics , but the government does like its protocols.	Przepraszam za tę ciuciubabkę , lecz obowiązują nas regulaminy.

The original noun “theatrics” refers to “behavior that is intended to get attention”¹³. This corresponds to what happens in the movie. The government wishes to keep confidential the fact that an autopsy is going to be carried out on the alien. Therefore, the officials implement all necessary procedures to keep the public in the dark. The Polish equivalent “ciuciubabka” is “a children’s game [popular in Poland] in which one person has a cloth tied over their eyes and tries to catch the others”¹⁴. The purpose of the game is to make the hoodman confused, which exactly mirrors the original scene. Consequently, the translator proves that the main attention is focused on the target viewer and TC.

In the next movie, *The Amazing Spider-Man*, a viewer watches a scene where the hungry spider-man is relishing his dinner. He is praising his aunt by saying:

ST (00:25:38 – 00:25:40)	TT
This is your meat loaf . This beats all other meat loafs .	To jest ten twój paszтет . Najlepszy paszтет świata.

The translator could have been tempted to employ more popular Polish counterpart “pieczeń rzymska”¹⁵ instead of “paszтет”. However, the difference lies in stuffing that “paszтет” does not have. Luckily, the most accurate Polish equivalent found its place in the translation and reflects the original scene since Peter Parker is consuming the meat loaf with no filling.

A similar case refers to “organic eggs” (00:55:07) translated into “jaja z wolnego chowu”. Also here, the translator resists the temptation to employ a literal translation “organiczne”. The Polish equivalent is more common and well-known to a Polish consumer. Therefore, it is another example of adapting the SC to the needs of the target viewer.

It is debatable whether the last film analyzed in this article is a superhero film. The vulgar language and violence make it look like a blood and gore film. *Deadpool*, which

¹³ <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/theatrics> [access: 20.09.2021].

¹⁴ Ibidem..

¹⁵ <https://www.diki.pl/slownik-angielskiego?q=meat+loaf>, <https://translate.google.pl/?hl=en&tab=wT&sl=en&tl=pl&text=meat%20loaf&op=translate> [access: 21.09.2021].

is to be discussed here, is controversial and its translation mainly focuses on the SL. Nevertheless, there are plenty examples of cultural modifications and another instance of “pasztet”.

ST (00:29:41 – 00:29:44)	TT
Yeah, time to undo what you did to this butterface .	Czas odpicować ten pasztet .

This time the noun “pasztet” has a different meaning, not related to food as it denotes an unattractive person. It mirrors the original “butterface” as Deadpool’s face is badly deformed causing irreversible change in his look. The translator employs the adaptation strategy which sounds accurate in the TL and equally funny.

Another dialogue exemplifies different monetary system that cannot be directly rendered in the TL. Deadpool says:

ST (00:16:02 – 00:16:06)	TT
Jeremy, I belong to a group of guys who take a dime to beat a fellow down.	Jeremy, należę do tych, którzy spraliby kogoś za garść drobniaków .

The visible discrepancy between ST and TT refers to the noun “dime” that is understood as “a coin that has the value of ten cents”¹⁶. Along with penny, nickel and a quarter, dime is a common coin in the United States of America and Canada. Translating the noun into “dziesięciocentówka” would be more accurate but a viewer does not seek accuracy. The main emphasis should be put on natural language that reflects casual or even vulgar register as this is the way the main character expresses himself. Therefore, “garść drobniaków”, though more descriptive, matches the context and makes the whole utterance more understandable to a target viewer.

There is also one more example illustrating a different method of translating a name of a coin.

ST (00:30:31 – 00:30:32)	TT
God, if I had a nickel for [...]	Gdyby placili mi za [...]

Unlike “dime” being rendered into “drobniaki”, in this case the translator does not attempt to give a close equivalent to the SL. A nickel, which is worth five cents, is paraphrased into a verb “płacić”. Similarly to the above example, the viewer does not hear “pięciodziobka” in Deadpool’s utterance. The target text proves to be natural and accessible as the SC element is modulated and adapted to the culture of the Polish viewer.

¹⁶ <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/dime> [access: 20.09.2021].

There are also other complicated culture-bound elements to render. Local measurements would be a good example to illustrate translator’s choices. Deadpool utters:

ST (00:34:42 – 00:34:44)	TT
We’re within 500 yards of a school.	Szkoła jest pół kilometra stąd.

“Yard” is a British and American “a unit for measuring length, equal to 3 feet (36 inches) or 0.9144 of a meter”¹⁷. If one wish to do the math, the evident unit conversion points to 0.4572 km, which in round numbers gives 0.5 km, hence the Polish translation – “pół kilometra”. The translator employs covert translation¹⁸, so that the viewer does not feel any cultural and language barriers. Instead, s/he can rely on Polish measurement and the necessity to visualize the distance is no longer problematic.

Dissimilar names of TV programs and the form of them entails another translation difficulty. This obstacle is present in Deadpool’s utterance:

ST (00:34:14 – 00:34:19)	TT
I’d say that you sound like an infomercial , but not a good one, like Slap Chop. More Shake Weight-y.	Trąci reklamą z telezakupów I to taką kiepską - - jak trzęsących hantli.

“Infomercial” is “a long television advertisement, that contains a lot of information and seems like a normal program”¹⁹. This noun has its closest counterpart in Polish as the translator decides to employ “telezakupy”. The translation is accurate and focuses on the target culture. If the translator wanted to use a different equivalent, s/he would need to think of a more descriptive phrase “reklama informacyjna” which is a good definition but definitely artificial one, not corresponding to the character’s way of formulating his thoughts. “Slap Chop” is the part that was omitted. Knowing that it refers to “a manual chopper machine that chops food when you slap the plunger”²⁰, the possible equivalent could be “siekacz do warzyw”. At this point, it needs to be verified which word or phrase is indispensable and contributes to the scene. Rightfully, the translator decides not to include “Slap Chop” in the TT. Unlike the device, “Shake Weight” is explained instead of being accurately rendered. This dumbbell, which has been modified to shake, has its closest counterpart – “trzęsące hantle”, which reveals its purpose and function. The name of the product is not popular in Poland, which could be the reason the translator decides not to use it in unchanged form.

The last example refers to the event that is celebrated differently in North America and Poland. Deadpool’s worst enemy, Ajax, provokes him by making fun of his deformed face.

¹⁷ <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/yard?q=yard> [access: 20.09.2021].

¹⁸ House J., 2009, *Translation*, Oxford: Oxford University Press

¹⁹ <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/infomercial> [access: 20.09.2021].

²⁰ <https://www.slapchop.com> [access: 20.09.2021].

ST (00:50:16 – 00:50:21)	TT
Looks like someone lost his shot at Homecoming King.	Królem studniówki już nie zostaniesz.

“Homecoming” is the tradition in the United States and Canada of welcoming back former students and members and celebrating an organization’s existence²¹. It is celebrated at school or college and involves dancing. In contrast to the event held after graduation, “studniówka” is organized in high schools about a hundred days before school-leaving final exams. Thus, the moment of celebration differs. If a different counterpart were to be sought, the possible translation could be “bal absolwentów”. The only difference lies in the popularity of the event. “Studniówka” is organized at almost every high school as an important part of school life. On the other hand, “Bal absolwentów” is a social reunion but held far less frequently. Years back, choosing a King and a Queen of the ball was not common. Nevertheless, this celebration is getting more and more popular due to the disturbing tendency to Americanize Polish language and customs. The translator’s choice to render this scene is adequate and aims at a target viewer and his/her culture.

Conclusions

Untranslatability mainly refers to the difficulty, or even inability to translate texts, which is caused by discrepancies between two dissimilar language systems and cultures. In the article, only elements rooted in the source culture were analyzed. All language differences were not examined as the Author intended to show creative ideas of rendering the source culture elements so that the main attention is focused on the target viewer and TC.

The analyzed movie fragments show that *Thor: Ragnarok* and *Deadpool* contain the greatest number of examples of adaptation. This strategy brings a lot of benefits as the TT becomes even more humorous and more appreciated by the target viewers. Needless to say, there were utterances translated quite literally but the overall tone and the source message were preserved. Not every culture-bound element needs to be adapted in the TC as there are also a lot of similarities between Polish and American cultures and in certain cases a mere explanation can be added to the translation to dissolve all doubts and make the TT less ambiguous. Viewers appreciate the AVT of the two movies and they consider both films funny and entertaining, giving *Thor: Ragnarok* 7.8 stars (out of 10) and *Deadpool* 7.6 stars²².

The other two movies, *Green Lantern* and *The Amazing Spider-Man*, are scored lower: *Green Lantern* got 5.6/10 and *The Amazing Spider-Man* 6.7/10²³. The lower score has very little to do with a film budget as *Deadpool* had \$58 million budget²⁴, whereas *The*

²¹ <https://en.wikipedia.org/wiki/Homecoming> [access: 20.09.2021].

²² www.filmweb.pl [access: 20.09.2021].

²³ Ibidem.

²⁴ [https://en.wikipedia.org/wiki/Deadpool_\(film\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Deadpool_(film)) [access: 20.09.2021].

Amazing Spider-Man got \$230 million budget²⁵. Therefore, the essential part governing positive evaluation needs to be mainly connected with the plot and dialogues. AV translators have a very responsible job. They are to save or ruin the film. They can even enhance the humorous effect by adapting target culture elements when necessary or advisable. The subjective opinion as what to do with the language and how to overcome obstacles belongs to them.

It is debatable whether dubbing is an honorable method to mirror the original film. There are voices of criticism claiming that the charm of the film, the unique voices of the actors and the overall effect of the movie are lost. However, it should be noticed that this mode of AVT is the most expensive one and simultaneously, the best for children watching animated movies. With limitations unavoidable in subtitles, only voice-over is similar in terms of accuracy. Regardless of the AVT mode, there is only one, the most important criterion – to enable a target viewer to experience similar emotions while watching a film. The emotions will never be identical as source and target cultures differ, but with the use of adaptation technique the final effect can surpass expectations.

Bibliography

Fawcett P., 1997, *Translation and Language: Linguistic Theories Explained*, Manchester, UK: St. Jerome Publishing.

Hejwowski K., 2009, *Kognitywno-komunikacyjna teoria przekładu*, Warszawa: PWN.

House J., 2009, *Translation*, Oxford: Oxford University Press.

Vinay J. and Darbelnet J., 2000, *Stylistique comparée du français et de l'anglais. Méthode de traduction (Comparative Stylistics of French and English. Methodology for Translation)*, Paris: Didier.

Wojtasiewicz O., 1957, *Wstęp do teorii tłumaczenia*, Wrocław: Zakład Imienia Ossolińskich.

Internet Sources:

https://pl.wikipedia.org/wiki/Kawa#Kawa_w_Polsce [access: 19.09.2021].

<https://www.imdb.com/title/tt0102685/> [access: 19.09.2021].

<https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/theatrics> [access: 20.09.2021].

<https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/dime> [access: 20.09.2021].

<https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/yard?q=yard> [access: 20.09.2021].

<https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/infomercial> [access: 20.09.2021].

<https://www.slapchop.com> [access: 20.09.2021].

<https://en.wikipedia.org/wiki/Homecoming> [access: 20.09.2021].

²⁵ [https://en.wikipedia.org/wiki/The_Amazing_Spider-Man_\(film\)](https://en.wikipedia.org/wiki/The_Amazing_Spider-Man_(film)) [access: 20.09.2021].

www.filmweb.pl [access: 20.09.2021].

[https://en.wikipedia.org/wiki/Deadpool_\(film\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Deadpool_(film)) [access: 20.09.2021].

[https://en.wikipedia.org/wiki/The_Amazing_Spider-Man_\(film\)](https://en.wikipedia.org/wiki/The_Amazing_Spider-Man_(film)) [access: 20.09.2021].

<https://www.cda.pl/video/380312824> [access: 20.09.2021].

<https://www.diki.pl/slownik-angielskiego?q=meat+loaf> [access: 21.09.2021].

<https://translate.google.pl/?hl=en&tab=wT&sl=en&tl=pl&text=meat%20loaf&op=translate> [access: 21.09.2021].

Streszczenie

(Nie)przekładalność kulturowa w tłumaczeniach audiowizualnych

Autorka artykułu skupia się na dwóch technikach tłumaczenia audiowizualnego – dubbingu i filmie z lektorem. Celem pracy jest obalenie mitu o absolutnej nieprzekładalności kulturowej, zaś badaniom zostały poddane fragmenty filmów o superbohaterach. Tłumacz audiowizualny musi stawić czoło wielu wyzwaniom, jednakże strategie stosowane do przekładów tekstów nacechowanych kulturowo są pomocne, a wręcz niezbędne w procesie przekładu. Jedną z takich strategii jest adaptacja, która jest efektywna i przyczynia się do pozytywnego odbioru filmu przez widza docelowego. Właściwa interpretacja fragmentów kulturowych warunkuje przystępność języka i może przyczynić się do wzmocnienia efektu humorystycznego w polskiej wersji językowej. Analizowane przykłady pokazują, że tłumacze wykazali się kreatywnością, a ich wybory translatorskie nierzadko były zaskakujące, co zostało docenione przez odbiorców.

Słowa kluczowe: nieprzekładalność, kultura źródłowa, kultura docelowa, przekład audiowizualny, adaptacja

Sławomir Kowalewski <https://orcid.org/0000-0002-1470-3984>
Uniwersytet Kazimierza Wielkiego
e-mail: slawek.kowalewski@ukw.edu.pl

Gry komputerowe jako hiperteksty

Streszczenie

Artykuł prezentuje mediolingwistyczną analizę gier komputerowych, która w sposób szczególny skoncentrowała się na kategorii hipertekstualności. Korpus badawczy stanowią gry komputerowe różnego rodzaju, aby jak najlepiej przedstawić ich medialnie uwarunkowaną heterogeniczność. Udzielona zostanie odpowiedź na pytanie, czy spełniają one kryteria hipertekstualności i, jeśli tak, czy jest to hipertekstualność pełna, czy też częściowa, tj. czy gra komputerowa stanowi jeden hipertekst jako całość, czy też jest ona tworem złożonym z jednego lub wielu hipertekstów i ewentualnych innych elementów. W ramach analizy zostanie również zwerifikowane, czy gry komputerowe wykazują cechy specyficzne, wyróżniające je na tle najbardziej popularnej formy hipertekstu, czyli tekstów będących częścią WWW.

Słowa kluczowe: medialność, hipertekst, gra komputerowa, tekstualność

Wstęp

Gry towarzyszą człowiekowi prawie od zarania dziejów. Kojarzone dzisiaj przede wszystkim z rozrywką, są od wieków jednym ze sposobów spędzania wolnego czasu. Należy jednak podkreślić, że spełniają one również funkcję kulturotwórczą oraz edukacyjną. Można nawet przypuszczać, że istniały jeszcze przed jakąkolwiek kulturą, są bowiem także zjawiskiem, które można zaobserwować wśród zwierząt. Uogólniając, można przyjąć, że pierwszymi grami w węższym tego słowa znaczeniu, które stanowiły nierozłączną część człowieczeństwa, były różnego rodzaju wydarzenia sportowe (*Miejsce gier w kulturze i społeczeństwie*, 2012). Gry od początku cywilizacji po dziś dzień napędzają zmiany kulturowe, ponadto same w sobie zmieniają się, ewoluują wraz z rozwojem kultury.

W erze Nowych Mediów nie mogło zatem zabraknąć ich cyfrowego przedstawiciela, jakim są gry komputerowe.

Gry komputerowe powstały już dość dawno, bowiem w latach pięćdziesiątych XX wieku (Charles i in., 2007: 2; Walz, 2010: 2), były wtedy jednak głównie elementem środowiska informatyków. Dla szerszego grona odbiorców stały się dostępne stosunkowo późno (por. Ackermann, 2011: 62). Z tego powodu nadal są uznawane za dość nowe i, co trzeba zaznaczyć, wciąż dynamicznie rozwijające się zjawisko. Mimo iż są one elementem badań wielu dziedzin naukowych – jako najważniejsze należy wymienić na przykład ludologię czy medioznawstwo – relatywnie rzadko stanowią obiekt analizy językoznawczej, w szczególności w zakresie lingwistyki tekstu oraz mediów. Przyczyną są przede wszystkim trudności natury metodologicznej (por. Sterkamp, 2017: 7).

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie mediolingwistycznej analizy gier komputerowych, która ma na celu udzielenie odpowiedzi na pytanie, czy mają one strukturę hipertekstu i, jeśli tak, w jakim stopniu wykazują one parametry hipertekstualności oraz czy posiadają cechy specyficzne, odróżniające je od tradycyjnego przykładu hipertekstu, czyli stron internetowych w sieci WWW.

Pojęcie gry komputerowej

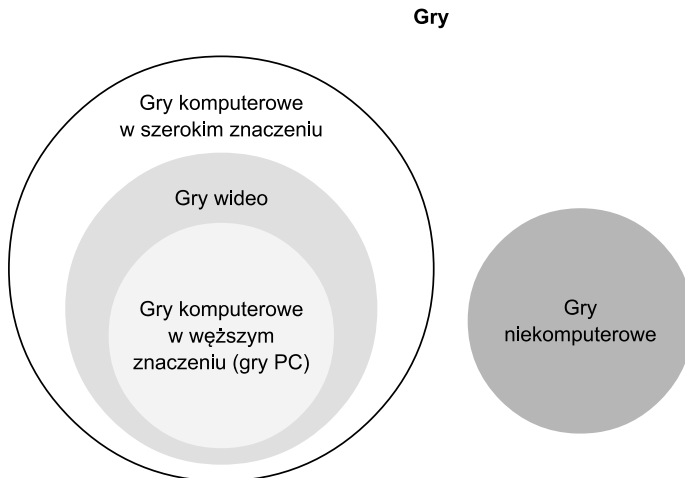
Przed rozpoczęciem analizy należy jednak wyjaśnić znaczenie samego obiektu badań, jakim są gry komputerowe. Podobnie jak w wielu innych przypadkach również pojęcie *gra komputerowa* jest dość wieloznaczne i wymaga sprecyzowania. Za punkt wyjścia można uznać zdefiniowanie szerszego, nadrzędnego pojęcia, jakim jest *gra*. Gry, jako forma rozrywki, za każdym razem wykazują trzy cechy specyficzne. Po pierwsze, posiadają one pewnego rodzaju zbiór obiektów i działań ściśle z daną grą powiązanych. Może to być na przykład rzut kostką lub struktura gry planszowej oraz przede wszystkim jej reguły. Kolejną cechą jest sens gry, czyli jej funkcja. Obok innych funkcji (takich jak dydaktyka) najważniejszą jest rozrywka. Jako ostatnie kryterium może zostać nazwany cel gry, czyli przykładowo sukces gracza (por. Jacko, 2016: 68).

Znając już wyżej wymienione cechy podstawowe i zarazem obligatoryjne gier w szerokim znaczeniu, można przejść do definiowania węższego, lecz pokrewnego pojęcia, jakim jest *gra wideo*. Jak sama nazwa wskazuje, jest to rodzaj gry bazujący na ruchomym obrazie. Gry wideo są zatem zawsze medialnie związane z konkretnym medium technologicznym¹ – ekranem, który umożliwia ich odtwarzanie, a co za tym idzie – recepcję. Dodatkowo, bardzo istotną cechą gier wideo jest fakt, że przedstawiają one zawsze jakąś akcję w formie generowanych komputerowo animowanych obrazów (por. Fritz, 1988: 70). Osoba grająca pozostaje w interakcji z przedstawianymi na ekranie wydarzeniami, przez co determinuje przebieg gry. Należy także zaznaczyć, że oprócz animacji w grę wideo mogą

¹ Roland Posner (1986: 294) rozumie media technologiczne jako techniczne środki produkcji znaków, które umożliwiają połączenie między nadawcą a odbiorcą.

być wbudowane inne elementy, na przykład filmy lub elementy z obrazem statycznym. Gra wideo jest zatem obiektem multi- oraz częściowo intermedialnym.

Pojęciem podobnym do gier wideo są *gry komputerowe*, które jednak mogą być rozumiane co najmniej dwojako. Kluczową cechą gier komputerowych jest fakt, że są one odtwarzane na urządzeniach komputerowych. Należy zaznaczyć, że mogą być one jednocześnie grami wideo, gdy na przykład ich akcja przedstawiana jest na ekranie za pomocą komputera. Dotyczy to raczej większości przypadków gier komputerowych, należy jednak podkreślić, że pojęcie to delikatnie wykracza poza obręb gier wideo, gdyż obejmuje również gry komputerowe bez ekranu, takie jak skomputeryzowane gry planszowe (por. Fritz, 1988: 70). W dzisiejszych czasach dzięki rozwojowi techniki, ale również dzięki temu, że technika komputerowa rozprzestrzeniła się w codziennych sferach życia, zmieniło się postrzeganie pojęcia *komputer*, które często bywa jednoznaczne z tak zwanym PC, co z języka angielskiego oznacza *personal computer*, czyli komputer osobisty – mały, wydajny komputer, który służy na przykład do pracy, rozrywki itp. Prowadzi to do tego, że pojęcie *gra komputerowa* może być w węższym znaczeniu rozumiane nie jako gra wideo odtwarzana na urządzeniu komputerowym w ogóle, lecz jako gra wideo odtwarzana na komputerze osobistym, czyli tak zwana gra PC. Pojęcie to nie obejmowałoby wtedy natomiast gier wideo odtwarzanych na innych urządzeniach komputerowych, na przykład konsolach do gier (Xbox, PlayStation itp.). Najprościej różnicę tę da się przedstawić graficznie (rys. 1).

Rysunek 1. Rozróżnienie znaczeń gier i gier komputerowych

Źródło: opracowanie własne.

Dalsza mediolingwistyczna analiza będzie dotyczyć gier komputerowych w węższym znaczeniu, gry wideo odtwarzane na innych komputerowych urządzeniach niż PC nie będą w niej zatem brane pod uwagę. Pojęcia *gry komputerowe* i *gry PC* będą dalej uznawane za synonimy i stosowane zamiennie.

Hipertekst i jego obligatoryjne cechy

Przed przystąpieniem do analizy należy sprecyzować, co rozumiane jest pod pojęciem *hipertekst*. Jak sama nazwa wskazuje, jest to przede wszystkim pewien rodzaj tekstu. Nie należy jednak w tym przypadku ograniczać się do typowo lingwistycznych kryteriów tekstualności, gdyż hiperteksty bardzo często wybiegają poza sferę językową. Uzasadnione będzie zatem odwołanie się do semiotycznej definicji tak zwanych tekstów kultury. Są to artefakty, czyli produkty zamierzonych działań człowieka, które ponadto zawsze posiadają jakieś uwarunkowane kulturowo funkcje, są zatem zarazem instrumentami. Dodatkowo należy podkreślić, że muszą być one kodowane. Oznacza to, że w danej kulturze musi istnieć kod, który przypisuje tekstowi kultury konkretne elementy znaczone (por. Posner, 1991: 46). Przedrostek *hiper* wskazuje natomiast na wyjątkowość hipertekstów, na wyższy poziom w porównaniu z tradycyjnymi tekstami. Nasuwa się zatem pytanie, co odróżnia hiperteksty od innych, tradycyjnych tekstów. Do odpowiedzi przybliżyć może odwołanie się do dwóch ważnych kryteriów – nielinearności oraz oparcia na urządzeniach komputerowych².

Jedną z ważniejszych cech hipertekstów jest wspomniana nielinearność. W tradycyjnych tekstach kolejność czytania jest z zasady ustalona przez producenta tekstu, odpowiada zatem na przykład kolejności stron, z pominięciem oczywiście faktu, że odbiorca może sprzeciwić się tej kolejności (por. Huber, 2003: 35). W przypadku hipertekstów o kolejności działań recepcyjnych rozstrzyga natomiast wyłącznie odbiorca, który decyduje, w zależności od zainteresowań, które moduły chce przejrzeć, a które pominąć. Hipertekstom przypisywana jest zatem możliwość selektywnej lektury (por. Storrer, 2008: 319). Często w odniesieniu do czytania hipertekstów używa się, ze względu na ich nielinearny charakter, określenia *nawigacja* czy też *browsing* (por. Huber, 2003: 35).

Nasuwa się jednak pytanie, co umożliwi stworzenie nielinearnej struktury hipertekstu. Kluczowym pojęciem w szukaniu odpowiedzi na to pytanie jest kategoria cyfrowości. Hiperteksty są tworzone i odtwarzane na urządzeniach skomputeryzowanych, jest to zatem ich druga cecha obligatoryjna (por. Storrer, 2008: 319). Oczywiście powstają również inne nielinearne, tradycyjne teksty, oparte na mediach drukowanych. Jako przykłady można podać różnego rodzaju czasopisma oparte na designie, który dzieli ich tekst na wiele nielinearnie zorganizowanych modułów (por. Storrer, 2008: 319). Biorąc jednak pod uwagę główną ideę hipertekstualności czy też główną funkcję, która została przypisana hipertekstom i pojawiła się już jako ich kluczowa cecha przy pierwszych conceptach – czyli przede wszystkim łatwość i szybkość odszukiwania informacji (por. Nelson, 1965), można uznać, że wspomniane teksty drukowane nie powinny być nazywane hipertekstami, gdyż brakuje w nich umożliwionej przez komputeryzację automatyzacji (por. Schmitz, 2015: 94). Urządzenia komputerowe pozwalają na produkcję i recepcję hipertekstów, są zarazem elementem obowiązkowym, ponieważ umożliwiają automatyczne i przede

² Kryteria te są uznawane przez wielu badaczy za obligatoryjne i pojawiły się już przy początkowych definicjach hipertekstowości (na przykład Nelson, 1965).

wszystkim bezpośrednio przejścia między modułami ich nieliniowej struktury. Hiperteksty są bowiem strukturą tekstową, która nie może być wydrukowana (por. Nelson, 1972: 253).

Również sama struktura hipertekstu, wspierana przez komputeryzację, umożliwia jego nieliniową recepcję. Hiperteksty składają się zasadniczo z dwóch rodzajów elementów. Jednym z nich są tak zwane węzły. W przypadku sieci WWW są one najczęściej potocznie określane mianem stron. W pewnym stopniu przypominają tradycyjne teksty drukowane, mają bowiem podobną formę, strukturę czy też layout (por. Huber, 2003: 24). Wydrukowana wersja węzłów teoretycznie nie powinna różnić się pod względem budowy od wersji elektronicznej. W praktyce, zwracając uwagę na to, że istnieją większe rodzaje węzłów, można jednak dostrzec znaczące różnice. Węzły wyświetlane na ekranie nie mają bowiem z góry narzuconych granic. Każdy węzeł może zawierać nieograniczoną ilość znaków, a nawigację w obrębie jednego węzła umożliwia tak zwany scrolling (Huber, 2003: 27). Jeden elektroniczny węzeł wyświetlany na ekranie może zatem odpowiadać obszarowi wielu wydrukowanych stron tekstu. Węzły same w sobie są jednak mniej lub bardziej linearne i przypominają wspomniane wcześniej strony czasopism. Aspekt nieliniowości wprowadza natomiast drugi bardzo istotny element, jakim są łącza, zwane również linkami. Są one pewnego rodzaju elektronicznymi odsyłaczami, które pozwalają na błyskawiczne, w pełni automatyczne i bezpośrednie przejścia (na przykład poprzez kliknięcie lub dotknięcie palcem ekranu) do innych węzłów lub, rzadziej, do elementów w obrębie jednego węzła (Huber, 2003: 25). W drugim przypadku pełnią one częściowo funkcję zastępczą dla scrollingu i jeszcze bardziej przyspieszają nawigację. Linki mogą ponadto również odsyłać do węzłów należących do innych hipertekstów.

Podsumowując, hiperteksty muszą spełniać dwa ważne kryteria, jakimi są nieliniowość oraz oparcie na urządzeniach komputerowych. Trzeba też zaznaczyć, że nie wszystkie teksty cyfrowe są hipertekstami. Istnieją bowiem także tak zwane e-teksty, czyli teksty wyświetlane na ekranie dzięki komputerom, niespełniające jednak kryterium nieliniowości. Są to na przykład elektroniczne publikacje książkowe bazujące na budowie składającej się z węzłów i linków (por. Huber, 2003: 22).

Fakultatywne kryteria hipertekstualności

Poza obowiązkowymi kryteriami, które muszą być spełnione, aby można było mówić o hipertekście, występuje kilka cech dodatkowych, fakultatywnych, które są jednak równie istotne i na które należy zwrócić uwagę w późniejszej analizie gier komputerowych.

Jedną z nich to multikodalność. Jak już wspomniano, hiperteksty nie muszą być wyłącznie językowymi tworamami. W większości przypadków są one pewnego rodzaju mieszanką różnych obiektów, systemów znaków. Może to być na przykład język z wideo, dźwiękiem, obrazem statycznym itp. (por. Storrer, 2008: 321). Multikodalność pozostaje jednak mimo wszystko cechą nieobligatoryjną, gdyż, choć występuje bardzo często, do zaobserwowania są różne wyjątki, takie jak niektóre strony Wikipedii, na których występują wyłącznie elementy językowe.

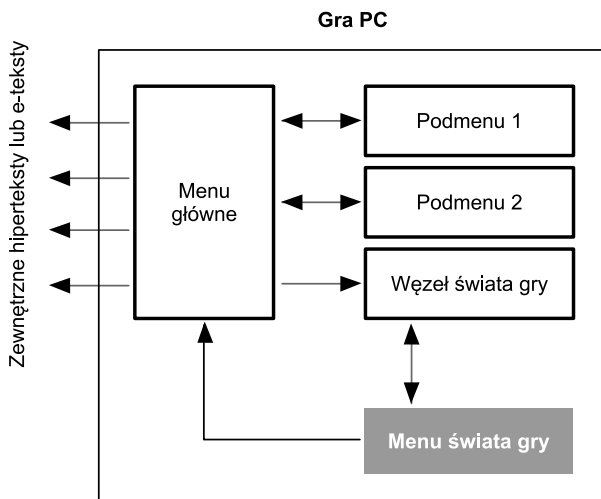
Kolejną ważną, ale jednak fakultatywną cechą, jest dynamika hipertekstów. Pojęcie to oznacza, że nie są one w wielu przypadkach jednostkami statycznymi i podlegają częstym aktualizacjom (Storrer, 2008: 321). Zmiany w treści hipertekstu mogą być wprowadzane w dowolnych odstępach czasowych. Niektóre ich elementy są usuwane, inne rozszerzone, zmodyfikowane, bardzo często są też dodawane zupełnie nowe komponenty. Najlepszym przykładem są różnego rodzaju portale informacyjne w sieci WWW. Dynamika odróżnia je od tradycyjnych tekstów drukowanych – mogą być uzupełniane w bardzo krótkim czasie. W szerokim znaczeniu dynamiczności bardzo trudno jest podać jakąś hipertekstualną stronę WWW, która nie spełniałaby tego kryterium, gdyż każda z nich jest w różnych interwałach czasowych odświeżana na przykład poprzez zmianę layoutu. Ze względu na obecność hipertekstów o charakterze archiwizacyjnym, cecha ta pozostaje jednak fakultatywna.

Jako następne kryterium może zostać uznana interakcja. Oznacza ona różnego rodzaju metaforyczne relacje między komputerem a człowiekiem i związane z nimi reakcje. Najprostsza z nich może być zwykła aktywacja hiperłącza. Pod pojęciem interakcji rozumiane są tutaj jednak bardziej złożone interaktywne działania, takie jak używanie wyszukiwarek, proces zoomingu oraz komunikacja z różnego rodzaju botami, na przykład wirtualnymi doradcami (Storrer, 2008: 322).

Ostatnią ważną cechą jest wspieranie komunikacji. Nie chodzi tu jednak o wspomnianą metaforyczną interakcję między sprzętem a użytkownikiem, lecz o rozmowy między użytkownikami hipertekstu, które mogą wykazywać różny stopień synchroniczności. Jako przykład można podać synchroniczne rozmowy głosowe, quasi-synchroniczne dialogi na czacie oraz asynchroniczne dyskusje na forach internetowych lub komunikację poprzez e-mail (Storrer, 2008: 322).

Gra komputerowa jako hipertekst

Przechodząc do analizy gier, należy przede wszystkim zwrócić uwagę na stopień realizacji cech hipertekstualności. Wychodząc z samej definicji gier komputerowych, można stwierdzić, że spełniają one pierwsze obligatoryjne kryterium, jakim jest oparcie na urządzeniu komputerowym. Gry PC odtwarzane są na komputerze osobistym oraz wyświetlane na ekranie, nie podlega więc wątpliwości, że istnieje możliwość ich automatyzacji. Rozstrzygającą cechą zostaje zatem nielinearność, która umożliwi stwierdzenie, czy w przypadku gier PC mamy do czynienia z hipertekstami, czy e-tekstami. Aby odpowiedzieć na to pytanie, należy przeanalizować strukturę gier, ich węzły oraz relacje między nimi. Najprościej da się to zobrazować graficznie (rys. 2).

Rysunek 2. Przykładowa struktura hipertekstualnych gier komputerowych

Źródło: opracowanie własne.

Każda gra komputerowa zbudowana jest zasadniczo z tak zwanego menu głównego. Jest to pewnego rodzaju panel kontrolny, węzeł główny zbudowany z różnego rodzaju linków prowadzących do innych węzłów, między innymi do różnych rodzajów podmenu na przykład z ustawieniami parametrów graficznych, informacjami o grze itp., ale także do węzła świata gry³, który zostanie opisany dalej. Ponadto istnieje możliwość występowania linków odsyłających do innych, zewnętrznych hipertekstów, przeważnie do sieci WWW, lub zewnętrznych e-tekstów, na przykład instrukcji do gry. Warto jednak zaznaczyć, że jest to zjawisko znajdujące się głównie w grach online⁴. W grach PC istnieje również menu świata gry, które dostępne jest wyłącznie z węzła świata gry. Wyposażone jest ono w linki podobne do menu głównego – odsyła do podmenu na przykład z ustawieniami gry, umożliwia zachowanie stanu rozgrywki, ale przede wszystkim pozwala na powrót do menu głównego. Jak łatwo zauważyć, struktura menu jest zdecydowanie nieliniowa. Kolejność recepcji ustalana jest wyłącznie przez gracza z pominięciem oczywiście ograniczeń strukturalnych narzucanych przez producenta. Węzły menu głównego są zbudowane przeważnie z elementów werbalnych, obiekty graficzne używane są raczej w formie tła i bardzo często nie wpływają znacząco na odbiór tekstu (nie przekazują kluczowych informacji).

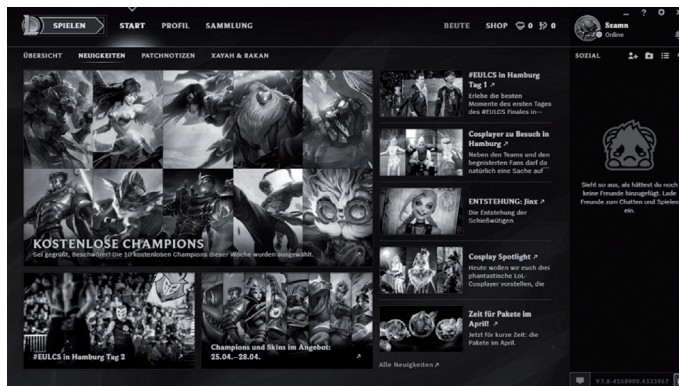
³ Pod określeniem *świat gry* rozumiana jest wirtualna przestrzeń przedstawiana graczowi (odbiocy) podczas rozgrywki właściwej.

⁴ Typologizacja gier komputerowych jest dość problematyczna (por. Klimmt, 2001: 482). Jako gry online można jednak określić produkcje, do których wymagane jest połączenie internetowe. Przeciwnieństwem gier online byłoby wtedy gry offline.

Rysunek 3. Podmenu w grze offline Kozacy: Europejskie boje. Z lewej strony widoczne są linki do węzłów wprowadzających do świata gry oraz łącze powrotne do menu głównego. U góry nazwa węzła ułatwiająca nawigację, po prawej tytuł gry. Wszystko znajduje się na tle w formie obrazu statycznego, które pełni funkcję zdobniczą

Źródło: opracowanie własne.

Rysunek 4. Menu główne w grze online League of Legends. U góry widoczne linki do podmenu oraz do węzła świata. W centralnej części charakterystyczne dla gier online linki do zewnętrznych hipertekstów, w tym przypadku do sieci WWW. Po prawej lista znajomych oraz link do czatu, które znajdują zastosowanie wyłącznie w grach online

Źródło: opracowanie własne.

Bardzo interesującym elementem jest wspomniany węzeł świata gry. Poza linkiem do menu świata gry zawiera on w sobie różnego rodzaju interaktywne elementy. Należą do nich przykładowo wirtualne przedmioty lub postacie. Większość z nich może być aktywowana na przykład poprzez kliknięcie i odsyła do podwęzłów świata gry, są one zatem pewnego rodzaju linkami. Węzłami docelowymi tych linków mogą być różnego rodzaju okna z dialogami, opisy zadań, które gracz musi wykonać, sceny w formie animowanego

wideo itp. Ponadto mogą one zawierać dodatkowe linki odsyłające do coraz to niższych węzłów. Wszystkie z nich są w mniejszym lub większym stopniu semantycznie powiązane z węzłem głównym świata gry. Hiperłącza świata gry zasadniczo nie narzucają żadnych ograniczeń dotyczących kolejności ich aktywowania. Węzeł świata gry i jego podwęzły są zatem zorganizowane nieliniowo. Oczywiście stopień tej nieliniowości zależy od rodzaju gry PC. Najbardziej nieliniowe wydają się tak zwane RPG, czyli gry, w których gracz wciela się w rolę bohatera z dość rozbudowaną historią, rozwija go i wykonuje różnego rodzaju zadania bazujące w dużej mierze na wirtualnej komunikacji z innymi, sterowanymi komputerowo postaciami.

Rysunek 5. Trójwymiarowy węzeł świata gry w grze Gothic. W centrum znajduje się postać sterowana przez gracza, która umożliwia nawigację w hipertekście. Po prawej oraz lewej stoją dwie postacie sterowane przez komputer (NPC), pełniące funkcję linków, których aktywacja prowadzi do wyświetlenia podwęzłów – w tym przypadku okien dialogu

Źródło: opracowanie własne.

Gry PC spełniają dwa obligatoryjne kryteria, mogą być zatem postrzegane jako hiperteksty z ewentualnymi linearnymi podelementami e-tekstualnymi⁵.

Gry komputerowe a cechy fakultatywne hipertekstu

Warto zwrócić uwagę na cechy fakultatywne hipertekstów w odniesieniu do gier komputerowych.

Nie ulega wątpliwości, że wszystkie nowoczesne gry PC są multikodalne. Bazują one na obrazie, który wizualizuje wirtualny świat gry i wpływa na decyzje podejmowane przez gracza. Bardzo ważne są jednak elementy werbalne, zarówno pisane, jak i mówione, gdyż to one przedstawiają fabułę, reguły oraz cel gry. W przeciwieństwie do WWW,

⁵ Do elementów e-tekstualnych świata gry można zaliczyć na przykład linearnie zorganizowane wirtualne książki, których węzły połączone są linkami.

gdzie zdarzają się jeszcze hiperteksty o charakterze wyłącznie językowym, gra PC bez obrazu nie jest w stanie istnieć. Multikodalność, będąca cechą fakultatywną hipertekstów w ogóle, staje się zatem kryterium obowiązkowym przy definiowaniu hipertekstualności gry komputerowej.

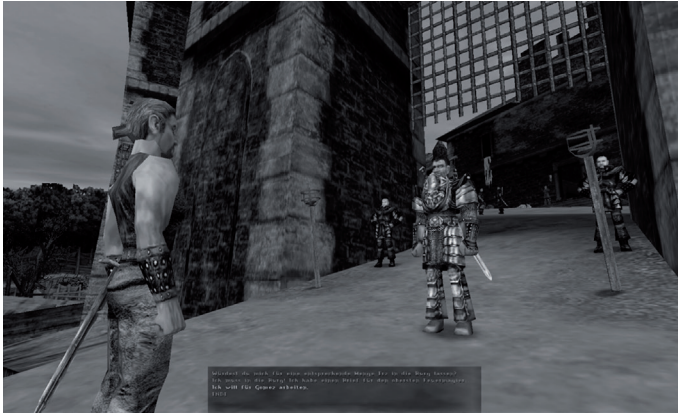
Kolejnym ważnym kryterium jest dynamika. Należy wyjść z założenia, że wszelkie aktualizacje software'u gry wpływają na zmiany w sferze tekstualności czy też hipertekstualności, czyli każda aktualizacja gry jest oznaką jej dynamiki. W etapie produkcji gry dynamika jest zdecydowanie największa, zmniejsza się w momencie wydania gry komputerowej, a następnie stopniowo zanika aż do etapu dynamiki zerowej, kiedy to gra nie podlega już żadnym aktualizacjom. Warto jednak zaznaczyć, że okres dynamiki zerowej dotyczy z zasady jedynie gier offline, wejście gry online w ten etap wiąże się natomiast zasadniczo z jej „śmiercią”. Można zatem stwierdzić, że gry komputerowe są w znacznym stopniu dynamicznymi hipertekstami. Poziom dynamiki spada jednak wraz z czasem upływającym od momentu wydania. W przypadku wielu gier online dynamika staje się natomiast kryterium obowiązkowym.

Rysunek 6. Przykład dynamiki w grze online Metin 2. Na dole widoczny pasek postępu aktualizacji treści gry

Źródło: opracowanie własne.

Kolejnym fakultatywnym kryterium szeroko pojętych hipertekstów jest interakcja. W przypadku gier komputerowych staje się ona jednak zdecydowanie cechą obligatoryjną. Najlepszym przykładem interakcji w obrębie gier PC są wirtualne dialogi między sterowanym przez gracza bohaterem a NPC, czyli postaciami sterowanymi przez komputer.

Rysunek 7. Przykład interakcji w grze Gothic – wirtualny dialog z postacią sterowaną przez komputer. Na dole widoczne linki prowadzące do węzłów przedstawiających wypowiedzi postaci, będące zatem pewnego rodzaju symulacją rozmowy

Źródło: opracowanie własne.

Jako ostatnie kryterium przedstawione zostało ułatwianie komunikacji. Gry komputerowe online mają zasadniczo wbudowane narzędzia do komunikacji. Przeważnie są to okna czatu, umożliwiające quasi-synchroniczną komunikację między graczami. Jest to element bardzo istotny, gdyż w znaczącym stopniu ułatwia rozgrywkę i recepcję. W wielu grach online występuje ponadto nie jeden, lecz wiele rodzajów czatu. Niektóre tytuły wyposażone są nawet w tak zwany czat głosowy. Można zatem wnioskować, że ostatnie kryterium staje się cechą obligatoryjną w przypadku gier online. Gry offline są natomiast pozbawione wbudowanych komunikatorów.

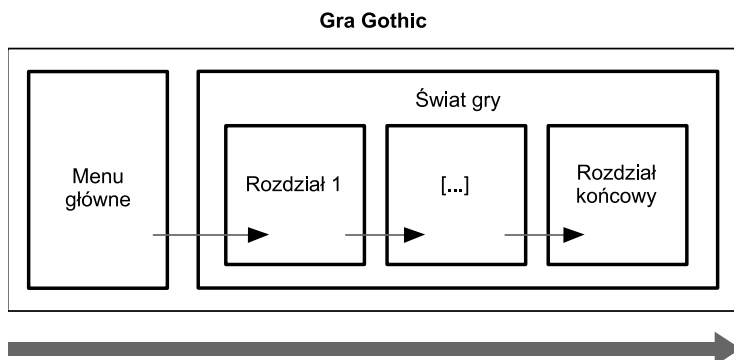
Rysunek 8. Wbudowane narzędzia ułatwiające komunikację w grze online Metin 2. Na dole czat ogólny – do wszystkich uczestników gry. Po lewej notatki gildii (zorganizowanych grup graczy). U góry, po prawej stronie tak zwany szept – okno czatu umożliwiające komunikację między dwoma konkretnymi graczami. W prawym dolnym rogu lista znajomych

Źródło: opracowanie własne.

Cechy charakterystyczne hipertekstu gier komputerowych

Z powyższej analizy wynika, że gry komputerowe mogą być postrzegane jako hiperteksty, gdyż mają ich charakterystyczną strukturę i wykazują wspomniane kryteria obligatoryjne oraz w wielu przypadkach cechy fakultatywne. Cechuje je w znacznym stopniu podobieństwo do hipertekstów w sieci WWW. W grach komputerowych, w porównaniu do innych hipertekstów, można jednak zaobserwować wiele cech specyficznych.

Przede wszystkim jest to pewna zależność w strukturze międzywęzłowej świata gry, którą można określić jako globalną linearność. Hipertekstualny świat gry komputerowej, jak już wspomniano, jest zbudowany nieliniarnie, gdyż nie ma z góry ustalonej kolejności aktywacji linków. Gry PC, w szczególności gry offline, mają jednak w wielu przypadkach z góry narzucony początek i koniec. Za początek można uznać menu główne, gdyż tylko z tego miejsca można zostać odesłanym do węzła świata gry. Koniec lub jego różne warianty znajdują się natomiast w miejscu zakończenia fabuły – mogą to być na przykład napisy końcowe. Taki układ fabuły powoduje, że istnieją połączenia między węzłami czy też linki, które muszą zostać aktywowane, aby odblokować dostęp do kolejnych nieliniarnie zorganizowanych węzłów, prowadzących w końcu do zakończenia akcji gry. Najprościej da się to zobrazować graficznie na przykładzie struktury gry Gothic (rys. 9).

Rysunek 9. Przedstawienie graficzne globalnej linearności na przykładzie struktury gry PC Gothic

Źródło: opracowanie własne.

Gra ta podzielona jest na kilka rozdziałów. Zaczyna się, jak już zostało wcześniej ustalone, w menu głównym, gdzie można aktywować link do pierwszego rozdziału gry właściwej, czyli świata gry. Wszystkie rozdziały mają strukturę nieliniarną, gdyż składają się z wielu węzłów oraz linków, do których gracz ma dostęp bez narzucenia jakiegokolwiek kolejności. Aby przejść do węzła początkowego kolejnego rozdziału, należy jednak aktywować jeden konkretny lub ewentualnie kilka wybranych linków. Ponadto nie można pominąć któregośkolwiek rozdziału, są one zatem ułożone linearnie. Gra Gothic jest więc strukturą hipertekstualną złożoną z wielu linearnie połączonych rozdziałów, które jednak składają się z nieskończenie wielu nieliniarnie zorganizowanych węzłów.

Rysunek 10. Węzeł łączący rozdziały w grze offline Gothic. Na dole tytuł rozdziału, u góry jego numer, w lewym górnym rogu nazwa gry. W centrum obraz statyczny zdobiony węzeł oraz po części wizualizujący możliwą kontynuację posunięć recepcyjnych w obrębie hipertekstu

Źródło: opracowanie własne.

Rysunek 11. Przykładowy węzeł końcowy w grze Necronomicon: Świt Ciemności – napisy końcowe

Źródło: opracowanie własne.

Kolejną cechą specyficzną dla gier komputerowych jest możliwość ustalenia granic struktury hipertekstu. Można zatem mówić o pewnego rodzaju obecności granic formalnych. W sieci WWW granice hipertekstu mogą być ustalone tylko wtedy, gdy weźmie

się pod uwagę temat hipertekstu lub ewentualnie jego layout. Hipertekst sieci WWW kończy się wówczas, gdy zaczyna się kolejny temat. Nie istnieją granice formalne, a granice tematyczne są zasadniczo bardzo płynne i można się sprzeczać o konkretne miejsce ich położenia. Warto zaznaczyć, że hiperteksty sieci WWW odtwarzane są przez różnego rodzaju software. W przypadku gier PC hipertekst jest sam w sobie pewnym software'em. Można zatem ustalić konkretne granice hipertekstu, jakimi są granice tego właśnie software'u. Nie można jednak wykluczyć, że gra PC składa się nie z jednego, lecz kilku hipertekstów lub hipertekstów oraz e-tekstów. Granice między nimi należałoby wtedy ustalać wyłącznie tematycznie.

Jako następną cechę wyjątkową hipertekstualnych gier PC można wymienić ich przestrzenność. Rozumiany jest przez to sposób rozłożenia linków w węzłach świata gry. Dostęp do linków często nie jest bowiem uzyskiwany poprzez zwykłe ruchy kursorem myszy, kliknięcia czy też scrolling. Odbiorca hipertekstu jest natomiast zmuszony do wirtualnej „podróży” w często trójwymiarowym węźle świata gry, aby dotrzeć do linku, jakim może być przykładowo jakaś konkretna postać sterowana przez komputer lub miejsce w świecie gry. Warto także zaznaczyć, że położenie linków w przypadku postaci jest często zmieniane na bieżąco, gdyż mogą się one przemieszczać w węźle świata gry.

Rysunek 12. Przykład przestrzenności węzła świata gry w grze Grand Theft Auto: San Andreas. Czerwony znacznik stanowi link w wirtualnej, trójwymiarowej przestrzeni węzła świata gry, który może zostać aktywowany wyłącznie poprzez ustawienie postaci w tym znaczniku

Źródło: opracowanie własne.

Podsumowanie

Gry komputerowe mogą być odbierane jako pewnego rodzaju hiperteksty. Są one skomputeryzowane i co za tym idzie – w dużym stopniu zautomatyzowane, a ich struktura wykazuje złożoną nielinearność. W przypadku cech fakultatywnych można jednak zaobserwować różnice między tradycyjną hipertekstowością elementów sieci WWW a hipertekstualnością gier komputerowych. Niektóre z nich stają się w przypadku gier kryteriami zdecydowanie obowiązkowymi, na przykład multikodalność i interakcja,

inne są obligatoryjne jedynie dla wybranych rodzajów gier, na przykład dynamika oraz wspieranie komunikacji w przypadku gier online. Niektóre cechy fakultatywne zanikają w określonych rodzajach gier całkowicie, jest to przykładowo brak możliwości komunikacji z innymi odbiorcami w grach offline. Ponadto gry PC wykazują dodatkowe cechy specyficzne, niewystępujące lub występujące bardzo rzadko w hipertekstach sieci WWW.

Bibliografia

- Ackermann J. (2011), *Gemeinschaftliches Computerspielen auf LAN-Partys: Kommunikation, Medienaneignung, Gruppendynamiken*, Berlin.
- Charles D., Fyfe C., Livingstone D., McGlinchey S. (2007), *Biologically Inspired Artificial Intelligence for Computer Games*, Hershey–New York.
- Fritz J. (1988), *Videospiele zwischen Faszination, Technik und Kommerz*, [w:] J. Fritz (red.), *Programmiert zum Kriegspielen: Weltbilder und Bilderwelten im Videospiel*, Bonn.
- Huber O. (2003), *Hyper-Text-Linguistik: TAH: Ein textlinguistisches Analysemodell für Hypertexte*, Monachium.
- Jacko J.F. (2016), *Czym jest gra? Uwagi o przedmiocie ludologii. Analiza fenomenologiczno-metodologiczna*, „Homo Ludens”, nr 9.
- Klimmt C. (2001), *Ego-Shooter, Prügelspiel, Sportsimulation? Zur Typologisierung von Computer- und Videospielen*, „Medien & Kommunikationswissenschaft”, nr 49.
- Nelson T.H. (1972), *As We Will Think*, [w:] J.M. Nyce, P. Kahn (red.), *From Memex to Hypertext: Vannevar Bush and the mind's machine*, Boston.
- Nelson T.H. (1965), *Complex information processing: A file structure for the complex, the changing and the indeterminate*, [w:] L. Winner (red.), *Proceedings of the 1965 20th national conference*, Nowy Jork.
- Posner R. (1986), *Zur Systematik der Beschreibung verbaler und non-verbaler Kommunikation*, [w:] H.G. Bosshardt, *Perspektiven auf Sprache: Interdisziplinäre Beiträge zum Gedenken an Hans Hörmann*, Berlin.
- Posner R. (1991), *Kultur als Zeichensystem. Zur semiotischen Explikation kulturwissenschaftlicher Grundbegriffe*, [w:] A. Assmann, D. Harth (red.), *Kultur als Lebenswelt und Monument*, Frankfurt nad Menem.
- Schmitz U. (2015), *Einführung in die Medienlinguistik*, Darmstadt.
- Stertkamp W. (2017), *Sprache und Kommunikation in Online-Computerspielen. Untersuchungen zu multimodaler Kommunikation am Beispiel von World of Warcraft*, Gießen.
- Storrer A. (2008), *Hypertextlinguistik*, [w:] N. Janich (red.), *Textlinguistik: 15 Einführungen*, Tybinga.
- Walz S.P. (2010), *Toward a Ludic Architecture: The Space of Play and Games*, Pittsburgh.

Publikacje internetowe

Miejsce gier w kulturze i społeczeństwie (2012), <http://www.naukaipostep.pl/wiadomosci/miejsce-gier-w-kulturze-i-spoleczenstwie/> [dostęp: 20.10.2021].

Abstract

Computer games as hypertexts

The article deals with the media-linguistic analysis of selected computer games, in particular focusing on the category of hypertextuality. Different types of computer games are analyzed, with the aim of demonstrating their media-conditioned heterogeneity. It will be examined whether they meet the criteria of hypertextuality and, if so, whether it is full or partial hypertextuality, i.e., whether a computer game is one hypertext as a whole or whether it is a creation composed of one or more hypertexts and possibly other elements. Within the scope of the analysis, it will also be verified whether computer games have specific features that distinguish them from the most popular form of hypertext – namely, from texts that are part of the WWW.

Keywords: mediality, hypertext, computer game, textuality

PAREMIOLOGIA. FRAZEOLOGIA
PROVERB STUDIES.
PHRASEOLOGY

Liudmila Glukhanko <https://orcid.org/0000-0002-2805-0638>

Mogilev State A. Kulshov University

e-mail: ling-msu@mail.ru

Eugene Ivanov <https://orcid.org/0000-0002-6451-8111>

Mogilev State A. Kulshov University

e-mail: ivanov-msu@mail.ru

Афарызм і малыя тэкставыя формы: суадноснае і агульнае (на матэрыяле беларускай, рускай, польскай, англійскай моў)¹

Анотацыя

У артыкуле разглядаюцца суадносіны афарызма і іншых малых тэкставых форм на літаратурным і фальклорным матэрыяле ў беларускай, рускай, польскай і англійскай мовах. Вызначаецца месца афарызма ў агульных класіфікацыях малых тэкставых форм, узаемаадносіны афарызмаў і літаратурных выслоўяў, прыказак, аднафразавых тэкстаў, клішыраваных фраз, нацыянальных разнавіднасцей літаратурных і фальклорных твораў малых жанраў. Афарызмы супрацьпастаўляюцца ўсім іншым малым тэкставым формам як асобны тып фразавых адзінак на падставе дзвюх сваіх аблігаторных прымет – абагульненасці зместу і дыскурсіўнай самастойнасці.

Ключавыя словы: афарызм, тэкст, літаратура, фальклор, малыя жанры, беларуская мова, руская мова, польская мова, англійская мова

---

¹ Даследаванне выканана часткова ў межах рэалізацыі НДР «Беларуская фразеалогія, парэміялогія, моўная афарыстыка ў кантэксце еўрапейскіх моў і культур (сінхранічны і дыяхранічны аспекты)» падпраграмы «Беларуская мова і літаратура» Дзяржаўнай праграмы навуковых даследаванняў «Грамадства і гуманітарная бяспека беларускай дзяржавы» на 2021–2025 гг.

Уводзіны

Да малых тэкставых форм адносяцца малыя жанры мастацкай літаратуры, малыя фальклорныя жанры, шырокае кола невялікіх па аб'ёме тэкстаў самых розных маўленчых жанраў у межах разнастайных функцыянальных стыляў літаратурнай мовы ці жывога гутарковага маўлення. Паняцце малой формы тэксту ў пэўнай ступені ўмоўнае, паколькі грунтуецца, з аднаго боку, найперш, на лінейным аб'ёме тэксту, а з другога боку, на жанравых рысах твораў (на іх форме, змесце, моўна-стылістычных асаблівасцях). Можна вылучыць агульныя ўласцівасці тэкстаў малой формы: зместавая гамагеннасць (адностраванне аднаго факта, адной падзеі, адной з'явы), гранічная кампрэсія паведамлення (якое перадаецца максімальна сцісла за кошт наўмыснага замоўчвання, пропуску другаснай інфармацыі, выкарыстання пранамінальных сродкаў, сінтаксічнай непаўнаты, эліпсіса), стандартная форма (аднастайная структура паведамлення, абмежаваны набор моўных і стылістычных сродкаў). Разам з тым лінейныя памеры малых тэкставых форм не маюць агульнапрынятага вызначэння. Так, малы тэкст можа складацца толькі з аднаго слова, на падставе чаго М.Н. Эпштэйн вылучае “слова як твор” і акрэслівае літаратурны “жанр аднаслоўя” (Эпштэйн/Epshtein, 2000a; 2000b), а можа, паводле М.Л. Прац, змяшчаць каля 1500 слоў (Pratt, 1981). Дарэчы, афарызм як разнавіднасць фразавых тэкстаў таксама можа складацца з аднаго слова, у выніку чаго ўтвараецца міжузроўневая аманімія афарыстычных і лексічных адзінак (Іваноў/Ivanou, 2015). Паводле графічнага (паліграфічнага) фармату, лінейны памер малых тэкстаў не можа перавышаць адну рукапісную (друкаваную) старонку, па падліках К.І. Панчанка (Панченко/Panchenko, 2013). Са з'яўленнем электроннай камунікацыі графічны памер малога тэксту аб'ектыўна павузіўся да памераў экрана манітора ці гаджэта, калі пры чытанні тэксту не патрабуецца вертыкальная прагортка (Плотникова/Plotnikova, 2012). Розныя падыходы да разумення лінейнага памеру малых тэкстаў не дазваляе даследчыкам адназначна акрэсліць іх жанравы рэпертуар. Э.М. Берагоўская прапанавала абмежаваць тэксты малой формы межамі адной фразы і на гэтай падставе вылучыла 70 відаў (жанравых разнавіднасцей) аднафразавых тэкстаў (Береговская/Beregovskaia, 2015: 23–24).

Адной з актуальных праблем лінгвістычнага вывучэння афарызма з'яўляецца, як адзначыў у свой час А.Я. Міхневіч, “адмежаванне ўласна афарызмаў ад іншых малых форм” мастацкай слоўнай творчасці – “прыказак і прымавак, перыфразаў і параўнанняў, анекдотаў і прытчаў, алегарычных дыялогаў і тостаў, зачынаў і канцовак, зваротаў і пажаданняў і інш.”, але разам з тым даследчык заўважыў, што “афарыстычнасць як пэўная якасць або сукупнасць якасцей выказвання ўласцівая не толькі афарызмам, але і іншым малым жанрам” (?) (Міхневіч/Mihnevich, 1983: 61–62). Такі падыход, калі якасць афарыстычнасці аб'ядноўвае, а не размяжоўвае афарызмы і іншыя малыя тэкставыя формы, тлумачыцца, на наш погляд, яе разуменнем як другаснай, не вызначальнай (г.зн. не ўнікальнай для афарызмаў) якасці, што пазбаўляе сэнсу само яе вылучэнне (як у метадалагічным, так і ў метамоўным плане). Аднак цалкам натуральна лічыць, што якасць афарыстычнасці з'яўляецца

вызначальнай толькі для афарызма (як якасць лексічнасці з’яўляецца вызначальнай для слоў, фразеалагічнасці – для фразеалагізмаў, парэміялагічнасці – для парэмій і г.д.). Менавіта зыходзячы з гэтага афарызм трэба вызначаць як спецыфічны прадукт маўленча-мысленчай дзейнасці і адрозніваць яго ад іншых яе феноменаў маўлення і мовы, літаратуры і фальклору (Іваноў/Ivanou, 1994; 2004b; Королькова/Korolkova, 2005; 2012; 2018; Иванов/Ivanov, 2006a; 2016).

Афарызмы з мовазнаўчага пункту погляду – гэта аднафразавыя, абагульненыя па змесце, дыскурсіўна самастойныя, пераважна звышслоўныя, ідыяматычныя адзінкі, якім могуць быць уласцівы тэкставасць (здольнасць ужывацца як асобныя тэксты), выразнасць формы, устойлівасць, узнаўляльнасць (Іваноў/Ivanou, 2018a; Иванов/Ivanov, 2020). У залежнасці ад прадуктыўнасці праяўлення факультатыўных прымет – звышслоўнасць, ідыяматычнасць, здольнасць ужывацца як асобныя тэксты, устойлівасць, узнаўляльнасць (Іваноў/Ivanou, 2019e; 2019f; 2019g; 2019h) афарыстычныя адзінкі дыферэнцуюцца на пэўныя разнавіднасці (Іванов/Ivanov, 2008; 2009a; 2019a; 2019b; Іваноў/Ivanou, 2008b) і па-рознаму суадносяцца з іншымі адзінкамі маўлення і мовы (Іваноў/Ivanou, 2003b; 2019c). Афарызмы з’яўляюцца самастойнай групай (тыпам) фразавых адзінак, якія маюць асобныя агульныя ўласцівасці з іншымі звышслоўнымі адзінкамі і фразавымі тэкстамі, але істотна адрозніваюцца ад іх паводле сукупнасці трох аблігаторных прымет – аднафразавасці, абагульненасці зместу, дыскурсіўнай самастойнасці (Іваноў/Ivanou, 2019a; 2019b; 2019d), якія разам складаюць уласна лінгвістычны кампанент паняцця афарыстычнасці.

Афарызмы і класіфікацыі малых тэкставых форм

Афарызмы суадносяцца рознымі даследчыкамі з разнастайнымі малымі тэкставымі формамі, сярод якіх можна вылучыць шэсць нераўнаважных па сваіх якасных і колькасных параметрах груп малых тэкстаў: 1) парэміі (прыказкі, прымаўкі, анекдоты і інш.); 2) літаратурныя выслоўі (а ў іх межах – сентэнцыі, максімы, грэгерыі, парадоксы і інш.); 3) мастацкія творы-мініяцюры (эпіграмы, байкі, эсэ і інш.); 4) аднафразавыя тэксты (крылатыя цытаты, лозунгі, заклікі, дэвізы і інш.); 5) класічныя разнавіднасці выслоўяў (гномы, апафегмы, хрыі і інш.); 6) нацыянальныя разнавіднасці малых тэкстаў (фрашкі, рубай, хоку і інш.). Афарызмы ў межах розных сістэматызацый або цалкам атаясамліваюцца з імі, або проціпастаўляюцца ім, або суадносяцца з імі паводле рода-відавых адносін на падставе неаднолькавых структурных, зместавых ці функцыянальных крытэрыяў. Пры гэтым на лінгвістычнае асэнсаванне афарызма як адной з малых тэкставых форм заўважны ўплыў аказваюць погляды літаратуразнаўцаў і фалькларыстаў.

У беларускай філалагічнай традыцыі афарызмы проціпастаўляюць такім адзінкам, як “прыказкі і прымаўкі” (Міхневіч/Mihnevich, 1994a), і вызначаюць як разнавіднасць жанру “выслоўе” разам з “сентэнцыяй”, “максімай”, “апафегмай” (Міхневіч/Mihnevich, 1994b), у англійскай – да твораў афарыстычнага жанру нярэдка далучаюць

і эпіграму, і байку, і нават эсэ (Федоренко, Сокольская/Fedorenko, Sokolskaia, 1990: 161), у нямецкай – проціпастаўляюць афарызм як асобны, параўнальна “малады” літаратурны жанр традыцыйнаму жанру выслоўяў (Федоренко, Сокольская/Fedorenko, Sokolskaia, 1990: 167–174), у рускай – вызначаюць градуальныя адносіны паміж афарызмам і малымі жанрамі літаратуры на падставе розных уласцівасцей, якія не дазваляюць адназначна адмежаваць афарызм ад іншых малых тэкставых форм (Королькова/Korolkova, 2005: 34–63), у польскай – разглядаюць афарызмы ў шэрагу самастойных малых жанраў літаратурных выслоўяў (сентэнцый, максім, “злотых думак” і інш.) (Balowski, 1999).

Асноўныя рысы адносін афарызма да малых тэкставых форм склаліся паводле іх літаратуразнаўчага разумення на матэрыяле класічных (грэчаскіх і лацінскіх) малых твораў. Паводле шырока вядомай класіфікацыі М.Л. Гаспарова (Гаспаров/Gasparov, 1987a; 1990: 559), усе афарызмы з пункту погляду невызначальнасці vs. вызначальнасці іх аўтарства размяжоўваюцца на **фальклорныя** (прыказкі і прымаўкі) і **літаратурныя**. Першыя адрозніваюцца прынцыповай немагчымасцю вызначэння іх аўтара як таго ці іншага канкрэтнага індывіда. Другім уласціва наяўнасць рэальнага або патэнцыяльнага (resp. меркаванага) аўтара, на падставе чаго ўсе “літаратурныя афарызмы” размяжоўваюцца на тры наступныя разнавіднасці. **Гномы**, або **сентэнцыі** (“безличные сентенции”, паводле Гаспаров/Gasparov, 1990d: 559), што не абавязкова суадносяцца з аўтарам, “занимают промежуточное положение между безымянной пословицей и индивидуализированным авторским афоризмом” (напрыклад, руск. *Никто не обнимет необъятного*, Гаспаров/Gasparov, 1987a). **Апафегмы** (або **апафтэгмы**), якія належаць або прыпісваюцца пэўнаму аўтару, “вложенные в уста конкретного лица” (Гаспаров/Gasparov, 1990d: 559), як правіла, з ліку вядомых гістарычных асоб на падставе наяўнасці тэксталагічных крыніц або паводле чутак (руск. *Мудрец Картезий сказал: “Никто не обнимет необъятного”*, Гаспаров/Gasparov, 1987a). **Хрыі** – выслоўі, “вложенные в уста конкретного лица при конкретных обстоятельствах” (Гаспаров/Gasparov, 1990d: 559), у форме апаবাদання-мініяцюры, якое складаецца з дасціпнага або павучальнага выказвання знакамітага чалавека ў кантэксце біяграфічнага або анекдатычнага паведамлення пра падзею, што прымусіла яго выказацца (руск. *Мудрец Картезий, спрошенный прохожим, сколько звезд на небе, с пылом отвечивал: “Мерзавец! Никто не обнимет необъятного!”*, Гаспаров/Gasparov, 1987a).

Паводле вядомай класіфікацыі М.Н. Эпштэйна (Эпштейн/Epshtein, 1987: 43), унутры афарыстыкі як жанра слоўнай творчасці вылучаюцца чатыры разнавіднасці адзінак. **Сентэнцыі** – выслоўі дэкларацыйнага зместу, якія адпавядаюць “тэарэтычнаму” выніку абагульнення рэчаіснасці, напр.: (тут і далей прыклады М.Н. Эпштэйна) руск. *Статую красит вид, а человека – деяния его (Пифагор)*. **Максімы** – выслоўі дырэктыўнага зместу, абагульненне рэчаіснасці ў іх “эмпірычнае”, звычайна ў выглядзе павучання: руск. *Чего не следует делать, того не делай даже в мыслях (Эпиктет)*. **Гномы** – абагульненні рэчаіснасці ў выглядзе павучальных па змесце выслоўяў, як правіла, вершаваных і ананімных, аднак іншы раз выказаных ад імя свайго аўтара: руск. *Вот Фокида слова: что за польза от*

знатного рода Тем, у кого ни в словах обаяния нет, ни в совете? (Фокилид). **Хрыі** – выслоўі, у якіх абагульненне рэчаіснасці нельга аддзяліць ад той жыццёвай сітуацыі, якая яго “справакавала”: руск. *Часто он [Сократ] говаривал, глядя на множество рыночных товаров: “Сколько же есть вещей, без которых можно жить!”* (Диоген Лаэртский. *О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов*).

На наш погляд, немагчыма пагадзіцца з вылучэннем М.Л. Гаспаравым і М.Н. Эпштэйнам такой разнавіднасці літаратурнага афарызма, як “**хрыя**”, што ў шэрагу малых тэкставых форм павінна вызначацца як больш шырокая форма, чым афарызм (Іванов/Ivanov, 2004). Так, паводле зместавай структуры хрыю трэба разглядаць як нарацыйны тэкст, дзе апавядаецца пра якую-небудзь знамянальную падзею з жыцця вядомага мудраца або героя, які выказвае сваю ацэнку таго, што адбываецца, у форме рэплікі-выслоўя. Як паказала даследаванне, большасць рэплік мудраца або героя ў структуры хрыі не з’яўляюцца афарызмамі. Так, у зборніку “Изречения царей и полководцев” Плутарха (Плутарх/Plutarh, 1990) з 392 тэкстаў, што можна вызначыць як “хрыі”, афарыстычныя рэплікі-выслоўі сустракаюцца толькі ў 73 (г.зн. менш за 19,0% ад іх агульнай колькасці).

Устаноўлена, што даволі часта рэпліка-выслоўе галоўнай дзеючай асобы змяшчаецца ў тэксце хрыі ў кантэкста залежнай пазіцыі – падаецца як ускосная мова або ў трансфармаванай форме (афарызмы-наватворы здольны ўжывацца ў маўленні ў мадыфікаванай форме, гл. Иванов/Ivanov, 2003; Іваноў/Ivanou, 2006; Іваноў/Ivanou, 2008а), напр.: руск. *Другой раз его снова спросили об укреплении города, и Ликург ответил, что нельзя считать город неукреплённым, если его оборона зиждется на мужах, а не на кирпичах* (Плутарх, “Изречения спартанцев”, 53, 28) ⇐ *Нельзя считать город неукреплённым, если его оборона зиждется на мужах, а не на кирпичах*. Гэту рэпліку ў выпадку яе афарыстычнасці можна кваліфікаваць, паводле Н.Т. Федарэнкі і Л.І. Сакольскай, як “уводны афарызм”, што змяшчаецца ў мастацкім тэксце (Федоренко, Сокольская/Fedorenko, Sokolskaia, 1990: 86), напр.: руск. *Страдавшему от того, что умирает на чужбине, он [Анаксагор – Я.І.] сказал ему: “Спуск в Аид отовсюду одинаков”* (Диоген Лаэртский, “О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов”, II, 11) ⇐ *Спуск в Аид отовсюду одинаков*. Паказальным прыкладам “уводнага” характару афарызма ў структуры хрыі з’яўляюцца згаданыя вышэй ілюстрацыі М.Л. Гаспаравы да вылучаных ім тыпаў афарызмаў, адносіны паміж якімі нельга разглядаць як адвольную залежнасць, паколькі яны будуцца па прынцыпе іерархіі (руск. *Никто не обнимет необъятного* як “гнома” або “сентэнцыя” ⇒ *Мудрец Картезий, спрошенный прохожим, сколько звёзд на небе, с пылом отвечивал: “Мерзавец! Никто не обнимет необъятного!”* як “хрыя”), г.зн. “гномы” або “сентэнцыі” могуць уваходзіць (або “ўводзіцца”) у “хрыю” і, адпаведна, з яе “вылучацца”. Такім чынам, хрыю, безумоўна, нельга лічыць афарызмам, яе трэба адносіць да больш шырокіх тэкстаў, блізкіх да такіх жанравых разнавіднасцей малых форм слоўнай творчасці, як байка ў літаратуры і анекдот у фальклору (Іванов/Ivanov, 2004).

Тое ж самае можна казаць і ў дачыненні да вылучэння М.Л. Гаспаравым такой разнавіднасці афарызма, як “**апафегма**”, якая ў сапраўднасці з’яўляецца

спалучэннем афарыстычнай фразы з паведамленнем пра крыніцу (суб’екта – аўтара канстатацыі або ацэнкі паведамлення) і/або пра характар тых ведаў, на падставе якіх фармулюецца афарызм (Іванов/Ivanov, 2009). Пры гэтым згаданыя вышэй адносіны іерархіі дзейнічаюць таксама паміж “гномамі” або “сентэнцыямі”, з аднаго боку, і “апафегмамі”, з другога (*Никто не обнимет необъятного* як “гнома” або “сентэнцыя” ⇒ *Мудрец Картезий сказал: “Никто не обнимет необъятного”* як “апафегма”).

Даследаванне паказала, што апафегмы (у сэнсе М.Л. Гаспарава) правільна адносіць да такой больш шырокай, чым афарызм, малой тэкставай формы, як “**велярызмы**” (англ. *wellerism*²) – кампазіцыйныя формулы тыпу “Нешта казаў нехта, калі ён рабіў нешта” (Быкова/Вукова, 1984), у структуру якіх часта ўваходзяць устойлівыя фразы (у тым ліку афарызмы). Напр.: “*Усялякая справа патрабуе іскры божай*”, – сказаў *Герастрат, падпальваючы храм Артэміды (М. Коўзкі, “Доля праўды”)*. Тое самае і ў іншых мовах: руск. “*Много визгу и мало шерсти*”, – сказаў *чёрт, когда стриг свинью; “Хочешь жить, умей вертеться*”, – *приговаривал Бог, создавая Землю*. Трохчастковая структура велярызма не з’яўляецца абавязковай, ён можа мець і форму “Нешта казаў нехта” (Taylor, 1962: 214–215). Напр.: “*На ўсё талант трэба, – сакатала курыца, – салавей не пяе ў клетцы не таму, што не пяецца, а таму што не кудахтаецца*” (М. Коўзкі, “Доля праўды”). Тое самае і ў іншых мовах: руск. *Ной: “Спасайся, кто может”; “Хуже не будет*”, – сказаў *оптимист* і да т.п. Аднак, заўважае А. Дандзіс, “третья часть велеризма обычно присутствует, так как именно она «представляет» первую часть – цитату или поговорку – в новом, и часто юмористическом, свете” (Дандис/Dundes, 1978: 16), хоць роўна можа змяшчацца і ў другой частцы велярызма (параўн. згаданыя вышэй выказванні “Бога”, “Ноя” і “аптыміста”).

Паказальна ў гэтай сувязі, што суадносіны афарызмаў і апафегмаў, хрыі, велярызмаў тоесныя суадносінам афарызмаў і такіх звышфразавых малых жанравых форм, як **анекдоты, байкі, прыгчы**, мастацкія творы-**мініяцюры** (лірычныя, камічныя і інш.). Афарызмы ўжываюцца ў такіх тэкстах (як і ў любых малых творах – вершах, апавяданнях і г.д.), таму не могуць з імі атаясамлівацца, нават калі з’яўляюцца іх галоўнымі зместавымі і/або структурнымі кампанентамі. Напр.: “*Пісаць для вечнасці*” – *гэта не з думкай пра вечнасць твайго слова, а з належнай настройкай на тое, што па-сапраўднаму жывое і застаецца жыццём (Я. Брыль. З людзьмі і сам-насам)* і да т.п.

Трэба адзначыць, што ўжыванне афарызма ў літаратурных ці ў фальклорных тэкстах не пазбаўляе яго дыскурсіўнай аўтаномнасці (Іванов, Тесленко/Ivanov, Teslenko, 2013; 2021), хоць афарызм часта ўжываецца ў тэксце ў трансфармаванай форме (Іванов/Ivanov, 2006b; Ломакіна/Lomakina, 2018). Дарэчы, такая традыцыя бярэ свой пачатак яшчэ з антычнасці, а ў еўрапейскай літаратуры пашырылася

² Тэрмін *wellerism* утвораны ад прозвішча аднаго з герояў рамана Ч. Дыкенса “The Posthumous Papers of the Pickwick Club” (1837) – слугі Сэма Уэллера (Sam Weller), мова якога была насычана выслоўямі такога кшталту.

з часоў У. Шэкспіра, у паэтычных творах якога вельмі шмат афарызмаў сустракаецца ў мадыфікаваным выглядзе, напр.: *This thought is as a death which cannot choose but weep to have that which it fears to lose.* (Sonnet 64) – *Death cannot choose* (the aphorism); *...despite thy wrong, my love shall in my verse ever live young.* (Sonnet 19) – *Love shall in verse ever live young* (the aphorism); *Your name from hence immortal life shall have, though I...* (Sonnet 81) – *Name immortal life shall have* (the aphorism); *Not marble, nor the gilded monuments shall outlive this powerful rhyme; but you shall shine...* (Sonnet 55) – *Not marble, nor the gilded monuments shall outlive powerful rhyme* (the aphorism); *To me, fair friend, you never can be old...* (Sonnet 104) – *A fair friend can never be old* (the aphorism); *...sunset fadeth in the west, which by and by black night doth take away, death's second self, that seals up all in rest.* (Sonnet 73) – *Death seals up all in rest* (the aphorism); *My spirit is thine, the better part of me...* (Sonnet 74) – *Spirit is the better part* (the aphorism); *Poor soul, the centre of my sinful earth...* (Sonnet 146) – *Soul is the centre of sinful earth* (the aphorism); *...you pace forth; your praise shall still find room even in the eyes of all posterity that wear this world...* (Sonnet 55) – *Praise shall still find room in the eyes of posterity* (the aphorism) і г.д. (Глуханько/Gluhanko, 2017a; 2017b; 2019). Афарызмы, што ўжываюцца ў тэкстах літаратурных твораў (нават самых мінімальных памераў), як правіла, не цяжка вылучыць у асобныя тэксты, што звычайна і выкарыстоўваецца пры ўкладанні афарыстычных слоўнікаў (Словарь афоризмов/Słownik aforyzmów, 2005).

Афарызмы і літаратурныя выслоўі

Устаноўлена, што афарызмы здольны ўжывацца ў не толькі заўважна большых па лінейных памерах малых тэкстах, але і ў такіх невялікіх па аб'ёме малых тэкставых формах, як **літаратурныя выслоўі**, якія часта беспадстаўна атаясамліваюцца з афарызмамі. На самой справе, магчымасць ужывання аднаго тэксту ў іншым тэксце з'яўляецца падставай для іх размежавання як тэкставых утварэнняў рознага тыпу. Ёсць і яшчэ адзін аргумент на карысць размежавання літаратурных выслоўяў і афарызмаў як розных тыпаў тэкстаў – гэта прымета, адпаведна, адсутнасці/ наяўнасці ўніверсальнай абагульненасці зместу. Менавіта гэта прымета ўплывае на магчымасць выкарыстання афарызмаў як кампанента літаратурных выслоўяў і немагчымасць ужывання літаратурных выслоўяў як структурнай часткі афарызмаў. Напр.: *І зямля – у жыцця, і ў жыцця – людзі. Дык адкуль адхіленне ўзялося, нібы сваё свайго не пазнала і разышлося бязрадасна?* (А. Разанаў. Паэма сланечніка) [81, с. 92]. Тое самае і ў іншых мовах: польск. *Nie zabijaj – rzekl – gdy masz się kim wyręczyć – dodał* (S.E. Lec); англ. *Hang sorrow! Care will kill a cat, And therefore let's be merry* (G. Wither, verses for Christmas) і г.д. Літаратурныя выслоўі, якім не ўласцівы абагульнены змест, не могуць лічыцца афарызмамі ў лінгвістычным сэнсе (Іваноў/Ivanou, 2011: 99), хоць яны і часта ўключаюцца ў зборнікі афарызмаў як літаратурных выслоўяў, напр.: *Была вясна, было імкненне, І сэрца ведала тамленне* (Я. Колас, “Новая зямля”) (Гаўрош, Нямковіч/Gaurosh, Niamkovich, 2012: 112).

Тое самае і ў іншых мовах: руск. *Нельзя ли для прогулок Подальше выбрать закоулков* (А.С. Грибоедов); польск. *Jestem człowiekiem i nic, co ludzkie, nie jest mi obce* (Terencjusz); англ. *Hell is empty and all the devils are here* (W. Shakespeare) і г.д. Адносіны паміж літаратурнымі выслоўямі і афарызмамі можна вызначыць як рода-відавья, г.зн. усе літаратурныя афарызмы адносяцца да жанру літаратурных выслоўяў, але не ўсе літаратурныя выслоўі з’яўляюцца афарызмамі.

Можна сцвярджаць, што існуючыя погляды на суадносіны афарызма і іншых малых тэкставых форм засноўваюцца пераважна на традыцыі, чым на аб’ектыўных крытэрыях, якія вылучаюцца даследчыкамі, але не заўсёды імі ж самімі выкарыстоўваюцца. У залежнасці ад таго, якая менавіта традыцыя бярэцца за аснову вызначэння месца афарызма ў шэрагу малых жанраў літаратуры ці фальклору, выбудоўваюцца яго ўзаемаадносіны з імі. Інакш цяжка вытлумачыць метадалагічныя і метамоўныя разыходжанні ў класіфікацыі афарызмаў у межах адной галіны ведаў з выкарыстаннем адных і тых жа тэрмінаў (у дадзеным выпадку, у М.Л. Гаспарова і М.Н. Эпштэйна). Так, у М.Н. Эпштэйна адсутнічае такая разнавіднасць фальклорных афарызмаў, як “прыказкі”. А ў М.Л. Гаспарова не знайшлося месца для такой разнавіднасці літаратурных афарызмаў, як “максіма” (згадваецца толькі тэрмін у дачыненні да “афоризмов морального содержания”, якія “называются также максима”, гл. Гаспаров/Gasparov 1987a), хоць той жа М.Л. Гаспараў у асобным артыкуле, кваліфікуе максіму менавіта як “від афарызма” (Гаспаров/Gasparov, 1987c). Але “апафегмы” і “прыказкі”, што апісваюцца М.Л. Гаспаравым як віды афарызма, у прысвечаных ім артыкулах як “афарызмы” ўжо не кваліфікуюцца (?). Трэба адзначыць, што прыметы тых ці іншых разнавіднасцей афарызма вылучаюцца аднос, таму не з’яўляюцца аб’ектыўнымі (г.зн. сапраўды дыферэнцыяльнымі). Так, “максіма” вызначаецца М.Л. Гаспаравым адначасова і як “афоризм морального содержания”, і як “моралистическая по содержанию разновидность сентенции”, што непазбежна вядзе да нейтралізацыі ўстаноўленых самім даследчыкам рода-відавья адносін паміж “афарызмам” і “сентэнцыяй”, хоць апошняя кваліфікуецца М.Л. Гаспаравым менавіта як “вид афоризма” (Гаспаров/Gasparov, 1987d). Сімптаматычна, што пры дыферэнцыяцыі “антычных” афарызмаў М.Л. Гаспараў зусім не ўжывае тэрмін “афарызм”, а гному, апафегму і хрыю кваліфікуе як разнавіднасці “сентэнцыі” (?) (Гаспаров/Gasparov, 1990: 559). Прыкладам супярэчлівага вызначэння ў якасці разнавіднасці афарызма з’яўляецца кваліфікацыя “сентэнцыі” М.Л. Гаспаравым, які вызначае яе і як “афоризмы без имени автора” (Гаспаров/Gasparov, 1987a), і як нешта “промежуточное между безымянной фольклорной поговоркой и индивидуализированным авторским афоризмом”, пры гэтым сентэнцыя “при усилении философского содержания сближается с гномой, дидактического – с максимой, а будучи вписана в конкретную ситуацию, становится апоф(т)егмой или хрией” (Гаспаров/Gasparov, 1987d), параўн. з вызначэннямі даследчыкам “гномы” (Гаспаров/Gasparov, 1987b), “максімы” (Гаспаров/Gasparov, 1987c), “хрыі” (Гаспаров/Gasparov, 1987e), дзе пра ўсё гэта не паведамляецца. У такім выпадку “сентэнцыя” адначасова (?) то выступае ў якасці разнавіднасці “літаратурнага афарызма”, то замяшчае яго (пры пэўных

умовах, “будучи вписана в конкретную ситуацию, становится апоф(т)егмой или хрией”), то проціпастаўляецца сама сабе ў адносінах да іншых разнавіднасцей літаратурных афарызмаў (цалкам атаясамліваецца з “гномай” або пры пэўных умовах “сбліжаецца” з ёй), то вызначаецца як “афоризм без имени автора”, то кваліфікуецца як нешта сярэдняе “между безымянной фольклорной пословицей и индивидуализированным авторским афоризмом”). Цяжка адназначна зразумець, як у такіх выпадках суадносяцца паміж сабой афарызм і блізкія яму малыя формы (сентэнцыя, максіма, гнома, апафегма, хрыя).

Даследаванне паказала, што паміж афарызмам і такімі асобнымі відамі літаратурных выслоўяў, як **сентэнцыя**, **максіма**, а таксама **грэгерыя** (выслоўе, пазбаўленае глыбокага зместу, паводле яго стваральніка як жанру, іспанскага пісьменніка Р. Гомеса дэ ла Серна, гл. Gomez de la Serna, 1955) маюць месца адносіны або рода-відавья ў выпадку наяўнасці ў іх абагульненага зместу (некаторыя сентэнцыі, максімы, грэгерыі яго маюць і таму з’яўляюцца афарызмамі, гл. Іваноў/Ivanou, 2004a), або метамоўнага характару, калі такі змест у іх адсутнічае (тыя сентэнцыі, максімы, грэгерыі, у якіх няма абагульненага зместу, спрэчна называць афарызмамі). У сувязі з апошнім, трэба адзначыць, што тэрміны *сентэнцыя*, *максіма*, *грэгерыя*, а таксама *парадокс*, *труізм* і інш. могуць выкарыстоўвацца для абазначэння семантычных разнавіднасцей афарызмаў (Іваноў/Ivanou, 2002a; 2002b; 2007; Іванов/Ivanov, 2014).

Даследаванне паказала, што паняцце літаратурнага афарызма не павінна атаясамлівацца з уяўленнем аб нейкім асобным тыпе малых тэкставых форм – аднафразавых тэкстаў, мастацкіх твораў малых жанраў, маўленчых клішэ (г.зн. проціпастаўляцца паняццям “**літаратурнае выслоўе**”, “**крылатае слова**” і г.д.). Усе аднафразавыя тэксты, літаратурныя творы малых жанраў, маўленчыя клішэ падзяляюцца на афарыстычныя (пры ўмове наяўнасці адпаведных прымет) і неафарыстычныя (паводле адсутнасці адпаведных прымет) (Іваноў/Ivanou, 2011: 100). У адносінах да абагульненых па змесце літаратурных выслоўяў, крылатых слоў і г.д. паняцце афарызма (і афарыстычнасці) мэтазгодна вызначаць не родавым (як звычайна лічыцца), а **катэгарыяльным**. У гэтым сэнсе афарызм можа быць і літаратурным выслоўем (у межах пэўнага тэксту або як асобны твор), і крылатым словам (літаратурнай цытатай), але не ўсе яны з’яўляюцца афарыстычнымі. У адносінах да ўсіх разам літаратурных выслоўяў, крылатых слоў і г.д. паняцце афарызма (і афарыстычнасці) з’яўляецца **класіфікацыйным** паводле дыферэнцыяцыі іх усіх на “афарызмы” і на “не афарызмы” (Іваноў/Ivanou, 2018b).

Такое разуменне літаратурнага афарызма дазваляе не толькі кваліфікаваць яго як асобны тып адзінак на падставе якасці афарыстычнасці, але і проціпаставіць усім іншым (неафарыстычным) літаратурным выслоўям. У сваю чаргу, у адносінах да крылатых слоў (Іваноў/Ivanou, 2005) афарыстычныя выказванні можна лічыць адной з іх моўных мадэляў (Іваноў/Ivanou, 2017b), што пацвярджаецца развіццём такой малой тэкставай формы, як “антыцытаты” па ўзоры “антыпрыказак” (Іванова, Іваноў/Ivanova, Ivanou, 2010; Іванова, Іваноў, Шпакоўская/Ivanova, Ivanou,

Shrakouskaja, 2010), што ў сваёй большасці з'яўляюцца афарыстычнымі. Крылатыя словы ў сучасным дыскурсе ўсё больш і больш набываюць аўтаномны характар ва ўжыванні, у прыватнасці, шырока выкарыстоўваюцца ў якасці інтэртэкставых і метатэкставых элементаў (Теплякова/Терлякова, 2012; Цеплякова/Серлякова, 2018; Ломакіна/Lomakina, 2019; Ломакіна, Мокиенко/Lomakina, Mokienko, 2019).

Афарызмы і аднафразавыя тэксты

Асобна неабходна разгледзіць суадносіны афарызмаў з такой стракатай групай малых тэкстаў, як **аднафразавыя тэксты**, што складаюцца з адной фразы (з аднаго простага ці складанага сказа), але маюць разнастайны змест, шматлікія жанравыя формы і ўжываюцца ў самых розных сферах камунікацыі. Такія тэксты з'яўляюцца спецыфічнай разнавіднасцю як малых тэкстаў, так і тэкстаў увогуле, паколькі маюць мінімальную форму, гэта мінімальныя тэксты, у якіх адсутнічае мяжа паміж асобным сказам і цэлым тэкстам. Паходжанне аднафразавых тэкстаў сягае ў сівую даўніну, гэта і выслоўі старажытных мудрацоў, і манументальныя надпісы, і даўнія эпіграмы (рытуальныя і іншыя надпісы на прадметах), і эпітафіі, і парэміі (прыказкі, гаспадарчыя выслоўі, устойлівыя юрыдычныя формулы, народныя прыкметы, павер'і і інш.). Шмат якія разнавіднасці тэкстаў маюць толькі аднафразавую структуру, што дазваляе вылучыць іх у самастойны аб'ект лінгвістыкі.

У працы Э.М. Берагоўскай «Стилистика однофразового текста» (2015) афарызм разглядаецца як адзін з ядзерных відаў аднафразавых тэкстаў (разам з прыказкай, лозунгам, дэвізам, максімай і інш., што звычайна таксама адносяцца да афарыстычных фраз). Паняцці “афарызм” і “афарыстычнасць” даследчыца спецыяльна не вызначае (не спасылаецца і на існуючыя дэфініцыі), але прыпісвае аднафразавому тэксту якасці, уласцівыя афарызму: «монофрастичность» («первый и главный признак», што «отличает однофразовый текст от всякого другого»), «преобладание автосемантии», «тенденция к клишированию», «способность к разнообразным трансформациям» (Береговская/Beregovskaia, 2015: 309–311). У гэтай сувязі паўстае праблема суадносін паняццяў афарыстычнасці і манафрастычнасці, вырашэнне якой з'яўляецца важным як для таксанаміі малых тэкставых форм, так і для лінгвістычнай тэорыі афарызма (Иванов/Ivanov, 2017).

На наш погляд, афарызм нельга кваліфікаваць у тэрмінах лінгвістыкі як «кананічны тэкст», што традыцыйна ўспрымаецца як спецыфічны ў адносінах да іншых тэкстаў (на суперак Береговская/Beregovskaia, 2015: 22). Афарызм як лінгвістычны аб'ект паводле сваіх якасцей з'яўляецца складаным (можа ўтвараць з іншымі аб'ектамі больш за адно мноства), аднак валодае ўласнымі прыметамі (якія разумеюцца лінгвістамі па-рознаму, але і вызначаюцца), асноўнай з якіх з'яўляецца прымета афарыстычнасці (якая таксама разумеецца па-рознаму, але заўсёды вылучаецца). Калі звярнуцца да традыцыйнага (шырокага) разумення афарыстычнасці як сцісласці, лаканічнасці і г.д. (што характарызуе форму афарызма),

то ў такім разе паняцці афарыстычнасці і манафрастычнасці цалкам супадаюць, паколькі ў самым шырокім сэнсе афарызм вызначаецца як кароткая, лаканічная фраза з сінтаксічнай пабудовай сказа (г.зн. аб'ёмы паняццяў афарызма і аднафразавага тэксту аказваюцца тоеснымі). Такая тоеснасць (калі кожны афарызм з'яўляецца аднафразавым тэкстам, а кожны аднафразавы тэкст – гэта афарызм), зразумела, парадаксальная, паколькі на самой справе паняцці аднафразавага тэксту і афарызма знаходзяцца паміж сабой у адносінах гіпераніміі (кожны афарызм з'яўляецца аднафразавым тэкстам, але не кожны аднафразавы тэкст – гэта афарызм). Вызначаны парадокс адразу нейтралізуецца, калі звярнуцца да семантычнага складніка якасці афарыстычнасці – абагульненасці зместу. У такім разе паняцці афарыстычнасці і манафрастычнасці (як і паняцці афарызма і аднафразавага тэксту) утвараюць несупярэчлівую гіперанімічную пару, што адпавядае рэчаіснасці (кожны афарызм – гэта аднафразавы тэкст, але толькі той аднафразавы тэкст з'яўляецца афарызмам, які мае абагульнены змест).

На гэтай падставе нельга кваліфікаваць афарызм як від аднафразавага тэксту (на суперак *Береговская/Береговская*, 2015: 23–24), паколькі якасць афарыстычнасці ў семантычным плане (абагульненасць зместу) можа быць уласціва таксама многім з 70 вядомых разнавіднасцей аднафразавага тэксту. Так, афарызмамі, могуць быць і **прыказка**, і **календарная прыкмета**, і **манаверш**, і **лірычная мініяцюра**, і **эпіграма**, і **эпітафія**, і **лозунг**, і **дэвіз**, і **рэкламны слоган**, і **плакатны тэкст**, і **подпіс** пад малюнкам ці фотаздымкам, і **альбомны запіс**, і **аўтограф на кнізе**, і **графіці**, і **тост**, і **хадзячы жарт**, і **эпіграма**, і **эпітафія**, і **пародыя**, і **футбольная крычалка**, і **крык вулічнага гандляра**, і **прыпіс** да чужога тэксту, і **надпіс** на помніку, на значку, на майцы, на гадзінніку, на спартовым кубку і г.д., але толькі ў выпадку, калі яны маюць абагульнены змест (семантычны складнік якасці афарыстычнасці).

Афарызмы і прыказкі

У выніку даследавання ўстаноўлена, што фальклорныя афарызмы якасна і колькасна не супадаюць з усімі парэміямі як фразавымі тэкстамі малых жанраў фальклору. З фразавых разнавіднасцей парэміі толькі прыказкі характарызуюцца абагульненым зместам, таму фальклорныя афарызмы звычайна атаясамліваюцца з прыказкамі. Аднак каля 15% адзінак, што звычайна далучаюць да прыказак, не маюць абагульненага зместу (паведамляюць пра пэўныя сітуацыі ў дачыненні да пэўных асоб ці абставін). Такія адзінкі трапляюць у сучасныя слоўнікі прыказак паводле традыцыі з даведнікаў XIX ст., калі размежаванне прыказак (народных афарызмаў) і прымавак (фразеалагізмаў) яшчэ было ўмоўным, але апісваюцца (семантызуюцца і ілюструюцца) як сапраўдныя фразеалагізмы, напр.: “*Ад бяды ўцёк, а ў гора трапіў*”. Пра таго, хто з адной бяды трапіў у яшчэ большую. *Каб не выгналі яго, ён павінен сам штодня выганяць людзей на панскія палеткі, стаяць над ім груганом... Вось так, Яўхім, Міхайлаў сын, ад бяды ўцёк, а ў гора трапіў*” (*У. Ліпскі. Невядомы*)”

(Лепешаў, Якалцэвіч/Lepeshau, Iakaltsevich, 2011: 52) і да т.п. Адзінкі такога кшталту мэтазгодна кваліфікаваць як фразеалагічныя – **устойлівыя фразы** (паводле сучаснай агульнапрынятай тэрміналогіі), або **фразеалагізмы са структурай сказа** (Баранов, Добровольский/Baranov, Dobrovolskii, 2008: 69] ці **маўленчыя формулы** (Баранов, Добровольский/Baranov, Dobrovolskii, 2008: 78–81), напр.: *Пашкадаваў воўк кабылу, пакінуў хвост ды грыву* (кто каму); *Развязаўся мех не на смех* (у каго). Тое самае і ў іншых мовах: руск. *Вместе тесно, а врозь скучно* (кому); польск. *Handluje jak diabeł o dusze* (кто); *Rozumi aż nadto, ale statku brakuje* (u kogo); англ. *Care killed a cat* (“Догляд <чый> забіў котку”); *Do as I say, not as I do* (“Рабі, як я кажу, а не як я раблю”) і да т.п. Трэба адзначыць, што размежаванне прыказак і фразеалагізмаў з’яўляецца актуальнай праблемай нарматыўнай парэміяграфіі і фразеаграфіі беларускай мовы і іншых моў (Іваноў/Ivanou, 2017: 134–138).

Прыказкі, паводле меркавання Э.Б. Тайлара, захаваліся да нашых дзён дзякуючы таму, што яны “не пазбаўленыя значэння самі па сабе, таму што іх дасціпнасць часта такая ж свежая і мудрасць іх не менш актуальная, як і ў старадаўнасці” (Тайлор/Tylor, 1989: 76–77), што пацвярджаецца, у прыватнасці, шырокай актуалізацыйнай прыказак у сучасным соцыуме з дапамогай “антыпрыказак”, якія не толькі парадзіруюць традыцыйны прыказкавы змест, але і спрыяюць захаванню прыказак у свядомасці носьбітаў мовы (Mieder, Litovkina, 1999; Вальтер, Мокиенко/Valter, Mokienko, 2005; Іваноў, Канавалава/Ivanou, Kanavalava, 2010; Іваноў/Ivanou, 2020). Гэта дазваляе сцвярджаць, што прыказкі на ўсім працягу свайго гістарычнага развіцця засталіся нязменнымі як тып выказванняў і як клас моўных адзінак па сваіх асноўных структурных і семантычных якасцях (Ivanov, Petrushevskaja, 2015), змяніліся толькі роля і функцыі прыказак у камунікацыі, а таксама іх прадметна-тэматычны змест (Іваноў/Ivanou, 2003a: 21–36; 2004; Бредис, Димогло, Ломакина/Bredis, Dimoglo, Lomakina, 2020).

Сярод аднафразавых тэкстаў, якія набылі ўстойлівасць і ўзнаўляльнасць у маўленні (якасць моўных клішэ), прыказкі з’яўляюцца найбольш гамагеннай групай адзінак, у межах якой можна вылучыць пэўную колькасць такіх, якія не змяняюцца на працягу многіх стагоддзяў – “асноўны прыказкавы фонд” (Ivanov, 2002; Иванов/Ivanov, 2015). Прыказкі разам з крылатымі афарызмамі ўтвараюць асобную частку моўнай карціны свету і адлюстроўваюць нацыянальную культуру зместам і фонавай семантыкай (Іванова, Іваноў/Ivanova, Ivanou, 1997; Іваноў/Ivanou, 2000). Вывучэнне прыказак у сучасным мовазнаўстве аформілася ў асобнае адгалінаванне (Парэміялогія в дискурсе/Paremiologia v diskurse, 2015; Парэміялогія без границ/Paremiologia bez granic, 2020).

Афарызмы і нацыянальныя разнавіднасці твораў малых жанраў

Асобныя нацыянальныя разнавіднасці літаратурных твораў малых жанраў (**гномы, рубай, фрашкі, танкі** і г.д.) часта маюць, як і прыказкі, абагульнены змест. Аднак іх нельга вылучыць у агульную гамагенную групу афарызмаў з прычыны абмежаванасці пэўнымі зместавымі і/або структурнымі ўласцівасцямі (гномы

пераважна філасофскага зместу ў форме верша-двухрадкавіка, рубаі заўсёды вершы-чатырохрадкавікі са складанай рытмікай, фразкі пераважна вершы двух- ці чатырохрадкавікі жартоўнага ці пікантнага зместу і г.д.). Напр.: *Усё знікае І следу нат не кіне, Як шэры попел Ад чорнага агнішча, Развеяны вятрыскам* (М. Багдановіч, танка з цыкла “Японскія песні”). Тое самае і ў іншых мовах: руск. (у перакладзе з грэч.) *Старость желанна, пока её нет, а придёт, порицают. Каждому лучше всего, что не настало ещё* (Менекрат, эпіграма “Старость”) (Греческая эпіграма/Greek epigram, 1993: 296); (у перакладзе з перс.-тадж.) *Благородство и подвиг, отвага и страх – Всё с рожденья заложено в наших телах. Мы до смерти не станем ни лучше, ни хуже – Мы такие, какими нас создал аллах! (О. Хайям, “Рубаи”)*; польск. *Wdowę żonę pojmujesz, jakoby też stary Żupan lubo schodzone kupił szarawary. Choćby nie wiem jak siłę wdowy chwalby miały, Przecię z poczętej becзки trunek jest zwietrzały* (fraszkа “Wdowożeniowi”) (Kochowski, 1926: 113, nr 32) і г.д. Нярэдка ў складзе асобных нацыянальных разнавіднасцей літаратурных твораў малых жанраў, якія паводле сваёй структуры маюць звышфразавыя памеры, афарызмы ўжываюцца такім жа чынам, як і ў іншых тэкстах.

Заклучэнне

Аблігаторнымі прыметамі афарызма з’яўляюцца аднафразавасць, абагульненасць зместу, дыскурсіўная самастойнасць. На іх падставе афарызмы проціпастаўляюцца ўсім іншым звышслоўным утварэнням як асобны тып фразавых адзінак. Усе фразавыя (аднафразавыя) тэксты, маўленчыя ці моўныя клішэ, творы малых жанраў літаратуры ці фальклору могуць быць або афарыстычнымі (мець абагульнены змест і дыскурсіўную самастойнасць), або неафарыстычнымі (не мець названых прымет). У адносінах да афарыстычных літаратурных выслоўяў, крылатых слоў, парэмій і г. д. паняцце афарызма разглядаецца як катэгарыяльнае, што дазваляе не толькі аб’яднаць іх у асобны тып фразавых адзінак (афарыстычных) на падставе адной уласцівасці (якасці афарыстычнасці), але і супрацьпаставіць іх на гэтай падставе ўсім астатнім (неафарыстычным) адзінкам. У адносінах да ўсіх разам літаратурных выслоўяў, крылатых слоў, парэмій і г. д. паняцце афарызма мэтазгодна разумець як класіфікацыйнае паводле дыферэнцыяцыі іх усіх на “афарызмы” і на “не афарызмы”. Адзінкі толькі адной разнавіднасці парэмій амаль усе маюць абагульнены змест – прыказкі, каля 85% якіх з’яўляюцца афарызмамі.

Літаратура

- Баранов А.Н., Добровольский Д.О. (2008), *Аспекты теории фразеологии*. Москва.
- Береговская Э.М. (2015), *Стилистика однофразового текста (на материале русского, французского, английского и немецкого языков)*. Москва.
- Бредис М.А., Димогло М.С., Ломакина О.В. (2020), *Паремии в современной лингвистике: подходы к изучению, текстообразующий и лингвокультурологический потенциал*,

“Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика”, 11, 2, с. 265–284.

Быкова А.А. (1984), *Семиотическая структура велеризмов*, “Паремнологические исследования”, Москва, с. 274–293.

Вальтер Х., Мокиенко В.М. (2005), *Антипословицы русского народа*, Санкт-Петербург.

Гаспаров М.Л. (1987а), *Афоризм*, “Литературный энциклопедический словарь”, Москва, с. 43.

Гаспаров М.Л. (1987б), *Гнома*, “Литературный энциклопедический словарь”, Москва, с. 78.

Гаспаров М.Л. (1987с), *Максима*, “Литературный энциклопедический словарь”, Москва, с. 206.

Гаспаров М.Л. (1987d), *Сентенция*, “Литературный энциклопедический словарь”, Москва, с. 375.

Гаспаров М.Л. (1987е), *Хрия*, “Литературный энциклопедический словарь”, Москва, с. 487.

Гаспаров М.Л. (1990), *Примечания*, “Плутарх. Застольные беседы”, Ленинград, с. 558–566.

Гаўрош Н.В., Нямковіч Н.М. (2012), *Афарыстычныя выслоўі беларускіх пісьменнікаў*, Мінск.

Глуханько Л.В. (2017а), *Афористические единицы в сонетах Уильяма Шекспира*, “Филологічні студії”, 16, с. 311–317.

Глуханько Л.В. (2017б), *Способы употребления афористических единиц в сонетах Уильяма Шекспира*, “Актуальные проблемы преподавания иностранных языков в высшей школе Республики Беларусь”, Могилёв, с. 160–164.

Греческая эпиграмма (1993), Санкт-Петербург.

Дандис А. (1978), *О структуре пословицы*, “Паремнологический сборник. Пословица. Загадка (Структура. Смысл. Текст)”, Москва, с. 13–43.

Иванов Е.Е. (2003), *Афористика поэмы Н.А. Некрасова “Кому на Руси жить хорошо”*, “Русский язык и литература”, 10 (49), с. 82–98.

Иванов Е.Е. (2004), *О двух генологических разновидностях малых литературных форм (к разграничению понятий “хрия” и “афоризм”)*, “Куляшоўскія чытанні”, Магілёў, 2, с. 270–272.

Иванов Е.Е. (2006а) *Универсальное высказывание и афоризм*, “Веснік Віцебскага дзяржаўнага ўніверсітэта”, 2 (40), с. 88–93.

Иванов Е.Е. (2006б), *О понятиях “афористический текст”, “афористичность (афоризация) речи” и “афористический стиль”*, “Весці Беларускага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта імя М. Танка. Серыя 1”, 3 (49), с. 76–79.

Иванов Е.Е. (2008), *О понятиях “речевой” и “языковой” афоризм*, “Веснік Брэсцкага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А.С. Пушкіна. Серыя філалагічных навук”, 2 (10), с. 125–130.

Иванов Е.Е. (2009а), *Об основных типах афористических высказываний*, “Веснік Магілёўскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А.А. Куляшова”, 1 (32), с. 126–132.

Иванов Е.Е. (2009б), *О понятиях “афоризм” и “апофегма” (к вопросу о разграничении генологических разновидностей малых литературных форм)*, “Материалы научно-методической конференции”, Могилёв, с. 111–113.

- Иванов Е.Е. (2014), *Парадоксальные пословицы в русском и белорусском языках*, “Вестник Новгородского государственного университета. Серия: Филологические науки”, 77, с. 21–24.
- Иванов Е.Е. (2015), *Паремиологический минимум и основной паремиологический фонд*, “Паремиология в дискурсе”, Москва, с. 48–66.
- Иванов Е.Е. (2016), *Лингвистика афоризма*, Могилёв.
- Иванов Е.Е. (2017), *Афористичность и фактологичность однофразовых текстов*, “Вестник Магілёўскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А.А. Куляшова. Серыя А”, 1, с. 91–92.
- Иванов Е.Е. (2019а), *О рекуррентности афористических единиц в современном русском языке*, “Русистика”, 17, 2, с. 157–170.
- Иванов Е.Е. (2019б), *Аспекты эмпирического понимания афоризма*, “Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика”, 10, 2, с. 381–401.
- Иванов Е.Е. (2020), *Афоризм как объект лингвистики: основные признаки*, “Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика”, 11, 4, с. 659–706.
- Иванов Е.Е., Тесленко Е.Г. (2013), *Автономность афоризма в тексте (на материале произведений Уильяма Шекспира)*, “Вестник Полоцкого государственного университета. Серия А”, 10, с. 86–90.
- Иванова С., Иваноў Я. (1997), *Слоўнік беларускіх прыказак, прымавак і крылатых выказаў*, Мінск.
- Иванова С., Иваноў Я. (2010), *Антыцытаты ў сучаснай беларускай мове*, “Phraseologische Studien: Dynamische Tendenzen in der slawischen Phraseologie”, Greifswald, S. 174–183.
- Иванова С.Ф., Иваноў Я.Я., Шпакоўская В.А. (2010), *Парадыійныя, іранічныя і жартоўныя трансфармацыі крылатых выказаў (да складання слоўніка беларускіх антыпрыказак)*, “Acta Germano-Slavica”, 4, с. 52–61.
- Иваноў Я.Я. (1994), *Афарызм як прадмет філалогіі і аб’ект лінгвістыкі*, “Вестник Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Серыя 4”, 3, с. 61–65.
- Иваноў Я.Я. (2000), *Семантыка беларускіх афарызмаў*, “Известия Гомельского государственного университета имени Ф. Скорины”, 2 (25), с. 94–99.
- Иваноў Я.Я. (2002а), *“Парадоксы” і “кааны” як семантычныя тыпы афарыстычных выказванняў*, “Вестник Беларускага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта імя М. Танка”, 2 (32), с. 82–88.
- Иваноў Я.Я. (2002б), *“Сентэнцыя” і “максіма” як семантычныя разнавіднасці афарызма паводле яго адносін да рэчаіснасці (на матэрыяле славянскіх і германскіх моў)*, “Studia wschodniosłowiańskie”, 2, с. 179–195.
- Иваноў Я.Я. (2003а), *Праблемы лінгвістычнага вывучэння афарызма*, Магілёў.
- Иваноў Я.Я. (2003б), *“Фразеалагізацыя” моўных афарызмаў і феномен міжузроўневай аманіміі*, “Studia Russica”, 20, s. 143–153.
- Иваноў Я.Я. (2004), *Да антагенезу афарызма як адзінкі мовы vs. маўлення (сацыялінгвістычны і сацыякультурны аспекты)*, “Studia wschodniosłowiańskie”, 4, с. 181–199.
- Иваноў Я.Я. (2004а), *Семантыка афарыстычных выказванняў (на матэрыяле славянскіх*

- і германскіх моў*), “Веснік Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Серыя 4”, 1, с. 63–68.
- Іваноў Я.Я. (2004b), *Фразеалогія vs. афарыстыка (да праблемы катэгарыяльнага размежавання фразеалагічных і афарыстычных адзінак мовы)*, “Известия Гомельского государственного университета имени Ф. Скорины”, 1 (22), с. 29–32.
- Іваноў Я.Я. (2005), *Крылатыя словы*, “Беларускі фальклор: энцыклапедыя”, Мінск, 1, с. 729–730.
- Іваноў Я.Я. (2006), *Да праблемы ўкладання слоўніка афарызмаў мовы твораў Якуба Коласа*, “Веснік Мазырскага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта”, 1, с. 83–88.
- Іваноў Я.Я. (2007), *Грэгерыя як семантычны тып афарыстычнага выказвання*, “Веснік Брэсцкага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А.С. Пушкіна. Серыя філалагічных навук”, 1 (7), с. 103–107.
- Іваноў Я.Я. (2008a), *Афарызмы ў мове твораў Максіма Гарэцкага*, “Беларуская мова і літаратура”, 8 (82), с. 62–64.
- Іваноў Я.Я. (2008b), *Катэгарыяльныя разнавіднасці і сферы ўжывання афарызмаў розных семантычных тыпаў*, “Вучоныя запіскі Брэсцкага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А.С. Пушкіна”, 4, 1, с. 36–44.
- Іваноў Я.Я. (2011), *Праблема ўласна лінгвістычнага вызначэння паняцця “афарызм”*, “Веснік Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Я. Купалы. Серыя 3”, 1 (108), с. 95–102.
- Іваноў Я.Я. (2015), *Міжузроўневая аманімія парэміялагічных, фразеалагічных і лексічных адзінак мовы*, “Філолагічны часопіс”, 1 (6), с. 42–45.
- Іваноў Я.Я. (2017b), *Афарыстычнае выказванне як моўная мадэль крылатых слоў*, “Філолагічны студыі”, 16, с. 114–121.
- Іваноў Я.Я. (2017a), *Афарыстычныя адзінкі ў беларускай мове*, Магілёў.
- Іваноў Я.Я. (2018a), *Лінгвістычныя прыметы афарыстычных адзінак*, “Учёныя запіскі Витебского государственного университета имени П.М. Машерова”, 27, с. 78–84.
- Іваноў Я.Я. (2018b), *Суадносінны афарыстычных адзінак і малых тэкставых форм (на матэрыяле беларускай, рускай, польскай, англійскай моў)*, “Восточнославянские языки и литературы в европейском контексте – V”, Могилёв, с. 120–123.
- Іваноў Я.Я. (2019a), *Абагульненасць зместу як лінгвістычная прымета афарыстычных адзінак*, “Вестник Минского государственного лингвистического университета. Серия 1”, 3 (100), с. 48–56.
- Іваноў Я.Я. (2019b), *Аднафразавасць як лінгвістычная прымета афарыстычных адзінак*, “Веснік Магілёўскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А.А. Куляшова. Серыя А”, 2 (54), с. 98–103.
- Іваноў Я.Я. (2019c), *Асноўныя палажэнні лінгвістычнай тэорыі афарызма*, “Філолагічны часопіс”, 1 (13), с. 32–41.
- Іваноў Я.Я. (2019d), *Дыскурсіўная самастойнасць як лінгвістычная прымета афарыстычных адзінак*, “Вестник Полоцкого государственного университета. Серия А”, 10, с. 100–103.
- Іваноў Я.Я. (2019e), *Ідыяматычнасць як лінгвістычная прымета афарыстычных адзінак*, “Весті Беларускага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта імя М. Танка. Серыя 1”, 2 (100), с. 100–105.

- Іваноў Я.Я. (2019f), *Намінатыўнасць як лінгвістычная прымета афарыстычных адзінак*, “Веснік Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Я. Купалы. Серыя 3”, 9, 3, с. 76–83.
- Іваноў Я.Я. (2019g), *Тэкставасць як лінгвістычная прымета афарыстычных адзінак*, “Известия Гомельского государственного университета имени Ф. Скорины. Серия: Гуманитарные науки”, 4 (115), с. 66–72.
- Іваноў Я.Я. (2019h), *Узнаўляльнасць і ўстойлівасць як катэгарыяльныя прыметы афарыстычных адзінак*, “Веснік Мазырскага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта імя І.П. Шамякіна”, 1 (53), с. 119–125.
- Іваноў Я.Я. (2020), *Беларускія антыпрыказкі як з’ява нацыянальнай лінгвакультуры*, “Językoznawstwo”, 1 (14), s. 83–106.
- Іваноў Я.Я., Канавалава І.С. (2010), *Антыпрыказкі і праблема іх вывучэння ў сучаснай беларускай літаратурнай мове*, “Веснік Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Серыя 4”, 3, с. 11–15.
- Королькова А.В. (2005), *Русская афористика*, Москва.
- Королькова А.В. (2012), *Афористика и жанры художественной литературы*, “Известия Смоленского государственного университета”, 2 (18), с. 51–60.
- Королькова А.В. (2018), *Афористика в контексте русской культуры*, Смоленск.
- Лепешаў І.Я., Якалцэвіч М.А. (2011), *Тлумачальны слоўнік прыказак*, Гродна.
- Ломакина О.В. (2018), *Фразеология в тексте: функционирование и идиостиль*, Москва.
- Ломакина О.В. (2019), *Крылатые единицы в роли современного газетного заголовка: состав, тенденции употребления*, “Русский язык за рубежом”, 1 (272), с. 37–41.
- Ломакина О.В., Мокиенко В.М. (2019), *Крылатика в современном культурном контексте*, “Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика”, 10, 2, с. 256–272.
- Міхневіч А.Я. (1983), *Афарыстыка Якуба Коласа (да настановаў праблемы)*, “Беларуская лінгвістыка”, 22, с. 59–65.
- Міхневіч А.Я. (1994a), *Афарызмы*, “Беларуская мова: энцыклапедыя”, Мінск, с. 60–61.
- Міхневіч А.Я. (1994b), *Выслоўі*, “Беларуская мова: энцыклапедыя”, Мінск, с. 115–116.
- Панченко К.І. (2013), *Лінгвістычныя асаблівості тэкстаў малога фармы*, “Навуковы запіскі Нацыянальнага ўніверсітэта «Острозька акадэмія». Серыя філалагічная”, 38, с. 213–214.
- Парэміялогія без граніц* (2020), М.А. Бредис, О.В. Ломакина (ред.), Москва.
- Парэміялогія в дыскурсе* (2015), О.В. Ломакина (ред.), Москва.
- Плотникова А.А. (2012), *Объём текста лирической интернет-миниатюры как ключевой признак жанра*, “Вестник Томского государственного университета”, 354, с. 23–26.
- Плутарх (1990), *Изречения царей и полководцев*, “Плутарх. Застольные беседы”, Ленинград, с. 340–386.
- Тайлор Э.Б. (1989), *Первобытная культура*, Москва.
- Теплякова А.Д. (2012), *О функциях крылатых слов в речи*, “Die Phraseologie in Raum und Zeit = Фразеология во времени и пространстве”, Greifswald, Санкт-Петербург, с. 149–151.

- Федоренко Н.Т., Сокольская Л.И. (1990), *Афористика*, Москва.
- Цеплякова, А. Д. (2018), *Інтэртэкстуальныя трансфармацыі крылатых слоў у сучаснай беларускай літаратурнай мове*, “Восточнославянские языки и литературы в европейском контексте – V”, Могилёв, с. 132–134.
- Эпштейн М.Н. (1987), *Афористика*, “Литературный энциклопедический словарь”, Москва, с. 43–44.
- Эпштейн М.Н. (2000a), *Однословие как литературный жанр*, “Континент”, 104, с. 279–313.
- Эпштейн М.Н. (2000b), *Слово как произведение. О жанре однословия*, “Новый мир”, 9, с. 162–171.
- Balowski M. (1999), *O tzw. literaturze aforystycznej, czyli aforyzm, sentencja, maksyma, złota myśl*, “Rozprawy komisji językowej”, Wrocław, 25, s. 33–40.
- Glukhanko L.V. (2019), *Semantic variety of aphorisms in William Shakespeare's sonnets*, “Романовские чтения”, Могилёв, 13, с. 144–145.
- Gomez de la Serna R. (1955), *Total de gregueries*, Madrid.
- Ivanov E. (2002), *Paremiological Minimum and Basic Paremiological Stock (Belarusian and Russian)*, “Individual Research Support Scheme Grant No 148/2000. Final Report. Vol. 2”, Prague.
- Ivanov E. (2016), *Aphorism as a Unit of Language and Speech*, “EUROPHRAS 2016: Word Combinations in the Linguistic System and Language Use: Theoretical, Methodological and Integrated Approaches”, Trier, S. 42.
- Ivanov E., Petrushevskaja Ju. (2015), *Etymology of English Proverbs*, “Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences”, 8, 5, p. 864–872.
- Ivanov E., Teslenko E. (2021), *Autonomous Aphorisms (Aphorism in the Non-Aphoristic Text)*, “West – East”, 5, 1, p. 26–36.
- Kochowski W. (1926), *Psalmodya polska oraz wybór liryków i fraszek*, Kraków.
- Mieder W., Litovkina A.T. (1999), *Twisted Wisdom: Modern Anti-Proverbs*, Burlington.
- Pratt M.L. (1981), *The Short Story: the Long and the Short of It*, “Poetics”, 10, 2/3, p. 175–194.
- Słownik aforizmów a cytatów z literatury polskiej od XVI do XX wieku* (2005), Е.Е. Иванов (ред.), Могилёв.
- Taylor A. (1962), *The Proverb, and An Index to The Proverb*, Hatboro (Pennsylvania).

References

- Balowski M. (1999), *O tzw. literaturze aforystycznej, czyli aforyzm, sentencja, maksyma, złota myśl*, “Rozprawy komisji językowej”, Wrocław, 25, s. 33–40.
- Baranov A.N., Dobrovolskii D.O. (2008), *Aspekty teorii frazeologii*, Moskva.
- Beregovskaja E.M. (2015), *Stylistika odnofrazovogo teksta (na materiale ruskogo, francuzskogo, angijskogo i nemeckogo iazykov)*, Moskva.

- Bredis M.A., Dimoglo M.S., Lomakina O.V. (2020), *Paremi v sovremennoi lingvistike: podhody k izucheniiu, tekstoobrazuiuscii i lingvokulturologicheskii potencial*, “Vestnik Rossiiskogo universiteta drujby narodov. Seria: Teoriia iazyka. Semiotika. Semantika”, 11, 2, s. 265–284.
- Bykova A.A. (1984), *Semioticheskaiia struktura velerizmov*, “Paremiologicheskie issledovaniia”, Moskva, s. 274–293.
- Cepliakova A.D. (2018), *Intertekstualniiia transformatsii krylatykh slou u suchasnai belaruskai litaraturnai move*, “Vostochnoslavianskie iazyki i literatury v evropeiskom kontekste – V”, Mogilev, s. 132–134.
- Dandis A. (1978), *O strukture posloviicy*, “Paremiologicheskii sbornik. Poslovica. Zagadka (Struktura. Smysl. Tekst)”, Moskva, s. 13–43.
- Epshtein M.N. (1987), *Aforistika*, “Literaturnyi enciklopedicheskii slovar”, Moskva, s. 43–44.
- Epshtein M.N. (2000a), *Odnoslovie kak literaturnyi janr*, “Kontinent”, 104, s. 279–313.
- Epshtein M.N. (2000b), *Slovo kak proizvedenie. O janre odnosloviia*, “Novyi mir”, 9, s. 162–171.
- Fedorenko N.T., Sokolskaia L.I. (1990), *Aforistika*, Moskva.
- Gasparov M.L. (1987a), *Aforizm*, “Literaturnyi enciklopedicheskii slovar”, Moskva, s. 43.
- Gasparov M.L. (1987b), *Gnoma*, “Literaturnyi enciklopedicheskii slovar”, Moskva, s. 78.
- Gasparov M.L. (1987c), *Maksima*, “Literaturnyi enciklopedicheskii slovar”, Moskva, s. 206.
- Gasparov M.L. (1987d), *Sentenciia*, “Literaturnyi enciklopedicheskii slovar”, Moskva, s. 375.
- Gasparov M.L. (1987e), *Hriia*, “Literaturnyi enciklopedicheskii slovar”, Moskva, s. 487.
- Gasparov M.L. (1990), *Primechaniia*, “Plutarh. Zastolnye besedy”, Leningrad, s. 558–566.
- Gaurosh N.V., Niamkovich N.M. (2012), *Afarystychnyia vysloui belaruskikh pismennikau*, Minsk.
- Gluhanko L.V. (2017a), *Aforisticheskie edinicy v sonetakh Uiliama Shekspira*, “Filologichni studii”, 16, s. 311–317.
- Gluhanko L.V. (2017b), *Sposoby upotrebleniia aforisticheskikh edinic v sonetakh Uiliama Shekspira*, “Aktualnye problemy prepodavaniia inostrannykh iazykov v vysshei shkole Respubliki Belarus”, Mogilev, s. 160–164.
- Gluhanko L.V. (2019), *Semantic variety of aphorisms in William Shakespeare’s sonnets*, “Romanovskie chteniia”, Mogilev, 13, s. 144–145.
- Gomez de la Serna R. (1955), *Total de gregueries*, Madrid.
- Grecheskaia epigrama* (1993), Sankt-Peterburg.
- Ivanou Ia.Ia. (1994), *Afaryzm iak pradmet filalogii i ab’ekt lingvistyki*, “Vesnik Belaruskaga dzjarjaunaga universiteta. Seryia 4”, 3, s. 61–65.
- Ivanou Ia.Ia. (2000), *Semantika belaruskikh afaryzmau*, “Izvestiia Gomelskogo gosudarstvennogo universiteta imeni F. Skoriny”, 2 (25), s. 94–99.
- Ivanou Ia.Ia. (2002a), *“Paradoksy” i “kaany” iak semantychnyia typy afarystychnykh vykazvanniau*, “Vesci Belaruskaga dzjarjaunaga pedagagichnaga universiteta imia M. Tanka”, 2 (32), s. 82–88.

Ivanou Ia.Ia. (2002b), “*Sentencyia*” i “*maksima*” iak semantychnyia raznavidnasci afaryzma pavodle iago adnosin da rechaisnasci (na materyiale slavianskih i germanskih mou), “*Studia wschodniosłowiańskie*”, 2, s. 179–195.

Ivanou Ia.Ia. (2003a), *Prablemy lingvistychnaga vyvuchennia afaryzma*, Magileu.

Ivanou Ia.Ia. (2003b), “*Frazealogizacyia*” mounyh afaryzmau i fenomen mijuzrounevai amanimii, “*Studia Russica*”, 20, s. 143–153.

Ivanou Ia.Ia. (2004), *Da antagenezu afaryzma iak adzinki movy vs. maulennia (sacyialingvistychny i sacyiakulturny aspekty)*, “*Studia wschodniosłowiańskie*”, 4, s. 181–199.

Ivanou Ia.Ia. (2004a), *Semantyka afarystychnyh vykazvanniau (na materyiale slavianskih i germanskih mou)*, “*Vesnik Belaruskaga dzjarjaunaga universiteta. Seryia 4*”, 1, s. 63–68.

Ivanou Ia.Ia. (2004b), *Frazealogiia vs. Afarystyka (da prablemy kategaryialnaga razmejavannia frazealogichnyh i afarystychnyh adzinak movy)*, “*Izvestiia Gomelskogo gosudarstvennogo universiteta imeni F. Skoriny*”, 1 (22), s. 29–32.

Ivanou Ia.Ia. (2005), *Krylatyia slovy*, “*Belaruskii falklor: encyklopedyia*”, Minsk, 1, s. 729–730.

Ivanou Ia.Ia. (2006), *Da prablemy układannia slounika afaryzmau movy tvorau Iakuba Kolasa*, “*Vesnik Mazyrskaga dzjarjaunaga pedagogichnaga universiteta*”, 1, s. 83–88.

Ivanou Ia.Ia. (2007), *Gregeryia iak semantychny typ afarystychnaga vykazvannia*, “*Vesnik Bresckaga dzjarjaunaga universiteta imia A.S. Pushkina. Seryia filalogichnyh navuk*”, 1 (7), s. 103–107.

Ivanou Ia.Ia. (2008a), *Afaryzmy u move tvorau Maksima Gareckaga*, “*Belaruskaiia mova i litaratura*”, 8 (82), s. 62–64.

Ivanou Ia.Ia. (2008b), *Kategaryialnyia raznavidnasci i sfery uivyvannia afaryzmau roznyh semantychnyh typau*, “*Vuchonyia zapiski Bresckaga dzjarjaunaga universiteta imia A.S. Pushkina*”, 4, 1, s. 36–44.

Ivanou Ia.Ia. (2011), *Prablema ularna lingvistychnaga vyznachennia paniaccia “afaryzm”*, “*Vesnik Grodzenskaga dzjarjaunaga universiteta imia Ia. Kupaly. Seryia 3*”, 1 (108), s. 95–102.

Ivanou Ia.Ia. (2015), *Mijuzrounevaia amanimiiia paremiialagichnyh, frazealogichnyh i leksichnyh adzinak movy*, “*Filologichnii chasopis*”, 1 (6), s. 42–45.

Ivanou Ia.Ia. (2017a), *Afarystychnyia adzinki u belaruskai move*, Magileu.

Ivanou Ia.Ia. (2017b), *Afarystychnae vykazvanne iak mounaia madel krylatyh slou*, “*Filologichni studii*”, 16, s. 114–121.

Ivanou Ia.Ia. (2018a), *Lingvistychnyia prymety afarystychnyh adzinak*, “*Uchenye zapiski Vitebskogo gosudarstvennogo universiteta imeni P.M. Masherova*”, 27, s. 78–84.

Ivanou Ia.Ia. (2018b), *Suadnosiny afarystychnyh adzinak i malyh tekstavyyh form (na materyiale belaruskai, ruskai, polskai, angliiskai mou)*, “*Vostochnoslavianskie iazyki i literatury v evropeiskom kontekste – V*”, Mogilev, s. 120–123.

Ivanou Ia.Ia. (2019a), *Abagulnenasc zmetu iak lingvistychnaia prymeta afarystychnyh adzinak*, “*Vestnik Minskogo gosudarstvennogo lingvisticheskogo universiteta. Serii 1*”, 3 (100), s. 48–56.

Ivanou Ia.Ia. (2019b), *Adnafrazavasc iak lingvistychnaia prymeta afarystychnyh adzinak*, “*Vesnik Magileuskaga dzjarjaunaga universiteta imia A.A. Kuliashova. Seryia A*”, 2 (54), s. 98–103.

- Ivanou Ia.Ia. (2019c), *Asnounyia palajenni lingvistychnai teoryi afaryzma*, “Filologichnii chasopis”, 1 (13), s. 32–41.
- Ivanou Ia.Ia. (2019d), *Dyskursiunaia samastoinasc iak lingvistychnaia prymeta afarystychnyh adzinak*, “Vestnik Polockogo gosudarstvennogo universiteta. Serii A”, 10, s. 100–103.
- Ivanou Ia.Ia. (2019e), *Idyiamatychnasc iak lingvistychnaia prymeta afarystychnyh adzinak*, “Vesci Belaruskaga dzjarjaunaga pedagogichnaga universiteta imia M. Tanka. Seryia 1”, 2 (100), s. 100–105.
- Ivanou Ia.Ia. (2019f), *Naminatyunasc iak lingvistychnaia prymeta afarystychnyh adzinak*, “Vesnik Grodzenskaga dzjarjaunaga universiteta imia Ia. Kupaly. Seryia 3”, 9, 3, s. 76–83.
- Ivanou Ia.Ia. (2019g), *Tekstavasc iak lingvistychnaia prymeta afarystychnyh adzinak*, “Izvestiia Gomelskogo gosudarstvennogo universiteta imeni F. Skoriny. Serii: Gumanitarnye nauki”, 4 (115), s. 66–72.
- Ivanou Ia.Ia. (2019h), *Uznavialnasc i ustoilivasc iak kategaryialnyia prymety afarystychnyh adzinak*, “Vesnik Mazyrskaga dzjarjaunaga pedagogichnaga universiteta imia I.P. Shamiakina”, 1 (53), s. 119–125.
- Ivanou Ia.Ia. (2020), *Belaruskiia antyprykazki iak z’iava nacyianalnai lingvakultury*, “Językoznawstwo”, 1 (14), s. 83–106.
- Ivanou Ia.Ia., Kanavalava I.S. (2010), *Antyprykazki i prablema ih vyvuchennia u suchasnai belaruskai litaraturnai move*, “Vesnik Belaruskaga dzjarjaunaga universiteta. Seryia 4”, 3, s. 11–15.
- Ivanov E. (2002), *Paremiological Minimum and Basic Paremiological Stock (Belarusian and Russian)*, “Individual Research Support Scheme Grant No 148/2000. Final Report. Vol. 2”, Prague.
- Ivanov E. (2016), *Aphorism as a Unit of Language and Speech*, “EUROPHRAS 2016: Word Combinations in the Linguistic System and Language Use: Theoretical, Methodological and Integrated Approaches”, Trier, s. 42.
- Ivanov E., Petrushevskaia Ju. (2015), *Etymology of English Proverbs*, “Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences”, 8, 5, s. 864–872.
- Ivanov E., Teslenko E. (2021), *Autonomous Aphorisms (Aphorism in the Non-Aphoristic Text)*, “West – East”, 5, 1, s. 26–36.
- Ivanov E.E. (2003), *Aforistika poemy N.A. Nekrasova “Komu na Rusi jit horosho”*, “Russkii iazyk i literatura”, 10 (49), s. 82–98.
- Ivanov E.E. (2004), *O dvuh genologicheskikh raznovidnostiah malyh literaturnyh form (k razgranicheniiu poniatii “hriia” i “aforizm”)*, “Kuliashouskiia chytanni”, Magileu, 2, s. 270–272.
- Ivanov E.E. (2006a) *Universalnoe vyskazyvanie i aforizm*, “Vesnik Vicebskaga dzjarjaunaga universiteta”, 2 (40), s. 88–93.
- Ivanov E.E. (2006b), *O poniatiiah “aforisticheskii tekst”, “aforistichnost (aforizaciia) rechi” i “aforisticheskii stil”*, “Vesci Belaruskaga dzjarjaunaga pedagogichnaga universiteta imia M. Tanka. Seryia 1”, 3 (49), s. 76–79.
- Ivanov E.E. (2008), *O poniatiiah “rechevoi” i “iazikovoi” aforizm*, “Vesnik Bresckaga dzjarjaunaga universiteta imia A.S. Pushkina. Seryia filalagichnyh navuk”, 2 (10), s. 125–130.

- Ivanov E.E. (2009a), *Ob osnovnykh tipakh aforisticheskikh vyskazyvaniy*, “Vestnik Magileuskaga dzjarjaunaga universiteta imia A.A. Kuliashova”, 1 (32), s. 126–132.
- Ivanov E.E. (2009b), *O poniatiiakh “aforizm” i “apofegma” (k voprosu o razgranichenii genologicheskikh raznovidnostei malyh literaturnykh form)*, “Materialy nauchno-metodicheskoi konferencii”, Mogilev, s. 111–113.
- Ivanov E.E. (2014), *Paradoksalnye poslovicey v russkom i belorusskom iazykah*, “Vestnik Novgorodskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Filologicheskije nauki”, 77, s. 21–24.
- Ivanov E.E. (2015), *Paremiologicheskii minimum i osnovnoi paremiologicheskii fond*, “Paremiologiiia v diskurse”, Moskva, s. 48–66.
- Ivanov E.E. (2016), *Lingvistika aforizma*, Mogilev.
- Ivanov E.E. (2017), *Aforistichnost i faktologichnost odnofrazovykh tekstov*, “Vestnik Magileuskaga dzjarjaunaga universiteta imia A.A. Kuliashova. Seryia A”, 1, s. 91–92.
- Ivanov E.E. (2019a), *O rekurentnosti aforisticheskikh edinic v sovremennom russkom iazyke*, “Rusistika”, 17, 2, s. 157–170.
- Ivanov E.E. (2019b), *Aspekty empiricheskogo ponimaniia aforizma*, “Vestnik Rossiiskogo universiteta drujby narodov. Seriya: Teoriia iazyka. Semiotika. Semantika”, 10, 2, s. 381–401.
- Ivanov E.E. (2020), *Aforizm kak obekt lingvistiki: osnovnye priznaki*, “Vestnik Rossiiskogo universiteta drujby narodov. Seriya: Teoriia iazyka. Semiotika. Semantika”, 11, 4, s. 659–706.
- Ivanov E.E., Teslenko E.G. (2013), *Avtonomnost aforizma v tekste (na materiale proizvedenii Uiliana Shekspira)*, “Vestnik Polockogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya A”, 10, s. 86–90.
- Ivanova S., Ivanou Ia. (1997), *Slounik belaruskikh prykazak, prymavak i krylatykh vyrazau*, Minsk.
- Ivanova S., Ivanou Ia. (2010), *Antycyaty u suchasnai belaruskai move*, “Phraseologische Studien: Dynamische Tendenzen in der slawischen Phraseologie”, Greifswald, s. 174–183.
- Ivanova S.F., Ivanou Ia.Ia., Shpakouskaia V.A. (2010), *Paradyynia, iranichnyia i jartounyia transfarmacyi krylatykh vyrazau (da skladannia slounika belaruskikh antypykazak)*, “Acta Germano-Slavica”, 4, s. 52–61.
- Kochowski W. (1926), *Psalmodia polska oraz wybór liryków i fraszek*, Kraków.
- Korolkova A.V. (2005), *Ruskaia aforistika*, Moskva.
- Korolkova A.V. (2012), *Aforistika i janry hudojestvennoi literatury*, “Izvestiia Smolenskogo gosudarstvennogo universiteta”, 2 (18), s. 51–60.
- Korolkova A.V. (2018), *Aforistika v kontekste russkoi kultury*, Smolensk.
- Lepeshau I.Ia., Iakalcevich M.A. (2011), *Tlumachalny slounik prykazak*, Grodna.
- Lomakina O.V. (2018), *Frazeologiiia v tekste: funkcionirovanie i idiosstil*, Moskva.
- Lomakina O.V. (2019), *Krylatye edinicy v roli sovremennogo gazetnogo zagolovka: sostav, tendencii upotrebleniia*, “Russkii iazyk za rubejom”, 1 (272), s. 37–41.
- Lomakina O.V., Mokienko V.M. (2019), *Krylatika v sovremennom kulturnom kontekste*, “Vestnik Rossiiskogo universiteta drujby narodov. Seriya: Teoriia iazyka. Semiotika. Semantika”, 10, 2, s. 256–272.
- Mieder W., Litovkina A.T. (1999), *Twisted Wisdom: Modern Anti-Proverbs*, Burlington.

- Mihnevich A.Ia. (1983), *Afarystyka Iakuba Kolasa (da pastanouki problemy)*, “Belarускаia lingvistyka”, 22, s. 59–65.
- Mihnevich A.Ia. (1994a), *Afaryzmy*, “Belarускаia mova: encykłapedyia”, Minsk, s. 60–61.
- Mihnevich A.Ia. (1994b), *Vysloui*, “Belarускаia mova: encykłapedyia”, Minsk, s. 115–116.
- Panchenko K.I. (2013), *Lingvistichni osoblivosti tekstiv maloї formi*, “Naukovi zapiski Nacionalnogo universitetu «Ostrozka akademiia». Serii filologichna”, 38, s. 213–214.
- Paremiologii bez granic* (2020), M.A. Bredis, O.V. Lomakina (red.), Moskva.
- Paremiologii v diskurse* (2015), O.V. Lomakina (red.), Moskva.
- Plotnikova A.A. (2012), *Obem teksta liricheskoi internet-miniatiury kak kliuchevoi priznak janra*, “Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta”, 354, s. 23–26.
- Plutarh (1990), *Izrecheniia carei i polkovodcev*, “Plutarh. Zastolnye besedy”, Leningrad, s. 340–386.
- Pratt M.L. (1981), *The Short Story: the Long and the Short of It*, “Poetics”, 10, 2/3, s. 175–194.
- Słownik aforyzmów a cytatów z literatury polskiej od XVI do XX wieku* (2005), E.E. Ivanov (red.), Mogilev.
- Tailor E.B. (1989), *Pervobytnaia kultura*, Moskva.
- Taylor A. (1962), *The Proverb, and An Index to The Proverb*, Hatboro (Pennsylvania).
- Tepliakova A.D. (2012), *O funkciiah krylatyh slov v rechi*, “Die Phraseologie in Raum und Zeit = Frazeologii vo vremeni i prostranstve”, Greifswald, Sankt-Peterburg, s. 149–151.
- Walter H., Mokienko V.M. (2005), *Antiposlovicy russkogo naroda*, Sankt-Peterburg.

Streszczenie

Aforyzm i małe formy tekstowe: porównywalność i ogólność (w języku białoruskim, rosyjskim, polskim, angielskim)

W artykule omówiono stosunek aforyzmów i innych małych form tekstowych na materiale literackim i folklorystycznym w języku białoruskim, rosyjskim, polskim i angielskim. Określono miejsce aforyzmów w ogólnych klasyfikacjach małych form tekstowych, wzajemnych relacji aforyzmów i powiedzeń literackich, przysłów, tekstów jednozdaniowych, fraz stereotypowych, narodowych odmian dzieł literackich i małych gatunków folklorystycznych. Aforyzmy są przeciwstawiane wszelkim innym małym formom tekstowym jako szczególny rodzaj jednostek frazowych w oparciu o ich dwie cechy obligatoryjne – uogólnienie treści i autonomię dyskursywną.

Słowa kluczowe: aforyzm, tekst, literatura, folklor, małe gatunki, język białoruski, język rosyjski, język polski, język angielski

Abstract

Aphorisms and small text forms: Comparability and generality (in Belarusian, Russian, Polish, English)

The article discusses aphorisms and other small text forms in literary and folklore material in Belarusian, Russian, Polish and English. The place of aphorisms in the general classifications of small text forms, the relationship of aphorisms and literary sayings, proverbs, one-phrase texts, clichéd phrases, national varieties of literary and folklore works of small genres is determined. Aphorisms are contrasted with all other small

text forms as a special type of phrasal unit on the basis of two of their obligatory features – the generalization of meaning and discursive autonomy.

Keywords: aphorism, text, literature, folklore, small genres, Belarusian language, Russian language, Polish language, English language

Julia Petrushevskaja <https://orcid.org/0000-0001-8142-294X>
Mogilev State A. Kuleshov University
e-mail: petrushevskaja@msu.by

Направления исследований национально-культурного своеобразия белорусских пословиц (конец XIX – начало XXI века): методология, проблемы, перспективы (часть 1)¹

Аннотация

Определены основные направления изучения национально-культурного своеобразия пословиц в белорусском языке в период с конца XIX – начала XXI вв. Лингвокультурологические исследования белорусских пословиц многочисленны и часто не отделяются от изучения национальной картины мира в белорусских фразеологизмах. Лингвострановедческое описание национально-культурной специфичности белорусских пословиц основывается на результатах этимологических, этнолингвистических и лингвокультурологических исследований, поэтому автоматически перенимает все их недостатки. Все рассмотренные исследования реализуются на разном по объёму и качественных свойствах пословичном материале, имеют различную степень репрезентативности, характеризуются неодинаковой эффективностью. Тем не менее, содержание существующих разноаспектных исследований белорусских пословиц позволяет разработать методологию определения национально-культурной специфики пословичного фонда белорусского языка. Рассмотрены новейшие попытки и перспективы описания лингвокультурного своеобразия белорусских пословиц.

---

¹ Исследование выполнено частично в рамках реализации проекта НИР «Белорусская фразеология, паремнология, лингвистические афоризмы в контексте европейских языков и культур (синхронный и диахронический аспекты)» подпрограммы «Белорусский язык и литература» Государственной программы научных исследований «Общество и гуманитарная безопасность белорусского государства» на 2021–2025 гг.

Ключевые слова: белорусский язык, паремиология, пословица, национальная специфика, этимология, этнолингвистика, лингвокультурология, лингвострановедение.

Введение

Паремиология как раздел белорусского языкознания сформировалась сравнительно недавно, в конце XX – начале XXI вв. (Иванов, Петрушевская/Ivanov, Petrushevskaya, 2015), в первую очередь, благодаря работам И.Я. Лепешева (Лепешаў/Lepeshau, 2006), хотя пословицы в белорусском языке начали систематически изучаться с лингвистической точки зрения, начиная с 1950-х гг. На сегодняшний день хорошо исследованы поэтика пословиц (Янкоўскі/Yankouski, 1971; Янголь/Yangol', 1975), их лексический состав (Аксамітаў/Aksamitau, 1958; Жорава/Zhorava, 2005), лексико-грамматические компоненты (Петрикевич/Petrikevich, 1974; 1984), синтаксическая структура (Буряко/Buryako, 1974; Якавенка/Yakavenka, 2007; Гаўрош, Нямковіч/Gaurosh, Nyamkovich, 2013), стилистические особенности в художественных текстах (Яколцевич/Yakoltsevich, 1990; Лепешаў, Якалцэвіч/Lepeshau, Yakaltsevich, 1995). В последнее время активно изучаются семантические свойства пословиц (Тарасова, Иванов/Tarasova, Ivanov, 2008; Иванов/Ivanov, 2013b), правила их употребления в речи (Лепешаў/Lepeshau, 2008a; 2008b), пути и источники происхождения белорусских пословиц (Иваноў/Ivanou, 2003a; 2014; Лепешаў/Lepeshau, 2014b; Цеплякова, Иваноў/Tseplyakova, Ivanou, 2019; Цеплякова/Tseplyakova, 2021), их социолингвистические параметры (Ivanov, 2002; Иваноў/Ivanou, 2004b; 2006; 2009b), преобразования пословиц для создания пародий или шуток (Иванова, Иваноў/Ivanova, Ivanou, 2010; Иваноў, Канавалава/Ivanou, Kanavalava, 2010; Иванов/Ivanov, 2011; Иванова, Иваноў, Шпакоўская/Ivanova, Ivanou, Shpakouskaya, 2011; Иваноў/Ivanou, 2020), отражение в пословицах национально-культурной картины мира, реалий и духовных ценностей белорусского народа (Иванова, Иваноў/Ivanova, Ivanou, 1997; Иваноў/Ivanou, 1998; 2000; Болбас/Bolbas, 2011a; 2011b; 2011c; Дзядова/Dzyadova, 2013) и др. Вместе с тем вопрос о разграничении пословиц как единиц языка (языковых афоризмов) и как фольклорных произведений (фразовых текстов) остается дискуссионным (Иваноў/Ivanou, 2004c; Иванов/Ivanov, 2017) в связи с разработкой лингвистической теории афоризмов на материале белорусского языка (Иваноў/Ivanou, 2003b; 2004a; 2017), а также других языков мира (Иванов/Ivanov, 2010; 2016; 2019a; 2020). Специфика пословичного фонда белорусского языка на широком лингвистическом фоне никогда специально не изучалась, хотя не раз отмечалась как одна из актуальных проблем белорусской фразеологии и паремиологии (Иванов, Иванова/Ivanov, Ivanova, 2012; Иваноў/Ivanou, 2016; Иванов/Ivanov, 2021).

Основные проблемы белорусской паремиологии на современном этапе её развития определены Е.Е. Ивановым в докладе на XV Международном конгрессе славистов (Минск, 2013). К этим проблемам относятся: «вызначэнне крытэрыяў абмежавання аб'ёму адзінак парэміялагічнай падсістэмы беларускай мовы; сістэматызацыя і апісанне парэміялагічнага матэрыялу; выяўленне колькасных параметраў парэміялагічнага фонду беларускай мовы; лексікаграфічнае апісанне

парэміялагічных адзінак у слоўніках новага тыпу; стварэнне двухмоўных перакладных парэміялагічных слоўнікаў беларускай і іншых славянскіх і неславянскіх моў; вызначэнне агульнага (універсальнага) і спецыфічнага (нацыянальна-культурнага) кампанентаў беларускай парэміялогіі на фоне іншых славянскіх і неславянскіх моў» (Іванов/Ivanov, 2013a). На наш выгляд, наиболее актуальнай явяляецца последняя из данных проблем, поскольку поиск национально специфического на фоне общего с другими языками активизировался в современной славянской паремиологии (Мокіенко/Mokienko, 2006; Иванов, Иванова/Ivanov, Ivanova, 2012), в частности, в ряде новейших исследований пословичного фонда белорусского языка (Іваноў/Ivanou, 2002; 2009a; Сакович/Sakovich, 2004; Иванов, Романова/Ivanov, Romanova, 2006; Петрушэўская, Іваноў/Petrusheuskaya, Ivanou, 2015; Зверева, Иванов, Шестернёва/Zvereva, Ivanov, Shesterneva, 2016; Иванов/Ivanov, 2016; 2021).

Цель статьи – выявить и охарактеризовать основные направления изучения национально-культурной специфичности пословиц в белорусском языке в период XIX – начала XXI вв., определить особенности и эффективность каждого направления, описать перспективы исследования лингвокультурного своеобразия белорусских пословиц.

Фактическим материалом для исследования послужили работы как белорусских, так и зарубежных учёных, посвящённые разноаспектному изучению белорусских пословиц как фразовых текстов и устойчивых формул (единиц языка/речи), начиная со второй половины XIX в. (И.И. Носовича и др.), основная часть которых, как показало предварительное изучение, опубликована в период с 1991 г. (Іванов, Петрушевская/Ivanov, Petrushevskaya, 2015).

Анализ показал, что в белорусском языкознании в период с конца XIX – начала XXI вв. изучение национально-культурной специфичности пословичного фонда белорусского языка осуществлялось и осуществляется по настоящее время по таким четырём основным направлениям, как: 1) этимологические исследования; 2) этнолингвистический анализ; 3) лингвокультурологические исследования; 4) лингво-страноведческое описание пословиц (Петрушэўская/Petrusheuskaya, 2015c; 2019a). Указанные направления возникли в разное время, реализуются на неодинаковом по объёму и качеству пословичном материале, имеют различную степень репрезентативности, характеризуются неодинаковой эффективностью в изучении национально-культурного своеобразия единиц пословичного фонда белорусского языка.

1. Этимологическое исследование

Этимологическое направление в изучении национально специфического в пословичном фонде белорусского языка направлено на выявление пословиц, имеющих собственно белорусское происхождение и, следовательно, отражающих национально-культурную специфичность белорусского языка как целостных языковых знаков.

Впервые этимологические определения собственно белорусского происхождения пословиц систематически встречаются у И.И. Носовича, включившего в свой

«Сборникъ бѣлорусскихъ пословиць» (1874 г.) немало объяснений причин возникновения определённой формы или данного значения пословиц, а также происхождения отдельных пословичных единиц. Однако этимологические объяснения И.И. Носовича, по справедливому замечанию И.Я. Лепешева, относятся к «сферы так званой народной этымалагізацыі», поскольку они были написаны, видимо, в результате «пачутай у народзе этымалогіі» (Лепешаў/Lepeshau, 2014a: 7), поэтому не представляют ценности с лингвистической точки зрения, хотя и полезны фольклористам, которые изучают малые жанры белорусского устного народного творчества.

Этимологическое обоснование собственно белорусского происхождения некоторых пословиц также можно найти в работах Е.А. Ляцкого, М. Федаровского, А.С. Аксамитова, Ф.М. Янковского, И.Я. Лепешева, В.И. Ковалья, Е.Е. Иванова и многих других белорусских паремиологов и фразеологов.

Наиболее полный этимологический анализ пословиц, употребляемых в современном белорусском языке (на материале его литературной формы), представлен в справочнике «Этымалагічны слоўнік прыказак» И.Я. Лепешева (Lepeshava, 2014), в котором даются определения собственно белорусского происхождения 190 пословиц. Однако этот словарь не лишён субъективизма, который проявился (за очень и очень редким исключением), во-первых, в отсутствии ссылок на другие лексикографические источники (присутствие которых является обязательным в этимологических словарях фразеологии (Бирих, Мокиенко, Степанова/Birih, Mokienko, Stepanova, 2005), а во-вторых, в стремлении обнаружить собственно белорусское там, где его нет и быть не может. Последнее, кстати, полностью соответствует общей тенденции в современной лингвистике преувеличивать национальную специфичность общенародной фразеологии и паремиологии, что довольно легко оспаривается благодаря межъязыковым сопоставлениям, которые не всегда принимаются во внимание, в том числе и в этимологических исследованиях.

Так, в этимологическом словаре И.Я. Лепешева пословица *Адна галава добра, а дзве <яшчэ> лепш (лепей)* определяется как «уласна беларуская», которая «склалася ў выніку сінекдахічнага пераносу (назва часткі ўжываецца ў значэнні цэлага: галава чалавек)» и употребляется в случаях, «калі лічаць, што лепш параіцца з кім-небудзь, чым рашаць справу аднаму» (Лепешаў/Lepeshau, 2014b: 18). Однако, если обратиться к зарубежным паремиографическим источникам, то можно обнаружить, что аналогичные по форме и содержанию пословицы широко употребляются в других языках. Так, в русском языке используется пословица *Одна голова хорошо, а две лучше*, которая является одним из наиболее продуктивных прототипов русских антипословиц, свидетельствующих о её общеизвестности и широкой употребимости (Мокиенко, Вальтер/Mokienko, Valter, 2005: 105–106; 2006: 61–63). В украинском языке есть пословица *Одна голова добре, а дві ще краще*, которая широко не используется, но общеизвестна (Котова/Kotova, 2000: 334). В английском языке функционирует пословица *Two heads are better than one* (буквально «Две головы лучше, чем одна») (Ridout, Witting, 1969: 702), которая активно пародируется во многих антипословицах, что свидетельствует о её общеизвестности и широкой употребимости (Mieder, Litovkina, 2002: 220–221). Во французском языке употребляется пословица

Deux têtes valent mieux qu'une (буквально «Две головы лучше, чем одна») (Bulman, 1998: 138) и др. Понятно, что «собственно белорусская поговорка» не могла сразу проникнуть в такое количество языков, стать в них широко известной и широко употребляемой, образовать различные национальные варианты и многочисленные пародийные перефразирования. В этом случае не мог быть задействован и фактор случайности, когда в разных языках независимо друг от друга появляются схожие по содержанию и форме единицы, поскольку этот фактор является объективным только в случаях отсутствия или существенного ограничения контактов (включая как лингвистически опосредованные, так и культурные) между этими языками. Можно предположить вероятность заимствования поговорки из белорусского языка в русский или украинский (через русский язык) благодаря единому коммуникативному пространству в течение XIX и XX вв., однако трансляция белорусской поговорки в английский и французский языки (даже через русский или украинский) не имеет (и не может иметь) объективного объяснения. Исходя из наличия аналогичных по форме и содержанию единиц в других языках, можно сделать вывод, что поговорка *Адна галава добра, а дзве <яшчэ> лепш (лепей)* не является «собственно белорусской» (это подробно аргументировано нами в рамках специальных исследований Петрушэўская/Petrusheuskaya, 2015a; 2015f).

Этимологические поиски иноязычного происхождения белорусских поговорок также впервые систематически встречаются у И.И. Носовича, включившего в свой «Сборникъ бѣлорусскихъ поговорокъ» (1874 г.) (Носовичъ/Nosovich, 1874) ссылки на заимствованный характер целого ряда единиц. Например: «Конецъ дзѣлу вѣнецъ. Finis coronat opus» (с. 67); «Людзи такъ, а Бог инакъ. Homo prononit, Deus disponit» (с. 75); «Мало мѣли, скоро зѣли. Шуточное извиненіе хозяевъ при благодареніи за хлѣбъ-соль. Польск. Mało mieli, прѣтко ziedli» (с. 76); «Не кпи со кна; кепъ колии ибудзь самому откпиць. Говорять для юмора, чтобы остановить чьи либо остроты въ бесѣдѣ. Польск. Nie kpi ze kra, bo kier samemu kiedy kolwiek odekpi» (с. 99) и др. Однако, следует отметить, что при определении поговорок заимствований в белорусском языке И.И. Носович обращается в основном к латинскому или польскому языку, но полностью игнорирует русский язык даже в случаях явного калькирования, например: «Не любо, не слухай, а вгаць не мѣшай. Не мѣшай другому говорить»; «Не мѣй сто рублевъ, а мѣй сто друзей. Говорять въ разныхъ случаяхъ, особенно въ благодарность при неожиданной помощи отъ пріятеля» (с. 100) и др.

Объяснения иноязычного происхождения поговорок, употребляемых в белорусском языке, встречаются также в работах Е.А. Ляцкого, М. Федаровского, Ф.М. Янковского, А.С. Аксамитова, И.Я. Лепешева, В.И. Коваля, Е.Е. Иванова и многих других белорусских паремистов и фразеологов. Однако почти все эти объяснения касаются, в основном, заимствований из русского и польского языков, из классических (латинского и греческого) языков, а также поговорок, восходящих к библейским текстам (Иванов/Ivanou, 2014; 2018a; 2018b; *Лепта библейской мудрости/Lepta bibleyskoy mudrosti*, 2014; Иванов/Ivanov, 2019b; *Лепта библейской мудрости/Lepta bibleyskoy mudrosti*, 2019) или зарубежным литературным источникам (Венідзіктаў, Иванов/Venidziktau, Ivanou, 2002; *Крылатыя выразы/Krylatyay vyrazy*, 2004; 2006;

Иванова, Цеплякова/Ivanova, Tseplyakova, 2009; 2010a; 2010b; 2010c; Цеплякова/Tseplyakova, 2009a; 2009b; 2009c; Теплякова/Tepliyakova, 2011a; 2011b; 2019; Цеплякова/Tseplyakova, 2011; 2015; Иваноў/Ivanou, 2011a; 2013b; Цеплякова, Иваноў/Tseplyakova, Ivanou, 2019).

Так, в справочнике «Этымалагічны слоўнік прыказак» (2014) И.Я. Лепешева определяется иноязычное происхождение 409 пословиц белорусского языка (Лепешаў/Lepeshau, 2014b). Однако в словаре почти нет широкого обращения к пословичным фондам других европейских языков, в первую очередь, славянских, балтийских, германских. Естественным результатом такой изоляции белорусских пословиц оказались упрощённые или ошибочные этимологические объяснения. Например, *Канец – дзелу вянец* определена И.Я. Лепешевым как пословица, которая «ўжываецца ў розных мовах свету» и «склалася на аснове лацінскага выслоўя *Finis coronat opus* (літаральна “Канец увенчвае справу (дзела)”» (Лепешаў/Lepeshau, 2014b: 62). Однако гораздо более вероятно, что это заимствование из русского языка *Конец – делу венец*, поскольку, во-первых, контакты белорусского и латинского языков в области паремиологии вряд ли можно считать исторически достаточно продуктивными (прямыми и непосредственными, в том числе и в культурном плане), во-вторых, в существующих паремиографических источниках белорусская пословица не фиксируется ранее второй половины XIX в. (впервые в сборнике И.И. Носовича 1974 г. (Носовичь/Nosovich, 1874: 67), когда влияние русского языка на белорусский стало уже не только весьма заметным, но и определяющим, в-третьих, в составе белорусской пословицы сохраняется русизм *дзела* (показательно при этом, что структура и ритмическая организация пословицы позволяет использовать собственно белорусское *справа*). Следует отметить, что сохранение в составе заимствованных пословиц иноязычной лексики – это закономерное явление, характерное, в частности, и для других пословиц, заимствованных из русского языка с существительным *дзела*, напр.: *Дзела майстра байца* (Грынблат/Grynblat, 1976: 1: 147); *Дурное дзела няхітрае* (Лепешаў, Якалцэвіч/Lepeshau, Yakaltsevich, 2011: 188); *Кончыў дзела – гуляй смела* (там же: 481) и т.д. При этом существительное *дзела* может использоваться и в собственно белорусских по происхождению пословицах, напр.: *Дзела дзельніка байца* как формальный вариант *Дзела дельніка (Справа майстра) байца* (там же: 169), производное от упомянутой выше пословицы *Дзела майстра байца*.

Таким образом, можно сделать вывод, что этимологические объяснения пословиц (как собственно белорусского, так и иноязычного происхождения) в значительной степени основаны либо на экстралингвистических фактах, либо на субъективных взглядах исследователя, а не на объективных принципах и критериях этимологизации устойчивых языковых единиц, поэтому часто бывают весьма спорными. Существующие результаты этимологических исследований пословиц, которые используются в современном белорусском языке, на сегодняшний день не позволяют определить объём и состав как специфически белорусских, так и общих с другими языками единиц его пословичного фонда.

2. Этнолингвистическое описание

Этнолингвистическое изучение национально-культурного своеобразия пословичного фонда белорусского языка органично вытекает из исследований этнографических реалий в пословицах как жанровой разновидности устного народного творчества и еще не отделилось от таких исследований ни по своей методологии, ни по своим основным положениям и результатам. Именно поэтому работы, посвященные этнолингвистической интерпретации белорусских пословиц, по сей день находятся в области преимущественно не языкознания, а фольклористики (Валодзіна/Valodzina, 1999a; 1999b; Ковалёва/Kovaleva, 2012), а также этнопедагогики (Болбас/Bolbas, 2011a; 2011b; 2011c).

Этнографические объяснения пословиц были характерны для первых собирателей белорусских премий. Так, И.И. Носович в издании «Сборникъ бѣлорусскихъ пословицъ» (1874 г.) даёт соответствующие комментарии к этнографически маркированным пословицам, напр.: «На радоницу д’обѣда пашуць, п’обѣдзѣ плачуць, а въ вечеру скачуць. Радоница у Бѣлорусцевъ есть день поминования по усопшихъ, празднуемый во вторникъ Ёминой недѣли, какъ въ ознаменованіе радости о воскресшемъ изъ мертвыхъ Спасителѣ, возвѣщаемой живыми родственниками обыкновенно краснымъ яйцемъ, по могилкѣ катаемымъ, съ произношениемъ: Христокъ Воскресь!» (Носовичъ/Nosovich, 1874: 87).

Современные исследователи этнографического содержания белорусских пословиц (и/или отдельных их лексических компонентов) описывают на пословичном материале мифопоэтические представления белорусов (Шарай/Sharay, 1998; Рамза/Ramza, 2001), символику и образы зверей и птиц (Рамза, Садоўская/Ramza, Sadouskaya, 1999; Садоўская/Sadouskaya, 2001; Садоўская, Сяброўская/Sadouskaya, Syabrouskaya, 2005), этнокультурную самобытность предметов быта (Валодзіна/Valodzina, 1999a; 1999b; Дзядова/Dzyadova, 2011), блюда национальной кухни (Дзядова/Dzyadova, 2009), семейно-родственные отношения белорусов (Садоўская/Sadouskaya, 2012; Шамяціла/Shamatsila, 2013), правила речевого поведения (Клундук/Klunduk, 2009; Селюжыцкая/Selyuzhytskaya, 2009), принципы народной педагогики (Белакурская/Belakurskaya, 2007), связь белорусских пословиц с архаическими обрядами (Ермакова/Ermakova, 2001) и др. Показательно, что в подавляющем большинстве случаев материалом для этнографического анализа выступают одновременно и пословицы, и фразеологизмы (Садоўская/Sadouskaya, 2008).

Следует отметить, что этнолингвистическое изучение пословиц обычно проводится только на белорусскоязычном материале, в отличие от соответствующего изучения фразеологизмов, которое проводится на материале многих (в первую очередь славянских) языков в сопоставительном и сравнительно-историческом планах (Коваль/Koval, 1998; 2011). Монолингвальный подход в этнолингвистических исследованиях белорусских пословиц существенно ограничивает репрезентативность полученных результатов, так как точно определить связь данного пословичного символа или образа, целиком содержания данной пословицы с определённой этнографической реалией, с тем или иным фактом народной духовной культуры возможно только

в том случае, если исследователь уверен, что эта пословица не встречается в других (в первую очередь, родственных) языках и, соответственно, не является отражением условий и особенностей жизни других (близких по истории и культуре) народов, результатом культурного трансфера в фразеологии (Бредис, Ломакина, Мокиенко/Bredis, Lomakina, Mokienko, 2020; Lomakina, 2021).

Таким образом, существующие этнолингвистические исследования белорусских пословиц не являются достаточно объективными, чтобы их положения и результаты могли быть использованы для определения национально-культурной специфики пословичного фонда белорусского языка.

3. Лингвокультурологический анализ

Лингвокультурология, как известно, выделилась в отдельную научную дисциплину из этнолингвистики в последней четверти XX в., однако до сих пор нередко квалифицируется как часть этнолингвистики. Само понятие «лингвокультура» определяется Н.Ф. Алефиренко как «неотъемлемая часть любой этнокультуры, представляющая собой синергетически возникшую амальгаму (слияние, сплав, совокупность) взаимосвязанных явлений культуры и языка, зафиксированную и освоенную определённым этноязыковым сознанием» (Алефиренко/Alephirenko, 2010: 51). «Лингвокультурология» понимается, по В.Н. Телия, как «часть этнолингвистики, посвящённая изучению и описанию корреспонденции языка и культуры в их синхронном взаимодействии» (Телия/Teliya, 1996: 217).

Предметом лингвокультурологии является так называемая «языковая картина мира» – совокупность представлений об окружающей действительности и их концептуализации, которая сложилась в сознании носителей языка, отражает их культурные ценности и воплощается в языке. Как справедливо отмечает В.А. Маслова, «если культурология исследует самосознание человека по отношению к природе, обществу, истории, искусству и другим сферам его социального и культурного бытия, а языкознание рассматривает мировоззрение, которое отображается и фиксируется в языке в виде ментальных моделей языковой картины мира, то лингвокультурология имеет своим предметом и язык, и культуру, находящиеся в диалоге, взаимодействии» (Маслова/Maslova, 2001: 9). По словам В.В. Красных, лингвокультурология – это «дисциплина, изучающая проявление, отражение и фиксацию культуры в языке и дискурсе. Она непосредственно связана с изучением национальной картины мира, языкового сознания, особенностей ментально-лингвального комплекса» (Красных/Krasnyh, 2002: 12). Лингвокультурология, по мнению В.В. Воробьёва, сконцентрирована на «проблемах описания культуры и языка в процессе его функционирования» (Воробьёв/Vorobyev, 2008: 37). Исходя из этих определений, предметом изучения лингвокультурологии являются факты конкретной национальной культуры, которые представлены в языковой семантике (в языковой картине мира), отражаются языковыми единицами как целостными знаками или их определёнными элементами, актуализируются в сознании носителей данного языка при использовании этих единиц в речи.

Лингвокультурологические исследования пословиц белорусского языка пока весьма немногочисленны и часто сочетаются с изучением национальной картины мира, отражённой в белорусской фразеологии. Так, на материале пословиц исследованы специфика концептов «народ», «шчасце», «праца», «слова» и др. в белорусской национальной картине мира (Балуш/Balush, 2005; Михалкина/Mihalkina, 2007; Дзядова/Dzyadova, 2012; 2014b; Калеснікава/Kalesnikava, 2013), особенности национального характера, менталитета и мировоззрения (Рашэтнікава/Rashetnikava, 2009; Баравік, Садоўская/Baravik, Sadowskaya, 2011; Бачыла/Bachyla, 2011; Ліс/Lis, 2011; Сівурава/Sivurava, 2012; Дзядова/Dzyadova, 2014a), взаимоотношения между поколениями у белорусов (Акушэвіч/Akushevich, 2007) и др. При сравнении белорусских и иноязычных пословиц исследуется национально-культурная специфика понятий «лік» и «мера» на материале белорусского и польского языков (Красоўская/Krasouskaya, 2003), белорусского и английского языков (Маюк А./Mayuk A., 2013b; Маюк Е./Mayuk E., 2013c), концепты «душа» (Васильева/Vasilyeva 2007), «бацькі» и «дзеці» (Бойкова/Boykova, 2013), «сваё» и «чужое» в пословицах белорусского и русского языков (Гомонова/Gomonova, 2013), белорусского и немецкого языков (Конькова/Konkova 1999), концепт «колькасць» в белорусских и английских пословицах (Маюк А./Mayuk A., 2013a; Маюк Е./Mayuk E., 2013a; 2013b), отражение национального характера в белорусских и русских пословицах (Осипович/Osipovich, 1999), гендерные отношения в пословицах белорусского, русского и арабского языков (Садоўская, Суслаў/Sadowskaya, Suslau, 2007), белорусского и сербского языков (Саковіч/Sakovich, 2004), системы духовных ценностей в пословицах белорусского, русского, итальянского и немецкого языков (Ничипорчик/Nichiporchik, 2015), когнитивные контрасты в пословицах белорусского и русского языков (Пустошило/Pustoshiylo, 2003; Пусташыла/Pustashyla, 2007) и др.

Следует отметить, что лингвокультурологические исследования белорусских пословиц обычно проводятся либо только на белорусскоязычном материале, либо на материале сравнения с одним определённым языком (обычно русским) и очень редко на материале восточнославянских и западнославянских языков (на фоне других языков) (Пугач/Pugach, 2008), в отличие от соответствующего изучения белорусской фразеологии (Малоха/Maloha, 1998) и славянской фразеологии в целом (*Устойчивые сравнения/Ustoychivye sravneniya* 2016 и др.). Отсутствие широкого языкового фона существенно ограничивает репрезентативность полученных результатов, поскольку точно определить существование связи данной пословицы с национальной картиной мира можно только в том случае, если у исследователя есть уверенность в том, что эта пословица не встречается в других языках и, соответственно, не является отражением фрагментов национальных картин мира других народов как результата культурного трансфера во фразеологии (Бредис, Ломакина, Мокиенко/Bredis, Lomakina, Mokienko, 2020; Lomakina, 2021).

Таким образом, имеющиеся на данный момент результаты лингвокультурологических исследований белорусских пословиц нельзя считать объективными в той мере, в какой это позволило бы рассматривать на их основе национально-культурную специфичность единиц пословичного фонда белорусского языка.

4. Лингвострановедческое описание

Лингвострановедение – это раздел в теории и практики преподавания и изучения языка как иностранного, а также, согласно определению Е.Е. Иванова, ещё и как неродного – «другой мовы ва ўмовах блізкароднаснага білінгвізму» (Іваноў/Ivanou, 2001). В рамках и с помощью лингвострановедения раскрывается взаимосвязь языковых единиц с культурой, историей, бытом народа и осуществляется так называемая «аккультурация» – усвоение теми, кто вырос в одной национальной культуре, основных фактов, реалий и ценностей другой национальной культуры (Іваноў/Ivanou, 1998: 33). Как известно, основы теории и практики лингвострановедения как филологической (преимущественно лингвистической) и как лингводидактической дисциплины впервые были разработаны в русском языкознании (Верещагин, Костомаров/Vereschagin, Kostomarov, 1976; 1990) при создании такой методики обучения русскому языку как иностранному, которая не ограничивается «технической стороной» изучения языка (развитием фонетических и грамматических навыков, знанием словарного запаса и стилистических регистров), а органично включает в себя изучение реалий и ценностей национальной культуры, информация о которых содержится в так называемой «фоновой семантике» номинативных единиц (слов, фразеологизмов, а также «языковых афоризмов»), к которым относятся пословицы исконного происхождения и крылатые выражения из текстов национальной литературы).

Принципы лингвострановедческого описания национально-культурной специфики белорусских пословиц и крылатых выражений впервые в белорусском языкознании были разработаны Е.Е. Ивановым (Іваноў/Ivanou, 1994; 1998), квалифицированы как предмет социокультурного изучения белорусского языка (Іваноў, Иванова, Мячкоўская/Ivanou, Ivanova, Myachkovskaya, 1998: 33–62) и реализованы в единственном до настоящего времени лингвострановедческом учебном справочнике современного белорусского языка «Слоўнік беларускіх прыказак, прымавак і крылатых выразаў» (1997) (Іванова, Іваноў/Ivanova, Ivanou, 1997).

Белорусские пословицы в лингвострановедческом плане отражают национальную культуру, во-первых, как целостные языковые знаки, а во-вторых, своими лексическими компонентами (названиями предметов материальной и духовной культуры белорусов, объектов животного и растительного мира Беларуси, именами и географическими названиями и т.д., которые входят в состав пословиц), в-третьих, своими «прототипами», поскольку те свободные высказывания, которые легли в основу пословиц, как по своей внутренней форме, так и по факту своего использования в речевой коммуникации, своего дальнейшего закрепления в «готовой форме» были обусловлены определёнными обычаями, традициями, особенностями духовного мира и жизни белорусов, историческими событиями, происходившими в Беларуси в разное время и др. (Іваноў/Ivanou, 1998: 38–40).

Кроме этого, безусловную лингвострановедческую значимость, по справедливому утверждению Е.Е. Иванова, имеют также и те пословицы, которые являются общими для белорусского и русского, украинского или польского языков, во многих случаях

попали в белорусский язык путём заимствования, однако приобрели в современном литературном белорусском языке национально-культурную маркированность своего общего значения или лексико-семантического состава. Ср. *Вольнаму – воля, а шалёнаму – поле* и рус. *Вольному воля, спасённому рай* (появление второй части в белорусской поговорке имеет глубокие мифологические корни в восточнославянском фольклоре и объясняется тем, что выход «у поле» символизирует выход в мир смерти, а человек с неуравновешенной психикой в народном представлении считался принадлежащим миру смерти) (Иванова, Иваноў/Ivanova, Ivanou, 1997: 52). Поэтому «актуалізацыя менавіта гэтых вобразаў у беларускім варыянце агульнага для ўсходнеславянскіх моў выразу *Вольнаму – воля* і складае нацыянальна-культурную адметнасць гэтай беларускай прыказкі» (Иваноў/Ivanou, 1998: 49).

Следует отметить, что лингвострановедческое описание национально-культурной специфичности белорусских пословиц развивается недостаточно продуктивно и часто осуществляется одновременно с соответствующим описанием белорусской фразеологии (Бухоўская/Buhouskaya, 2009; Петрова/Petrova, 2009; Пятрова/Pyatrova, 2012) и языковой афористики (Иваноў/Ivanou, 1994), в основном, по отношению к одному определённом языку – русскому (Крупянкова/Krupyankova, 2002), немецкому (Басава/Basava 2005) и др. Только относительно недавно начали разрабатываться принципы лингвострановедческого описания национально-культурной семантики белорусского языка (Иваноў/Ivanou, 2001; Иванова, Иваноў/Ivanova, Ivanou, 2003; Арцямёнак/Artsyamyenak, 2015; Арцямёнак, Півавар/Artsyamyenak, Pivavar, 2017), иностранных языков в рамках методики их преподавания носителям белорусского языка (Иванов/Ivanov, 2008; 2012; Петрушевская, Шестернёва/Petrushevskaya, Shesterneva, 2018).

Фактически (т.е. по отбору языкового материала) лингвострановедческое описание национально-культурной специфики белорусских пословиц основывается по большей части на результатах их этимологических, этнолингвистических, лингвокультурологических исследований, поэтому автоматически отражает все их основные недостатки. Кроме этого, лингвострановедческое описание любого языка может иметь смысл и обычно проводится только по отношению к одному определённому языку, что, естественно, приводит к неоправданному преувеличению национального за счёт инационального, специфичного за счёт общего с другими языками, которые остаются за пределами лингвострановедческого рассмотрения языка в данной паре языков.

Таким образом, лингвострановедческое описание белорусских пословиц в теперешнем его состоянии не может быть использовано ни как методологическая, ни как фактологическая база для определения национально-культурной специфики пословичного фонда белорусского языка.

Заключение

Исследование показало, что в белорусском языкознании не проводилось специальных исследований, посвящённых методологии определения, изучения объёма и состава национального компонента белорусского пословичного фонда (национально-культурно специфических пословиц). На сегодняшний день описание национального своеобразия пословичного фонда белорусского языка проводится в отдельных этнолингвистических, лингвокультурологических, лингвострановедческих, этимологических исследованиях пословиц. Ни одно из этих направлений не позволяет объективно определить объём и характер национальной специфики пословичного фонда белорусского языка, поскольку все они характеризуются, во-первых, низким уровнем репрезентативности, а во-вторых, недостаточной объективностью полученных результатов.

Основная причина низкой степени репрезентативности существующих исследований белорусского пословичного фонда заключается в том, что в них недостаточно представлен или вообще отсутствует иноязычный паремиологический и фразеологический материал как необходимый языковой и лингвокультурный фон, что, с одной стороны, неизбежно приводит к преувеличению национальной специфичности пословиц за счёт квалификации как собственно белорусских тех пословиц, которые используются в других языках и/или были заимствованы из них, а также тех пословиц, которые имеют прямые аналоги в других языках (являются общими для белорусского и других языков), и, с другой стороны, ведёт к недооценке объёма и характера национальной специфичности пословичного фонда белорусского языка за счёт концентрации внимания на единицах собственно белорусского происхождения и игнорирования тех общих с другими языками пословиц, которые были лингвокультурно ассимилированы в белорусском языке, приобрели в нём специфические черты (национально-языковое своеобразие и национально-культурную маркированность отдельных лексико-грамматических элементов) и по этой причине стали восприниматься носителями языка как собственно белорусские.

Разработка принципов и приёмов определения специфических (которых нет в других языках) пословиц, установление объёма и разновидностей национально маркированных единиц в составе пословичного фонда белорусского языка путём дифференциации национального и инационального является актуальным для белорусского языкознания, поскольку имеет теоретическое и эмпирическое значение в лингвокультурологическом и этнолингвистическом описании белорусского языка (в частности, национально-культурной семантики пословиц), а также является существенно важным в прикладном плане в области лингводидактики при преподавании современного белорусского языка как родного (в лингвокультурологическом аспекте), как иностранного (в лингвострановедческом аспекте), а также как неродного в условиях близкородственного билингвизма (в аспекте культурного трансфера).

В наших последних исследованиях была сделана попытка определить специфичность и национальное своеобразие пословичного фонда белорусского языка на основе выявления объёма и состава уникальных (на фоне других языков) пословиц,

выявить степень и характер отражения в них особенностей белорусского языка и национальной культуры, а также установить объем и особенности лингвокультурной ассимиляции и национально-культурной маркированности общих с другими языками пословиц (на материале пословичного состава современного белорусского литературного языка, белорусского пословичного минимума и основного пословичного фонда) (Петрушевская/Petrushevskaya, 2014; 2015b; 2015d; 2015e; 2015g; 2016; 2016a; 2016b; 2016d; 2016e; 2017; 2018a; 2018b; 2018c; 2018d; 2020; 2021; Петрушэўская, Іваноў/Petrusheuskaya, Ivanou, 2019; Петрушэўская/Petrusheuskaya, 2019b; 2019c; 2019d; 2020b; 2020a; 2021; Петрушэўская, Іваноў/Petrusheuskaya, Ivanou, 2021). Белорусские пословицы и их иноязычные аналоги, использованные в наших исследованиях, отражены в полилингвальном паремиографическом справочнике «Універсальны і інтэрнацыянальны кампаненты ў прыказкавым складзе беларускай мовы: беларуска-іншамовны слоўнік» (2020) (Петрушэўская/Petrusheuskaya 2020c). Основные положения и некоторые выводы наших исследований могут быть использованы для изучения национального своеобразия пословичного фонда белорусского языка, а также для разработки методологии определения языковой и лингвокультурной специфики и национального своеобразия пословиц других языков.

Литература

- Аксамітаў А.С. (1958), *Лексіка беларускіх прыказак XIX ст. у сувязі з агульнай праблемай фразеалогіі*. Мінск.
- Акушэвіч А.А. (2007), *Парэміі тэматычнага кола “Узаемаадносіны бацькоў і дзяцей” у беларускай мове*, “Працы кафедры сучаснай беларускай мовы (БДУ)”, 6, с. 18–21.
- Алефиренко Н.Ф. (2010), *Лингвокультурология: ценностно-смысловое пространство языка*. Москва.
- Арцямёнак Г.А. (2015), *Лінгвакраіназнаўчы падыход да вывучэння беларускай мовы на нефілалагічных спецыяльнасцях*, “Теория и практика преподавания лингвистических дисциплин в вузах негуманитарного профиля – V”, Горки, с. 14–16.
- Арцямёнак Г.А., Півавар К.С. (2017), *Беларускія лінгвакраіназнаўчыя і лінгвакультуралагічныя даведнікі: тыты, змест, структура*, “Учённыя запіскі ВГУ имени П.М. Машиерова”, 23, с. 185–189.
- Балуш Т.В. (2005), *Концептуализация труда в белорусской паремиологии*, “Славянская фразеология в ареальном, историческом и этнокультурном аспектах – IV”, Гомель, с. 82–84.
- Баравік М., Садоўская А. (2011), *Суадносінны аptyмізму/песімізму ў нацыянальным характары беларусаў (на матэрыяле парэміялогіі)*, “Роднае слова”, 3 (279), с. 55–57.
- Бачыла І. (2011), *Вобраз беларуса праз прызму малых жанраў фальклору*, “Фалькларыстычныя даследаванні: Кантэкст. Тыпалогія. Сувязі”, Мінск, 8, с. 82–87.
- Белакурская Ж.Я. (2007), *Народная педагогіка беларусаў у люстэрку парэміялогіі (на матэрыяле вуснай народнай творчасці)*, “Працы кафедры сучаснай беларускай мовы (БДУ)”, Мінск, 6, с. 33–38.

- Бирих А.К., Мокиенко В.М., Степанова Л.И. (2005), *Русская фразеология: историко-этимологический словарь*. Москва.
- Бойкова С. Н. (2013), *Репрезентация оппозиции «родители – дети» в русских и белорусских поговорках*, “Славянские народы и их культуры: традиция и современность”, Гомель, с. 101–104.
- Болбас В.С. (2011а), *Афарыстычная этнапедагогіка беларусаў: выхаваўчы сэнс народных парэмій*, “Народная асвета”, 8, с. 84–86.
- Болбас В.С. (2011b), *Афарыстычная этнапедагогіка беларусаў: выхаваўчы сэнс народных парэмій (працяг)*, “Народная асвета”, 9, с. 75–78.
- Болбас В.С. (2011с), *Афарыстычная этнапедагогіка беларусаў: выхаваўчы сэнс народных парэмій (заканчэнне)*, “Народная асвета”, 10, с. 85–87.
- Бредис М.А., Ломакина О.В., Мокиенко В.М. (2020), *Русинская фразеология как пример культурно-языкового трансфера в славянских языках (на материале нумеративных единиц)*, “Русин”, 60, с. 198–212.
- Буряко Н.И. (1974), *Синтаксис белорусских народных пословиц (простое предложение): диссертация*. Минск.
- Бухоўская Я. (2009), *Нацыянальна-культурны кампанент мовы ў беларускіх прыказках і прымаўках*, “Слова ў мове, маўленні, тэксце”, Брэст, 2, с. 33–35.
- Валодзіна Т. (1999а), *Без прыказкі і з лаўкі не зваліцца: свет рэчаў сялянскага падворка ў фразеалогіі і культуры беларусаў*, “Роднае слова”, 2, с. 100–107.
- Валодзіна Т. (1999 б), *Казала качарга гуляць да чацвярга: хатнія рэчы ў фразеалогіі і культуры беларусаў*, “Роднае слова”, 9, с. 35–44.
- Васильева А.Н. (2007), *Качественные и количественные характеристики души в русской и белорусской фразеологии и паремииологии*, “Славянская фразеология в ареальном, историческом и этнокультурном аспектах – V”, Гомель, с. 52–55.
- Венідзіктаў С.В., Іваноў Я.Я. (2002), *Рускамоўныя запазычанні крылатых слоў у сучаснай беларускай мове*, “Dziedzictwo przeszłości związków językowych, literackich i kulturowych polsko-bańto-wschodniosłowiańskich”, Białystok, 8, s. 210–217.
- Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. (1976), *Лингвострановедческий план афористики*, “Язык и культура”, Москва, с. 162–195.
- Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. (1990), *Национально-культурная семантика языковых афоризмов*, “Язык и культура”, Москва, с. 71–80.
- Воробьев В.В. (2008), *Лингвокультурология*. Москва.
- Гаўрош Н., Нямковіч Н. (2013), *Абагульнена-асабовыя сказы (на матэрыяле прыказак)*, “Роднае слова”, 3, с. 50–53.
- Гомонова И.Г. (2013), *Мотивы обращения к оппозиции «свое – чужое» в русских и белорусских поговорках с местоимениями-посессивами*, “Nationales und Internationales in der slawischen Phraseologie”, Greifswald, Sankt-Peterburg, s. 188–192.
- Грынблат М.Я. (1976), *Прыказкі і прымаўкі*. Мінск, 1, 2.
- Дзядова А. (2014а), *Плач і смех у фразеалагізмах і парэміях*, “Роднае слова”, 4, с. 34–36.

- Дзядова А. (2014b), *Семантычная апазіцыя “працавітасць – гультайства” ў парэміях*, “Роднае слова”, 12, с. 40–42.
- Дзядова А.С. (2009), *Этнакультурная адметнасць назваў страў нацыянальнай кухні ў беларускіх прыказках і прымаўках*, “Куляшоўскія чытанні”, Магілёў, с. 125–127.
- Дзядова А.С. (2011), *Этнакультурная семантыка назваў побыту ў парэміялагічных адзінках беларускай мовы*, “Веснік МДПУ імя І.П. Шамякіна”, 1, с. 85–89.
- Дзядова А.С. (2012), *Канцэпт “слова” ў парэміялагічных адзінках беларускай мовы*, “Учённыя запіскі ВГУ імя П.М. Машерова”, 14, с. 147–155.
- Дзядова А.С. (2013), *Чалавек у лютэрку беларускай фразеалогіі і парэміялогіі*. Віцебск.
- Ермакова Л.Л. (2001), *Об особенностях функционирования клише в архаических обрядах: фразеологизмы и поговорки*, “Славянская фразеология в ареальном, историческом и этнокультурном аспектах”, Гомель, с. 112–115.
- Жорава Н. (2005), *Загляне сонца і ў наша ваконца: асаблівасці інтэрпрэтацыі касмаганічнай лексікі ў мове беларускіх прыказак*, “Роднае слова”, 10, с. 30–32.
- Зверева Ю.С., Иванов Е.Е., Шестернёва А.Н. (2016), *Сравнительная типология фразеологии английского и белорусского языков*, “Восточнославянские языки и литературы в европейском контексте – 2015”, Могилёв, с. 164–168.
- Иванов Е.Е. (2008), *Качество лингвистического образования в Республике Беларусь (в аспекте межкультурной коммуникации)*, “Проблемы качества образования в Белоруссии и России в контексте интеграционных процессов”, Москва, 1, с. 161–170.
- Иванов Е.Е. (2010), *Разновидности афоризма как речевого жанра (на материале английского, польского, русского языков)*, “Язык и культура”, Москва, с. 312–315.
- Иванов Е.Е. (2011), *Способы и средства деривации белорусских антиполовиц*, “Фразеология и языковая динамика”, Greifswald, Санкт-Петербург, с. 281–282.
- Иванов Е.Е. (2012), *Общность задач преподавания русского и иностранных языков белорусам (в аспекте межкультурной коммуникации)*, “Восточнославянские языки и литературы в европейском контексте”, Могилёв, с. 3–7.
- Иванов Е.Е. (2013a), *Белорусская паремология и афористика в общеевропейском контексте (актуальные проблемы изучения)*, “XV Международный съезд славистов”, Минск, 1, с. 322–323.
- Иванов Е.Е. (2013b), *О соотношении прямого и образного обобщения действительности в поговорках и афоризмах*, “Wort – Text – Zeit XII”, Greifswald, S. 49–51.
- Иванов Е.Е. (2016), *Ценности и антиценности в русской, белорусской, итальянской и немецкой паремологических картинах мира*, “Весці БДПУ”, 1, с. 115–117.
- Иванов Е.Е. (2017), *Афористичность и фактологичность однофразовых текстов*, “Веснік МДУ імя А.А. Куляшова. Серыя. А”, 1, с. 91–92.
- Иванов Е.Е. (2019a), *Аспекты эмпирической квалификации афоризма*, “Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика”, 10, 2, с. 381–401.
- Иванов Е.Е. (2019b), *О словаре крылатых библейских выражений современного белорусского литературного языка (с историко-этимологическими комментариями и со-*

ответствиями в современном русском языке), “Славянская историческая лексикология и лексикография”, 2, с. 185–199.

Иванов Е.Е. (2020), *Афоризм как объект лингвистики: основные признаки*, “Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика”, 11, 4, с. 660–706.

Иванов Е.Е. (2021), *Белорусская фразеология и паремиология в контексте европейских языков и культур (задачи и этапы исследования)*, “Актуальные проблемы современной науки, техники, образования – 79”, Магнитогорск, 2, с. 520.

Иванов Е.Е., Иванова С.Ф. (2012), *Восточнославянская идиоматика в европейском языковом контексте*, “Итоги научных исследований учёных МГУ имени А. А. Кулешова”, с. 208–212.

Иванов Е.Е., Петрушевская Ю.А. (2015), *Белорусская паремиология конца XX – начала XXI века (1991–2014 гг.): библиографический обзор*, “Паремиология в дискурсе”, Москва, с. 252–292.

Иванова С.Ф., Иваноў Я.Я. (1997), *Слоўнік беларускіх прыказак, прымавак і крылатых выразаў*. Мінск.

Иванова С.Ф., Иваноў Я.Я. (2003), *Лінгвакраіназнаўчае апісанне беларускай мовы*, “Избранные научные труды учёных МГУ имени А.А. Кулешова”, с. 153–156.

Иванова С.Ф., Иваноў Я.Я. (2010), *Антыцытаты ў сучаснай беларускай мове*, “Phraseologische Studien: Dynamische Tendenzen in der slawischen Phraseologie”, Greifswald, S. 174–183.

Иванова С.Ф., Иваноў Я.Я., Шпакоўская В.А. (2011), *Парадыійныя, іранічныя і жартоўныя трансфармацыі крылатых выразаў (да складання слоўніка беларускіх антыпрыказак)*, “Acta Germano-Slavica”, 4, с. 52–61.

Иванова С.Ф., Цеплякова А.Д. (2009), *Запазычаныя крылатыя выразы ў сучаснай беларускай мове*, “Фразеология германских, романских и славянских языков”, 1, с. 98–112.

Иванова С.Ф., Цеплякова А.Д. (2010а), *Крылатыя словы са старажытнагрэчаскіх крыніц у сучаснай беларускай літаратурнай мове*, “Славянская фразеология и паремиология в XXI веке”, Минск, с. 284–292.

Иванова С.Ф., Цеплякова А.Д. (2010б), *Лацінскія запазычанні крылатых слоў у сучаснай беларускай літаратурнай мове (колькасны склад, формы ўжывання і крыніцы паходжаньня)*, “Веснік МДПУ імя І. П. Шамякіна”, 1, с. 88–93.

Иванова С.Ф., Цеплякова А.Д. (2010в), *Старажытнагрэчаскія запазычанні крылатых слоў у сучаснай беларускай літаратурнай мове (колькасны склад, формы ўжывання і крыніцы паходжаньня)*, “Вестник Полоцкого государственного университета. Серия А”, 7, с. 176–179.

Иваноў Я.Я. (1994), *Нацыянальна-культурная семантыка беларускай моўнай афарыстыкі (лінгвакраіназнаўчы аспект)*, “Национально-культурный компонент в тексте и в языке”, Минск, 2, с. 55–57.

Иваноў Я.Я. (1998), *Нацыянальна-культурная семантыка беларускай мовы і праблема яе лінгвакраіназнаўчай рэпрэзентацыі (на матэрыяле моўнай афарыстыкі)*, “Сацыякультурная прастора мовы (сацыяльныя і культурныя аспекты вывучэння беларускай мовы)”, Мінск, с. 33–62.

- Іваноў Я.Я. (2000), *Семантыка беларускіх афарызмаў*, “Известия Гомельского государственного университета”, 2, с. 94–99.
- Іваноў Я.Я. (2001), *Нацыянальна-культурная семантыка беларускай мовы як аб’ект лінгвакраіназнаўства (пры вывучэнні беларускай мовы як замежнай і як другой ва ўмовах блізкароднаснага руска-беларускага білінгвізму)*, “Беларуская мова: шляхі развіцця, кантакты, перспектывы”, Мінск, с. 285–290.
- Іваноў Я.Я. (2002), *Параўнальны аналіз беларускіх і польскіх прыказак і нацыянальна-культурная семантыка беларускай мовы (лінгвакраіназнаўчы аспект)*, “Polsko-białoruskie związki językowe, literackie, historyczne i kulturowe”, Białystok, S. 117–126.
- Іваноў Я.Я. (2003а), *Беларускія прыказкі ў «Proverbiorum Polonicorum» (1618) Саламона Рысінскага*, “Край = Kraj”, 1–2, с. 158–170.
- Іваноў Я.Я. (2003б), *Праблемы лінгвістычнага вывучэння афарызма*. Магілёў.
- Іваноў Я.Я. (2004а), *Дыферэнцыяльныя прыметы афарызма*. Магілёў.
- Іваноў Я.Я. (2004б), *Сацыялінгвістычныя параметры беларускіх прыказак (да праблемы вызначэння парэміялагічнага мінімуму і асноўнага парэміялагічнага фонду сучаснай беларускай літаратурнай мовы)*, “Мова і сацыум”, 3, с. 201–224.
- Іваноў Я.Я. (2004с), *Фразеалогія vs. афарыстыка (да праблемы катэгорыяльнага размежавання фразеалагічных і афарыстычных адзінак мовы)*, “Известия Гомельского государственного университета”, 1, с. 29–32.
- Іваноў Я.Я. (2006), *Да праблемы вызначэння асноўнага парэміялагічнага фонду беларускай мовы*, “Веснік БДУ. Серыя 4”, 3, с. 103–109.
- Іваноў Я.Я. (2009а), *Параўнальнае мовазнаўства і нацыянальна-культурная семантыка мовы (на матэрыяле парэміялагічных адзінак)*, “Нацыянальная мова і нацыянальная культура: аспекты ўзаемадзеяння”, Мінск, с. 54–57.
- Іваноў Я.Я. (2009б), *Прыказка як слова і тэкст у часе*, “Wort – Text – Zeit: Phraseologische Einheiten in traditionellen und neuen wissenschaftlichen Paradigmen”, Greifswald, S. 38–39.
- Іваноў Я.Я. (2010), *Беларускія антыпрыказкі як з’ява нацыянальнай лінгвакультуры*, “Językoznawstwo”, 1(14), S. 83–106.
- Іваноў Я.Я. (2011а), *Крылатыя афарызмы ў беларускай мове: з інішамоўных літаратурных і фальклорных крыніц VIII ст. да н.э. – XX ст.: тлумачальны слоўнік*, Магілёў.
- Іваноў Я.Я. (2013б), *Старажытнагрэчаскія крыніцы некаторых крылатых афарызмаў*, “Нацыянальная мова і нацыянальная культура: аспекты ўзаемадзеяння”, Мінск, с. 225–228.
- Іваноў Я.Я. (2014), *Беларускія прыказкі з біблейных крыніц (матэрыялы да руска-беларуска-англійскага слоўніка біблеізмаў)*, “Авраамиевские чтения”, Смоленск, с. 11–24.
- Іваноў Я.Я. (2016), *Універсальнае і нацыянальнае ў фразеалагічнай і парэміялагічнай падсістэмах беларускай мовы ў еўрапейскім моўным кантэксце (актуальнасць, мета-далогія, перспектывы даследавання)*, “Славянская фразеология в синхронии и диахронии”, 3, с. 46–49.
- Іваноў Я.Я. (2017), *Афарыстычныя адзінкі ў беларускай мове*. Магілёў.
- Іваноў Я.Я. (2018а), *Да складання слоўніка “Крылатыя афарызмы ў беларускай мове: з біблейскіх крыніц” (лексікаграфічныя матэрыялы)*, “Філолагічны часопіс”, 2, с. 16–33.

- Іваноў Я.Я. (2018b), *Крылатыя выразы з Бібліі ў беларускай мове (лексікаграфічны аспект)*, “Філолагічны студіі”, 18, с. 35–47.
- Іваноў Я.Я., Іванова С.Ф., Мячкоўская Н.Б. (1998), *Сацыякультурная прастора мовы (сацыяльныя і культурныя аспекты вывучэння беларускай мовы)*. Мінск.
- Іваноў Я.Я., Канавалава І.С. (2010), *Антыпрыказкі і праблема іх вывучэння ў сучасным беларускім мовазнаўстве*, “Веснік БДУ. Серыя 4”, 3, с. 11–15.
- Калеснікава А.А. (2013), *Канцэпт «народ» у сістэме беларускіх парэміялагічных адзінак*, “Мова і літаратура ў XXI стагоддзі: актуальныя аспекты даследавання”, Мінск, с. 118–121.
- Клундук С. (2009), *Маўленчы этыкет і культура зносінаў у сістэме народных выслоўяў*. “Беларуская фразеалогія і еўрапейскі моўны кантэкст”, Брэст, 2, с. 92–97.
- Ковалёва Р. (2012), *Гостепрымства как духовная составляющая дома в белорусских поговорках*, “Мова – літаратура – культура VII”, Мінск, с. 310–315.
- Коваль В.И. (1998), *Восточнославянская этнофразеология: деривация, семантика, происхождение*. Гомель.
- Коваль В.И. (2011), *Фразеология народной духовной культуры: состав, семантика, происхождение*. Минск.
- Конькова Е. (1999), *Опозиция «свой – чужой» и её реализация в немецких, белорусских и русских поговорках*, “Национально-культурный компонент в тексте и языке – II”, Минск, 2, с. 10–12.
- Котова М.Ю. (2000), *Русско-славянский словарь пословиц (с английскими соответствиями)*. Санкт-Петербург.
- Красных В.В. (2002), *Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология*. Москва.
- Красоўская Я. (2003), *Канцэпт ліку адзін у беларускай і польскай парэміялогіі*, “Беларуска-руско-польскае супастаўляльнае мовазнаўства, літаратуразнаўства, культуралогія – VI”, Віцебск, 1, с. 139–141.
- Крупянкова А. (2002), *Лінгвакраіназнаўчы патэнцыял беларускай парэміялогіі (у дачыненні да рускай мовы)*, “Dziedzictwo przeszłości związków językowych, literackich i kulturowych polsko-bałto-wschodniosłowiańskich”, Białystok, 8, S. 126–130.
- Крылатыя выразы ў беларускай мове: тлумачальны слоўнік. Ч. 1: З іншымі моўнымі крыніцамі XII–XX стст.* (2004), С.В. Венідзіктаў, І.Л. Даніленка, С.Ф. Іванова, Я.Я. Іваноў, Магілёў.
- Крылатыя выразы ў беларускай мове: тлумачальны слоўнік. Ч. 2: З рускамоўнымі літаратурнымі і фальклорнымі крыніцамі XII–XX стст.* (2006), С.В. Венідзіктаў, І.Л. Даніленка, С.Ф. Іванова, Я.Я. Іваноў, В.В. Чэх, Магілёў.
- Лепешаў І.Я. (2006), *Парэміялогія як асобны раздзел мовазнаўства*. Гродна.
- Лепешаў І.Я. (2008a), *Прыказка і норма*, “Роднае слова”, 2, с. 37–41.
- Лепешаў І.Я. (2008b), *Прыказка і норма (заканчэнне)*, “Роднае слова”, 3, с. 43–46.
- Лепешаў І.Я. (2014a), *Прадмова*, “Этымалагічны слоўнік прыказак”, Мінск, с. 3–12.
- Лепешаў І.Я. (2014b), *Этымалагічны слоўнік прыказак*. Мінск.
- Лепешаў І.Я., Якалцэвіч М.А. (1995), *Прыказкі як моўныя адзінкі і іх стылістычнае выкарыстанне*. Гродна.

- Лепешаў І.Я., Якалцэвіч М.А. (2001), *Тлумачальны слоўнік прыказак*. Гродна.
- Лента библейской мудрости: библейские крылатые выражения и афоризмы на русском, английском, белорусском, немецком, словацком и украинском языках* (2014), Д. Балакова, Х. Вальтер, Н.Ф. Венжинович, М.С. Гутовская, Е.Е. Иванов, В.М. Мокиенко, Могилёв.
- Лента библейской мудрости: русско-славянский словарь библейских выражений и афоризмов с соответствиями в германских, романских, армянском и грузинском языках* (2019), ред. Е.Е. Иванов, В.М. Мокиенко, Д. Балакова, Х. Вальтер, Могилёв, 1, 2.
- Ліс А. (2011), *Некалькі слоў аб менталітэце беларуса: на матэрыяле парэмій*, “Фальклор і сучасная культура – III”, Мінск, 1, с. 34–35.
- Малоха М. (1998), *Фразеологизмы с концептом “дерево” в зеркале народной культуры (на материале восточнославянских и польского языков)*. Минск.
- Маслова В.А. (2001), *Лингвокультурология*. Москва.
- Маюк А.П. (2013а), *Функцыянальна-семантычныя характарыстыкі дакладнай колькасці ў беларускай і англійскай парэміялогіях: адзін, два, тры*, “Беларуская лінгвістыка”, 71, с. 103–111.
- Маюк А.П. (2013б), *Функцыянальна-семантычныя характарыстыкі нумаральных адзінак (на матэрыяле беларускіх і англійскіх парэмій)*, “Родное слова”, 10, с. 42–44.
- Маюк Е.П. (2013а), *Инклюзивы как показатели количества в белорусских и английских паремиях*, “Вестник МГЛУ. Серия 1”, 2, с. 15–21.
- Маюк Е.П. (2013б), *Лексико-семантические способы объективации точного количества в белорусских и английских паремиях*, “Nationales und Internationales in der slawischen Praseologie”, Greifswald, Sankt-Peterburg, S. 143–147.
- Маюк Е.П. (2013с), *Субстантивы меры в белорусских и английских паремиологических текстах: сравнительно-сопоставительный аспект*, “Вестник Московского государственного лингвистического университета”, 23, с. 43–54.
- Михалкина Т.А. (2007), *Концепт «ишчасце» в белорусской языковой картине мира (на материале пословиц, поговорок и фразем)*, “Славянская фразеология в ареальном, историческом и этнокультурном аспектах – V”, Гомель, с. 145–148.
- Мокиенко В.М. (2006), *Национальное и интернациональное в славянской паремиологии*, “Глобализация – этнизация: этнокультурные и этноязыковые процессы”, Москва, 1, с. 219–248.
- Мокиенко В.М., Вальтер Х. (2005), *Антипословицы русского народа*. Санкт-Петербург.
- Мокиенко В.М., Вальтер Х. (2006), *Прикольный словарь (антипословицы и антиафоризмы)*. Санкт-Петербург.
- Ничипорчик Е.В. (2015), *Отражение ценностных ориентаций в паремиях*. Гомель.
- Носовичь И.И. (1874), *Сборникъ бѣлорусскихъ пословиць*. Санкт-Петербург.
- Осипович В. (1999), *Об отражении некоторых черт национального характера в обобщённо-личном предложении (на материале русских и белорусских пословиц)*, “Слово во времени и пространстве”, Минск, с. 111–113.
- Параскевіч Г.В. (1984), *Назоўнік у беларускіх прыказках*. Мінск.
- Петрикевич Н.В. (1974), *Грамматическая роль глагола в образовании белорусских пословиц: диссертация*. Минск.

Петрова Н.П. (2009), *Национально-культурная семантика белорусских фразеологизмов и пословиц (лингвострановедческий аспект)*, “Фразеология германских, романских и славянских языков”, 1, с. 250–255.

Петрушевская Ю.А. (2014), *Интернациональные, заимствованные и исконно языковые единицы в составе паремиологического фонда современного белорусского языка*, “Вестник Новгородского государственного университета. Серия: Филологические науки”, 77, с. 123–126.

Петрушевская Ю.А. (2015), *Универсальное и национальное в паремиологической системе языка (на материале английского и белорусского языков)*, “Acta Germano-Slavica”, 6, с. 213–216.

Петрушевская Ю.А. (2016), *К проблеме исследования универсального и национального в белорусской паремиологии*, “Студії з філології та журналістики”, 4, с. 143–145.

Петрушевская Ю.А. (2020), *Национально маркированные варианты интернациональных пословиц в белорусском языке*, “Благословенны первые шаги...”, Магнітогорск, 14, с. 140–150.

Петрушевская Ю.А. (2021), *Методология определения национального, интернационального и универсального в фразеологии и паремиологии белорусского языка*, “West – East”, 5, 1, р. 61–72.

Петрушевская Ю.А., Шестернёва А.Н. (2018), *Использование фразеологических и паремиологических единиц в обучении иностранному языку*, “Теоретические и практические предпосылки подготовки полилингвальных специалистов в вузе”, Могилёв, с. 32–34.

Петрушэўская Ю.А. (2015а), *Аб паходжанні ўніверсальнай прыказкі Адна галава добра, а дзве <яшчэ> лепш (лепей)*, “Слова ў мове, маўленні, тэксце”, Брэст, с. 121–124.

Петрушэўская Ю.А. (2015b), *Гандаль і гандляр у традыцыйнай карціне свету беларусаў: універсальнае і нацыянальнае на агульнаеўрапейскім фоне (на матэрыяле прыказак і народных выслоўяў у беларускай і іншых еўрапейскіх мовах)*, “Актуальныя праблемы преподавания иностранных языков в высшей школе Республики Беларусь – 2014”, Могилёв, с. 192–198.

Петрушэўская Ю.А. (2015с), *Нацыянальна-культурны кампанент парэміялагічнага фонду беларускай мовы як прадмет этналінгвістыкі, лінгвакультуралогіі і лінгвакраіназнаўства*, “Славянская мифология и этнолингвистика”, Гомель, с. 216–218.

Петрушэўская Ю.А. (2015d), *Паняцце парэміялагічнага фонду мовы і прынцыпы яго дыферэнцыяцыі (у сувязі з вызначэннем універсальнага і нацыянальнага кампанентаў у парэміялагічнай сістэме мовы)*, “Філолагічны часопіс”, 1, с. 100–106.

Петрушэўская Ю.А. (2015е), *Паходжанне і тэкставыя крыніцы некаторых універсальных прыказак у сучаснай беларускай мове*, “Текст. Язык. Человек”, Мозырь, 1, с. 95–97.

Петрушэўская Ю.А. (2015f), *Пра сферу ўжывання і паходжанне прыказкі Адна галава добра, а дзве лепш*, “Вестник МГЛУ. Серия 1”, 5, с. 84–96.

Петрушэўская Ю.А. (2015g), *Праблемы вывучэння ўніверсальнага і нацыянальнага ў беларускай парэміялогіі*, “Актуальныя праблемы філалогіі і метадыкі выкладання філалагічных дысцыплін”, Магілёў, с. 243–249.

Петрушэўская Ю.А. (2016а), *Аб дыферэнцыяцыі парэміялагічнага фонду беларускай мовы ў сувязі з вызначэннем яго ўніверсальнага і нацыянальнага кампанентаў*, “Славянская фразеология в синхронии и диахронии”, Гомель, 3, с. 106–109.

- Петрушэўская Ю.А. (2016b), *Нацыянальны і ўніверсальны кампаненты ў саставе і структуры прыказак юрыдычнага зместу ў беларускай мове*, “Психология и коммуникация в правовой системе”, Могилёв, с. 147–151.
- Петрушэўская Ю.А. (2016d), *Пра сферу ўжывання і паходжанне прыказкі З вялікага грому малы дождж*, “Роднае слова”, 1, с. 44–47.
- Петрушэўская Ю.А. (2016e), *Пра сферу ўжывання і паходжанне прыказкі Хто мажа, той і едзе*, “Вестник Полоцкого государственного университета. Серия А”, 2, с. 138–144.
- Петрушэўская Ю.А. (2017), *Універсальны, інтэрнацыянальны і нацыянальны кампаненты парэміялагічнага фонду сучаснай беларускай літаратурнай мовы (на матэрыяле публіцыстычных тэкстаў)*, “Філолагічны студіі”, 16, с. 195–201.
- Петрушэўская Ю.А. (2018a), *Аб’ём і склад універсальных адзінак у парэміялагічным фондзе беларускай мовы*, “Філолагічны студіі”, 18, с. 48–62.
- Петрушэўская Ю.А. (2018b), *Да праблемы вызначэння нацыянальнай адметнасці прыказкавага фонду беларускай мовы*, “Філолагічны часопіс”, 2, с. 70–75.
- Петрушэўская Ю.А. (2018c), *Інтэрнацыянальны характар прыказкі У добры час сказаць, а ў ліхі памаўчаць*, “Восточнославянские языки и литературы в европейском контексте – V”, Могилёв, с. 123–128.
- Петрушэўская Ю.А. (2018d), *Нацыянальная адметнасць прыказкавага фонду беларускай мовы*, “Учёные записки ВГУ имени П.М. Машерова”, 27, с. 150–154.
- Петрушэўская Ю.А. (2019a), *Вывучэнне нацыянальна-культурнага кампанента ў парэміялагічным фондзе беларускай мовы*, “Труды БГТУ. Серия 4”, 1, с. 123–129.
- Петрушэўская Ю.А. (2019b), *Лінгвістычныя ўніверсаліі і парэміялагічны фонд мовы*, “Вестник Полоцкого государственного университета. Серия А”, 2, с. 115–121.
- Петрушэўская Ю.А. (2019c), *Нацыянальна-культурны кампанент у складзе інтэрнацыянальных прыказак сучаснай беларускай літаратурнай мовы*, “Немецкий язык – лингводидактическое обеспечение и методика преподавания”, Могилёв, с. 97–104.
- Петрушэўская Ю.А. (2019d), *Нацыянальна-культурны кампанент у складзе ўніверсальных (як разнавіднасці інтэрнацыянальных) прыказак сучаснай беларускай літаратурнай мовы*, “Романовские чтения – 13”, Могилёв, с. 137–139.
- Петрушэўская Ю.А. (2020a), *Нацыянальна-культурны кампанент у складзе ўласна беларускіх прыказак*, “Філолагічны часопіс”, 1, с. 81–91.
- Петрушэўская Ю.А. (2020b), *Нацыянальныя варыянты прататыпаў інтэрнацыянальных прыказак у беларускай мове*, “Восточнославянские языки и литературы в европейском контексте – VI”, Могилёв, с. 152–158.
- Петрушэўская Ю.А. (2020c), *Універсальны і інтэрнацыянальны кампаненты ў парэміялагічным складзе беларускай мовы: беларуска-інішамоўны слоўнік*. Могилёў.
- Петрушэўская Ю.А. (2021), *Унікальныя структурныя мадэлі ўніверсальных прыказак у беларускай мове*, “Немецкий язык – лингводидактическое обеспечение и методика преподавания – II”, Могилёв, с. 120–127.
- Петрушэўская Ю.А., Іваноў Я.Я. (2015), *Гром і дождж у народных прыкметах і прыказках славян і іншых народаў свету (аб інішамоўным паходжанні прыказкі З вялікага грому малы дождж)*, “Славянская мифология и этнолингвистика”, Гомель, с. 96–99.

- Петрушэўская Ю.А., Іваноў Я.Я. (2019), *Інтэрнацыянальныя парэміялагічныя адзінкі ў беларускай мове (лексікаграфічны аспект)*, “На перакрестке культур: единство языка, литературы и образования – I”, Могилёв, с. 91–95.
- Петрушэўская Ю.А., Іваноў Я.Я. (2021), *Лінгвакраіназнаўства і нацыянальна-культурная спецыфічнасць адзінак прыказкавага фонду беларускай мовы*, “На перекрестке культур: единство языка, литературы и образования – II”, Могилёв, с. 44–48.
- Пугач В.М. (2008), *Гендерні стереотыпы східных слов’ян у парэміях*, “Восточные славяне: историческая и духовная общность”, Гомель, с. 190–194.
- Пусташыла А.П. (2007), *Беларускі лінгвакультуралагічны феномен у супастаўленні рускіх і беларускіх парэмій з антанімічнымі кампанентамі*, “Мова – літаратура – культура”, Мінск, с. 491–493.
- Пустошило Е.П. (2003), *Лінгвокультурологічны аспект в сопоставлении русских и белорусских паремий с дисплативной семантикой*, “Актуальныя праблемы выкладання мовы і літаратуры ў сярэдняй і вышэйшай школе”, Гродна, с. 108–112.
- Пятрова Н.П. (2012), *Лінгвакраіназнаўчы аспект нацыянальна-культурнай семантыкі беларускіх фразеалагізмаў і прыказак*, “Восточнославянские языки и литературы в европейском контексте”, Могилёв, с. 264–266.
- Рамза Т.Р. (2001), *Міфапаэтычны аспект парэмій з кампанентам раса*, “Славянская фразеология в ареальном, историческом и этнокультурном аспектах”, Гомель, с. 148–151.
- Рамза Т.Р., Садоўская А.Л. (1999), *Вобраз савы ў беларускіх парэміялагічных адзінках*, “Веснік БДУ. Серыя 4”, 3, с. 42–44.
- Рашэтнікава К.М. (2009), *Адлюстраванне рысаў нацыянальнага менталітэту ў беларускіх парэміях*, “Труды молодых специалистов Полоцкого государственного университета”, 34, с. 198–202.
- Садоўская А. (2008), *Фразеалогія ў кантэксте культуры*, “Роднае слова”, 9, с. 70–74.
- Садоўская А., Сяброўская М. (2005), *Сімволіка каровы, быка (вала) у беларускай парэміялогіі і культуры*, “Фалькларыстычныя даследаванні: Кантэкст. Тыпалогія. Сувязі”, Мінск, 2, с. 43–49.
- Садоўская А.Л. (2001), *Сімволіка вераб’я ў беларускай фразеалогіі і парэміялогіі*, “Веснік БДУ. Серыя 4”, 1, с. 68–72.
- Садоўская А.Л. (2012), *Сваяцка-роднасныя адносіны ў беларускай фразеалогіі і этнакультуры*, “Мир языков: ракурс и перспектива – III”, Мінск, с. 206–209.
- Садоўская А.Л., Суслаў Дз.С. (2007), *Адлюстраванне гендэрных адносін у беларускай, рускай і арабскай парэміялогіі*, “Працы кафедры сучаснай беларускай мовы (БДУ)”, 6, с. 116–121.
- Сакович А.М. (2004), *Национальное своеобразие синтаксиса белорусских паремий (в сопоставлении с сербскими пословицами)*, “Язык и социум – VI”, Мінск, 1, с. 319–322.
- Сакович А.М. (2004), *Вобразная сістэма прыказак і прымавак як элемент наўённай карціны свету (жаночыя і мужчынскія вобразы ў беларускіх і сербскіх парэміях)*, “Фалькларыстычныя даследаванні: Кантэкст. Тыпалогія. Сувязі”, Мінск, 1, с. 186–191.
- Селюжыцкая Ж. (2009), *Правілы маўленчых наводзін у беларускіх прыказках*, “Беларуская фразеалогія і еўрапейскі моўны кантэкст”, Брэст, 2, с. 31–35.

- Сівурава Л. (2012), *Прыказкі і прымаўкі як адлюстраванне светапогляду беларускага селяніна*, “Роднае слова”, 4, с. 87–90.
- Тарасова М.В., Иванов Е.Е. (2008), *Семантические типы русских и белорусских пословиц*, “Acta Germano-Slavica”, 2, с. 188–212.
- Телия В.Н. (1996), *Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты*. Москва.
- Теплякова А.Д. (2011а), *Иноязычные заимствования крылатых слов в белорусском и немецком языках*, “Язык, культура, общество”, Москва, с. 125–126.
- Теплякова А.Д. (2011b), *Источники крылатых выражений в белорусском языке*, “Фразеология и языковая динамика”, Greifswald, Санкт-Петербург, с. 67–69.
- Устойчивые сравнения в системе фразеологии* (2016), ред. В.М. Мокиенко, Санкт-Петербург.
- Цеплякова А.Д. (2009а), *Англамоўныя запазычанні крылатых слоў у сучаснай беларускай літаратурнай мове (колькасны склад і крыніцы паходжання)*, “Веснік МДПУ імя І.П. Шамякіна”, 2, с. 162–166.
- Цеплякова А.Д. (2009b), *Нямецкамоўныя запазычанні крылатых слоў у сучаснай беларускай літаратурнай мове (колькасны склад і крыніцы паходжання)*, “Веснік МДУ імя А.А. Куляшова”, 1, с. 137–143.
- Цеплякова А.Д. (2009с), *Франкамоўныя запазычанні крылатых слоў у сучаснай беларускай літаратурнай мове (колькасны склад і крыніцы паходжання)*, “Веснік Брэсцкага дзяржаўнага ўніверсітэта. Серыя філалагічных навук”, 2, с. 109–116.
- Цеплякова А.Д. (2011), *Крыніцы паходжання лацінскіх запазычанняў крылатых слоў у сучаснай беларускай мове*, “Acta Germano-Slavica”, 4, с. 96–101.
- Цеплякова А.Д. (2015), *Іншамоўныя запазычанні крылатых слоў у сучаснай беларускай мове*, “Теоретические и практические предпосылки подготовки полилингвальных специалистов в вузе”, Могилёв, с. 74–77.
- Цеплякова А.Д. (2021), *Устойлівыя выразы з еўрапейскіх крыніц у сучаснай беларускай літаратурнай мове*, “Немецкий язык – лингводидактическое обеспечение и методика преподавания – II”, Могилёв, с. 130–137.
- Цеплякова А.Д., Іваноў Я.Я. (2019), *Літаратурныя крыніцы фразеалагічных адзінак, запазычаных з нямецкай мовы ў беларускую мову (на-за межамі этымалагічнага слоўніка фразеалагізмаў)*, “Немецкий язык – лингводидактическое обеспечение и методика преподавания”, Могилев, с. 82–87.
- Шамяціла Ю. (2013), *Сямейныя адносіны ў моўным кантэксце беларускіх прыказак і прымавак*, “Слова ў мове, маўленні, тэксце”, Брэст, с. 316–318.
- Шарай А.В. (1998), *Адлюстраванне міфа-паэтычных уяўленняў беларусаў аб злых духах у фразеалагізмах і парэміях*, “Веснік Віцебскага дзяржаўнага ўніверсітэта”, 4, с. 37–39.
- Якавенка А.В. (2007), *Сродкі выражэння народнай мудрасці: спецыфіка складаназлучаных і складаназалежных сказаў у сістэме беларускіх прыказак*, “Народная асвета”, 6, с. 33–36.
- Яколцевич М.А. (1990), *Стилистическое функционирование пословиц в белорусских художественных текстах: диссертация*. Минск.

- Янголь А.В. (1975), *Белорусские пословицы и поговорки: диссертация*. Минск.
- Янкоўскі М.А. (1971), *Паэтыка беларускіх прыказак*. Мінск.
- Bulman F. (1998), *Dictionnaire des proverbes anglais-français, français-anglais*. Les Presses de l'Université Laval.
- Ivanov E. (2016), *Aphorism as a Unit of Language and Speech*, “EUROPHRAS 2016: Word Combinations in the Linguistic System and Language Use: Theoretical, Methodological and Integrated Approaches”, Trier, S. 42.
- Ivanov E.E. (2002), *Paremiological Minimum and Basic Paremiological Stock (Belarusian and Russian)*. Prague.
- Lomakina O.V. (2021), *Concepts of god and faith in Uzbek and Tajik proverbs in terms of culture and language transfer theory*, “European Journal of Science and Theology”, 17, 2, pp. 125–135.
- Mieder W., Litovkina A.T. (2002), *Twisted Wisdom: Modern Anti-Proverbs*. Burlington.
- Ridout R., Witting C. (1969), *English Proverbs Explained*. London.
- Tepljakowa A. (2019), *Die deutschen Entlehnungen geflügelter Worte in der modernen belarussisch en Schriftsprache*, “Філологічний часопис”, 1, S. 122–129.

References

- Aksamitau A.S. (1958), *Leksika belaruskich prykazak HIIH st. u svyazi z agul' nay prablemay frazealogii*. Minsk.
- Akushevich A.A. (2007), *Pemii tematychnaga kola “Uzaemaadnosiny bac'kou i dzyacey” u belaruskay move*, “Pracy kafedry suchasnay belaruskay movy (BDU)”, 6, s. 18–21.
- Alefrenko N.F. (2010), *Lingvokul'turologiya: cennostno-smyslovoe prostranstvo yazyka*. Moskva.
- Arcyamenak G.A. (2015), *Lingvakrainaznauchy padyhod da vyvuchennyya belaruskay movy na nefilalogichnyh specyyal'nasyah*, “Teoriya i praktika prepodavaniya lingvisticheskikh disciplin v vuzah negumanitarnogo profilya – V”, Gorki, s. 14–16.
- Arcyamenak G.A., Pivavar K.S. (2017), *Belaruskaya lingvakrainaznauchyya i lingvakul'turalagichnyya davedniki: typy, zмест, struktura*, “Uchenye zapiski VGU imeni P.M. Masherova”, 23, s. 185–189.
- Bachyla I. (2011), *Vobraz belarusa praz pryizmu malyh zhanrau fal'kloru*, “Fal'klarystychnyya dasledavanni: Kantekst. Typalogiya. Svyazi”, Minsk, 8, s. 82–87.
- Balush T.V. (2005), *Konceptualizaciya truda v belarusskoy paremiologii*, “Slavyanskaya frazeologiya v areal'nom, istoricheskom i etnokul'turnom aspektah – IV”, Gomel', s. 82–84.
- Baravik M., Sadouskaya A. (2011), *Suadnosiny aptymizmu/pesimizmu u nacyyanal'nyh haraktary belarusau (na materyyale paremiyalogii)*, “Rodnae slova”, 3 (279), s. 55–57.
- Belakurskaya Zh.Ya. (2007), *Narodnaya pedagogika belarusau u lyusterku paremiyalogii (na materyyale vusnay narodnay tvorchasci)*, “Pracy kafedry suchasnay belaruskay movy (BDU)”, Minsk, 6, s. 33–38.

- Birih A.K., Mokienko V.M., Stepanova L.I. (2005), *Russkaya frazeologiya: istoriko-etimologicheskii slovar'*. Moskva.
- Bolbas V.S. (2011a), *Afarystychnaya etnapedagogika belarusau: vyhavauchy sens narodnyh paremiy*, "Narodnaya asveta", 8, s. 84–86.
- Bolbas V.S. (2011b), *Afarystychnaya etnapedagogika belarusau: vyhavauchy sens narodnyh paremiy (pracyag)*, "Narodnaya asveta", 9, s. 75–78.
- Bolbas V.S. (2011c), *Afarystychnaya etnapedagogika belarusau: vyhavauchy sens narodnyh paremiy (zakanchenne)*, "Narodnaya asveta", 10, s. 85–87.
- Boykova S. N. (2013), *Reprezentaciya oppozicii «roditeli – deti» v russkikh i belorusskikh paremiyah*, "Slavyanskije narody i ih kul'tury: tradiciya i sovremennost'", Gomel', s. 101–104.
- Bredis M.A., Lomakina O.V., Mokienko V.M. (2020), *Rusinskaya frazeologiya kak primer kul'turno-yazykovogo transfera v slavyanskikh yazykah (na materiale numerativnyh edinits)*, "Rusin", 60, c. 198–212.
- Buhouskaya Ya. (2009), *Nacyyanal'na-kul'turny kampanent movy u belaruskikh prykazkah i prymaukah*, "Slova u move, maulenni, teksce", Brest, 2, s. 33–35.
- Bulman F. (1998), *Dictionnaire des proverbes anglais-français, français-anglais*. Les Presses de l'Université Laval.
- Buryako N.I. (1974), *Sintaksis belorusskikh narodnyh poslovic (prostoe predlozhenie): dissertaciya*. Minsk.
- Dzyadova A. (2014a), *Plach i smeh u frazealogizmah i paremiyah*, "Rodnae slova", 4, s. 34–36.
- Dzyadova A. (2014b), *Semantychnaya apazicyya "pracavitasc" – gul'taystva" u paremiyah*, "Rodnae slova", 12, s. 40–42.
- Dzyadova A.S. (2009), *Etnakul'turnaya admetnasc' nazvau strau nacyyanal'nay kuhni u belaruskikh prykazkah i prymaukah*, "Kulyashouskiya chytanni", Magileu, s. 125–127.
- Dzyadova A.S. (2011), *Etnakul'turnaya semantyka nazvau pobytu u paremiyalagichnyh adzinkah belaruskay movy*, "Vesnik MDPU imya I.P. Shamyakina", 1, s. 85–89.
- Dzyadova A.S. (2012), *Kancept "slova" u paremiyalagichnyh adzinkah belaruskay movy*, "Uchenye zapiski VGU imeni P.M. Masherova", 14, s. 147–155.
- Dzyadova A.S. (2013), *Chalavek u lyusterku belaruskay frazealogii i paremiyalogii*. Vicebsk.
- Ermakova L.L. (2001), *Ob osobennostyah funkcionirovaniya klishe v arhaicheskikh obryadah: frazeologizmy i paremii*, "Slavyanskaya frazeologiya v areal'nom, istoricheskom i etnokul'turnom aspekhtah", Gomel', s. 112–115.
- Gaurosh N., Nyamkovich N. (2013), *Abagul' nena-asabovyya skazy (na materyyale prykazak)*, "Rodnae slova", 3, s. 50–53.
- Gomonova I.G. (2013), *Motivy obrashcheniya k oppozicii «svoe – chuzhoe» v russkikh i belorusskikh paremiyah s mestoimeniyami-posessivami*, "Nationales und Internationales in der slawischen Phraseologie", Greifswald, Sankt-Peterburg, S. 188–192.
- Grynblat M.Ya. (1976), *Prykazki i prymauki*. Minsk, 1, 2.
- Ivanov E. (2016), *Aphorism as a Unit of Language and Speech*, "EUROPHRAS 2016: Word Combinations in the Linguistic System and Language Use: Theoretical, Methodological and Integrated Approaches", Trier, S. 42.

- Ivanov E.E. (2008), *Kachestvo lingvisticheskogo obrazovaniya v Respublike Belarus (v aspekte mezhkul'turnoy kommunikatsii)*, "Problemy kachestva obrazovaniya v Belorussii i Rossii v kontekste integratsionnykh protsessov", Moskva, 1, s. 161–170
- Ivanov E.E. (2010), *Raznovidnosti aforizma kak rechevogo zhanra (na materiale angliyskogo, pol'skogo, russkogo yazykov)*, "Yazyk i kul'tura", Moskva, s. 312–315.
- Ivanov E.E. (2011), *Sposoby i sredstva derivatsii belorusskikh antiposlovic*, "Frazeologiya i yazykovaya dinamika", Greifswald, Sankt-Peterburg, s. 281–282.
- Ivanov E.E. (2012), *Obshchnost' zadach prepodavaniya russkogo i inostrannykh yazykov belorusam (v aspekte mezhkul'turnoy kommunikatsii)*, "Vostochnoslavjanskije yazyki i literatury v evropeyskom kontekste", Mogilev, s. 3–7.
- Ivanov E.E. (2013a), *Belorusskaya paremiologiya i aforistika v obshcheevropeyskom kontekste (aktual'nye problemy izucheniya)*, "XV Mezhdunarodnyy sezd slavistov", Minsk, 1, s. 322–323.
- Ivanov E.E. (2013b), *O sootnoshenii pryamogo i obraznogo obobshcheniya deystvitel'nosti v poslovicah i aforizmah*, "Wort – Text – Zeit XII", Greifswald, S. 49–51.
- Ivanov E.E. (2016), *Cennosti i anticennosti v russkoy, belorusskoy, ital'yanskoy i nemeckoy paremiologicheskikh kartinah mira*, "Vesci BDPU", 1, s. 115–117.
- Ivanov E.E. (2017), *Aforistichnost' i faktologichnost' odnofrazovykh tekstov*, "Vesnik MDU imya A.A. Kulyashova. Seryya. A", 1, s. 91–92.
- Ivanov E.E. (2019a), *Aspekty empiricheskoy kvalifikatsii aforizma*, "Vestnik Rossiyskogo universiteta družby narodov. Seriya: Teoriya yazyka. Semiotika. Semantika", 10, 2, s. 381–401.
- Ivanov E.E. (2019b), *O slovare krylatykh bibleyskikh vyrazheniy sovremennogo belorusskogo literaturnogo yazyka (s istoriko-etimologicheskimi kommentariyami i sootvetstviyami v sovremennom russkom yazyke)*, "Slavyanskaya istoricheskaya leksikologiya i leksikografiya", 2, c. 185–199.
- Ivanov E.E. (2020), *Aforizm kak obekt lingvistiki: osnovnye priznaki*, "Vestnik Rossiyskogo universiteta družby narodov. Seriya: Teoriya yazyka. Semiotika. Semantika", 11, 4, s. 660–706.
- Ivanov E.E. (2021), *Belorusskaya frazeologiya i paremiologiya v kontekste evropeyskikh yazykov i kul'tur (zadachi i etapy issledovaniya)*, "Aktual'nye problemy sovremennoy nauki, tehniki, obrazovaniya – 79", Magnitogorsk, 2, s. 520.
- Ivanov E.E., Ivanova S.F. (2012), *Vostochnoslavjanskaya idiomatika v evropeyskom yazykovom kontekste*, "Itogi nauchnykh issledovaniy uchenykh MGU imeni A. A. Kuleshova", s. 208–212.
- Ivanov E.E., Petrushevskaya Yu.A. (2015), *Belorusskaya paremiologiya konca XX – nachala XXI veka (1991–2014 gg.): bibliograficheskii obzor*, "Paremiologiya v diskurse", Moskva, s. 252–292.
- Ivanov E.E. (2002), *Paremiological Minimum and Basic Paremiological Stock (Belarusian and Russian)*. Prague.
- Kalesnikava A.A. (2013), *Koncept «narod» u sisteme belaruskikh paremiyalagichnykh adzinak*, "Mova i literatura u HHI stagoddzi: aktual'nyya aspekty dasledavannya", Minsk, s. 118–121.
- Ivanou Ya.Ya., Ivanova S.F., Myachkouskaya N.B. (1998), *Sacyyakul'turnaya prastora movy (sacyyal'nyya i kul'turnyya aspekty vyvucheniya belaruskay movy)*. Minsk.
- Ivanou Ya.Ya. (1994), *Nacyyanal'na-kul'turnaya semantyka belaruskay mounay afarystyki (lingvakrainaznauchy aspekt)*, "Nacional'no-kul'turnyy komponent v tekste i v yazyke", Minsk, 2, s. 55–57.

- Ivanou Ya. Ya. (1998), *Nacyyanal'na-kul'turnaya semantyka belaruskay movy i prablema yae lingvakrainaznauchay reprezentacyi (na materyyale mounay afarystyki)*, "Sacyyakul'turnaya prastora movy", Minsk, s. 33–62.
- Ivanou Ya. Ya. (2000), *Semantyka belaruskich afaryzmau*, "Izvestiya Gomel'skogo gosudarstvennogo universiteta", 2, s. 94–99.
- Ivanou Ya. Ya. (2001), *Nacyyanal'na-kul'turnaya semantyka belaruskay movy yak ab'ekt lingvakrainaznaustva (pry vyvuchenni belaruskay movy yak zamezhnay i yak drugoy va umovah blizkarodnasnaga ruska-belaruskaga bilingvizmu)*, "Belaruskaya mova: shlyahi razviccya, kantakty, perspektyvy", Minsk, s. 285–290.
- Ivanou Ya. Ya. (2002), *Paraunal'ny analiz belaruskich i pol'skich prykazak i nacyyanal'na-kul'turnaya semantyka belaruskay movy (lingvakrainaznauchy aspekt)*, "Polsko-bialoruskie związki językowe, literackie, historyczne i kulturowe", Białystok, S. 117–126.
- Ivanou Ya. Ya. (2003a), *Belaruskija prykazki u «Proverbiorum Polonicorum» (1618) Salamona Rysin'skaga*, "Kray = Kraj", 1–2, s. 158–170.
- Ivanou Ya. Ya. (2003b), *Prablemy lingvistychnaga vyvuchennya afaryzma*. Magileu.
- Ivanou Ya. Ya. (2004a), *Dyferencyyal'nyya prymety afaryzma*. Magileu.
- Ivanou Ya. Ya. (2004b), *Sacyyalingvistychnyya parametry belaruskich prykazak (da prablemy vyznachennya paremyalagichnaga minimumu i asnounaga paremyalagichnaga fondu suchasnay belaruskay litaraturnay movy)*, "Mova i socyum", 3, s. 201–224.
- Ivanou Ya. Ya. (2004c), *Frazealogiya vs. afarystyka (da prablemy kategaryyal'naga razmezhavannya frazealagichnyh i afarystychnyh adzinak movy)*, "Izvestiya Gomel'skogo gosudarstvennogo universiteta", 1, c. 29–32.
- Ivanou Ya. Ya. (2006), *Da prablemy vyznachennya asnounaga paremyalagichnaga fondu belaruskay movy*, "Vesnik BDU. Seryya 4", 3, s. 103–109.
- Ivanou Ya. Ya. (2009a), *Paraunal'nae movaznaustva i nacyyanal'na-kul'turnaya semantyka movy (na materyyale paremyalagichnyh adzinak)*, "Nacyyanal'naya mova i nacyyanal'naya kul'tura: aspekty uzaemadzeyannya", Minsk, s. 54–57.
- Ivanou Ya. Ya. (2009b), *Prykazka yak slova i tekst u chase*, "Wort – Text – Zeit: Phraseologische Einheiten in traditionellen und neuen wissenschaftlichen Paradigmen", Greifswald, S. 38–39.
- Ivanou Ya. Ya. (2010), *Belaruskija antyprykazki yak z'yava nacyyanal'nay lingvakul'tury*, "Językoznavstwo", 1(14), S. 83–106.
- Ivanou Ya. Ya. (2011a), *Krylatyya afaryzmy u belaruskay move: z inshamounykh litaraturnykh i fal'klornykh krynits VIII st. da n.e. – XX st.: tлумachal'ny slounik*, Magilyou.
- Ivanou Ya. Ya. (2013b), *Starazhytnagrechaskiya krynitsy nekatoryh krylatykh afaryzmau*, "Natsyyanal'naya mova i natsyyanal'naya kul'tura: aspekty uzaemadzeyannya", Minsk, c. 225–228.
- Ivanou Ya. Ya. (2014), *Belaruskija prykazki z bibliynykh krynic (materyyaly da ruska-belaruskangliyskaga slounika bibleizmau)*, "Avraamievskie chteniya", Smolensk, s. 11–24.
- Ivanou Ya. Ya. (2016), *Universal'nae i nacyyanal'nae u frazealagichnay i paremyalagichnay padsistemah belaruskay movy u eurapeyskim mounym kanteksce (aktual'nasc', metadalogiya, perspektyvy dasledavannya)*, "Slavyanskaya frazeologiya v sinhronii i diahronii", 3, c. 46–49.
- Ivanou Ya. Ya. (2017), *Afarystychnyya adzinki u belaruskay move*. Magileu.

- Ivanou Ya.Ya. (2018a), *Da skladannya slounika "Krylatyya afaryzmy u belaruskay move: z bibleyskikh krynits"* (leksikagrafichnyya materyyaly), "Filologichniy chasopis", 2, c. 16–33.
- Ivanou Ya.Ya. (2018b), *Krylatyya vyrazy z Biblii u belaruskay move (leksikagrafichny aspekt)*, "Filologichni studii", 18, c. 35–47.
- Ivanou Ya.Ya., Kanavalava I.S. (2010), *Antyprykazki i prablema ih vyvuchennya u suchasnym belaruskim movaznaustve*, "Vesnik BDU. Seryya 4", 3, s. 11–15.
- Ivanova S.F., Tseplyakova A.D. (2009), *Zapazychanyya krylatyya vyrazy u suchasnay belaruskay move*, "Frazeologiya germanskikh, romanskikh i slavyanskikh yazykov", 1, c. 98–112.
- Ivanova S.F., Tseplyakova A.D. (2010a), *Krylatyya slovy sa starazhytnagrechaskikh krynits u suchasnay belaruskay litaraturnay move*, "Slavyanskaya frazeologiya i paremiologiya v XXI veke", Minsk, c. 284–292.
- Ivanova S.F., Tseplyakova A.D. (2010b), *Latsinskiya zapazychanni krylatykh slou u suchasnay belaruskay litaraturnay move (kol'kasny sklad, formy uzhyvannya i krynitsy pahodzhannya)*, "Vesnik MDPU imya I. P. Shamyakina", 1, c. 88–93.
- Ivanova S.F., Tseplyakova A.D. (2010v), *Starazhytnagrechaskiya zapazychanni krylatykh slou u suchasnay belaruskay litaraturnay move (kol'kasny sklad, formy uzhyvannya i krynitsy pahodzhannya)*, "Vestnik Polotskogo gosudarstvennogo universiteta. Seryya A", 7, c. 176–179.
- Ivanova S.F., Ivanou Ya.Ya. (1997), *Slounik belaruskikh prykazak, prymavak i krylatykh vyrazau*. Minsk.
- Ivanova S.F., Ivanou Ya.Ya. (2003), *Lingvokrainaznauchae apisanne belaruskay movy*, "Izbrannye nauchnye trudy uchenykh MGU imeni A.A. Kuleshova", s. 153–156.
- Ivanova S.F., Ivanou Ya.Ya. (2010), *Antycytaty u suchasnay belaruskay move*, "Phraseologische Studien: Dynamische Tendenzen in der slawischen Phraseologie", Greifswald, S. 174–183.
- Ivanova S.F., Ivanou Ya.Ya., Shpakouskaya V.A. (2011), *Paradyynnyya, iranichnyya i zhartounnyya transfarmacyi krylatykh vyrazau (da skladannya slounika belaruskikh antyprykazak)*, "Acta Germano-Slavica", 4, s. 52–61.
- Klunduk S. (2009), *Maulenchy etyket i kul'tura znosinay u sisteme narodnykh vyslouyau*, "Belaruskaya frazeologiya i eurapeyski mouny kantekst", Brest, 2, s. 92–97.
- Kon'kova E. (1999), *Oppoziciya «svoj – chuzhoy» i ee realizaciya v nemeckikh, belorusskikh i russkikh paremiyah*, "Nacional'no-kul'turnyy komponent v tekste i yazyke – II", Minsk, 2, s. 10–12.
- Kotova M.Yu. (2000), *Russko-slavyanskiy slovar' poslovic (s angliyskimi sootvetstviyami)*. Sankt-Peterburg.
- Koval' V.I. (1998), *Vostochnoslavyanskaya etnofrazeologiya: derivaciya, semantika, proishozhdenie*. Gomel'.
- Koval' V.I. (2011), *Frazeologiya narodnoy duhovnoy kul'tury: sostav, semantika, proishozhdenie*. Minsk.
- Kovaleva R. (2012), *Gostepriimstvo kak duhovnaya sostavlyayushchaya doma v belorusskikh paremiyah*, "Mova – litaratura – kul'tura VII", Minsk, s. 310–315.
- Krasnykh V.V. (2002), *Etnopsiholingvistika i lingvokul'turologiya*. Moskva.
- Krasouskaya Ya. (2003), *Kancept liku adzin u belaruskay i pol'skay paremiyalogii*, "Belaruska-ruska-pol'skae supastaulyal'nae movaznaustva, litaraturaznaustva, kul'turalogiya – VI", Vicebsk, 1, s. 139–141.

- Krupyankova A. (2002), *Lingvakrainaznauchy patencyyal belaruskay paremiyalogii (u dachynenni da ruskay movy)*, “Dziedzistwo przeszłości związków językowych, literackich i kulturowych polsko-balto-wschodniosłowiańskich”, Białystok, 8, S. 126–130.
- Krylatyya vyrazy u belaruskay move: *tlumachal'ny slounik. Ch. 1: Z inshamounyh krynits XII–XX stst.* (2004), S.V. Venidziktau, I.L. Danilenka, S.F. Ivanova, Ya.Ya. Ivanou, Magilyou.
- Krylatyya vyrazy u belaruskay move: *tlumachal'ny slounik. Ch. 2: Z ruskamounyh litaraturnyh i fal'klornyh krynits XII–XX stst.* (2006), S.V. Venidziktau, I.L. Danilenka, S.F. Ivanova, Ya.Ya. Ivanou, V.V. Cheh, Magilyou.
- Lepeshau I.Ya., Yakalcevich M.A. (2001), *Tlumachal'ny slounik prykazak*. Grodna.
- Lepeshau I.Ya. (2006), *Paremiyalogiya yak asobny razdel movaznaustva*. Grodna.
- Lepeshau I.Ya. (2008a), *Prykazka i norma*, “Rodnae slova”, 2, s. 37–41.
- Lepeshau I.Ya. (2008b), *Prykazka i norma (zakanchenne)*, “Rodnae slova”, 3, s. 43–46.
- Lepeshau I.Ya. (2014a), *Pradmova*, “Etymalagichny slounik prykazak”, Minsk, s. 3–12.
- Lepeshau I.Ya. (2014b), *Etymalagichny slounik prykazak*. Minsk.
- Lepeshau I.Ya., Yakalcevich M.A. (1995), *Prykazki yak mounyya adzinki i ih stylistychnae vykarystanne*. Grodna.
- Lepta bibleyskoy mudrosti: bibleyskie krylatye vyrazheniya i aforizmy na russkom, angliyskom, belorusskom, nemetskom, slovatskom i ukrainskom yazykah* (2014), D. Balakova, H. Val'ter, N.F. Venzhinovich, M.S. Gutovskaya, E.E. Ivanov, V.M. Mokienko, Mogilyov.
- Lepta bibleyskoy mudrosti: russko-slavyanskiy slovar' bibleyskih vyrazheniy i aforizmov s sootvetstviyami v germanskiy, romanskiy, armyanskiy i gruzinskiy yazykah* (2019), red. E.E. Ivanov, V.M. Mokienko, D. Balakova, H. Val'ter, Mogilyov, 1, 2.
- Lomakina O.V. (2021), *Concepts of god and faith in Uzbek and Tajik proverbs in terms of culture and language transfer theory*, “European Journal of Science and Theology”, 17, 2, pp. 125–135.
- Lis A. (2011), *Nekal'ki slou ab mentalitece belarusa: na materyyale paremiy*, “Fal'klor i suchasnaya kul'tura – III”, Minsk, 1, s. 34–35.
- Maloha M. (1998), *Frazeologizmy s konceptom “derevo” v zerkale narodnoy kul'tury (na materiale vostochnoslavjanskikh i pol'skogo yazykov)*. Minsk.
- Maslova V.A. (2001), *Lingvokul'turologiya*. Moskva.
- Mayuk A.P. (2013a), *Funkcyanal'na-semantychnyya haraktarystyki dakladnay kol'kasci u belaruskay i angliyskay paremiyalogiyah: adzin, dva, try*, “Belaruskaya lingvistyka”, 71, s. 103–111.
- Mayuk A.P. (2013b), *Funkcyanal'na-semantychnyya haraktarystyki numaral'nyh adzinak (na materyyale belaruskikh i angliyskikh paremiy)*, “Rodnae slova”, 10, s. 42–44.
- Mayuk E.P. (2013a), *Inklyuzivny kak pokazateli kolichestva v belorusskikh i angliyskikh paremiyah*, “Vestnik MGLU. Seriya 1”, 2, s. 15–21.
- Mayuk E.P. (2013b), *Leksiko-semanticheskie sposoby obektivacii tochnogo kolichestva v belorusskikh i angliyskikh paremiyah*, “Nationales und Internationales in der slawischen Praseologie”, Greifswald, Sankt-Peterburg, S. 143–147.
- Mayuk E.P. (2013c), *Substantivy mery v belorusskikh i angliyskikh paremiologicheskikh tekstah: sravnitel'no-sopostavitel'nyy aspekt*, “Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo lingvisticheskogo universiteta”, 23, s. 43–54.

- Mieder W., Litovkina A.T. (2002), *Twisted Wisdom: Modern Anti-ProverbS*. Burlington.
- Mihalkina T.A. (2007), *Koncept «shchasce» v belorusskoy yazykovoy kartine mira (na materiale poslovic, pogovorok i frazem)*, “Slavyanskaya frazeologiya v areal’nom, istoricheskom i etnokul’turnom aspektah – V”, Gomel’, s. 145–148.
- Mokienko V.M. (2006), *Nacional’noe i internacional’noe v slavyanskoy paremiologii*, “Globalizaciya – etnizaciya: etnokul’turnye i etnoyazykovye processy”, Moskva, 1, s. 219–248.
- Mokienko V.M., Val’ter H. (2005), *Antiposloviy russkogo naroda*. Sankt-Peterburg.
- Mokienko V.M., Val’ter H. (2006), *Prikol’nyy slovar’ (antiposloviy i antiaforizmy)*. Sankt-Peterburg.
- Nichiporchik E.V. (2015), *Otrazhenie cennostnykh orientatsiy v paremiyakh*. Gomel’.
- Nosovich I.I. (1874), *Sbornik brlorusskih poslovic*. Sankt-Peterburg.
- Osipovich V. (1999), *Ob otrazhenii nekotorykh chert nacional’nogo haraktera v obobshchenno-lichnom predlozhenii (na materiale russkih i belorusskih poslovic)*, “Slovo vo vremeni i prostranstve”, Minsk, s. 111–113.
- Paraskevich G.V. (1984), *Nazounik u belaruskikh prykazkah*. Minsk.
- Petrikevich N.V. (1974), *Grammaticheskaya rol’ glagola v obrazovanii belorusskih poslovic: dissertaciya*. Minsk.
- Petrova N.P. (2009), *Nacional’no-kul’turnaya semantika belorusskih frazeologizmov i poslovic (lingvostranovedcheskiy aspekt)*, “Frazeologiya germanskikh, romanskikh i slavyanskikh yazykov”, 1, s. 250–255.
- Petrushevskaia Yu.A. (2015a), *Ab pahodzhanni universal’nay prykazki Adna galava dobra, a dzve <yashche> lepsz (lepey)*, “Slova u move, maulenni, teksce”, Brest, s. 121–124.
- Petrushevskaia Yu.A. (2015b), *Gandal’ i gandlyar u tradytsyynay karcine svetu belarusau: universal’nae i nacyyanal’nae na agul’naeurapeyskim fone (na materyyale prykazak i narodnykh vyslouyau u belaruskay i inshykh eurapeyskih movah)*, “Aktual’nye problemy prepodavaniya inostrannykh yazykov v vyshey shkole Respubliki Belarus’ – 2014”, Mogilev, s. 192–198.
- Petrushevskaia Yu.A. (2015c), *Nacyyanal’na-kul’turny kampanent paremyalagichnaga fondu belaruskay movy yak pradmet etnolingvistyki, lingvakul’turalogii i lingvakrainaznaustva*, “Slavyanskaya mifologiya i etnolingvistika”, Gomel’, s. 216–218.
- Petrushevskaia Yu.A. (2015d), *Panyacce paremyalagichnaga fondu movy i pryncypy yago dyferencyyacyi (u suvyazi z vyznachennem universal’naga i nacyyanal’naga kampanentau u paremyalagichnay sisteme movy)*, “Filologichniy chasopis”, 1, s. 100–106.
- Petrushevskaia Yu.A. (2015e), *Pahodzhanne i tekstavyya krynicy nekotorykh universal’nykh prykazak u suchasnykh belaruskay move*, “Tekst. Yazyk. Chelovek”, Mozyr’, 1, s. 95–97.
- Petrushevskaia Yu.A. (2015f), *Pra sferu uzhyvannya i pahodzhanne prykazki Adna galava dobra, a dzve lepsz*, “Vestnik MGLU. Seriya 1”, 5, s. 84–96.
- Petrushevskaia Yu.A. (2015g), *Problemy vyvuchennya universal’naga i nacyyanal’naga u belaruskay paremyalogii*, “Aktual’nyye problemy filalogii i metodyki vykladannya filalogichnykh dyscyplin”, Magileu, s. 243–249.
- Petrushevskaia Yu.A. (2016a), *Ab dyferencyyacyi paremyalagichnaga fondu belaruskay movy u suvyazi z vyznachennem yago universal’naga i nacyyanal’naga kampanentau*, “Slavyanskaya frazeologiya v sinhronii i diahronii”, Gomel’, 3, s. 106–109.

- Petrusheuskaya Yu.A. (2016b), *Nacyyanal'ny i universal'ny kampanenty u sastave i struktury prykazak yurydychnaga zместu u belaruskay move*, "Psihologiya i kommunikaciya v pravovoy sisteme", Mogilev, s. 147–151.
- Petrusheuskaya Yu.A. (2016d), *Pra sferu uzhyvannya i pahodzhanne prykazki Z vyalikaga gromu maly dozhdzh*, "Rodnae slova", 1, s. 44–47.
- Petrusheuskaya Yu.A. (2016e), *Pra sferu uzhyvannya i pahodzhanne prykazki Hto mazha, toy i edze*, "Vestnik Polockogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya A", 2, s. 138–144.
- Petrusheuskaya Yu.A. (2017), *Universal'ny, internacyyanal'ny i nacyyanal'ny kampanenty paremyialagichnaga fondu suchasnay belaruskay litaraturnay movy (na materyyale publicystychnyh tekstau)*, "Filologiczni studii", 16, s. 195–201.
- Petrusheuskaya Yu.A. (2018a), *Ab'em i sklad universal'nyh adzinak u paremyialagichnym fondze belaruskay movy*, "Filologiczni studii", 18, s. 48–62.
- Petrusheuskaya Yu.A. (2018b), *Da prablemy vyznachennya nacyyanal'nay admetnasci prykazkavaga fondu belaruskay movy*, "Filologiczniy chasopis", 2, s. 70–75.
- Petrusheuskaya Yu.A. (2018c), *Internacyyanal'ny haraktar prykazki U dobry chas skazac', a u lihi pamauchac'*, "Vostochnoslavjanskijeazyki i literatury v evropeyskom kontekste – V", Mogilev, s. 123–128.
- Petrusheuskaya Yu.A. (2018d), *Nacyyanal'naya admetnasc' prykazkavaga fondu belaruskay movy*, "Uchenye zapiski VGU imeni P.M. Masherova", 27, s. 150–154.
- Petrusheuskaya Yu.A. (2019a), *Vyvuchenne nacyyanal'na-kul'turnaga kampanenta u paremyialagichnym fondze belaruskay movy*, "Trudy BGTU. Seriya 4", 1, s. 123–129.
- Petrusheuskaya Yu.A. (2019b), *Lingvistychnyya universalii i paremyialagichny fond movy*, "Vestnik Polockogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya A", 2, s. 115–121.
- Petrusheuskaya Yu.A. (2019c), *Nacyyanal'na-kul'turny kampanent u skladze internacyyanal'nyh prykazak suchasnay belaruskay litaraturnay movy*, "Nemeckiy yazyk – lingvodidakticheskoe obespechenie i metodika prepodavaniya", Mogilev, s. 97–104.
- Petrusheuskaya Yu.A. (2019d), *Nacyyanal'na-kul'turny kampanent u skladze universal'nyh (yak raznavidnasci internacyyanal'nyh) prykazak suchasnay belaruskay litaraturnay movy*, "Romanovskie chteniya – 13", Mogilev, s. 137–139.
- Petrusheuskaya Yu.A. (2020a), *Nacyyanal'na-kul'turny kampanent u skladze ulasna belaruskijh prykazak*, "Filologiczniy chasopis", 1, s. 81–91.
- Petrusheuskaya Yu.A. (2020b), *Nacyyanal'nyya varyyanty pratatypau internacyyanal'nyh prykazak u belaruskay move*, "Vostochnoslavjanskijeazyki i literatury v evropeyskom kontekste – VI", Mogilev, s. 152–158.
- Petrusheuskaya Yu.A. (2020c), *Universal'ny i internacyyanal'ny kampanenty u paremyialagichnym skladze belaruskay movy: belaruska-inshamouny slounik*. Magileu.
- Petrusheuskaya Yu.A. (2021), *Unikal'nyya strukturnyya modeli universal'nyh prykazak u belaruskay move*, "Nemeckiy yazyk – lingvodidakticheskoe obespechenie i metodika prepodavaniya – II", Mogilev, s. 120–127.
- Petrusheuskaya Yu.A., Ivanou Ya.Ya. (2015), *Grom i dozhdzh u narodnyh prykmetah i prykazkah slavyan i inshyh narodau svetu (ab inshamounym pahodzhanni prykazki Z vyalikaga gromu maly dozhdzh)*, "Slavyanskaya mifologiya i etnolingvistika", Gomel', s. 96–99.

- Petrushevskaia Yu.A., Ivanou Ya.Ya. (2019), *Internacyanal'nyya paremyalagichnyya adzinki u belaruskay move (leksikagrafichny aspekt)*, “Na perekrestke kul'tur: edinstvo yazyka, literatury i obrazovaniya – I”, Mogilev, s. 91–95.
- Petrushevskaia Yu.A., Ivanou Ya.Ya. (2021), *Lingvakrainaznaustva i nacyanal'na-kul'turnaya spetsychnasc' adzinak prykazkavaga fondu belaruskay movy*, “Na perekrestke kul'tur: edinstvo yazyka, literatury i obrazovaniya – II”, Mogilev, s. 44–48.
- Petrushevskaia Yu.A. (2014), *Internacional'nye, zaimstvovannyye i iskonno yazykovyye edinicy v sostave paremiologicheskogo fonda sovremennogo belorusskogo yazyka*, “Vestnik Novgorodskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Filologicheskie nauki”, 77, s. 123–126.
- Petrushevskaia Yu.A. (2015), *Universal'noe i nacional'noe v paremiologicheskoy sisteme yazyka (na materiale angliyskogo i belorusskogo yazykov)*, “Acta Germano-Slavica”, 6, s. 213–216.
- Petrushevskaia Yu.A. (2016), *K probleme issledovaniya universal'nogo i nacional'nogo v belorusskoy paremiologii*, “Studiï z filologii ta zhurnalistiki”, 4, s. 143–145.
- Petrushevskaia Yu.A. (2020), *Nacional'no markirovannyye varyanty internacional'nykh posloviy v belorusskom yazyke*, “Blagoslovenny pervyye shagi...”, Magnitogorsk, 14, c. 140–150.
- Petrushevskaia Yu.A. (2021), *Metodologiya opredeleniya nacional'nogo, internacional'nogo i universal'nogo v frazeologii i paremiologii belorusskogo yazyka*, “West – East”, 5, 1, p. 61–72.
- Petrushevskaia Yu.A., Shesterneva A.N. (2018), *Ispol'zovanie frazeologicheskikh i paremiologicheskikh edynits v obuchenii inostrannomu yazyku*, “Teoreticheskie i prakticheskie predposylki podgotovki polilingval'nykh spetsialistov v vuze”, Mogilyov, s. 32–34.
- Pugach V.M. (2008), *Genderni stereotipy shidnih slov'yan u paremyah*, “Vostochnyye slavyane: istoricheskaya i duhovnaya obshchnost'”, Gomel', s. 190–194.
- Pustashyla A.P. (2007), *Belaruskii lingvakul'turalagichny fenomen u supastaulenni ruskiy i belorusskiy paremyy z antanimichnymi kampanentami*, “Mova – litaratura – kul'tura”, Minsk, s. 491–493.
- Pustoshilo E.P. (2003), *Lingvokul'turologicheskyy aspekt v sopostavlenii ruskiy i belorusskiy paremyy s diplasivnoy semantikoy*, “Aktual'nyya problemy vykladannya movy i literatury u syarednyay i vysheyshay shkole”, Grodna, s. 108–112.
- Pyatrova N.P. (2012), *Lingvakrainaznauchy aspekt nacyanal'na-kul'turnay semantyky belaruskikh frazealagizmau i prykazak*, “Vostochnoslavyanskyye yazyki i literatury v evropeyskom kontekste”, Mogilev, s. 264–266.
- Ramza T.R. (2001), *Mifapaetychnyy aspekt paremyy z kampanentam rasa*, “Slavyanskaya frazeologiya v areal'nom, istoricheskom i etnokul'turnom aspektah”, Gomel', s. 148–151.
- Ramza T.R., Sadouskaya A.L. (1999), *Vobraz savy u belaruskikh paremyalagichnykh adzinkah*, “Vesnik BDU. Seriya 4”, 3, s. 42–44.
- Rashetnikava K.M. (2009), *Adlyustravanne rysau nacyanal'naga mentalitetu u belaruskikh paremyah*, “Trudy molodykh spetsialistov Polockogo gosudarstvennogo universiteta”, 34, s. 198–202.
- Ridout R., Witting C. (1969), *English Proverbs Explained*. London.
- Sadouskaya A. (2008), *Frazealogiya u kanteksce kul'tury*, “Rodnaye slova”, 9, s. 70–74.

- Sadouskaya A., Syabrouskaya M. (2005), *Simvolika karovy, byka (vala) u belaruskay paremyalogii i kul'tury*, "Fal'klarystychnyya dasledavanni: Kantekst. Typalogiya. Suvyazi", Minsk, 2, s. 43–49.
- Sadouskaya A.L. (2001), *Simvolika verab'ya u belaruskay frazealogii i paremyalogii*, "Vesnik BDU. Seryya 4", 1, s. 68–72.
- Sadouskaya A.L. (2012), *Svayacka-rodnasnyya adnosiny u belaruskay frazealogii i etnakul'tury*, "Mir yazykov: rakurs i perspektiva – III", Minsk, s. 206–209.
- Sadouskaya A.L., Suslau Dz.S. (2007), *Adlyustravanne gendernykh adnosin u belaruskay, ruskay i arabskay paremyalogii*, "Pracy kafedry suchasnay belaruskay movy (BDU)", 6, s. 116–121.
- Sakovich A.M. (2004), *Nacional'noe svoeobrazie sintaksisa belorusskikh paremy (v sopostavlenii s serbskimi poslovcami)*, "Yazyk i socium – VI", Minsk, 1, s. 319–322.
- Sakovich A.M. (2004), *Vobraznaya sistema prykazak i prymavak yak element naiunay karciny svetu (zhanochyia i muzhchynskiya vobrazy u belaruskikh i serbskikh paremyah)*, "Fal'klarystychnyya dasledavanni: Kantekst. Typalogiya. Suvyazi", Minsk, 1, s. 186–191.
- Selyuzhyckaya Zh. (2009), *Pravily maulenych pavodzin u belaruskikh prykazkah*, "Belaruskaya frazealogiya i eurapeyski mouny kantekst", Brest, 2, s. 31–35.
- Shamyacila Yu. (2013), *Syameynyya adnosiny u mounym kanteksce belaruskikh prykazak i prymavak*, "Slova u move, maulenni, teksce", Brest, s. 316–318.
- Sharay A.V. (1998), *Adlyustravanne mifa-paetychnykh uyaulennyau belarusau ab zlyh duhah u frazealogizmah i paremyah*, "Vesnik Vicebskaga dzyarzhhaunaga universiteta", 4, s. 37–39.
- Sivurava L. (2012), *Prykazki i prymauki yak adlyustravanne svetapoglyadu belaruskaga selyanina*, "Rodnae slova", 4, s. 87–90.
- Tarasova M.V., Ivanov E.E. (2008), *Semanticheskie typy russkikh i belorusskikh poslovic*, "Acta Germano-Slavica", 2, s. 188–212.
- Teliya V.N. (1996), *Russkaya frazeologiya: semanticheskiy, pragmaticheskiy i lingvokul'turologicheskiy aspekty*. Moskva.
- Tepljakova A. (2019), *Die deutschen Entlehnungen geflügelter Worte in der modernen belarussisch en Schriftsprache*, "Філологічний часопис", 1, S. 122–129.
- Teplyakova A.D. (2011a), *Inoyazychnye zaimstvovaniya krylatykh slov v belorusskom i nemetskom yazykah*, "Yazyk, kul'tura, obshchestvo", Moskva, c. 125–126.
- Teplyakova A.D. (2011b), *Istochniki krylatykh vyrazheniy v belorusskom yazyke*, "Frazeologiya i yazykovaya dinamika", Greifswald, Sankt-Peterburg, s. 67–69.
- Tseplyakova A.D. (2009a), *Anglamounyya zapazychanni krylatykh slou u suchasnay belaruskay litaraturnay move (kol'kasny sklad i krynitsy pahodzhannyya)*, "Vesnik MDPU imya I.P. Shamyakina", 2, c. 162–166.
- Tseplyakova A.D. (2009b), *Nyametskamounyya zapazychanni krylatykh slou u suchasnay belaruskay litaraturnay move (kol'kasny sklad i krynitsy pahodzhannyya)*, "Vesnik MDU imya A.A. Kulyashova", 1, c. 137–143.
- Tseplyakova A.D. (2009c), *Frankamounyya zapazychanni krylatykh slou u suchasnay belaruskay litaraturnay move (kol'kasny sklad i krynitsy pahodzhannyya)*, "Vesnik Brestskaga dzyarzhhaunaga universiteta. Seryya filalogichnykh navuk", 2, c. 109–116.

- Tseplyakova A.D. (2011), *Krynitsy pahodzhannyya latsinskih zapazychannyau krylatykh slou u suchasnay belaruskay move*, "Acta Germano-Slavica", 4, c. 96–101.
- Tseplyakova A.D. (2015), *Inshamounyya zapazychanni krylatykh slou u suchasnay belaruskay move*, "Teoreticheskie i prakticheskie predposylki podgotovki polilingval'nykh spetsialistov v vuze", Mogilyov, c. 74–77.
- Tseplyakova A.D. (2021), *Ustoylivyya vyrazy z eurapeyskikh krynic u suchasnay belaruskay litaraturnay move*, "Nemeckiy yazyk – lingvodidakticheskoe obespechenie i metodika prepodavaniya – II", Mogilev, s. 130–137.
- Tseplyakova A.D., Ivanou Ya.Ya. (2019), *Litaraturnyya krynicy frazealogichnykh adzinak, zapazychanykh z nyameckay movy u belaruskuyu movu (pa-za mezhami etymalogichnaga slounika frazealogizmau)*, "Nemeckiy yazyk – lingvodidakticheskoe obespechenie i metodika prepodavaniya", Mogilev, s. 82–87.
- Ustoychivye sravneniya v sisteme frazeologii (2016), red. V.M. Mokienko, Sankt-Peterburg.
- Valodzina T. (1999 b), *Kazala kacharga gulyac' da chacvyarga: hatniya rechy u frazeologii i kul'tury belarusau*, "Rodnae slova", 9, s. 35–44.
- Valodzina T. (1999a), *Bez prykazki i z lauki ne zvalicca: svet rechau syalyanskaga padvorka u frazeologii i kul'tury belarusau*, "Rodnae slova", 2, s. 100–107.
- Vasil'eva A.N. (2007), *Kachestvennyye i kolichestvennyye harakteristiki dushi v russkoy i belorusskoy frazeologii i paremiologii*, "Slavyanskaya frazeologiya v areal'nom, istoricheskom i etnokul'turnom aspektah – V", Gomel', s. 52–55.
- Venidziktou S.V., Ivanou Ya.Ya. (2002), *Ruskamounyya zapazychanni krylatykh slou u suchasnay belaruskay move*, "Dziedzistwo przeszłości związków językowych, literackich i kulturowych polsko-bałto-wschodniosłowiańskich", Białystok, 8, s. 210–217.
- Vereshchagin E.M., Kostomarov V.G. (1976), *Lingvostranovedcheskiy plan aforistiki*, "Yazyk i kul'tura", Moskva, s. 162–195.
- Vereshchagin E.M., Kostomarov V.G. (1990), *Nacional'no-kul'turnaya semantika yazykovykh aforizmov*, "Yazyk i kul'tura", Moskva, s. 71–80.
- Vorob'ev V.V. (2008), *Lingvokul'turologiya*. Moskva.
- Yakavenka A.V. (2007), *Srodki vyrazhennyya narodnay mudrasci: specyfika skladanazluchanykh i skladanazaleznykh skazau u sisteme belaruskikh prykazak*, "Narodnaya asveta", 6, s. 33–36.
- Yakolceovich M.A. (1990), *Stilisticheskoe funkcionirovanie poslovic v belorusskikh hudozhestvennykh tekstah: dissertaciya*. Minsk.
- Yangol' A.V. (1975), *Belorusskie posloviцы i pogovorki: dissertaciya*. Minsk.
- Yankouski M.A. (1971), *Paetyka belaruskikh prykazak*. Minsk.
- Zhorava N. (2005), *Zaglyane sonca i u nasha vakonca: asablivasci interpretacyi kasmaganichnay leksiki u move belaruskikh prykazak*, "Rodnae slova", 10, s. 30–32.
- Zvereva Yu.S., Ivanov E.E., Shesterneva A.N. (2016), *Sravnitel'naya tipologiya frazeologii angliyskogo i belorusskogo yazykov*, "Vostochnoslavjanskie yazyki i literatury v evropeyskom kontekste – 2015", Mogilev, s. 164–168.

Streszczenie

Kierunki badań nad narodowo-kulturową swoistością białoruskich przysłów (koniec XIX–początek XXI wieku): metodologia, problemy, perspektywy (część 1)

W artykule określono główne kierunki badań narodowo-kulturowej swoistości przysłów w języku białoruskim w okresie od końca XIX do początku XXI wieku. Lingwokulturowe badania białoruskich przysłów są nieliczne i często nie są oddzielane od analizy narodowego obrazu świata w białoruskich frazeologizmach. Lingwokrajoznawczy opis specyfiki narodowo-kulturowej przysłów białoruskich opiera się na wynikach badań etymologicznych, etnolingwistycznych i językowo-kulturowych, dlatego automatycznie przejmuje wszelkie ich niedoskonałości. Wszystkie rozpatrzone badania są realizowane na materiale przysłowiowym o różnej objętości i właściwościach jakościowych, mają różny stopień reprezentatywności i charakteryzują się różną skutecznością. Niemniej jednak treść istniejących wieloaspektowych badań białoruskich przysłów pozwala na opracowanie metodologii określania narodowo-kulturowej specyfiki przysłowiowego zasobu języka białoruskiego. Rozważono najnowsze próby i perspektywy opisu językowo-kulturowej oryginalności białoruskich przysłów.

Słowa kluczowe: język białoruski, paremiologia, przysłowie, specyfika narodowa, etymologia, etnolingwistyka, lingwokulturologia, lingwokrajoznawstwo

Abstract

Directions of research into the national-cultural specificity of Belarusian proverbs (late 19th – early 21st centuries): methodology, problems, perspectives (Part 1)

The main research directions of studying the national and cultural specificity of proverbs in the Belarusian language in the period from the end of the 19th century to the beginning of the 21st century are discussed. Linguocultural studies of Belarusian proverbs are few and often not separated from the study of the national picture of the world in Belarusian phraseologisms. The linguistic and cultural description of the national-cultural originality of Belarusian proverbs is based on the results of etymological, ethnolinguistic and cultural linguistics studies, therefore it automatically adopts all their imperfections and limitations. All the studies mentioned are carried out on proverbial material of different volume and qualitative properties, have a different degree of representativeness, and are characterized by different effectiveness. Nevertheless, the content of the various existing studies of Belarusian proverbs makes it possible to develop a methodology for determining the national and cultural specificity of the Belarusian proverbial resources. The latest attempts at, and prospects for, describing the linguocultural specificity of Belarusian proverbs are considered.

Keywords: Belarusian language, paremiology, proverb, national specificity, etymology, ethnolinguistics, cultural linguistics, language and cultural studies

Hsin-Yun Lee <https://orcid.org/0000-0001-5430-7532>

St Petersburg University

e-mail: sredpepper@gmail.com

Активные русские пословицы тематической группы «Судьба» и их сербские пословичные соответствия (на фоне китайского языка)

Аннотация

Статья посвящена сравнению пословиц в трех языках (русском, сербском и китайском) на основе многоязычного словаря М.Ю. Котовой «Русско-славянский словарь пословиц с английскими соответствиями». В результате данного анализа сопоставляются языковые картины мира трех наций. Объектом исследования выступает пословица как лингвокультурологический феномен, предметом – пословицы о судьбе в русском, сербском и китайском языках. В исследовании выявляются общие черты русских, сербских и китайских пословиц о судьбе (тематическая группа «Судьба»), а также указывается на их различия. В работе дается определение пословицы, рассматриваемой в качестве объекта исследования в трех языках; сравниваются русские пословицы о судьбе с их пословичными параллелями в сербском и китайском языках. В статье исследуются полные пословичные параллели, пословичные параллели с другой внутренней формой (аналоги) и лакуны.

Ключевые слова: пословица, паремиология, тематическая группа, судьба, русский язык, сербский язык, китайский язык.

Введение

Судьба – понятие, существующее с древних времен: раньше люди, верили, что жизнью человека управляет непреодолимая сила и все, что происходит в его жизни, уже предначертано судьбой. В настоящей работе мы, через анализ пословиц назван-

ной тематической группы, попытались сравнить отношение к судьбе в различных традициях (русской, сербской и китайской) и, таким образом, проследить сходства и различия картин мира, воплощенных в языковом сознании трёх наций.

Пословицы и поговорки как часть языка и культуры – это квинтэссенция мудрости и опыта предков, они передаются из поколения в поколение, тесно связаны с жизнью и социальной культурой нации, сохраняют ее богатство. С XVIII в. в России появляются первые издания сборников пословиц, опирающиеся на опыт их употребления в письменных памятниках с XIV в. В 1862 году вышел словарь «Пословицы русского народа», составленный В.И. Далем, в котором представлена богатейшая и выдающаяся по своему разнообразию коллекция пословиц. После словаря В.И. Даля следует упомянуть и такие весьма значимые пословичные словари, как: словарь М.И. Михельсона (1894), И.И. Иллострова (1910), В.П. Аникина (1957), М.А. Рыбниковой (1961), В.П. Жукова (1966), Н.С. и М.Г. Ашукиных (1966), В.П. Фелицыной и Ю.Е. Прохорова (1979). Интерес ученых-лексикографов к этому языковому пласту со временем закрепил за пословицей статус объекта научного исследования – сперва литературоведов, а позже и лингвистов, что позволило утвердить пословицу в качестве «единицы паремиологического уровня» (Котова/ Kotova, 2010: 18).

1. Основные направления изучения паремиологии и паремиографии (в русской, сербской и китайской научной традициях)

В наше время существует много различных определений паремий. Так, слово «паремия» образовано от греческого «*paragomēia*» и часто переводится как «пословица, поговорка». В начале XX века слово «паремия» утратило свое изначальное содержание, а в значении притч из Священного писания было признано архаичным и даже перестало отражаться в лингвистических словарях второй половины XX века.

Большинство паремиологов включают в понятие «паремия» пословицы и поговорки. Однако есть исследователи, считающие, что к паремиям также относятся и афоризмы. В.М. Мокиенко отмечает, что «до сих пор в народной речи, у писателей и журналистов и у носителей языка, не искушенных в терминологических нюансах паремиологии, термины пословица и поговорка употребляются недифференцированно» (Мокиенко/Mokienko, 2010: 6).

В словаре В.И. Даля от 1863 года паремия определена как «нравоучительное слово», то есть подчеркивается назидательная, дидактическая функция паремии, как и в притче. Даль также пишет: «*Пословица – коротенькая притча; обиняк, с приложением к делу, понятый и принятый всеми. Но «одна речь не пословица»; «поговорка – околное выражение, переносная речь, простое иносказание, обиняк, способ выражения, но без притчи, без суждения, заключения, применения»* (Даль/Dal, 1863: 14).

Л.А. Кацюба отмечает, что «термин *паремия*, синонимичный *пословице*, употреблен в современных словарях, направленных на освещение терминологической базы «речевых» дисциплин, таких как культура речи, стилистика, риторика, а в общелингвистических, в том числе и терминологических словарях, в большинстве случаев по-прежнему используется термин *пословица* без указания на знаковую природу этой единицы в отличие, например, от термина *фразеологизм*» (Кацюба/Касјуба, 2013: 65).

Пословица и поговорка отличаются синтаксической структурой, о чем писал Н.Ф. Алефиренко: «Пословицы всегда имеют структуру предложения, а поговорки могут быть представлены как предложениями, так и словосочетаниями» (Алефиренко/Alefirenko, 2009: 240).

Термин «паремия» в сербском языке имеет более широкое значение, чем в русском языке. Джорже Алексич отмечает, что паремии являются клятвами, здравицами, благословениями, поговорками и пословицами (Алексич/Aleksić, 2006: 8).

По словам А. Пейович, паремии передают некоторые «общие истины», но также предлагают то, что люди хотят услышать, что им нужно услышать (в определенных ситуациях, возрасте, периоде и т. д.), либо в качестве стимула на будущее, либо в качестве подтверждения определенного мнения и отношения и т. д. (Пейович/Pejović, 2013: 123).

В сербском языке термин «пословица» в современном его понимании использовал Захария Орфелин (1726–1785), а потом Доситей Обрадович (1742–1811). Пословицы – это краткие фразы о жизни, людях, человеческих качествах; о разных понятиях и явлениях вокруг нас. У Вука Караджича в первом издании словаря пословица дается в качестве аргументированного термина для конкретной формы и соглашения (Мркаль/Mrkalj, 2008: 356).

Вук Караджич также отметил, «что в нашем народе есть много меньших повествований, которые говорят как пословицы». На самом деле, пословицы являются ядром многих анекдотов, и когда кто-то хочет использовать такую пословицу в разговоре, обычно рассказывает всю юмористическую историю, позволяющую пословице быть понятой более полно. Они чаще всего встречаются в конце этих повествований и редко в начале или в середине. Эти короткие фольклорные формы передают общие истины, подтвержденные мыслями и жизненным опытом студентов. Пословицы и их использование в повседневной жизни также влияют на формирование моральных принципов (Там же: 356).

Пословицы и поговорки являются важной частью китайского языка. Но исторически сложилось так, что пословица и поговорка в китайском языке не имеют строгого разграничения. Так, Большой словарь китайского языка (中文大辭典) определяет поговорку следующим образом: «поговорка – популярная и общепонятная речь» [перевод автора статьи] (Гао Минь, Линь Инь/Gao Ming, Lin Yin, 1962).

В Большом китайском словаре (漢語大辭典) по ключу 人(человек) указывается три значения слова *поговорка* (Лю Чжу Фэн/Luo Zhufeng, 1975–1986):

1. «в народе распространяется и передается из уст в уста»;
2. «популярные и правильно оформленные предложения»;
3. «местный диалект».

Древняя китайская цивилизация, впрочем, как и славянская пословичная традиция, обладает целой сокровищницей пословиц и поговорок, способных «лаконично и образно охарактеризовать практически любую жизненную ситуацию» (Николаева, Чэнь Шумэй, Панина/Nikolaeva, Chjen' Shumjei, Panina, 2017: 233).

Впервые в китайском языке упоминание поговорки появилось в научных работах историографа *Сыма Цяня*, датированных 994 годом до н.э. Ученый определил поговорки как фольклорную фразу. На тот момент и на протяжении тысячи с лишним лет пословицы и поговорки в китайском языке никак не разграничивались и были тождественными понятиями. Вэнь Дуан Чжэн как раз обращает внимание на это. Он пишет, что в исторических книгах, написанных на древнем китайском языке, пословицы и поговорки назывались «янь»(諺) или «юй»(語). Причем в древнем китайском не было различий между пословицей и поговоркой. «Янь» или «юй» называли и пословицы, и поговорки (Вэнь Дуан Чжэн/Wun Duan Jheng, 1985: 1–10).

После Сыма Цяня другой ученый-историограф Бань Гу в книге «Ханьшу» (в переводе на русский – «История Ханьской династии»), которая охватывает период китайской истории с 206 г. до н.э. до 23 г. н.э., формально использует слово «поговорка» для обозначения популярных, имиджевых, стереотипных предложений, которые широко популярны среди людей. Спустя тысячу лет китайский философ, ученый и историк Чжу Си в 1190 г. написал в своей книге «四書章句集注» (“Сы шу чжан цзюй цзи чжу, или Interlinear analysis of and collected commentaries”, в приблизительном переводе на русский – “Интерлинейный анализ и собранные комментарии”), что пословица и поговорка по-прежнему тождественны. Оба этих термина по-прежнему называли янь(諺) и суюй(俗).

2. Типы сербских пословичных параллелей русских пословиц тематической группы «судьба» (на фоне китайских пословичных параллелей)

Поскольку мы работаем в русле российской паремиологической традиции, наше исследование опирается на идеи российских ученых. За основу мы также приняли и существующую в российской традиции классификацию паремий, предложенную Г.Л. Пермяковым. Ученый указал, что в словарях пословиц используется несколько типов классификации пословичных изречений:

1. Алфавитная классификация
2. Классификация по опорным словам
3. Монографическая классификация
4. Генетическая классификация
5. Тематическая классификация

Последняя, по Пермякову, предполагает распределение пословичных изречений по темам высказывания, т. е. по их содержанию (Пермяков/Permjakov, 1988: 11–12). Именно этой классификации мы будем придерживаться в нашем исследовании. В соответствии с данной классификацией, выделяется отдельная тематическая

группа «Судьба. Бог», на которой мы и сфокусировали своё внимание. Подробнее исследуем тематическую группу XII «Судьба. Бог», в которой выделяется 9 подгрупп: «Фатальность прошлого, настоящего и будущего»; «Объективное – субъективное»; «Двойственность явлений»; «Много – мало»; «Главное – второстепенное»; «Тайное – явное»; «Правда – обман»; «Хорошо – плохо» и «Бог» (Котова/Kotova, 2000: 201–203).

В настоящем исследовании критериями отбора пословичных единиц тематической группы «Судьба» в русском языке послужили данные многоязычного словаря М.Ю. Котовой «Русско-славянский словарь пословиц с английскими соответствиями» (Котова, 2000), сербские пословицы отобраны из учебно-методического пособия «Тетради паремииографа. Выпуск 7. Сербские пословичные параллели русских пословиц паремииологического минимума» (ТП-7) (Котова, Гучкова, Перич и др./Kotova, Gučkova, Perić i dr., 2021); китайские пословицы – из словарей: «中華諺語大辭典», «中國諺語大辭典», «現代漢語諺語辭典» и «中國俗語大辭典» («Большой словарь китайских пословиц», «Большой словарь китайских пословиц», «Современный китайский пословичный словарь» и «Большой словарь китайских поговорок») (Гэн Вэнь Хуэй/Geng Wun Huei, 1991; Вэнь Дуан Чжэн/Wun Duan Jheng, 2011; Вэнь Дуан Чжэн/Wun Duan Jheng, 2009; Вэнь Дуан Чжэн/Wun Duan Jheng, 2011).

Мы рассматриваем три категории: полные параллели, параллели с отличающейся внутренней формой и лакуны (отсутствие пословичных параллелей). Итак, перейдем к анализу.

2.1. Полные пословичные параллели

Рассмотрим примеры первой категории – полные пословичные параллели. Сюда входят такие подгруппы, как: «Фатальность прошлого, настоящего и будущего», «Объективное – субъективное», «Двойственность явлений», «Много – мало», «Главное – второстепенное», «Тайное – явное», «Правда – обман», «Хорошо – плохо» и «Бог». Приведем примеры тех из них, где присутствуют полные пословичные параллели в трех языках.

Так, в подгруппе «Фатальность прошлого, настоящего и будущего» мы обнаруживаем следующие примеры.

1. *Все под богом ходим* (РССПАС № 25) – серб. *Од смрти нема склоништа* (ТП-7: 293) – кит. 生死乃由天定 /букв. Жизнь и смерть предопределяются небом/. Проанализируем семантическую структуру пословицы «Все под Богом ходим». Буквальное значение выражения выводится из значения его компонентов: местоимения *все* (то есть все люди), пространственного предлога *под* (Богом), имени собственного и глагола *ходить*. Здесь денотативный аспект семантической структуры не дает ничего для понимания смысла фразы. «Ходим под Богом» – это не значит, что Бог присутствует над нами как объект. Это значит, что он, как воплощение незримой силы, существует в принципе, определяя поступки людей, программирует их будущее. Сигнификативное значение – это переносное значение фразы *под Богом* – то есть под влиянием божественной силы, в зависимости от нее. Коннотативное значение пословицы может быть связано с представлением человека о своей судьбе и будущем, над которым он не властен. За этим представлением стоит фатализм

сознания. Оно является ярким воплощением фаталистического мировидения человека. Для этой пословицы как примера живого, частотного выражения, характерна такая коннотация, как «общезнаемость» (Котова/Kotova, 2010: 21). Дидактическая коннотация здесь выражена не столь ярко.

2. *Живи не так, как хочется, а как Бог велит* (РССПАС: 21) – серб. *Није како је речено, већ како је суђено* (ТП-7: 259) – кит. 死生有命, 富貴在天 /букв. Жизнь и смерть предопределяются небом, богатство и достаток – тоже даются свыше/; 萬般皆是命, 半點不由人 /букв. Все решает судьба, а не люди/.

Буквальное значение пословицы отражает патриархальное представление человека о том, что жить нужно по воле Бога и не нарушая моральных правил (как *Бог велит*). Глагол *хотеться* в составе данной пословицы означает ‘иметь какое-либо желание’, а *велеть* – устаревший глагол, синонимичный слову *приказать* в значении ‘заявить кому-либо о необходимости сделать что-то’. Однако в реальной жизни Бог ничего никому не приказывает, так как он не имеет физического воплощения – имеются в виду какие-то жизненные обстоятельства, заставляющие людей отказываться от желаемого, идти вопреки тому, что хочется. Пословица содержит дидактическую коннотацию, ее значение ассоциируется, скорее, с архаичным укладом, где истинные желания могут считаться постыдными, поэтому в своих действиях нужно опираться на принятые в обществе нормы морали.

3. *Это только присказка, сказка будет впереди* (РССПАС/RSSPAS: 123) – серб. *То је тек почетак* (ТП/ТР-7: 383) – кит. 老鼠拖木鋤, 大頭在後頭 /букв. Мышь тащит деревянную лопату с конца (тонкой части) – тяжелая часть волочится сзади/.

Дадим комментарий к значению русской и сербской пословиц. Для понимания смысла русской версии необходимо разграничить понятия *присказка* и *сказка*. Итак, *присказка* – внесюжетный элемент сказки, повторяющиеся в различных сказках словесные формулы, настраивающие слушателя на занимательное повествование или подчеркивающие вымышленность и фантастичность сказки (Словарь литературоведческих терминов, 2005). Таким образом, присказка, хоть и является элементом сказки, но в содержательном отношении независима от самой сказки, то есть из текста присказки, предворяющей основное повествование, сложно сделать вывод о содержании. Это различие и положено в основу выражения: в начале своего пути или на первоначальном этапе какого-то большого дела (а здесь сказка аллегорически связано именно с этим „путём“) человек может даже не подозревать, что его ждет впереди – судьба может подкинуть разные сюрпризы. С идеей начала некоего пути связано и значение сербской пословицы (*То је тек почетак*). Это же значение выражает и китайский эквивалент данной пословицы, которая, однако отличается положенными в основу выражения образами. Так, этот образный ряд предполагает такие компоненты, как 鼠 (мышь), 木鋤 (деревянная лопата), 拖 (глагол *тащить*). Образ некой мыши, берущей в лапы лопату, но не привычным образом, а с обратной стороны. Это означает, что животное стремится взяться за ручку – легкую часть лопаты, при этом сама ноша от этого не становится легче и самое главное испытание еще впереди. Этот образ ложится в основу метафоры человеческой жизни – в начале человек не догадывается о том, какие серьезные и сложные испытания ждут его на

пути. И, на наш взгляд, не случайно здесь фигурирует образ мыши, ведь мышь – это маленькое существо. Таким образом, здесь может быть заложен намек на то, что человек тоже мал перед испытаниями жизни.

Рассмотрим некоторые примеры подгруппы «Бог».

1. *До Бога высоко, до царя далеко* (РССПАС/РССПАС: 22) – серб. *Кадија те тужи, кадија ти суди* (ТП/ТР-7: 145) – кит. 叫天天不應, 叫地地不靈 /букв. Призвать небо и землю на помощь, никто не отвечает;/ 上天無路, 入地無門 /букв. Нет дороги ни на небо, ни по земле;/ – ср. кит. 天高皇帝遠 /букв. Небеса – высоко, император – далеко/.

Интересно, что в буквальном переводе данная пословица 天高皇帝遠 (/букв. Небеса – высоко, император – далеко/) совпадает с русской и сербской пословицами, однако её значение совершенно другое. Обратимся к происхождению: первоначально речь в пословице шла о том, что захолустье и центр, где сосредоточена власть, разделяют тысячи километров. В современном толковании значение пословицы связано с отдалённым регионом, где царит самоуправство чиновников, неподконтрольных центральной власти. То есть в современной версии этой китайской пословицы речь идёт о неподчинении центральной власти, то время как русская пословица ограничена значениями ‘в любой ситуации надейся только на себя’, ‘не жди помощи со стороны’.

2. *На Бога надейся, а сам не плошай* (РССПАС/РССПАС: 22) – серб. *Помози себи, па ће ти и Бог помоћи* (ТП/ТР-7: 303) – кит. 天助自助者 /букв. Небо помогает тем, кто помогает сам себе;/ 靠天靠地不如靠自己 /букв. Лучше полагаться только на свои собственные силы, чем просить у неба или земли помощи/.

Два глагола входят в состав высказывания: *надеяться* и просторечное *плошать*, что значит ‘допускать оплошности, промахи’ (происходит от прилагательного *плохой*). В пословице две смысловые части: одна связана с надеждой на божью помощь в важных делах, а другая – с представлением о том, что одной надежды недостаточно – нужно прилагать усилия самому. Надежда – это ожидание, а глагол *надеяться* означает ‘ждать и полагаться на кого-то’. То есть надежда – это состояние бездействия, праздного времяпрепровождения. В русской традиции бездействие и лень осуждается, бездействию противопоставлено трудолюбие, которое, наоборот, поощряется. В данной пословице содержится дидактическая коннотация. Надейся, но этим нельзя жить, это лишь дополнение к образу жизни, в котором выше всего ценится труд.

3. *Человек предполагает, а Бог располагает* (РССПАС/РССПАС: 173) – серб. *Човек снује, а Бог одређује* (ТП-7/ТР-7: 420); *Није како је речено, већ како је суђено* (там же: 259) – кит. 謀事在人, 成事在天 /букв. Задумать дело – зависит от человека, завершить дело – зависит от неба;/ 人有千算, 天只有一算 /букв. У человека тысяча планов, а у Неба – один/.

人有千算, 天只有一算 (/букв. У человека тысяча планов, а у Неба – один/) данная китайская пословица обозначает, что если даже человек тщательно планирует, в конце концов невозможно справиться с небом (богом).

В приведенных нами пословицах судьба представлена как нечто, подконтрольное божественной воле, – человек не властен распоряжаться собственной судьбой. В от-

личие от русских и сербских пословиц *Бог* (上天) в пословицах на китайском языке буквально переводится как *небо* или *подняться в небо*. Бог – категория, существующая у славян в христианской традиции (Ломакина, Мокиенко/Lomakina, Mokienko, 2009: 55). А в древней китайской традиции фигурирует категории «небосвод, небо», «правитель над всем». В Древнем Китае правитель неба – в архаичном сознании это сущность, представляющая природу, действующая в соответствии с природой или с судьбой.

2.2. Пословичные параллели с другой внутренней формой (аналоги)

Пословичные параллели с другой внутренней формой (аналоги) представлены следующими примерами.

• Подгруппа «Фатальность прошлого, настоящего и будущего».

1. *Ничто не вечно под луной* (РССПАС/РССПАС: 85) – ср. серб. *Ником није до зоре горела* (ТП-7/ТР-7: 270); *Ничта није вечно под капом небеском* (там же: 275) – кит. 閻王註定三更死, 並不留人到五更 /букв. Янь-ван обрекает на смерть в 3 гэн (更, отрезок времени с 11 до 1), до 5 гэн человеку не дожить/ (До утра человеку не дожить).

Во всех трех пословицах фигурирует категория времени. В русском и сербском вариантах она выражена словами *вечно* (*не вечно*); *до зоре* (*до рассвета*), а в китайском 更 (гэн, ночное время), это древнекитайская единица измерения времени, а конкретней – ночное время суток, то есть период с 19 часов до 5 часа утра. В древнем Китае люди разделяли ночное время на 5 отрезков (первая фаза с 19 часов до 21 часов, вторая – с 21 до 23 и так далее), а на пятую фазу уже наступает утро – начинается новый день. Таким образом, если Владыка ада осудил человека на смерть в свое время, то ему уже не суждено увидеть солнце на следующий день.

Китайская пословица обозначает, что 閻王 (Янь-вань), Владыка ада (загробного мира), предопределяет смерть человека. Если человек уже находится во власти владыки, то он не избежит смерти – неважно, придет она в раннее или позднее время. Как и сама судьба человека, его смерть уже предначертана. Смысл данной пословицы отражает представление людей о том, что «жизнь и смерть зависят от судьбы», а жизнь «уготована судьбой».

В основе приведенных ниже русской и сербской пословиц лежат одинаковые образы. Бежать от судьбы, уходить от судьбы – в обоих случаях фигурируют голы движения.

2. *Не угадаешь, где найдёшь, а где потеряешь* (РССПАС/РССПАС: 160) – ср. серб. *Никад не знаш шта те чека сутра* (ТП-7/ТР-7: 267) – кит. 有意栽花花不活, 無心插柳柳成陰 /букв. Старался, сажал цветы, а они не расцвели, между делом воткнул ветку ивы в землю, а она разрослась в тенистое дерево;/ – ср. кит. 天有不測風雲, 人有旦夕禍福 /букв. В природе существуют неожиданные штормы, а в жизни непредсказуемые беды и счастья/.

Дадим комментарий к значению китайской пословицы. В ней прослеживается аналогия с действиями, намерениями и планами, которые часто не приводят к желаемому

результату, в то время как непреднамеренные действия могут увенчаться неожиданным успехом. Толковать высказывание можно следующим образом: упорно сажал цветы, удобрял и поливал, но цветы так и не распустились и в конце концов засохли; а случайно отломанная ветвь ивы, попадая в землю без всяческого содействия со стороны человека и его заботы, затем через несколько лет разрастается в густую иву. В данной китайской пословице говорится о неожиданном развитии событий. Так, коннотативный аспект значения может быть связан с идеей о том, что события не контролируются людьми, что все в этом мире идет своим чередом, развивается по законам природы, равнодушной к человеческой суете. Значение пословицы совпадает со значением русской и сербской пословиц, в которых говорится о неконтролируемых явлениях, неожиданных действиях, невозможностью спрогнозировать будущее, что подчеркивается отрицательной частицей *не* в сочетании с глаголами из лексико-семантической группы «мыслительная деятельность» – *знать, угадывать*. При этом глагол *угадать* в русской пословице (в значении *узнать или предсказать что-л.*), противопоставлен глаголам *найти* и *потерять*. Также и результат каких-либо действий может быть противопоставлен ожиданиям, планам человека относительно будущего, потому что результат (предопределен судьбой) нельзя контролировать и предсказывать, как будто некая неизвестная сила манипулирует людьми. Отметим, что в отношении структуры – расположения компонентов – русская и китайская пословицы схожи (в китайском варианте противопоставляются части *ива густела* и *цветы засохли*).

• Подгруппа «Бог».

1. *Бог дал, Бог и взял* (РССПАС/RSSPAS: 21) – серб. *Бог дао, Бог узео* (ТП-7/ТР-7: 30) – кит. 生有時, 死有地 /букв. И рождение и смерть имеют своё время и место/.

В архаичном менталитете рождение и смерть человека считались уже предопределенными волей неба (Бога), время и место для появления человека на свет и ухода из него предписаны.

Глаголы *дать* и *взять* являются противоположными по значению, но они объединены субъектом действия (тот, кто дает и берет – одно лицо), то есть Бог представлен как всемогущее существо, способное выполнять противоположные действия, и выбор того или иного (дать или взять) зависит тоже от его воли.

2. *Не Боги горшки обжигают* (РССПАС/RSSPAS: 23) – серб. *Храброне (Храбрима) срећа (Бог) помаже* (ТП-7/ТР-7: 411) – кит. 有志者, 事竟成 /букв. Кто хочет, тот добьётся; будет воля – будет и успех/.

При сравнении китайской пословицы с сербской можно отметить схожесть смысла, однако различие в том, что в сербской пословице человеку помогает Бог, а в русской и китайской больше обращается внимание на собственную (человека) силу.

2.3. Лакуны

Далее мы приведем примеры паремий в трёх языках и продемонстрируем существующие лакуны – случаи, когда существуют русские и сербские параллели, но отсутствует эквивалент в китайском; русские и китайские параллели, но нет соответствия в сербском или русские паремии, соответствий которым нет ни в сербском, ни в китайском языках.

• Подгруппа «Фатальность прошлого, настоящего и будущего».

1. *Потерянного (сделанного) не воротишь* (РССПАС/RSSPAS: 119) – серб. *Што нађеш не кажи, што изгубиш не тражи* (ТП-7/ТР-7: 431); *Изгубљено не тражи, што нађеш не кажи* (ТП-7/ТР-7: 124) – кит. ЛАКУНА.

2. *Что было, то сплыло* (РССПАССРSSPAS : 26) – серб. *Што је било, било је* (ТП-7/ТР-7: 425) – кит. ЛАКУНА.

3. *Судьба играет человеком* (РССПАС/RSSPAS: 153) – серб. *Није како је речено, већ како је суђено* (ТП-7/ТР-7: 259) – кит. ЛАКУНА.

4. *Счастье придёт, и на печи найдёт* (РССПАС/RSSPAS: 154) – серб. ЛАКУНА – кит. ЛАКУНА

Дадим комментарий к пословице *Счастье придёт, и на печи найдёт*. Ключевой смысловой компонент этой пословицы – слово *печь*. Рассмотрим его основные значения, а также связанные с ними и закрепившиеся в русском языковом сознании коннотации. В традиционной русской избе печь может выполнять самые разные функции: она предназначена не только для выпекания, но также может служить как место для сна, печь – источник тепла, в печи даже можно мыться. Для сельских семей печь – это незаменимая часть жилища, она помогает пережить суровую зиму. «Печь – у восточных славян средоточие семейнородовых ценностей, источник жизни и здоровья, вместилище сакрально чистого огня» (Топорков/Торорков, 2009: 39). Необходимо отметить еще и то, что печь, предназначенная для сугубо прагматических целей, в русском сознании обладает еще и целым спектром метафизических смыслов: 1) является организующим началом внутреннего пространства дома; 2) совмещает в себе символику центра и границы 3) воспринимается как «портал» – связь с потусторонними силами. «Печь воплощает идею полноты и благополучия дома, и в этом отношении соотнесена со столом... Через печную трубу осуществляется связь с внешним миром, в том числе с «тем светом». Печная труба – специфический выход из дома, предназначенный в основном для контактов с иным миром: через нее внутрь проникают огненный змей и черт, а наружу вылетают ведьма, душа умершего, болезнь, доля» (там же). Печь также фигурирует в русских народных сказках. Например, персонаж сказки «По щучьему велению», ленивый Емеля, всё время лежал на печи. В сказке «Гуси-лебеди» героиня Маша обратилась за помощью к печи и та помогла ей спрятаться от Бабы Яги, и т. д. Так, образ печи (источника тепла и пищи) имеет прямую взаимосвязь с представлением о счастье, потому тепло и сытость – счастье для человека. Однако в семантической структуре данной пословицы актуализирована другая смысловая цепочка: *печка – лень* (ленивый лежит на печи и ничего не предпринимает в своей жизни, все само идет к нему в руки, как в упомянутой сказке про Емелю). Таким образом, пословицу можно толковать следующим образом: счастье, если оно суждено, то и на печи найдет – придет к тем, кто ничего для этого не предпринимал, а если не суждено, то его не будет, сколько не ищи. То есть счастье не всегда приходит к тем, кто его по-настоящему заслуживает, а значит абсолютно неподконтрольно воле человека. Коннотация данной пословицы связана с очень архаичными представлениями о жизни и даже входит в противоречие с установками.

• Подгруппа «Объективное – субъективное».

1. *Закон есть закон* (РССПАС/RSSPAS: 62) – серб. *Закон је закон* (РССПАС/RSSPAS: 62) – кит. ЛАКУНА.

2. *Чудес не бывает* (РССПАС/RSSPAS: 174) – серб. *Чуда се не дешавају* (РССПАС/RSSPAS: 174–175) – кит. ЛАКУНА.

В данной подгруппе обе русские пословицы полностью совпадают с сербскими, а пословицы на китайском отсутствуют.

3. *Бабушка надвое сказала* (РССПАС/RSSPAS: 17) – серб. *То је на врби свирала* (ТП-7/ТР-7: 383) – кит. ЛАКУНА.

Согласно этимологии, рассматриваемая пословица происходит от «**Бабушка гадала, да надвое сказала: то ли дождик, то ли снег; то ли будет, то ли нет**» и обозначает неизвестность; сбудется ли то, что предполагается. Глагол *гадать* означает «предсказывать, стремиться узнать будущее, рассказывать о прошлом по картам, по руке или каким-л. другим способом» (Кузнецов/Kuznesov, 1998). Гадание в русском сознании связано именно с женским образом (с образом именно пожилой, умудренной жизненным опытом женщины), что, на наш взгляд, объясняет то, почему именно *бабушка надвое сказала*, а не, например, дедушка. При этом, *бабушка* в данном контексте не означает родственные узы, а соотносится с социальной иерархией, родом деятельности.

Сербская пословица *на врби свирала* имеет значение ‘что-то, в чем не уверен’, ‘пустое обещание чего-то, что вряд ли исполнится’ (Matešić, 1995: 85).

4. *В каждой шутке есть доля правды* (РССПАС/RSSPAS: 178) – серб. *У свакој шали има истине (збиље)* (ТП-7/ТР-7: 397) – кит. ЛАКУНА.

5. *Нет правила без исключения* (РССПАС/RSSPAS: 120) – серб. *Од сваког правила има изузетака* (ТП-7/ТР-7: 292); – ср. серб. *Изузетак потврђује правила* (там же: 125) – кит. ЛАКУНА.

6. *Утро вечера мудренее* (РССПАС/RSSPAS: 164) – серб. *Старије је јутро од вечери* (ТП-7/ТР-7: 375) – кит. ЛАКУНА: ср. кит. 日之計在於晨 /букв. Утро – решающее время суток/.

В буквальном переводе, по своей форме, данная пословица совпадает с русской и сербской пословицами, однако её значение совершенно другое. Так, русская пословица означает ‘не спеши, подожди до утра’, то есть предостерегает человека от принятия каких-то поспешных решений, которые могут пагубно повлиять на его жизнь. Другая ситуация с китайской пословицей, в которой, на наш взгляд, смещен смысловый акцент: утро – это начало дня, поэтому важно заранее планировать свои дела, чтобы не потратить времени зря.

• Подгруппа «Много – мало».

1. *Чем больше, тем лучше* (РССПАС/RSSPAS: 24) – серб. ЛАКУНА – кит. ЛАКУНА.

2. */Чем/ Дальше в лес – /тем/ больше дров* (РССПАС/RSSPAS: 80) – серб. *Што даље све боље* (ТП-7/ТР-7: 423–424) – кит. ЛАКУНА: ср. противоп. 多一事不如省(少)一事 /букв. Чем меньше дел, тем лучше;/ 船到橋頭自然直 /букв. Когда лодка пройдет под мостом, само собой стать прямой/.

Дадим комментарий к китайской пословице, она обозначает, что выход всегда найдется. Поскольку под мостом для движения лодки мало пространства, в пословице *пространство* используется как метафора препятствия в жизни. Сравнивая формы пословиц китайской и русской, видим, что пословицы имеют сходство, однако, во второй части пословиц выражаются разные результаты, в русской пословице говорится, что ситуация стала щекотливой и сложно найти вывод, а в китайской, что всё уладится само собой. На наш взгляд, китайская пословица содержит в себе две коннотации: 1. Небо управляет нашей судьбой. 2. Небо не будет прерывать наш путь, а наоборот даст нам еще один шанс.

3. *Чуть-чуть не считается* (РССПАС/RSSPAS: 175) – серб. ЛАКУНА – кит. ЛАКУНА.

4. *Шилом моря не нагреешь* (РССПАС/RSSPAS: 176) – серб. ЛАКУНА (РССПАС/RSSPAS: 176) – ср. противоп. *Ватра се сламом не гаси* (ТП-7/ТР-7: 41) – кит. ЛАКУНА (ФЕ: 杯水車薪 /букв. Чашкой воды тушить загоревшийся воз дров).

В качестве китайского эквивалента мы приводим фразеологизм 杯水車薪 (/букв. Чашкой воды тушить загоревшийся воз дров/). Его толкование – мизерная помощь; попытка справиться с большими трудностями неподходящими средствами. Данное выражение имеет чисто прагматическое назначение и употребляется, когда есть намерение дать дружеский совет. Таким образом, на наш взгляд, значение китайского выражения не связано с судьбой в отличие от русской и сербской пословиц, в семантической структуре которых актуализирована сема ‘невозможность что-то изменить’.

К лакунам относятся и пословицы таких тематических подгрупп, как «Главное-второстепенное»; «Тайное – явное»; «Правда – обман»; «Двойственность явлений»;

«Хорошо – плохо». Как видим, данная категория (лакуны) является наиболее распространенной из всех рассматриваемых.

Заключение

В ходе исследования мы особое внимание обращаем на славяно-китайские связи, то есть на сходства, существующие в рамках славянской и китайской традиций, а также на коренные различия. Эти различия, по нашим наблюдениям, в первую очередь лежат в области религии, поэтому в подгруппе «Бог» в китайском языке наблюдается такое количество лакун (Бог в китайской традиции не отождествляются с богоподобным существом – Иисусом, как у славян, а связан с более абстрактными категориями – небо, небесный правитель).

Анализируя семантическую структуру пословиц в трех языках, мы убедились, что среди коннотаций доминирует именно дидактическая коннотация. Анализ структуры также позволил убедиться, что пословица воплощает архаическое представление о жизни, ценностях и судьбе, и не всё является актуальным для нынешнего времени и современного сознания, хотя сами пословицы сохраняют частотность употребления в разговорной речи. Однако, несмотря на то, что уклад жизни меняется, определенные универсалии, связанные с верой человека, с областью его духовных поисков, а также ценностными ориентирами, остаются прежними.

Сравнительный анализ пословиц в трех языках позволяет говорить о различии образной системы, которая стоит за значениями выражений: метафоры, положенные в основу пословиц, совершенно разные. Это говорит о различии национально обусловленных картин мира, однако совпадение значений, толкований анализируемых пословиц подтверждает общность человеческой природы.

Список сокращений

РССПАС = Котова М. Ю. (2000). *Русско-славянский словарь пословиц с английскими соответствиями* / Под редакцией П. А. Дмитриева. СПб: Издательство СПбГУ. – 360 с.

ТП-7 = Котова М.Ю., Гучкова И.В., Перич К. и др. (2021), *Тетради паремнографа. Выпуск 7: Сербские пословичные параллели русских пословиц паремнологического минимума* / М.Ю. Котова, И.В. Гучкова, К. Перич и др. под ред. М.Ю. Котовой учеб. метод. пособие для студентов СПб.: Филол. ф-т СПбГУ. – 440 с.

Литература

Алексий Ё.П. (2006), *Пословице и други облици речи*, Врање, – 116 с.

Алефиренко Н.Ф. (2009), *Фразеология и паремнология: учебное пособие для бакалавриатского уровня филологического образования*, Москва, – 345 с.

Даль В. И. (1963), *Толковый словарь живого великорусского языка Т. IV*, Москва, – 687 с.

Белокурова С.П. (2005), *Словарь литературоведческих терминов*, Санкт-Петербург, – 314 с.

Кацюба Л.Б. (2013), *Определение паремии (лингвистический аспект дефиниции)* // Вестник ЮУрГУ. Серия: Лингвистика. №1. С. 65–67.

Котова М.Ю. (2010), *Лекция по сопоставительной славянской паремнологии учеб. пособие для магистрантов*, СПб.: Филол. ф-т СПбГУ. – 170 с.

Котова М.Ю. (2000), *Русско-славянский словарь пословиц с английскими соответствиями* / Под редакцией П. А. Дмитриева. СПб: Издательство СПбГУ. – 360 с. (РССПАС)

Котова М.Ю., Гучкова И.В., Перич К. и др. (2021), *Тетради паремнографа. Выпуск 7: Сербские пословичные параллели русских пословиц паремнологического минимума* / М.Ю. Котова, И.В. Гучкова, К. Перич и др. под ред. М.Ю. Котовой учеб. метод. пособие для студентов СПб.: Филол. ф-т СПбГУ. – 440 с.

Кузнецов С.А. (1998), *Большой толковый словарь русского языка* / под ред. С.А. Кузнецова, СПб.: Норинт.

Ломакина О.В., Мокиенко В.М. (2019), *Концептуальная дихотомия «Бог» – «дьявол» в русинской фразеологии и паремнологии (на славянском фоне)* // Вестник ТГУ., № 447. С. 55–62.

Мокиенко В.М. (2010), *Современная паремнология. Лингвистические аспекты* / В.М. Мокиенко // Мир русского слова, №3. С. 6–20.

Мркаль З. (2008), *Наставно проучавање народних приповедака и предања* / Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије. – 407 с.

Николаева О.В., Чэнь Шумэй, Панина М.Е. (2017), *Кросс-культурная паремология: китайские пословицы и поговорки в англоязычных китайских СМИ* // Сибирский филологический журнал. №3. С. 233–247.

Пејовић А. (2013), *Конституисање етичких вредности кроз паремије на примеру српског и шпанског језика*, у Мишић-Илић, Биљана и Весна Лопичић (ур.): *Језик, књижевност, вредности: језичка истраживања* (зборник радова), Ниш: Филозофски факултет, С. 113–124.

Пермяков Г.Л. (1988), *Основы структурной паремологии*, Москва: Наука. – 236 с.

Стевановић М. и др. (1990), *Речник српскохрватскога књижевног језика* / [уређивачки одбор Михаило Стевановић и др.] Нови Сад: Матица српска, – 1038 с.

Топорков А.Л. (2009), *Славянские древности: Этнолингвистический словарь: в 5 т. / под общ. ред. Н. И. Толстого; Институт славяноведения РАН. М.: Межд. отношения, Т. 4: П (Переправа через воду) С (Сито). С. 39–44.*

Matešić J. (1995), *Frazeologija i dijalektologija* // Hrvatski dijalektološki zbornik. Zagreb. № 9. С. 83–88.

班固 (1962年), 《漢書》, 上海: 中華書局, 4295頁。(Пань Гу (1962), *Историческая хроника китайской династии Хань*, Шанхай: Джонхуа, – 4295 с.)

耿文輝 (1991年), 《中華諺語大辭典》, 瀋陽: 遼寧人民出版社, 1504頁。(Гэн Вэнь Хуэй (1991), *Большое словарь китайских пословиц*, Шэньян: Народа Ляонина, – 1504 с.)

高明, 林尹 (1962年), 《中文大辭典》, 台北: 中國文化研究所, 40冊。(Гао Минь, Линь Инь (1962), *Большой словарь китайского язык*, Тайбэй: китайский культурный институт, 40 томов.)

漢語大辭典編纂處 (1975年–1986年), 《漢語大詞典》, 上海: 上海辭書出版社。(Комиссия составления большого словаря китайского языка (1975–1986), *Большой словарь китайского языка*, Шанхай: изд-во Шанхайское лексикографическое.)

溫端政 (1985年), 《諺語》, 北京: 商務印書館, 1–10頁。(Вэнь Дуан Чжэн (1985), *Пословица*, Пекин: Коммерческая пресса, С. 1–10.)

溫端政 (2009年), 《現代漢語諺語辭典》, 上海: 上海辭書出版社, 323頁。(Вэнь Дуан Чжэн (2009), *Большой словарь китайских пословиц*, Шанхай: изд-во Шанхайское лексикографическое, – 323 с.)

溫端政 (2011年), 《中國諺語大辭典 辭海版》, 上海: 上海辭書出版社, 139頁。(Вэнь Дуан Чжэн (2011), *Большой словарь китайских пословиц*, Шанхай: изд-во Шанхайское лексикографическое, – 1398 с.)

溫端政 (2011年), 《中國俗語大辭典 辭海版》, 上海: 上海辭書出版社, 113頁。(Вэнь Дуан Чжэн (2011), *Большой словарь китайских поговорок*, Шанхай: изд-во Шанхайское лексикографическое, – 1137 с.)

References

- Aleksić Đ.P. (2006), *Poslovice i drugi oblici reči*, Vranje.
- Alefirenko N.F. (2009), *Frazeologija i paremiologija: uchebnoe posobie dlja bakalavriatskogo urovnja filologičeskogo obrazovani*, Moskva.
- Ban Gu (1962), *Hanshu*, Shanghai: Jhonghuashujyu.
- Belokurova C.P. (2005), *Slovap' literatyrovedcheckix tepminov*, Sankt-Peterburg.
- Dal V. I. (1963), *Tolkovyj slovar' zhivogo velikoruskogo jazyka T. IV.*, Moskva.
- Gao Ming, Lin Yin (1962), *Jhongwun Da Tsihdian*, Taipei: Jhongguowunhua Yanjiousuo, 40 Tse.
- Geng Wun Huei (1991), *Jhonghua Yanyu Da Tsihdian*, Shenyang: Liaoning Renmin Chubanshe.
- Hanyu Da Tsihdian Bianzuan Chu (1975–1986), *Hanyu Datsihdian*, Shanghai: Shanghai Tsih Shu Chubanshe.
- Kacjuba L.B. (2013), *Opređenje paremii (lingvističeskij aspekt definicij) // Vestnik JuUrGU. Serija: Lingvistika. №1. s. 65–67.*
- Kotova M.Y. (2010), *Lekcija po sopostavitel'noj slavjanskoj paremiologii ucheb. posobie dlja magistrantov*, SPb.: Filol. f-t SPbGU.
- Kotova M.Y. (2000), *Russko-slavjanskiy slovar' poslovic s anglijskimi sootvetstvijami / Pod redakcijej P. A. Dmitrieva*. SPb.: Izdatel'stvo SPbGU. – 360 s. (RSSPAS)
- Kotova M.Y., Guchkova I.V., Perich K. (2021), *Tetradi paremiografu. Vypusk 7: Serbskie poslovichnye paralleli russkih poslovic paremiologičeskogo minimuma / M.Y. Kotova, I.V. Guchkova, K. Perich i dr. pod red. M.Y. Kotovoj ucheb. metod. posobie dlja studentov SPb.: Filol. f-t SpbGU.*
- Kuznecov S.A. (1998), *Bol'shoj tolkovyj slovar' russkogo jazyka / pod red. S.A. Kuznecova*, SPb.: Norint.
- Lomakina O.V., Mokienko V.M. (2019), *Konceptual'naja dihotomija "Bog" – "d'javol" v rusinskoj frazeologii i paremiologii (na slavjanskom fone) // Vestnik TGU., № 447. S. 55–62.*
- Matešić J. (1995), *Frazeologija i dijalektologija // Hrvatski dijalektološki zbornik. Zagreb. № 9. s. 83–88.*
- Mokienko V.M. (2010), *Sovremennaja paremiologija. Lingvističeskie aspekty / V.M. Mokienko // Mir russkogo slova, №3. s. 6–20.*
- Mrkalj Z. (2008), *Nastavno proučavanje narodnih pripovedaka i predanja / Beograd: Društvo za srpski jezik i knjizevnost Srbije.*
- Nikolaeva O.V., Chjen' Shumfej, Panina M.E. (2017), *Kross-kul'turnaja paremiologija: kitajskie poslovice i pogovorki v anglojazyčnyh kitajskih SMI // Sibirskij filologičeskij zhurnal. №3. s. 233–247.*
- Pejović A. (2013), *Konstituisanje etičkih vrednosti kroz paremije na primeru srpskog i španskog jezika, u Mišić-Ilić, Biljana i Vesna Lopičić (ur.): Jezik, knjizevnost, vrednosti: jezička istraživanja (zbornik radova)*, Niš: Filozofski fakultet, s. 113–124.
- Permjakov G.L. (1988), *Osnovy strukturnoj paremiologii*, Moskva: Nauka.

Stevanović M. i dr. (1990), *Rechnik sprskohrvatskoga kn̑izhevnoḡ jezika* / [uređivachki odbor Mihailo Stevanović i dr.] Novi Sad: Matica srpska.

Toporkov A.L. (2009), *Slavjanskie drevnosti: Jetnolingvističeskij slovar'*: v 5 t. / pod obshh. red. N. I. Tolstogo; Institut slavjanovedenija RAN. M.: Mezhd. otnoshenija, T. 4: P (Pereprava cherez vodu) S (Sito). s. 39–44.

Wun Duan Jheng (1985), *Yanyu*, Beijing: Shangwuyinshuguan, s. 1–10.

Wun Duan Jheng (2009), *Siandai Hanyu Yanyu Tsihdian*, Shanghai: Shanghai Tsih Shu Chubanshe.

Wun Duan Jheng (2011), *Jhongguo Yanyu Da Tsihdian Tsihhai Ban*, Shanghai: Shanghai Tsih Shu Chubanshe.

Wun Duan Jheng (2011), *Jhongguo Suyu Da Tsihdian Tsihhai Ban*, Shanghai: Shanghai Tsih Shu Chubanshe.

Streszczenie

Rosyjskie aktywne przysłowia z grupy tematycznej „Los” i ich serbskie odpowiedniki paremiologiczne (na tle języka chińskiego)

Artykuł poświęcony jest porównaniu przysłów w trzech językach (rosyjskim, serbskim i chińskim) w oparciu o wielojęzyczny słownik M. Yu Kotova Rosyjsko-słowiański słownik przysłów z angielskimi odpowiednikami. W toku analizy porównywane są językowe obrazy świata trzech narodów. Obiektem badań jest przysłowie jako zjawisko ligwokulturowe, przedmiotem zaś przysłowia o losie w języku rosyjskim, serbskim i chińskim. Badanie ujawnia wspólne cechy rosyjskich, serbskich i chińskich przysłów o losie (grupa tematyczna Przeznaczenie), a także wskazuje na ich różnice. W pracy podano definicję przysłowia traktowanego jako przedmiot badań w trzech językach; porównuje się trójjęzyczne przysłowia o losie w paralelach, bada pełne paralele przysłowiowe, paralele przysłowiowe z inną formą wewnętrzną (analogią) oraz lakuny.

Słowa kluczowe: przysłowie, paremiologia, grupa tematyczna, los, rosyjski, serbski, chiński

Abstract

Active Russian proverbs of the thematic group “Destiny” and their Serbian proverbial equivalents (in comparison with the Chinese language)

The article is devoted to the comparison of proverbs in three languages (Russian, Serbian and Chinese) based on the multilingual dictionary of M. Yu. Kotova “Russian-Slavic dictionary of proverbs with English equivalents.” As a result of this analysis, the linguistic pictures of the world of the three nations are compared. The object of the research is the proverb as a linguocultural phenomenon, the subject is proverbs about fate in the Russian, Serbian and Chinese languages. The study reveals the common features of Russian, Serbian and Chinese proverbs about fate (thematic group “Destiny”), and also points out the differences. The work provides a definition of a proverb considered as the object of research in three languages; compares trilingual proverbs about fate in parallels, and also explores full proverbial parallels, proverbial parallels with another internal form (analog) and lacunae.

Keywords: proverb, paremiology, thematic group, destiny, Russian, Serbian, Chinese

Kamil Iwaniak <https://orcid.org/0000-0002-9630-6420>
Uniwersytet Śląski
e-mail: kamil.iwaniak@us.edu.pl

Metafory konceptualne w niemieckich związkach frazeologicznych odnoszących się do ludzkich procesów poznawczych

Streszczenie

Artykuł porusza zagadnienie metafor konceptualnych jako podstawowego narzędzia ludzkiego poznania i konceptualizacji pojęć abstrakcyjnych. Opisuje sposób ich tworzenia oraz funkcjonowania w języku potocznym. Tekst zwraca uwagę na rolę związków frazeologicznych jako językowych sposobów realizacji metafor poznawczych. Analizie poddano wybrane związki frazeologiczne odnoszące się do sfery ludzkiego umysłu.

Słowa kluczowe: językoznawstwo kognitywne, metafory konceptualne, frazeologia, ludzkie poznanie, niemiecki

Celem przeprowadzonej w artykule refleksji jest próba nakreślenia, w jaki sposób zjawisko rozumienia, a także jego częściowego lub całkowitego braku jest tematyzowane i nazywane przez użytkowników języka niemieckiego. Rozważania dokonywane są na wybranych frazeologizmach należących do zasobu leksykalnego języka niemieckiego przy użyciu aparatu pojęciowego wywodzącego się z lingwistyki kognitywnej, w szczególności zaś metafory konceptualnej.

Nowe rozumienie metafory znajduje swój początek w pracach Lakoffa i Johnsona (2010: 29), którzy wyrazili opinię, że kategoryzowanie metafory jako zjawiska czysto językowego, często zarezerwowanego dla wysokich rejestrów językowych i poezji jest

głęboko niewystarczające, a pełne opisanie tego zjawiska powinno doprowadzić nas do uwzględnienia jego raczej mentalnej natury służącej procesom postrzegania, myślenia i działania. W istocie cały system pojęć, którymi posługujemy się podczas operacji myślowych, ma mieć cechy metaforyczności. Metaforze przypada więc rola formuły centralnej nie tylko języka, ale stanowić ma ona bazowy mechanizm wszystkich ludzkich procesów mentalnych.

Jak przypomina Taraszka-Drożdż (2008: 1–2), metafora wyrasta na bazie sparowania dwóch pojęć, które pełnią rolę dziedzin konceptualnych, różnicowanych na dziedzinę docelową i źródłową. Na skutek sparowania metaforycznego cechy konceptualne z dziedziny źródłowej przenoszone są na dziedzinę docelową, którą chcemy w taki sposób opisać, zakodować, skategoryzować. Zwroty i wyrażenia są językowymi realizacjami, skutkami czy też odzwierciedleniami metafor konceptualnych, których funkcjonowanie pozostaje pod wpływem doświadczeń kulturowo-społecznych jednostki. Umotywowanie rozszerzeń konkretnych znaczeń wynika więc z osobniczej wiedzy na temat świata, pochodzącej z socjalizacji i przebywania w określonym kręgu kulturowym. Gemel (2016: 174) zgadza się z teorią, że takie ustrukturyzowanie i schematyczność metafory to podstawowa cecha jej wewnętrznego zorganizowania. Budowa metafory może zostać wytłumaczona przy użyciu konstruktów schemat–konkretyzacja, co niesie ze sobą potrzebę uznania metafory za strukturę, której zadaniem jest ogólne konceptualizowanie różnych konkretnych wypowiedzi. Przyjmując, że jednostkowe teksty funkcjonują jako postrzegalne demonstracje myśli, a metafory przyjmują rolę szerszego wzorca dla owych formułowanych wypowiedzi, należy konstatować, że schemat metaforyczny pełni jednocześnie funkcję konstruktów bazowego dla samego myślenia. Zaprezentowane wnioskowanie przebiega w ramach charakterystycznego dla kognitywistyki założenia pokrewieństwa struktur poznawczych i ich reprezentacji językowych.

Wydaje się, że następuje pewne zawieszenie pomiędzy aspektami zbieżnymi, wynikającymi z dzielonej przez wszystkich ludzi biologicznej natury, a różnicami kulturowymi. Wiele z metafor konceptualnych według badań Kövecsesa (2005: 63–64) wykazuje znaczną uniwersalność, z drugiej strony istnieją motywowane różnicami kulturowymi niezgodności w sposobie konceptualizacji. W tym miejscu rezonują myśli Edwarda Sapira (1963: 162), którego wyobrażenie o języku przywodzi na myśl rodzaj zbiornika przechodzącego ogląd na świat, z którego członkowie danej społeczności na skutek procesu socjalizacji uczą się czerpać. Teoria zarysowanej wcześniej konceptualizacji świata zawartej w języku przypomina też o sformułowanym przez Bartmińskiego terminie językowego obrazu świata: „pewien zespół sądów mniej lub bardziej utrwalonych w języku, zawarty w znaczeniach wyrazów lub przez te znaczenia implikowany, który orzeka o cechach i sposobach istnienia obiektów świata pozajęzykowego” (Bartmiński, 2009: 16).

Przywołując na powrót myśl kognitywistyczną, możemy założyć, że język pozostaje w ścisłym związku z procesem poznania i jest odpowiedzialny za przekazywanie kulturowo motywowanego mechanizmu posługiwania się pojęciami. Wiraszka (2008: 204–205) uzupełnia, że językoznawstwo kognitywne uwzględnia także rolę ludzkiego ciała, w którym nasz aparat poznawczy jest przecież osadzony. Sposób, w jaki rejestrujemy otaczającą nas rzeczywistość i na skutek zebranych doświadczeń rozwijamy opisujące

ją koncepty, wynika z naszego biologicznego wyposażenia, co w konsekwencji znajduje również swoje przełożenie na posługiwanie się językiem. Tę zależność rozpoznać możemy w samych metaforach przejmujących cechy cielesne, wymierne i materialne – a więc charakteryzujące zjawiska znane ze sfery cielesności – by przypisać je do zjawisk abstrakcyjnych, mieszczących się w obszarze, do którego nie mamy zmysłowego dostępu. Pietrzak-Porwisz (2007: 32–33) przedstawia trzy etapy odwzorowania metaforycznego:

- ustalenie bytów ontologicznych w obydwu domenach,
- projekcja topologiczna,
- użycie logicznej struktury wiedzy z domeny źródłowej.

W fazie pierwszej następuje ustalenie odpowiadających sobie bytów, czynności i stanów w obydwu domenach pojęciowych. W drugim etapie projekcji topologicznej do domeny docelowej przenoszone są schematy wyobrażeniowe domeny źródłowej, które należy postrzegać jako relatywnie proste struktury pojęciowe kształtowane podczas kontaktu danej jednostki ze światem. W ostatniej części tego procesu w obrębie domeny docelowej budowane są wzorce wnioskowania i logiczne rozwinięcia, analogiczne do tych, które obecne są w domenie źródłowej. Cała wewnętrzna logika, formująca wewnętrzne związki schematów wyobrażeniowych zostaje niejako skopiowana do domeny docelowej.

Jak wcześniej zauważono, kreowanie metafory konceptualnej odbywa się dzięki wprowadzeniu osi relacyjnej pomiędzy domenami docelową i źródłową – rodzi to ważne pytanie, czym w ogóle są rzeczony domeny i jak należy je rozumieć. Z propozycją odpowiedzi wychodzi Gemel (2015: 92), którego zdaniem domena to szczególne pole konceptualizacji treści językowych, bazujące na relacji do treści pojęciowej denotowanej i konotowanej, związanych z danym wyrażeniem. Ogniskuje ona tym samym szerokie spektrum komponentów o naturze:

- konceptualnej,
- empirycznej,
- konotacyjnej, pośród których można wyróżnić te pragmatyczne i kulturowe.

Paroń (2011: 44) prezentuje wybrane typy metafor wyróżnione przez Lakoffa i Johnsona. Na podstawie tej typologii możemy również zobaczyć, jak mogą się kształtować domeny źródłowe:

- metafory orientacyjne – jedno pojęcie nadpisuje orientację przestrzenną drugiej treści pojęciowej (na przykład *więcej w górę, przeszłość w tył*),
- metafory ontologiczne – zakorzenione w urzeczowieniu bytów niekonkretnych (na przykład *umysł to rzecz*),
- metafory strukturalne – pojęciu drugiemu pojęcie pierwsze przydaje strukturę metaforyczną.

Przykład użyty przez Lakoffa oraz Johnsona i przytoczony przez Paroń – *Argumentowanie to wojna* – może budzić pewne wątpliwości czy nawet skłaniać do refleksji nad ogólną prawidłowością teorii metafor konceptualnych. Warto bowiem zauważyć, że tutaj zarówno domena źródłowa, jak i docelowa są pojęciami abstrakcyjnymi, istnieje więc dużo słabsze niż w poprzednich egzemplifikacjach nadanie cech materialnych pojęciu nierzeczywistemu. W tym miejscu chciałbym wysunąć własne ostrożne przypuszczenie, że sytuacja sparowania dwóch domen pojęć abstrakcyjnych nie przeczy słuszności teorii

metafor. Wydaje się niepozabawionym przesłankę zwróceniem się w kierunku konotacji, przynależących według Lakoffa i Johnsona do treści pojęciowych. W tym miejscu godzi się objaśnić, czym są konotacje, a także jaką rolę odgrywają w mojej opinii dla wyjaśnienia możliwych niekonsekwencji teorii metafor oraz jak wiążą się z użytym wcześniej terminem językowego obrazu świata.

Konotacje podług słów Grzegorzycykowej (2004: 79) to: „wyobrażenia i przekonania związane przez mówiących z nazywanymi zjawiskami”. Maciołek (2013: 15) uznaje konotacje obok między innymi cech fleksyjnych i słowotwórczych języka, słownictwa i frazeologii, utworów literackich i przysłów, semantyki i etymologii za podstawowe zjawiska będące nośnikami językowego obrazu świata. Jak sugerowano wcześniej, można domniemać, że tworzenie metafor czerpiących z dziedzin pojęć abstrakcyjnych jest możliwe, ponieważ pojęcia abstrakcyjne pełniące funkcję dziedziny źródłowej są skonotowane z pojęciami obserwowalnymi. I tak *wojna* z wcześniejszego przykładu, która sama nie jest obiektem materialnym, jest rozpoznawalna dzięki cechom i konotacjom, które odsyłają użytkownika języka do mierzalnych pojęć, takich jak *krw* czy śmierć (konkretyzowana jako ustanie funkcji życiowych podmiotu).

Warto dodać, że produktywnym narzędziem językowego opisu rzeczywistości oprócz metafory jest metonimia, czyli przeniesienie nazwy jednej rzeczy na inną, na przykład *rusz głową* – w podanym frazeologizmie rozum i kompetencje intelektualne zostały metonimicznie wymienione na część ciała osadzoną na szyi. Lakoff i Johnson (2010: 68–69) różnicują metaforę i metonimię pod względem funkcji, które im przypadają i tak metafora jest, jak zostało to wielokrotnie opisane, narzędziem zrozumienia, a metonimia spełnia funkcję prymarnie desygnacyjną i pozwala na ukonkretnienie pojęcia, na które wskazujemy. Metonimia podobnie jak metafora pozostaje częścią naszego potocznego myślenia i czerpie z zebranych doświadczeń, strukturyzując nasze myślenie i działanie.

Na frazeologię jako obszar, który trafnie pokazuje, że dane społeczności językowe lubią posługiwać się różnymi obrazami i symbolami, ukazującymi sposób konceptualizacji rzeczywistości typowy dla tych grup, wskazują Sava i Appelkvist (2013: 177–178). Niektóre obszary słownictwa wykorzystywane są z wyższą częstotliwością w celu obrazowania i uplastycznienia wypowiedzi – stąd do celów frazeologizacji zauważalnie często wykorzystywana jest metaforyka bazująca na częściach ciała, zwierzętach, insektach, słownictwie militarnym, religijnym lub utrwalonym w tekstach mitologicznych. Przykładając do naszych rozprawiań ideę metafor konceptualnych, możemy powiedzieć, że wymienione obszary leksykalne przyjmują niejednokrotnie rolę domeny źródłowej, przy czym możemy również wskazać na obszary leksykalne podatne na procesy metaforyzacji, czyli występujące w funkcji domeny docelowej; są to na przykład śmierć, pieniądze, miłość czy choćby sfera ludzkich myśli.

Sava i Appelkvist zauważają, że od lat dziewięćdziesiątych daje się stwierdzić istnienie zbliżenia obszaru badań nad metaforami z frazeologią. Z tego powodu rozważania podejmowane nad powstawaniem i znaczeniem frazeologizmów zaczęły obejmować także pytania dotyczące motywujących je metaforycznych konceptów i w konsekwencji roli, jaką odgrywają one podczas konstituowania obecnych w języku frazemów. Sava i Appelkvist (2013: 179) piszą, że skoro teoria metafor konceptualnych wspiera się na

przekonaniu, że ludzkie procesy mentalne ustrukturyzowane są zgodnie z procesami metaforyzacji, a ponieważ metaforyzacji przypada także zasadnicza rola w procesie tworzenia frazeologizmów, zasadniczość teorii kognitywnej mogłaby zostać poddana weryfikacji, a jej przejawy unaocznieniu dzięki wskazaniu na zbieżności i różnice w zasobach frazeologicznych różnych języków. Poza tym, jak wykląda Nowakowska (1991: 361), związki frazeologiczne umożliwiają spostrzeżenie cech kulturowych swoistych dla danej grupy językowej, co dokonuje się dzięki ich depozycyjnej właściwości wobec realiów minionych, są one świadectwami obowiązującej niegdyś obyczajowości, spuścizny artystycznej oraz interakcji z otaczającą naturą.

Burger (2003: 11) zalicza do związków frazeologicznych wszystkie wyrażenia, które spełniają warunek polileksykalności oraz stałości semantyczno-syntaktycznej, co powoduje, że możliwości zastąpienia choćby jednego elementu z kilku budujących całe wyrażenie, bez modyfikacji czy usunięcia znaczenia wyjściowego, pozostają ograniczone lub w ogóle nie istnieją. Jako pewna całość funkcjonują one w użyciu danego języka oraz jako pewna spójna jednostka znalazły miejsce w słownikach, przez użytkowników systemu językowego są więc raczej reprodukowane i odtwarzane aniżeli wymyślane i układane spontanicznie. Fleischer (1982: 35) prezentuje zgodne z Burgerem stanowisko dotyczące polileksykalności, względnej stałości, reprodukowalności oraz zaleksykalizowania związków frazeologicznych. Dodatkowo wskazuje on na ich idiomatyczność. Znaczenie całości wyrażenia nie wynika z sumy tworzących go elementów (na przykład sens związków frazeologicznych *etwas auf Eis legen* lub *Eine Fahrt ins Blaue*, oznaczających kolejno opóźnienie, zwłokę w jakimś przedsięwzięciu i podróż w nieznanym kierunku, nie wynika w oczywisty i w bezpośredni sposób z należących do nich leksemów). W ramach wszystkich tych warunków może wystąpić pewna gradacja i tak występować mogą frazemy prezentujące bardziej lub mniej zaznaczony stopień stałości lub idiomatyczności, a także różnie może wyglądać ich budowa, jeśli zaczniemy różnicować pomiędzy tworzącymi je słowami, które mogą być wyrazami niosącymi własną treść lub tylko spełniającymi odpowiednią funkcję.

Biorąc pod uwagę wymienione wcześniej cechy Malá (2009: 40–41) zalicza do grupy związków frazeologicznych takie zwroty, jak:

- idiomy, cechujące się wysokim stopniem metaforyzacji, często występujące w języku niemieckim w formie nominalnej (na przykład *ein alter Hase*, *ein Mann von Wort*), w tym nazwy własne (na przykład *der rote Halbmond*), czasownikowej (*jdm. Sand in die Augen streuen*), jako pary wyrazowe (na przykład *Hab und Gut*, *kurz und bündig*) lub jako zestawienia i porównania (*jdm. wie ein Schatten folgen*; *heimlich, still und leise*);
- przysłowia, które często zawierają naukę moralną, wskazując na określony związek przyczynowo-skutkowy (na przykład *will man den Hund prügeln, findet sich immer ein Stock*);
- skrzydlate słowa i aforyzmy (na przykład *Leben und leben lassen*);
- wyrażenia czasownikowo-rzeczownikowe (na przykład *zur Kenntnis nehmen*);
- kolokacje (na przykład *die Stille herrschte*).

Analizowane w niniejszym tekście związki frazeologiczne będą odnosiły się w swym znaczeniu do powiązanych ze sobą procesów poznawczych i potrzebnych do ich zaistnie-

nia osobniczych kompetencji mentalnych (predyspozycja umysłowa, pamięć, myślenie, rozumienie i jego brak, wnioskowanie prawidłowe i nieprawidłowe).

Skoro metafory uważane są przez kognitywistów za jeden z centralnych mechanizmów postrzegania oraz rozumienia, a także umożliwiają uchwycenie pojęć nierzeczywistych w języku, zasadna wydaje się analiza, w jaki sposób procesy te wykorzystywane są do opisu samych procesów myślowych. Budujące badany materiał frazeologizmy pozwolą na refleksję o metamyślowej specyfice, która ukaże nam, w jaki sposób konceptualizowane są w języku niemieckim procesy poznawcze, a więc jakie metafory są w tym zakresie używane.

1. Predyspozycje umysłowe:

1a. Zdolności kognitywne jako POLE WIDZENIA – przedstawienie zdolności pojmowania człowieka jako horyzontu wiąże się też z wyobrażeniem o myśleniu jako postrzeganiu pewnych faktów i dostrzeganiu powiązań między nimi, a więc porównaniu rozumienia do zmysłu wzroku. Im szerszym dysponujemy polem widzenia, tym więcej zobaczymy; im szerszy nasz mentalny horyzont, tym więcej zrozumiemy:

über jemandes Horizont gehen – pole widzenia przedstawiane jest dosłownie jako zbyt niskie; treści poruszają się ponad czyimiś możliwościami ich zauważenia;

einen engen/beschränkten Horizont haben – pole widzenia jest portretowane w tej metaforze jako niezbyt rozległe w poziomie;

ein Brett vor dem/vorm Kopf haben – pole widzenia jest skutecznie utrudnione przez przeszkodę;

weitsichtig sein – być dalekowzrocznym, przewidującym, wniosującym na przyszłość z bieżących przesłanek;

mit Weitblick – posiadanie sporych możliwości, oglądu obejmującego znaczną powierzchnię;

vernagelt sein – wysoki poziom ograniczenia możliwości spoglądania, a więc myślenie wysoce zredukowane.

1b. Zdolności kognitywne reprezentowane za pomocą zastąpienia w metaforze mózgu przez SUBSTANCJĘ ORGANICZNĄ:

etwas in der Birne haben – metafora wymieniająca głowę na obraz gruszki; warto zauważyć, że głowa pełni funkcję metonimii, symbolizując intelekt – niezauważalne więc gołym okiem zdolności poznawcze unaoczniane są za pomocą owocu;

bematscht in der Birne sein – niskie zdolności kognitywne odzwierciedla niepożądana konsystencja wewnętrzna mięszu;

eine Sülze im Kopf haben – nieefektywnie działający umysł opisany jako galareta;

Stroh im Kopf haben – słabo rozwinięte zdolności intelektualne unaocznione przez obraz słomy;

Spreu im Kopf haben – brak nowatorskości myślenia, wtórność i bezwartościowość obrazowane przez wskazanie na obecne w czyjejś głowie plewy;

ein Holzkopf sein – brak nieschematyczności myślenia reprezentowany przez obraz głowy utoczonej z drewna;

Grütze im Kopf haben – to wyrażenie może być interpretowane zarówno jako posiadanie sprawnie działającego, jak i niezbyt lotnego intelektu.

Warto zauważyć, że natrętne myśli i plany niemożliwe do realizacji ukazywane są za pomocą metaforyki robactwa, na przykład *Raupen im Kopf haben* lub *Floh im Ohr haben*.

1c. Brak odpowiednio rozwiniętych zdolności kognitywnych symbolizowany jest przez ewidentnie zaznaczone UBYTKI I NIEDOSKONAŁOŚCI MATERIALNE:

nicht alle Nieten an der Hose haben – konstrukcja spodni pozbawiona nitów jest bezsensowna;

nicht alle Tassen im Schrank haben – opustoszała szafka nie spełnia swojego podstawowego celu;

einen Riss in der Birne haben – brak zaznaczony jest wcięciem, rozdarciem;

bei jdm ist eine Schraube locker – poluzowana śruba grozi rozpadem całej konstrukcji;

nicht alle im Karton haben – ewidentny brak, niewykorzystanie przestrzeni;

bei jdm. ist es unterm Dach nicht ganz richtig – dach postrzegany jako metonimia wobec całości domu, który symbolizuje głowę, w której stwierdza się istnienie nieporządku i rozmaitych uchybień;

einen Webfehler haben – błąd reprezentujący niedoskonałości myślenia.

1d. Zdolności intelektualne jako NARZĘDZIA/INSTRUMENTY POMIAROWE:

keine Peilung haben – niskie kompetencje umysłowe zrównane z niedostatecznym wyposażeniem;

eine lange Leitung haben – wydłużony czas rozumienia obrazowany długością przewodu;

auf Draht sein – podobny wizerunek okablowania – rozumienie warunkowane odpowiednim oprzyrządowaniem.

2. Pamięć – analiza zebranych związków frazeologicznych pokazuje, że jest ona konceptualizowana jako POJEMNIK/TABLICA/STOJAK. W zebranych frazeologizmach takie traktowanie i postrzeganie pamięci staje się widoczne głównie dzięki towarzyszącym jej czasownikom:

jemanden/etwas aus dem Gedächtnis tilgen – wymazanie czegoś z pamięci na kształt usuwania napisu z tablicy;

in seinem Gedächtnis kramen – poszukiwanie czegoś w pamięci jak w przepastnym pojemniku;

ins Gedächtnis holen – pamięć przedstawiana znowu jako zamknięta przestrzeń, do której coś może zostać wniesione;

im Gedächtnis hängen bleiben – coś zostaje zawieszony w pamięci, jakby była stojakiem;

ein Gedächtnis/Hirn/Gehirn wie ein Sieb haben – pamięć jako sito, czyli pojemnik o dużej przepuszczalności.

3. Proces myślenia jako analizowania danych:

3a. Proces myślenia jako RUCH, myśli jako OBIEKTY W RUCHU:

auf etwas kommen; drauf/darauf kommen – myślenie w poszukiwaniu odpowiedzi, rozwiązania jako celowy ruch prowadzący w kierunku czekającego na drodze wniosku, zrównanego ze statycznym obiektem;

sich (D.) durch den Kop gehen lassen – myśl jako obiekt wprawiany w ruch;

Gedanken gehen in diese Richtung – kolokacja pokazująca myśli dążące aktywnie do wyznaczonego celu, poruszające się linearnie;

Gedanken geistern herum/drehen sich um etwas/kreisen – te kolokacje pokazują, że myśli postrzegane są jako obiekty, a myślenie to ich ruch okrężny;

Sich (D.) etwas einfallen lassen – pomysł/rozwiązanie/myśl przez czasownik stawiane są na równi z obiektem, który podlega sile ciężenia.

3b. Proces intensywnego myślenia jako FIZYCZNY WYSIŁEK/TORTURA:

jmdm. raucht der Kopf – myślenie objawiające się jako ukryty pożar wewnątrz głowy, sygnalizowany przez spełniający rolę indeksu dym;

sich den Kopf zerbrechen – myślenie jako aktywność drastyczna, sprawiająca ból;

sich das Hirn/Gehirn verrenken – myślenie jako aktywność grożąca kontuzją;

sich das Hirn/Gehirn zermartern – aktywność drastyczna, równa zniszczeniu i torturze.

4. Brak rozumienia i popelnienie błędu:

4a. Informacja przedstawiana jako ELEMENT WIZUALNY/AUDYTYWNY – ta metaforyka powiązana jest z metaforą conceptualną wypracowaną w punkcie 1a; wiedza jako obiekt dający się stwierdzić zmysłowo – za pomocą wzroku lub słuchu; brak rozumienia to brak możliwości ujrzenia lub usłyszenia wyznaczonego obiektu:

sich kein Bild von etwas machen können – obecne wrażenie wzrokowe;

von Tuten und Blasen keine Ahnung haben – odczasownikowe rzeczowniki związane ze sferą słuchu;

keinen blassen Schimmer haben – główny rzeczownik i opisujący go przymiotnik jednoznacznie znajdują się w związku ze strefą doznań wzorkowych;

keinen blassen Dunst von etwas haben – w szczególności przymiotnik opisujący barwę mgły/wyiewu wskazuje na postrzeganie za pomocą narządu wzroku;

jemandem schleierhaft sein – czegoś nie rozumiemy – obiekt jest zasłonięty, jest poza zasięgiem wzroku;

im Nebel stehen – nasze postrzeganie jest zaburzone przez obecność mgły;

jemandem/sich etwas vor Augen führen – rozumienie zrównane z widzeniem, czego nie dostrzegą oczy, tego nie rozumiemy.

4b. Stan mentalny osoby nierozumiejącej sportretowany przez jej WYGLĄD ZEWNĘTRZNY I KONKRETNA SYTUACJE:

nackt in den Erbsen stehen – niezrozumienie i wynikające z niego poczucie zdezoorientowania, konsternacji, a także ośmieszenia zostaje zobrazowane za pomocą obrazu nagości, a uwypuklone przez obecność nieprzystającego do kontekstu warzywa;

wie ein Schwein ins Uhrwerk schauen/blicken/gucken/glotzen; dasitzen/dastehen wie ein Schwein vorm/vor dem Uhrwerk – niezrozumienie, które może wynikać z ograniczonych zdolności poznawczych zostaje oddane przez zarysowanie opartej na kontraście relacji pomiędzy świnia reprezentującą niższe niż przeciętnie przypisywane człowiekowi zdolności intelektualne a mechanizmem zegarka, który w swym przeznaczeniu skierowany jest do istoty ludzkiej, wyposażonej w odpowiednio rozwinięty aparat poznawczy;

dastehen/aussehen wie ein lebendiges Fragezeichen – konstruowanie metafory przy użyciu innego symbolicznego znaku, tj. znaku zapytania, który sam wprawdzie nie jest skonkretyzowanym obiektem, ale przez utrwalone kulturowo konotacje z niepewnością i poszukiwaniem odpowiedzi został przy połączeniu z przymiotnikiem *lebendig* wykorzystany do opisu niewidocznego stanu konfuzji i nierozumienia;

ein Waisenknabe/Waisenkind in etwas sein – osamotnienie mentalne i słabość intelektualna zostają zaprezentowane przy odniesieniu do relacji społecznej i niekorzystnego położenia bezbronnego, osieroconego dziecka;

(*wie*) *Chinesisch für jemanden sein/für jmdn. böhmische Dörfer sein/etwas kommt jmdm. böhmisch vor/etwas kommt jmdm. spanisch vor* – brak zrozumienia i poczucie dyskomfortu zrównywane jest z brakiem opanowania danego języka; coś, czego nie rozumiemy, to coś zlokalizowanego poza naszym kręgiem językowo-kulturowym; choć język jest zjawiskiem niematerialnym, głoski i graficzne symbole będące jego dostrzegalnymi przejawami są dostrzegalne wzrokowo i słuchowo.

4c. Pomyłka rozumiana jako ZABURZONA RELACJA PRZESTRZENNA

im falschen Zug sitzen

auf dem falschen Dampfer sein

auf dem falschen Gleis sein

auf der falschen Hochzeit tanzen

W nawiązaniu do metafory konceptualnej 3a operowanie myślami przypomina obiekty znajdujące się w ruchu okrężnym lub liniowym; wszystkie wymienione wyżej związki frazeologiczne stworzone zostały w oparciu o wyobrażenie, że błąd to znajdowanie się w nieprawidłowym miejscu, niedopasowanie lokalizacji, przebywanie na drodze nieprowadzącej do celu.

auf dem Holzweg sein – błąd jako przebywanie na ścieżce nieprowadzącej do prawidłowego rozwiązania;

etwas in den falschen Hals/die falsche Kehle bekommen – pomyłka opisana została w tych przedstawionych somatyzmach jako wpadnięcie do nieprzeznaczonej do tego części ciała;

(*völlig*) *neben den Schuhen stehen* – metafora konkretyzująca i objaśniająca nieprawidłowy sposób wnioskowania przez sprowadzenie tego mentalnego procesu do sytuacji znanej z rzeczywistości materialnej, do obserwowalnego stanu rzeczy; niemniej zrozumienie tej metafory nie jest niewolne od rozumienia wpływów i zależności kulturowych, wyuczonych w procesie socjalizacji wzorców zachowań (podstawowa wiedza na temat istnienia butów i ich przeznaczenia, która nie jest obecna we wszystkich kulturach globu).

4d. Brak rozumienia i pomyłka jako NIEPRAWIDŁOWY MANEWR/NIEDOSKONAŁOŚCI FIZYCZNE – niejako w oparciu o metaforę konceptualną wyekscerpowaną w podpunkcie 4c; nieosiągnięcie zrozumienia utożsamiane jest z nieprawidłowo wykonanym ruchem w przestrzeni lub niemożliwością wykonania ruchu, który jest niezbędny do osiągnięcia danego celu:

zu hoch für jemanden sein/jemandem zu hoch sein – wysiłek kognitywny jest dla danej osoby zbyt duży; zostaje on wyrażony przy pomocy obrazowania przestrzennego i implikacji zbyt dużego wysiłku fizycznego;

nicht durchsteigen – brak rozumienia to brak możliwości wykonania odpowiedniego ruchu, przedostania się na drugą stronę, wspięcia się;

danebenhauen/sich verhauen – czasowniki, które ze względu na mocno rozbudowaną warstwę obrazowości zostały uwzględnione w analizowanym materiale, ukazują minię-

cie się z poprawną odpowiedzią, nieuchwycenie poprawnego wniosku, a więc pomyłka interpretowana jest jako ruch prowadzący obok celu.

5. Rozumienie – prawidłowe wnioskowanie, rozpoznanie powiązań między faktami, ustalenie stanu rzeczy zgodnego z rzeczywistością; przedstawione obrazy odnoszące się do sytuacji zrozumienia danej kwestii bazują na dwóch komponentach:

- nagle, szybkie, dokonujące się jakby bez zapowiedzi,
- stwierdzalne przez towarzyszące im bodźce wzrokowe lub słuchowe.

5a. Rozumienie jako NAGŁY INCYDENT ZAUWAŻALNY DŹWIĘKOWO:

bei jdm platzt der Knoten – czasownik *platzen* kreuje obraz nagłej zmiany; pęknięcie związane jest z powstaniem wyraźnego hałasu, huk;

ein Aha-Erlebnis haben – proces rozumienia, który dokonał się z sukcesem, sprawdzony zostaje do symptomatycznej dla tego wydarzenia interiekcji *Aha!*; następuje tu metonimiczne zastąpienie samego procesu przez skorelowany z nim objaw;

bei jemandem ist der Groschen gefallen – upadek monety na podłoże powoduje powstanie słyszalnego dźwięku;

wissen, was die Glocke/Uhr geschlagen hat – obraz odnoszący się do dźwięku wydanego przez dzwon lub zegar;

bei jdm. klingelt es – czasownik onomatopeiczny.

5b. Rozumienie jako nagły incydent zauważalny WZROKOWO:

einen Geistesblitz haben – słowo bazowe zastosowanego złożenia referuje do nagłego rozbłysku;

jemandem geht ein Licht auf/jemandem geht eine Laterne auf – stan zrozumienia sygnalizowany jest nagłą iluminacją;

es funkt – struktury mózgowe i towarzyszące im procesy porównane zostają do procesów elektromechanicznych.

To wyobrażenie wiedzy i rozumienia jako światła i oświecenia pozostaje w zgodności ze zwrotami oznaczającymi wytłumaczenie, objaśnienie skomplikowanych kwestii, na przykład *jdm ein Licht aufstecken, ein neues Licht auf etwas werfen, Licht ins Dunkel bringen, an Tageslicht bringen*.

Konkludując, możemy stwierdzić, że teoria metafor konceptualnych na moment obecny nie stanowi jednoznacznego rozwiązania pytania o konceptualizowanie pojęć abstrakcyjnych, której słuszność byłaby potwierdzona ponad wszelką wątpliwość, ale niewątpliwie stanowi godne dalszych badań, obiecujące i wszechstronne narzędzie, służące analizie procesów poznawczych oraz ich językowych przejawów. Same procesy myślowe, takie jak postrzeganie, zapamiętywanie, analizowanie i rozumienie, opisywane są za pomocą wyrażen językowych, u których podstawy znajdują się wyróżnione w części empirycznej wyobrażenia metaforyczne. Sfera myśli człowieka w języku portretowana jest za pomocą metafor z aspektem świetlnym, przestrzennym i dźwiękowym. Nieobca tej dziedzinie pozostaje też metaforyka robactwa, drogi i ruchu liniowego oraz okrężnego. Wysilek intelektualny często konkretyzowany jest dzięki domenie źródłowej wysiłku fizycznego, a osobnicze predyspozycje porównane zostają do wyposażenia technologicznego.

W podpunktach 4b oraz 4c zauważalna jest metaforyzacja, w której domena źródłowa jest bardziej skomplikowana, stanowi ją wielowątkowy obraz czerpany z sytuacji

osadzonej w danej kulturze. By prawidłowo ów obraz interpretować, niezbędna jest wiedza kulturowa nabywana przez egzystowanie w ramach konkretnej grupy społecznej. Wydawać by się mogło, że jest to słabość teorii metafor, że poszczególne abstrakcyjne wyobrażenia opierane są na równie ciężko definiowalnym konstrukcie jak kultura, która według Everetta (2019: 367) „jest milczącą wiedzą i otwartym praktykowaniem ról społecznych, wartościami oraz sposobami ich współdzielenia przez daną społeczność”. Warto jednak pamiętać, że niedostosowanie się do reguł i wartości, które same w sobie stanowią konstrukt kumulatywny niesiony w obrębie danej społeczności, pociąga za sobą bardzo realne, odczuwalne konsekwencje. Zastosowanie pojęcia abstrakcyjnego w funkcji domeny źródłowej jest też możliwe dzięki zawartym w ich treści pojęciowej konotacjom, prowadzącym do pojęć konkretnych – myślę, że możemy zaryzykować stwierdzenie, że tak naprawdę domenę źródłową stanowią w dalszym ciągu owe materialne pojęcia lub obserwowalne wydarzenia, które pozostają niejako w ukryciu przez sieć konotacji.

Dalsze badania metafor konceptualnych mogą przynieść odpowiedź na pytanie o uniwersalia motywujące procesy konceptualizacyjne oraz wyobrażenia specyficzne kulturowo. Na podstawie wybranego w tekście obszaru, który został poddany analizie, można stwierdzić, że metafora poznawcza stanowi wysoce produktywnie narzędzie rekonstruowania językowego obrazu świata.

Bibliografia

- Bartmiński J. (2009), *Językowe podstawy obrazu świata*, Lublin.
- Burger H. (2003), *Phraseologie. Eine Einführung am Beispiel des Deutschen*, Berlin.
- Everett D.L. (2019), *Jak powstał język. Historia największego wynalazku ludzkości*, Warszawa.
- Fleischer W. (1982), *Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache*, Lipsk.
- Gemel A. (2015), *Językowy model poznania. Kognitywne komponenty w kontynentalnej filozofii języka*, Łódź.
- Gemel A. (2016), *Codziennosc metafory w perspektywie kognitywistycznej. Próba krytycznej analizy*, „Nauki o Wychowaniu. Studia Interdyscyplinarne”, t. 2, nr 1.
- Grzegorzczkova R. (2004), *Idee kognitywizmu jako podstawa badań porównawczych w zakresie semantyki*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury”, nr 16.
- Kövecses Z. (2005), *Metaphor in Culture, Universality and Variation*, Cambridge.
- Lakoff G., Johnson M. (2010), *Metafory w naszym życiu*, Warszawa.
- Maciołek M. (2013), *Kształtowanie się nazw owadów w języku polskim: procesy nominacyjne a językowy obraz świata*, Katowice.
- Malá J. (2009), *Stilistische Textanalyse. Grundlagen und Methoden*, Brno.
- Nowakowska A. (1991), *Obraz świata zwierząt we frazeologii polskiej i francuskiej*, „Poradnik Językowy”, z. 9–10.
- Paroń K. (2011), *Rzeczywistość to metafora – próba kognitywnej analizy metafor w felietonach Jerzego Urbana*, „Acta Universitas Lodzianensis. Folia Literaria Polonica”, t. 14, nr 1.

Pietrzak-Porwisz G. (2007), *Metonimia i metafora w strukturze semantycznej szwedzkich somatyzmów hjärta „serce”, ansikte „twarz” i hand „ręka”*, Kraków.

Sapir E. (1963), *Language*, [w:] *Selected writings of Edward Sapir in Language, Culture and Personality*, Los Angeles.

Sava D., Appelkvist Å. (2013), *Zur Konzeptualisierung des Ablebens. Versprachlichungsmuster in der deutschen, rumänischen und schwedischen Phraseologie*, „Germanistische Beiträge”, t. 33.

Taraszka-Drożdż B. (2008), *Teoria metafory konceptualnej w nauczaniu języka obcego*, [w:] J. Florczak, M. Gajos (red.), *Językoznawstwo a dydaktyka języków obcych*, Warszawa.

Wiraszka Ł. (2008), *Językoznawstwo kognitywne: w poszukiwaniu humanistycznej koncepcji języka*, „Studia ad Fontes Humanitatis Europae Pertinentia”, t. 1.

Abstract

Conceptual metaphors in selected German phraseological units referring to human cognition

The aim of the paper is to elaborate on conceptual metaphors as a fundamental scheme of human cognition and conceptualization of abstract thinking. The article describes the way they are created and how they exist in the everyday language. Attention has been predominantly directed to phraseological units that often are used to capture the metaphors and express the underlying concepts in the language. The analysis included phraseological units referring to the sphere of human mind.

Keywords: cognitive linguistics, conceptual metaphors, phraseology, human cognition, German

Irina Kuznetsova <https://orcid.org/0000-0003-2038-5879>
I. Yakovlev Chuvash State Pedagogical University, Cheboksary (Russia)
e-mail: irinak47@yandex.ru

Славянские устойчивые сравнения с компонентом – названием хлебобулочного изделия

Аннотация

В статье рассмотрены некоторые лексико-тематические группы славянских устойчивых сравнений, в которых содержатся названия хлебобулочных изделий. Анализ проводится с позиций структурно-семантического моделирования, позволяющего выявить универсальность или национальную специфику образа сравнения. Иногда привлекается и неславянский материал.

Ключевые слова: славянские языки, фразеология, устойчивые сравнения, структурно-семантическое моделирование, семантика, мотивированность, хлебобулочные изделия

Устойчивым сравнениям (УС) разных языков присущи формульность, относительная стабильность состава и опора на эталонность образного конкретизатора. Довольно часто таковым является продукт питания. Ввиду обширности материала мы остановим свое внимание на хлебобулочных изделиях – компонентах фразеологизмов со структурой сравнения.

Высшая ценность в традиционной пищевой культуре славян – хлеб, «дар Божий», что мотивировало появление украинского компаративизма *жаданий як хліб божий* ‘о чем-л. очень желанном, жизненно необходимом’ (Доброльожа/Dobrol’oža, 2003: 21). Выражение из евангелиевской молитвы «Отче наш» *хлеб насущный* ‘повсед-

невно необходимое пропитание; средство существования’, перен. ‘о чём-л. самом существенном, важном для кого-л., чего-л.’ стало основой УС укр. *потрібний як хліб [насуцний (святий)]* (Fink Arsovski, 2006: 218); рус. *нужен (необходим) как хлеб насуцный (насуцный хлеб)*; *нуждаться* в ком, чём *как в хлебе насуцном* (Mokienko, 2003: 464); болг. *нуждая се* от нещo (нещo ми е нужно) *като насуцния хляб* (Николова-Гълъбова/Nikolova-G"l"bova, 2001: 296); в.-луж. *nuzne kaž wšědny (boži) chléb; trjebač kaž (nuznišo hač) wšědny chléb něšto* (Ivčenko, Wölke, 2004: 111); хорв. *potreban kao kruh [nasušni]* (Fink Arsovski, 2006: 218); на западе Сербии употребляется УС *потребан као крух (крушац¹) [насушени (свагдањи, स्वाгдашњи, насушњи)]*; *требати као крух [насушени (свагдањи, स्वाгдашњи, насушњи)]*, на востоке – *потребан као хлеб|хљоб [насушени]* (Marjanović, 2017: 734, 735, 775). УС известно и неславянским народам, исповедующим христианство: нем. *etw. nötig haben wie's tägliche (liebe) Brot* (BRNS 1: 202); *etw. brauchen wie das tägliche Brot* (Ivčenko, Wölke, 2004: 111). В болгарском УС прилагательное относится к другой тематической группе: болг. *нужен като топъл хляб* (Fink Arsovski, 2006: 218). Эту же семантику имеют и УС без определения: рус. *необходим как хлеб* (А.Н. Радищев. Письмо о китайском торге. 1792); *нужен как хлеб* (М.И. Жестев. Татьяна Тарханова. 1962; К. Чуковский. Серебряный герб. 1967; И.В. Одоевцева. На берегах Сены. 1978); серб. *као комад круха потребан* (Rečnik 3: 100); *треба као парче хлеба* (Radonić, 2017: 171); макед. *потребен како леб*; хорв. *potreban kao krušac; potreban kao kruh (komad kruha)* (Fink Arsovski, Kovačević, Hrnjak, 2010: 423); польск. *potrzebny jak chleb; potrzebować jak chleba* (SJP); чеш. *je toho třeba jako chleba* (Zaorálek 2000: 648). В русском языке встречаются варианты *необходим как хлеб и вода* (В.А. Соллогуб. Тарантас. 1845); *нужен как голодному хлеб (краюха хлеба)* (В.Д. Бонч-Бруевич. Знамение времени – убийство Андрея Ющинского и дело Бейлиса (Впечатления Киевского процесса). 1921; А.Н. Толстой. Петр Первый. Кн. 3. 1944), а в белорусском языке данное значение выражается УС другой структуры и наполнения: *треба як раз хлеба ўкусиць* (SBNP: 441).

Жизненная важность хлеба породила выражения: рус. *жаждать (алкать) как хлеба насуцного²*; *ищи, как хлеб ищут³* ‘призыв к настойчивым поискам кого- или

¹ Уменьшительное к крух; хлебец, хлебушек.

² Встречаются в текстах: «Русская земля <...> жаждет, как хлеба насуцного, настоящих русских людей, которые умели и хотели бы говорить и действовать за всю землю <...>» (Б.Б. Глинский. Александр Дмитриевич Градовский. 1890). Суфражистки *алчут* равноправия, *как хлеба насуцного*. Ради него они готовы идти в огонь и воду (неизвестный). Суфражистки, обращенные в бегство крысами (1913.02.09) // «Раннее утро», 1913).

³ В текстах встречается как в виде поговорки: *Найдешь насъ, сыщемся. Поищи, какъ хлѣба ищутъ*, – и найдешь (Н.А. Лейкин. В царстве глины и огня. 1890), так и УС: И обнажается-то она (предрасположенности – И.К.) именно тогда, когда все социально-устойчивые ценности рушатся, когда человек *ищет* для себя достойного бремени, *как ищут хлеба насуцного* (Э.Ю. Соловьев. Экзистенциализм // Вопросы философии, 1966, № 3, 1967, № 1); У тетки были поговорки на все случаи жизни: «Как аукнется, так и откликнется», «*Ищи, как хлеб ищут*», «Посади свинью за стол, она и ноги на стол»... (Л. Смирнова. Моя любовь. 1997); Но во всяком случае другой такой команды, которая бы вот так выгрызала атаку, *искала* бы гол жадно-голодно, *словно хлеб ищет*, – в лиге нет, пожалуй (Ю. Цыбанев. Иногда они возвращаются // Советский спорт, 2008.09.10); Ведь сердце, *как хлеба, ищет* и так благодарит, когда кто-то убит и кто-то забыт и кто-то один, как мы (К. Голубович. «Тристан и Изольда» в исполнении Ольги Седаковой // «Волга», 2011).

чего-л.’ (Зимин, Спири́н/Zimin, Spirin, 1996: 501); пск. *сочить как кусок хлеба (хлеба кусок, хлеба)* ‘о постоянных, настойчивых по необходимости поисках чего-л.’ (Мокиенко, Никитина/Mokienko, Nikitina, 2008: 330); бел. *шукаць як хлеба* ‘тщательно, настойчиво искать что-л.’ (SBNP: 441). Поморам известно УС *искать что не так как хлеба* ‘о ненастойчивых поисках чего-л.’ (Мокиенко, Никитина/Mokienko, Nikitina, 2008: 720).

Отсутствие хлеба в рационе имеет негативные последствия: человек становится вялым, медлительным, худым что зафиксировано в УС: укр. *робить неначе три дні хліба не їв; ходить як неначе (як) три дні хліба не їв* (Юрченко, Ивченко/Ūrčenko, Ivčenko, 1993: 44; Доброльжожа/Dobrol’oža, 2003: 29); лемк. *імі як кідь бы нігда хліб не видів* (Varchol, Ivchenko, 1990: 138); укр. *говорить як три дні [хліба] не їв* (Юрченко, Ивченко/Ūrčenko, Ivčenko, 1993: 44); болг. *говоря (приказвам и под.), сякаш от три дни хляб не съм ял* (Кювлиева-Мишайкова/Kŭvlieva-Mišajkova, 1986: 180); серб. *као да ни на божић није хљеба наио; као да трећи дан хљеба не једе* (Karadžić Vuč, 1849: 130; 131). Белорусы об очень худом человеке говорят: *худы як ніколі хлеба ў вочы не бачыў* (SBNP: 441).

В УС восточных славян мы видим корреляцию *голодный – хлеб*: укр. *хапає як голодний хліб* ‘скупой’ (Доброльжожа/Dobrol’oža, 2003, 61); бел. *брацца як галодны за хлеб* ‘пра руплівае, рэзкае дзеянне, хапанне каго-н.’; *накінуцца як галодны на хлеб* ‘пра вельмі прагнае, імклівае дзеянне каго-н., накідванне на што-н. (неодобр.)’ (SBNP: 106). Русские словари УС семантизируют фразеологическую единицу (ФЕ) *бросаться|броситься (набрасываться|наброситься, накидываться|накинуться)* как *голодный на хлеб* как ‘о человеке, нетерпеливо, с жадностью стремящемся к источнику знаний, сведений’. И – действительно – мы видим это значение в «Подростке» Ф.М. Достоевского, «О беспокойной книге» А.М. Горького, однако данные интернета позволяют выявить текстовые употребления с иным смыслом: *Наслаждений искали жадно, плохо разбирая, какие они; на них бросались, как голодные на хлеб, упивались ими, как пьяница вином* (Е.А. Соловьев-Андреевич. Александр Герцен. Его жизнь и литературная деятельность. 1897); *А Ирина изнывала от скуки и бросилась на меня, как голодный на хлеб* (Н.И. Ильина. Иными глазами. Очерки шанхайской жизни. 1946); – *Надеюсь, ты не думаешь, – сказала мать, – что я, как голодная на хлеб, накинулась на эти покупки...* (Э. Шим. Ребята с нашего двора. 1976); *Достаточно заикнуться так всей оравой, давя друг друга, точно голодные, на хлеб набрасываются, готовые с руками вырвать билет, совершенно не спрашивая о стоимости...»* (Н. Козлова, неизвестный. Сцены из жизни «молчаливого меньшинства» // «Знание – сила», 1998). Компаративная часть сочетается и с другими глаголами в основании сравнения: *О «Пчеле» тоже говори истину. Твоего приговора буду ждать, как голодный куска хлеба* (Н.А. Полевой. Письма 1824–1845); *Мучительно хотелось, чтобы время вновь заполнилось трудом; казалось, что я схвачусь за него, как голодный за хлеб* (Т.В. Чернавина. Побег из ГУЛАГа 1932); *Я заметил в своей беседе с Горьким, что занятия литературой было для него выходом, он крепко за это держался как голодающий за хлеб; Да, вот за время голода все узнали, что значит хлеб в действительности. Так и Горькому его*

дело было, как голодному хлеб (М.М. Пришвин. Дневники. 1927). Понять, что хотел донести до читателя автор с помощью образного сравнения, помогает контекст, ср.: Но независимо от них над страной продолжают стучаться грозовые тучи. – Вы думаете? – спросил я, *воззрившись* на Васильева, как голодный на хлеб (А.С. Новиков-Прибой. Цусима. 1932–1935); Разбойники *поглядывали* на Айзенбах, как голодный на кусок пирога – слишком большой, чтобы можно было проглотить одним махом (Е. Хаецкая. Мракобес. Дорога. 1997).

Бином *хлеб-соль* – важнейшая составляющая традиционной пищевой культуры славян; символ гостеприимства, согласия, достатка; атрибут разных семейных обрядов – стал основой для компаративизмов: рус. *необходим как хлеб и соль*, (Мокиенко/Mokienko, 2003: 464); бел. *неразлучныя як хлеб і соль* ‘о неразлучных друзьях’ (SBNP: 441); болг. *погаждаме като хляб и сол* ‘ладить, жить в мире; понимать друг друга’ (Кювлиева-Мишайкова/KÛvlieva-Mišajkova, 1986: 180); серб. *слажу се као хљеб и со* (Karadžić Vuk, 1849: 289). По русской поговорке, *Баба без характера что хлеб без соли* ‘характер придает женщине привлекательность’ (Мокиенко, Никитина/Mokienko, Nikitina, 2008: 720). Крепкое словцо у русских тоже сравнивается с хлебом и солью: Палубы начинают обмениваться взаимными остротами, пересыпая их крепкими словцами, без которых, как хлеб без соли, мужицкий разговор совсем не вяжется (Д.Н. Мамин-Сибиряк. Бойцы. 1883); Он сам порой конфузился, но объяснял: «не могу никак я без этого, *все равно как хлеба без соли не съешь*: как-то здоровей с матерным словом выходит» (В.М. Чернов. Записки социалиста революционера. 1922).

Хлеб у славян ассоциируется с добродушием, мягкостью характера: укр. *такий, як хліб м'який* (Номис/Nomis, 1993: 175); *добрий як хліб м'який; простий (солодкий) як хліб* (Dobrol'oža, 2003: 42, 43); *добрий як хліб [святій]*; болг. *мек като хляб* (Fink Arsovski, 2006: 217); макед. *добар (мек) како леб; мек како сомун*⁴ (Makarijoska, Pavlevska-Georgievska, 2020: 79); серб. *добар као крух; (човек) као крушац* (Rečnik 3: 99, 100); *добар као хлеб|хљеб (леба, лебац) – 1* ‘добрый от природы, благородный’; 2) ‘добрый, мирный, спокойный, послушный (о человеке, обычно о ребенке)’; *добар као пања*⁵ ‘очень добрый, благородный’ (Marjanović, 2017: 734, 735, 737, 775, 751); словн. *dober kot kruh*; хорв. *dobar kao kruh (krušac)* ‘добрый, мягкий, великодушный’ (Fink Arsovski, 2006: 21; 218); *dobar ko kruh svajdonji* (Fink Arsovski, Kovačević, Hrnjak, 2010: 422); *dobry jako chléb* (Mokienko, Wurm, 2002: 194); кашуб. *dobri jak chléb* (Ермола/Ermola, 2011: 28). В меронимических отношениях (часть к целому) к приведенным УС находятся укр. *добрий як кавалок хліба* ‘о щедром и скромном человеке’ (Юрченко, Ивченко/Ūrčenko, Ivčenko 1993: 62); *добрий як кусок хліба* (Левченко/Levčenko: 356); лемк. *добрий як фалаток хліба* (Varchol, Ivchenko, 1990: 136); словц. *byť ako kus chlieba* (KSSJ: 209). УС известно и за пределами Славии: фр. *bon comme le (du) [bon] pain* [добрый как [добрый] хлеб] (Marjanović, 2017: 672). Однако это качество соотносится только со свежим хлебом; ввод компонентов, указывающих на то, что продукт не первой свежести, меняет оценочный знак на про-

⁴ Коврига, каравай.

⁵ Пања (жарг.) – ‘хлеб, јело’ (Rečnik 4: 323).

тивоположный; логическая и семантическая противопоставленность компаративной части и основания сравнения усиливают скрытую иронию или эвфемизацию: хорв. *dobar kao kruh od pet dana*; [*dober*] *kak kruh tri dana star* (Fink Arsovski, Kovačević, Hrnjak, 2010: 422). У лемков злого человека характеризует УС лемк. *недобрий як хліб з честком* (Varchol, Ivchenko, 1990: 138).

Традиционная сочетаемость таких продуктов, как *хлеб* и *масло*, дала жизнь многим ФЕ, но УС среди них не так много. Лемк. *добрий як з маслом хліба* ‘очень добрый’ (там же: 1990: 81) образовано по той же структурно-семантической модели, что и укр. *добрий як булка з медом*; *добрий як пиріг з сиром*⁶ (Доброльожа/ Dobroľoža, 2003: 42). Заметим, что корреляцию *хлебобулочное изделие – мед* мы видим и в русской поговорке *Счастливый – что калач в меду [все к нему пристають]* ‘к счастливому человеку все льнут’ (Мокиенко, Никитина/ Mokienko, Nikitina, 2008: 240). Псковским говорам России известно УС *как хлеб с маслом* кому что ‘о чем-л., доставляющем удовольствие, наслаждение, не вызывающем отрицательной реакции’ (там же: 720). Рус. *идти|пойти как хлеб с маслом* ‘о хорошо, беспрепятственно идущих делах’ является авторским вариантом⁷ известного многим славянским языкам УС *идти|пойти как по маслу*. С одной стороны, хлеб с маслом символизировал достаток выше среднего, возможность позволить себе кое-какие излишества; с другой – это нечто обыденное, ежедневное: бел. *мазуру біцца, так як людям хлеб з маслам з’есць* ‘о реальной или мнимой склонности мазуров⁸ к дракам, потасовкам, их задиристости’; *залгаць як хлеба з маслам з’есці* ‘о человеке, которому привычно, приятно и легко лгать’. Аналогом к бел. *лёгка як хлеба з маслам з’есці*⁹ (SBNP: 248; 441); польск. *to jak (jakby) zjesć chleb z masłem*¹⁰ (SJP) – ‘легко, просто; пара пустяков, плевое дело’ является чеш. *to je jako houska na krámě* [это как булка в лавке], одно из значений которого ‘проще простого, легче легкого’, другие – ‘о твердой, обычной, каждому известной цене’, ‘абсолютно понятно, ясно как Божий день’, ‘совершенно обычно, нормально’; *byl jako houska na krámě* семантизируется как ‘заурядный, ничем не выделяющийся’ (Zaorálek, 2000: 449).

В Белоруссии и Украине сало является гастрономическим этносимволом¹¹, однако без хлеба его много не съешь, поэтому семантика бел. *дурны як сала без хлеба* (SBNP: 372), укр. *дурний як сало без хліба* (Номис/Nomis, 1993: 292) и кубан. *дурной как сало без хлеба*¹² (Мокиенко, Никитина/ Mokienko, Nikitina, 2008: 590) – ‘о глупом человеке’ – довольно прозрачна. Заметим, что УС может относиться и к чему-л. нелепому: Бесталковая *хата*, у нас пра такіх кажуть: «*Як сала без хлеба!*» (Ада-

⁶ Творог.

⁷ Теперь только похлопочите о выезде, а там все *пойдет как хлеб с маслом* (Тэффи Н.А. Воспоминания. 1932).

⁸ Здесь имеются в виду мазовшане.

⁹ Вариант УС – с образом сравнения баранка: *лёгка як абаранак з’есці* (SBNP: 21).

¹⁰ УС имеет варианты некомпаративной структуры: *to [zjesć]chleb z masłem (z masłem kawal chleba); bulka z masłem*.

¹¹ Подробнее о сале как этносимволе Украины см. в: Savčenko, Hmelevskiy.

¹² В кубанских говорах УС характеризует также безвкусную пищу (там же).

мовіч А. Хатынская аповесць. 1976). УС являются квантитативными вариантами компаративизма *дурний як сало*, известного белорусам, полякам, кашубам и чехам.

Польск. *rozśmiać się jak Mazur na ziemię*¹³; *śmiać się jak Rusin* [русин] *do białego chleba; wyszczerzać zęby jak głupi do kolacza* (NKPP 2: 419; 3: 102, 840); словц. *usmieval sa na to ako Cigán na bielo chleba* (Záturecký, 2005: 391) – ‘о беспричинном громком смехе’ – образованы по структурно-семантической модели «смеяться + как + человек на еду», в которой активно варьируются как субъект действия (наименования неумного, придурковатого человека, этнонимы и имена, ассоциирующиеся у того или иного народа с глупостью и др.), так и объект смеха (изделие из теста, молочный или мясной продукт и т.д.): укр. *вишкірив зуби як циган до макухи*¹⁴; *сміятися (шкіряться) як (мов) дурень (дурний) до сиру; регоче як циган до вареників* (Гурин/Gurin, 1974: 36, 190; Добролюжа/Dobrol'oža, 2003: 146, 147); лемк. *шмьмяти ша як шалений* [сумасшедший] *до сыра* (Varchol, Ivčenko, 1990: 145); в.-луж. *smějć so kaž Němc (slěpc) na tukanc* [смеяться как немец (бездельник) на пирог] (Ivčenko, Wölke, 2004: 207); чеш. *zubit se jak Němec na jelito* [щерится как немец на кровяную колбасу]; *směje se (usmívá se) jako Filip (Kuba¹⁵) na jelito; šklebi se (směje se) jako Kuba (Mikeš) na jelito; směje se jako Filip na [horké (mastné)] kroupu* (Zaorálek, 2000: 492, 442, 473, 485); словц. *usmieval sa na to ako Kubo na jelito* (Záturecký, 2005: 391); польск. *śmiać się jak Filip na jelito* [кишка¹⁶]; *śmiać się jak głupi do sera (jajeczniczy* [яичница], *wątroby* [печень], *kluszek* [клёцки]) (NKPP 1: 556; 3: 441); *śmiać się jak głupi placku* [сладкий пирог] (NKPP 3: 441). У южных славян объект смеха – мука: серб. *смејати се/смијати се (церекаати се, кесити се, кезити се) као луд на брашно брашно* [смеяться (щериться, скалиться) как ненормальный на муку] (Marjanović, 2017: 739); хорв. *smijati se kao lud na brašno* (Matešić, 1978: 213). Пицца может быть причиной смеха: лемк. *сміятися як шалений із сыра* (Varchol, Ivčenko, 1990: 145); бел. *смэяціся бы дурны з сыру* (SBNP: 142). Образным конкретизатором в модели может быть и напиток – простокваша, кислое молоко, пиво: укр. *регоче як циган після сироватки* (Добролюжа/Dobrol'oža, 2003: 146); *заливається*¹⁷ *як пан (циган) сироваткою* (Юрченко, Ивченко/Ūrčenko, Ivčenko, 1993: 109, 159); лемк. *сміятися як шалений з kwasного молока* (Varchol, Ivčenko, 1990: 145); бел. *смэяціся як цыган сыраваткай; залицца бы цыган сыраваткою* (SBNP: 142, 450); польск. *śmiać się jak głupi piwu* (NKPP 3: 441).

Хлеб – традиционный продукт питания у многих народов, который всегда есть на обеденном столе, поэтому образным конкретизатором модели «продаваться раскупаться + как + продукт питания = ‘о чём-л., пользующемся спросом и моментально, нарасхват, в больших объемах продающемся, так как товар легко находит покупателей’», является хлеб¹⁸, свежесть которого часто подчеркивается определениями

¹³ Zemla, ziemia < нем. Semmel – уст. булка (SJP).

¹⁴ Жмых различных семян (мака, горчицы, конопли).

¹⁵ Куба – уменьшительное от имени Яков.

¹⁶ Кишки использовали при изготовлении колбас.

¹⁷ Сильно, безудержно смеётся.

¹⁸ Заметим, что у южных славян символом желаемого является также *халва*: болг. *върви (продава се) като алва* (Fink Arsovski, 2006: 193); макед. *оди (се продава, се троши) како алва* (Makarjioska, Pavlevska-

теплый: болг. *продавам|продам (грабвам|грабна и под.) като топъл хляб* (Кювлиева-Мишайкова/Küvlieva-Mišajkova, 1986: 186); *продавам|продам (харча|похарча и т. н.) като топъл хляб*; *продава се|продаде се (харчи се|похарчи се и т. н.) като топъл хляб*; *грабя (грабвам)|грабна (разграбвам|разграбя и т. н.) като топъл хляб* (BRFS: 569); *купувам се като топъл хляб*¹⁹ – ср. с нем. *etw. geht weg wie warmes (geschnittenes) Brot* (Walter, 2008: 67), или такой вид хлебобулочного изделия, как булка (булочка): болг. *продавам|продам (грабвам|грабна и под.) като топъл симид*²⁰ (Кювлиева-Мишайкова/Küvlieva-Mišajkova, 1986: 186); *се харчи бързо като топъл симид* (Николова-Голобова/Nikolova-Golobova, 2001: 365); в.-луж. *hić kaž ćopłe całty (něšto dže kaž ćopłe całty)* (Ivčenko, Wölke, 2004: 40); польск. *iść|pójść (sprzedawać się) jak świeże (cieple) bułki* (Голумянц/Golumânc, 2004: 227); *coś rozchodzi się (idzie, sprzedaje się) jak ciepłe (świeże) bułki (buleczki)* (sciaga.pl › idzie › buleczki) (Keber, 2011: 1128, 1129); словц. *predáva sa ako teplé rožky*²¹ (Fink Arsovski, 2006: 193); словн. *prodajati se (iti) kot sveže žemlje (žemljice)*²² – ср. с нем. *etw. wie warme Brötchen verkaufen* (DUPS 1: 125); *wie warme (frische) Semmeln abgehen (weggehen, Absatz haben)* (DUPS 2: 193; NRFS: 698); *etw. das geht ab wie warme Semmeln (frische Wecken*²³); *wie warme Semmeln verkaufen* (Walter, 2008: 268). У УС могут быть варианты с прилагательным *горячий*: словн. *prodajati se (iti) kot vroče žemlje (žemljice)* (Fink Arsovski, 2006: 193; Keber, 2011: 1128, 1129); нем. *wie heiße Semmeln verkaufen* (Walter, 2008: 268). В фр. *se vendre comme des petits pains; s'arracher (s'enlever, partir) comme des petits pains* (Marjanović, 2017: 672) определение отсутствует.

В восточнославянской языковой зоне образом сравнения является наименование другой выпечки – пирожков: рус. *расхватывать|расхватать (раскупать|раскупить, разбирать|разобрать) как горячие пирожки* (Мокиенко, Никитина/Mokienko, Nikitina, 2008: 502); *продаваться (раскупаться, разлетаться|разлететься, расходиться|разойтись, разметаться) как горячие пирожки* (Цин

-Georgievska, 2020: 21; 83); серб. *prodavati se|prodati se kao alva, uhu|otihu (prodavati se|prodati se) kao halva* (Марјановић/Marjanović 2017: 774); босн. *ide (prodaje se) k(a)o halva* (Šehović, Haverić, 2017: 169); хорв. *prodavati se kao (h)alva* (Fink Arsovski, 2006: 193), а у немцев – масло животного происхождения: *das geht ab wie Butter* (BRNS 1: 303; Nikolova-Golobova, 2001, 1: 307).

¹⁹ Встречается в текстах: Американски автомобили *се купуват като топъл хляб* в Пловдив.

²⁰ Смит (<тур. *simit, simid* < ар. *sāmīd* ‘белый хлеб’) – вид лепешки (калача) из белой муки, приготовленный из специальной закваски (<https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/%D1%81%D0%B8%D0%BC%D0%B8%D0%B4/>): Вид питка от бяло брашно, приготвена със специална мая). Серб. *симит* – уст. крендель, бублик (Tolstoj 2001: 542); вид маленького круглого (из пекарни, печеного) хлеба из белой муки. Тесто заквашивается на особых дрожжах (или «таја» – хлебная закваска, дрожжи, получаемые в результате кислотомолочного брожения), которые готовятся из молотого кунжута. Хлеб сверху смазывается маслом (подсолнечным или под.), по желанию в тесто добавляется молоко (Škaljić 1996: 565). В современном языке это турецкое хлебобулочное изделие типа бублика (калача), обсыпанное кунжутом, с золотистой хрустящей корочкой, воздушное внутри.

²¹ *Rožok* – рогалик, булочка в форме изогнутого рога, полумесяца. В основании сравнения могут быть и другие глаголы: *Minibuty sa rozchytali ako teplé rožky*; *České štátne dlhopisy idú ako teplé rožky*; *Slováci ho kupujú ako teplé rožky* и т. д.

²² Происхождение слова спорно; его с вариантами (ср. с серб. *жемља, жемљичка, жемичка, земљичка, земичка*) считают германизмом: «земичка ж нем. = жемичка» (Rechnik 2: 298) или ботемизмом: чеш. *žemlička* < нем. *Semmel* (RSANU).

²³ Булочка, сайка.

С. Звёздные войны с пиратами. Совершенную технологию бессмысленно красть (2002) // «Известия», 2002.05.22; Официальные дилеры (2002) // «Автопилот», 2002.06.15; С. Данилова. Кепка-«аэродром» и щупальца глобализации (2004) // «Бизнес-журнал», 2004.08.17; Самойленко С. Первая скрипка мира и его мама (2004) // «Континент Сибирь» (Новосибирск), 2004.12.17. и др.). В русском УС может варьироваться прилагательное: Альбом «Мальчишника» *разлетался как свежие пирожки*, а сколько ходило пиратских копий! (Беседовал Алексей Сочнев. «В СССР секса не было, пока не появилась группа “Мальчишник”». lenta.ru, 2015.12.18); укр. *продаватися (розкупатися|розкупити, скуповувати, розбирати|розібрати, розхпатати, розмести) як гарячі пиріжки*²⁴. В восточнославянских языках сравнение – неточная калька с английского *go (go off, sell) like hot cakes* (Кунин/Кунін, 1967: 133), в котором оно «относится к внутриязыковым заимствованиям», т. к. «пришло в Англию из США» (Кунин/Кунін, 1986: 204): «*sell like hotcakes* (в британском английском написание раздельное (*sell like hot cakes*), см. кембриджский и оксфордский словари; несмотря на это, раздельное написание встречается и в американских источниках»²⁵.

Из разноплановых интернетовских текстов вычленяются квантитативные варианты: укр. Як варіант, можу порадити зайнятися створенням реклам, але тільки таких, які не набили оскому і які будуть *продаватися як гарячі пиріжки на базарі*, Статті про туризм *розходяться як гарячі пиріжки на базарі*, особливо з наближенням сезону; рус. *разлетаться как (лучше чем) горячие пирожки в базарный день* (Козырева Е. Дамская охота. 2001; Орехин П. Триллион для экономики России (2003) // «Независимая газета», 2003.03.31); *расхватывать как горячие пирожки в морозный день* (Кроль И.П. // Труд-7, 2006.06.01; Матвеев А. Москва диктует автомоду // Комсомольская правда, 2006.09.01); Удобные и недорогие квартиры *разметались* покупателями, *как горячие пирожки зимой на вокзалах* (Артемов С. Что же это было скажи, миражи? // Московский комсомолец, 2018.06.13). Для освежения экспрессии в сравнении может употребляться название другой выпечки: укр. Компанія вважає, що їх новий товар буде *продаватися як гарячі торти*; рус. *раскупаться как горячие лепёшки* (Михеев В. Террорист под номером один // Труд-7, 2001.09.20; Пахомов Е. Пропаганда в позе лотоса // «Огонек», 2015); *раскупаться как горячие багеты* (Прокофьев В. На Европу наступает наша обувь // Труд-7, 2007.01.12).

В русском языке компаративная часть *как горячие пирожки* все чаще встречается в значении ‘создавать что-л. быстро и в большом количестве (чаще неодобр.)’ или ‘делать что-л. легко и во множестве’, становясь вариантом УС *как калач испечь* (устар.) ‘о чём-л. легко исполнимом; что можно изготовить быстро и без особых

²⁴ Вычленяются из текстов: Квартиры в Швеції *продаються, як гарячі пиріжки!*; OnePlus 8T *розкупують як гарячі пиріжки*; Xiaomi Mi 11 *розібрали, як гарячі пиріжки*; Такі квитки *розхпатують, як гарячі пиріжки*; *розмели як гарячі пиріжки*; Redmi Note 8 *розлітаються, як гарячі пиріжки*; ... квартири за десятки мільйонів доларів *відлітають як гарячі пиріжки*; Попереду новий навчальний рік, перед яким «яблучні» пристрої теж починають *скуповувати як гарячі пиріжки* и т. д.

²⁵ multitrans.com/m.exe?l1=1&l2=2...sell like hot cakes.

усилий'; *печь* что как блины; [делать что] как блины *печь*²⁶ = бел. *пячы як бліны*; як *бліны пячы* (SBNP: 52), см. примеры: В первом случае страна может быть спокойна – конвейер заработал на полную мощь, и вазовскую продукцию по-прежнему стали «выпекать» как горячие пирожки (С. Волков. «Лада» идет на обгон. Автозаводцы добились четвертой победы кряду и вернулись в зону плей-офф // Советский спорт, 2009.02.04); Днем здесь печатались рекламные листовки и буклеты, а ночью началась настоящая работа – как горячие пирожки, тысячными тиражами *выпекались* липовые постановления, разрешения, справки и налоговые декларации (М. Поляков. Орден за 3 500 долларов // Труд-7, 2002.06.040); Дума *печет* законы, как горячие пирожки студенческая столовая (О. Туханина. Вся королевская рать // Комсомольская правда, 2013.08.05). Еще больше подчеркивает иронию и негативную окраску глагол *штамповать* ‘делать что-л. по готовым, избитым образцам в большом количестве’: Если магнитофон воспроизводит запись в режиме реального времени, то диски DVD *штампуют*, как горячие пирожки... (А. Корня. Война лоткам // «Время МН», 2003.04.28); Невеселым голосом сообщил, что Дума была никудышной: законы *штамповались*, как горячие пирожки, и принятие многих из них – «роковая ошибка» (О. Герасименко. На думском банкете было мало икры // Труд-7, 2007.11.17); Если после белоленточных протестов прошлых парламентских выборов была сформирована Дума, *штампующая* законы, как свежие пирожки, то какую же скорость принятия решений будет демонстрировать новый российский парламент?! (О. Бондаренко. Как будто выборы // Московский комсомолец, 2016.09.20).

По этой же модели образованы УС с образом сравнения *гамбургер*: Диагнозы *штамповали*, как в наши дни *гамбургеры*: «душевнобольной», «слабоумный», «склонный к эпилепсии», «страдающий врожденной слепотой» или просто: «опустившийся», «аморальный», «склонный к преступлениям» (А. Волков. Евгеника сильных // «Знание – сила», 2005). Почему Америкосы *штампуют* свои доллары как *гамбургеры*? Немного кун-фу, немного рэпа – он *стряпает* свои фильмы, как *гамбургеры*, в полной уверенности, что молодежь это схавает (С. Тыркин. Венсан Кассель: Я не рыдал над телом Моники Беллуччи! // Комсомольская правда, 2006.04.25). Американцы *шлепают* на космических станциях премии по астрофизике, как *гамбургеры* (С. Лесков. На обиженных воду возят // Известия, 2009.11.12).

Основание сравнения обычно «сигналит» о том, как должно семантизироваться УС: бел. *Лжэ як бліны пячэ: толькі шыпіць* (SBNP: 52); рус. *Врёт что блины печёт* [: и только шипит] – ‘о беззастенчивом, бессовестном лгуне, рассказывающем что-л. неправдоподобное с невероятной лёгкостью’ (Мокиенко, Никитина/Мокієнко, Нікітіна, 2008: 51). См. также тексты: На российском рынке, как горячие пирожки,

²⁶ Авторы текстов для освежения экспрессии изменяют в УС вид тестяного изделия: Но даже выдающиеся русские драматурги своих драм и комедий, по выражению Чехова, «не пекли, как кулебяк» (Н.М. Ежов. Алексей Сергеевич Суворин (Мои воспоминания о нем, думы, соображения). 1914). Раньше человек полжизни кочегарил да помощничал, пока не сядет на правое крыло, а сейчас надо было образование да желание, и машинистов *пекли*, как *оладушки* (В. Чивилихин. Про Клаву Иванову. 1964). С ним ничего случиться не должно. Гениальный Папа, *выпекающий*, как пирожки, деток <...>, движется к венцу своих опытов и научных разработок <...> (А. Маринина. Иллюзия греха. 1996).

появляются книги по психологии и сексологии (И. Рабинер. «Спартак» продавали и пропивали // Комсомольская правда, 2006.09.20). Кстати, «сочинские» и «олимпийские» домены стали *регистрироваться, как горячие пирожки*, по несколько десятков в месяц, еще в прошлом году, когда курорт только объявил о том, что будет претендовать на Игры (Ю. Смирнова. Sochi.info продается за 3 миллиона евро // Комсомольская правда, 2007.07.13). Да и журналистам *нужны* матчи на финише, *как горячие пирожки* (С. Егоров. Поражение ЦСКА выгодно всему чемпионату. Евгений Ловчев и Владимир Абрамов разошлись в оценках ожиданий от предстоящего матча // Советский спорт, 2011.08.05). У нас есть разные депутаты, они эти законы *пишут как горячие пирожки*, в день по несколько штук (Т. Шарапова. «Может быть, нам еще придется вернуться к “закону Познера”» // Известия, 2013.01.28). По словам специалиста, необходимо провести мониторинг инженерных вузов и создать сегмент элитных учебных заведений, откуда кадры будут *забирать как горячие пирожки*, а также определить перечень вузов с невысоким качеством подготовки (П. Панов. В России предлагают оставить лишь несколько элитных технических вузов // Известия, 2014.05.30).

Часто пышное хлебобулочное изделие выступает в качестве образного эталона для характеристики полного человека: рус. *пухлая как булка* (Л.А. Чарская. Поповна. 1908; Некрасова О. Платит последний. 2000); *как сдобная булка* (Мокиенко, Никитина/Mokienko, Nikitina, 2008: 72); *пухленькая как сдобная булочка* (А. Успенский. Переподготовка. 1920–1929); *круглая как сдобная* (А.А. Фадеев. Молодая гвардия. 1943–1951); брян. *упитанный как панпушка*; кубан. *гладкий как пампушка*; забайкал. *расти пампушкой* ‘о полном, упитанном ребёнке, подростке’; мурман. *как пампуша* ‘о полной, пышнотелой молодой женщине’ (Мокиенко, Никитина/Mokienko, Nikitina, 2008: 481); укр. [жінка] *така пухната, мов пампушок* (SUM 3: 90, 503); бел. *дзеўка як пампушка; як пампушка* (SBNP: 301, 302). Прилагательное в основании сравнения (или в компаративной части) помогает понять негативную оценку полноты: рус. *рыхла как сдобная булка* (П.В. Засодимский. Чёрные вороны (Из деревенских летописей). 1886); *толстый как [размокшая] буханка* ‘о расплывшемся, толстом, рыхлотелом человеке (чаще женщине) (Мокиенко, Никитина/Mokienko, Nikitina, 2008: 76) или шуточно-ироничную: рус. *кругленький как булочка* (Салтыков-Щедрин М.Е. Жених. 1857–1865) – ‘о толстеньком, бодреньком и здоровом на вид человеке небольшого роста’; (*круглый, толстый, полный*) *как колобок* (Мокиенко, Никитина/Mokienko, Nikitina, 2008: 276); *толстенький как колобок* (А. Курков. Великое воздухоплавательное путешествие. 1986); *круглый (кругленький) как колобок* (В. Липатов. Деревенский детектив. Развод по-нарымски. 1967–1968; Е. Шкловский. Соглядатай. 1990–1996; И. Муравьева. Документальные съёмки. 1997–1998) – ‘о маленьком, полном, круглом, но подвижном человеке’; укр. *круглий як калачик* (Добролюбожа/Dobrol’oža, 2003: 102).

Немало наименований хлебобулочных изделий и в региональных УС, например, в смол. *девка как букатка*²⁷; *девочка як пестунья*²⁸ ‘о симпатичной пухленькой

²⁷ Каравай, круглая буханка хлеба.

²⁸ Сдобная булочка.

девочке'; пск. (*полный*) как *мякльши* (*мякляши*)²⁹; *круглый* как *мякура*³⁰; как *опекуи*³¹ 'о толстом ребенке'; (*полный*) как *пухарка*³² 'о полной, пухлой женщине'; томск. *толстый* как *каравай* 'об очень толстом человеке'; *разделяваться* как *калачина* (*разделяваться* 'растолстеть', *калачина* – а 'калач') (Мокиенко, Никитина/Mokienko, Nikitina, 2008: 72, 246, 420, 465, 496, 553). Приведем ряд русских УС с основанием сравнения *здоровый: здоровый что (што) булка* 'о крепком, пышущем здоровьем человеке (чаще – девушке или женщине)'; (пск.) *здоровый* как *калач* 'об очень здоровой, полненькой и румяной девушке или женщине'; *здоровый* как *опекиши* (*опекиши*)³³ – 1) 'об очень полном, толстом человеке'; 2) о здоровом на вид человеке'; (брян.) *здоровая* как *лупетка*³⁴ 'о физически крепкой, пышущей здоровьем девушке' (там же: 72, 240, 465, 362). Характеризоваться с помощью наименований хлебобулочных изделий могут и отдельные части тела человека: рус. *груды мягкие и пышные* как *свежие булки* (Д. Асламова. Кубанские казаки-2 // Комсомольская правда, 2003.10.13); (тверск., пск.) *уши* как *папуши*³⁵, *а глаза* как (*что*) *бураки* (Dal' 3: 34); (пск.) *пузо у кого [мягкое]* как *мякиши*; *щёки у кого [распухшие]* как *пухарки*; (селигер.) *щёки у кого* как *булки* (Мокиенко, Никитина/Mokienko, Nikitina, 2008: 72; 420, 553); бел. *шчокі як булкі* (SBNP: 61); рус. *губки у кого [пухлые]* как *пухарочки* (там же: 553); *губы пухлые* как *булочки*; бел. *губы пухлыя* как *булачкі* (Маслова/Maslova, 2001: 160); рус. *лицо румяное* как *хлеб из печи*; бел. *твар румяны* як *булка* (там же: 162, 163); рус. *руки у кого* как *булки*; *руки у кого [мягкие]* как *пухарки* (Мокиенко, Никитина/Mokienko, Nikitina, 2008: 72, 553); *рука мягкая* как *батон хлеба* (С.М. Голицын. Записки уцелевшего. 1980–1989); укр. *руки м'які, як балабушки*³⁶ (В. Барка. Жовтий князь. 1958–1961).

С полными людьми у восточных славян ассоциировались и названия выпечки от глагола *перепекать|перепечь*, причем у украинцев с негативным оттенком: *Була баба як маківка, а стала як перепічка; ніс як перепічка; морда як перепічка* (Доброльожа/Dobrol'ozha, 2003: 81, 85, 102), а у белорусов и русских – обычно с позитивным: *маладзіца як перапечка* [хлебец] 'об ухоженной, привлекательной полной женщине'; *як перапечка* 'об ухоженном, полном человеке' (SBNP: 316); рус. (олонец.) *дети* как *перепеки*³⁷ 'полные дети' (Dal', 3: 182). Неодобрительную окраску имеет бел. *наварочвацца як перапечка* 'о неповоротливой полной женщине' (SBNP: 316). Укр. *перепічка* – 1) 'маленькая паска, которую оставляют у священника после освящения куличей'; 'испеченный на сковороде, смазанной маслом или салом, корж из кислого хлебного теста, проколотый во многих местах ножом'; последнее значение

²⁹ Хлебный мякиш; круглый мягкий хлебец.

³⁰ Небольшой круглый хлебец.

³¹ Любое изделие из хлебного теста.

³² Одно из значений – пышная буханка хлеба.

³³ Хлебное изделие.

³⁴ Краюха хлеба.

³⁵ Булка, калач (Dal' 3: 34).

³⁶ Диминутив от *балабух* – небольшая булочка, испеченная или сваренная в воде. Употребляется в пищу, а также для гадания под праздник Андрея Первозванного (SUM 1: 23).

³⁷ Перепёка – высокий и толстый, хорошо поднявшийся хлеб (Dal' 3: 182).

мы видим в сравнении *долоня як перепічка* ‘о широкой ладони’, ср.: «Наблизившись до Сашка, він простягнув йому *широку, як перепічка, долоню*» (С. Добровольський. Олов’яні солдатики. 1961). Карельское *навалять что как перепечки (перепецки)* ‘о замешивании кое-как кислого теста’ (Мокиенко, Никитина/Мокієнко, Nikitina, 2008: 492) связано с приготовлением теста для этого блюда, совпадающее со способом, известном украинцам: Перепічку робили із розчинного тіста тоді, коли не вистачало хліба до нової випічки. Закваску не витримували декілька годин, як годилося при виготовленні хліба, а робили значно швидше. Іноді, вчинивши хліб, відбирали частину хлібної розчини, замішували тісто, ліпили невеличкі булочки й випікали, не чекаючи, поки тісто підійде декілька разів. Такі перепічки із дріжджового тіста, які випікають перед хлібом, називаються «підпалки» (в діалектах «підпалок») – синонім слова «перепічка»; польск. *podplomyk*)³⁸.

Глагол *перепечь* имеет также семантику ‘излишне запечь, высушить’, откуда карельское (*девка*) как *перепечка* ‘о тощем, очень худом человеке’ (Мокиенко, Никитина/Мокієнко, Nikitina, 2008: 492). Это значение присуще и рус. *худой как сухарь* (Ф.Ф. Вигель. Записки. 1850–1860); *высохнуть на (засохнуть как) сухарь; худенький как сухарик* (Мокиенко, Никитина/Мокієнко, Nikitina, 2008: 668); бел. *высахнуць (выпетраць) як сухар; як сухарок* (SBNP: 415); чеш. *je jako suchárek (suchajda)* (Zaorálek, 2000: 532). Польск. *chudy (wyglądać) jak suchar* вычленяется из текстов и может относиться не только к людям, но и к животным³⁹. Сухарь стал и эталоном бездушного, лишённого чуткости человека: *как сухарь* (Мокиенко, Никитина/Мокієнко, Nikitina, 2008: 668); *жесткий (черствый) как [старый] сухарь* (А. Мариенгоф. Роман без вранья. 1927; Н. Катерли. Дневник сломанной куклы. 2001; О. Шевцов, М. Чижиков. Ясир Арафат стал Кошцею бессмертным // Комсомольская правда, 2004.11.10); *черстветь|зачерстветь как [солдатский] сухарь* (М.А. Шолохов. Тихий Дон. Кн. 2. 1928–1940); укр. *черствий як сухар* (Добролюба/Dobrol’oža, 2003: 45).

На фоне тождеств выявляется и идиоэтническое. Так, в украинском языке есть УС *тісняться неначе хліб у печі* ‘очень тесно’ (Номис/Nomis, 1993: 347), отражающее тот факт, что в прежние времена выпекали большие буханки хлеба и в печь сажали не одну буханку, а несколько, так как семьи были немаленькие и не было возможности печь хлеб каждый день. УС *загорілий як загничений хліб* ‘неопрятный’ (Добролюба/Dobrol’oža, 2003: 83) «законсервировало» в себе способ выпекания хлеба: *загничувати* – «зарумянить, запечь хлеб (пирог и пр.) таким образом, чтобы его корка приняла обычный ей красно-коричневый цвет, – для этого к посаженному в печь хлебу подгребают горящие угли или зажигают тонкие щепки или солому» (SUM 2: 27). Украинцам

³⁸ <https://uk.wikipedia.org/w/index.php?title=Перепічка&oldid=29067214>.

³⁹ Dużo osób pisze, że Mini teraz *wygląda jak suchar* czy flak, ale moim zdaniem właśnie lepiej wygląda teraz. Może nie pod względem kulturowym, ale estetycznym na pewno (<https://musclepowertv.ruplayers.com> > jak -trenuje-minikox); Kot ma po prostu taką urodę – jedna z moich kotek – je tyle co 3 pozostałe a *wygląda jak suchar* (<https://www.krakvet.pl/forum/choroby-i-leczenie-f13/duzo-je-a-ciagle-jest-chudy-t15615.html>); O toz jest *chudy jak suchar*, wygląda jakby na szkielek zarzucic tylko skore, juz nie moze na niego patrzec, ale to nie jest moim glownym problemem (<https://www.owczarek.pl/forum/index.php?topic=1244.0>).

известен компаративизм *білий як пшеничний хліб* (Доброльожа/Dobrol'oža, 2003: 93). Здесь нужно пояснить, что по восприятию очевидцев конца XVIII в. малороссийский крестьянин жил «гораздо лутче великоросійських крестьянь, ибо у рѣдкаго чтобъ не было по крайней мѣрѣ пшеничныхъ *папошниковъ*⁴⁰, иазываемыхъ *паленицами* и *книшами*. Да аржаной хлѣбъ почти у всѣхъ ситной и хорошо выпеченной, а невѣянаго они совсѣмъ не знаютъ, да рѣдко и решетной употребляютъ» (Описи/Opisi, 1991: 68). Другое безэквивалентное украинское УС – *тримає ніби я йому хліб в голодовку винен* ‘скупой’ (Доброльожа/Dobrol'oža, 2012: 129).

Приведем еще безэквивалентные компаративизмы со словом *хлеб*. В Белоруссии зафиксированы УС *сабрацца як тараканы каля хлеба* ‘быстро собраться около стола’; *рабіць як родзіўшы хлеб* ‘о хорошей, от души работе’; *хапіцца як за цѣплы хлеб* ‘о человеке, который быстро, охотно за что-то ухватился’ и пословицы со структурой сравнения: *Чалавек вучоны як хлеб пяхоны* ‘о необходимости учения для человека’; *І ў старца душа не пень: хоча хлеба і канпель* ‘о потребности каждого человека в еде’ (SBNP: 423, 441); *печані тоўстыя як бонды*⁴¹ (SBNP: 55), в Кашубии – *rosca jak kawał chleba w garsci* [расти как кусок хлеба в пригоршне] ‘исчезать’ (Ермола/Ermoła, 2011: 43), в Болгарии – *увесил (обесил) уши като пазарски хляб* (Кювлиева-Мишайкова/Kûvlieva-Mišajkova, 1986: 180). В русском языке встречается УС как *хлеб чѣрствый* ‘о чем-л. досадном, неприятном, доставляющем неудобства’ (Шим Э. Ребята с нашего двора. 1976). Аналог болг. *поднасям|поднеса нешто като печен хляб [на софрата]*⁴² (BRFS: 606) – фразеологизм *поднести* что на блюдечке с голубой каемочкой.

Приведем также УС с образным конкретизатором *булка (булочка)*, так или иначе связанные с человеком: рус. *распуститься как булка в молоке* – 1) ‘об обескураженном, павшем духом, приунывшем человеке’; 2) ‘об ослабевшем, размякшем, раскисшем (от усталости, болезни, переживаний) человеке’; (жарг. магнитогор.) *простой как булочка* – 1) ‘об общительном, открытом, компанейском человеке’; 2) ‘о примитивном, пошлом человеке’; 3) ‘о наглом, нескромном человеке’ (Мокиенко, Никитина/Mokienko, Nikitina, 2008: 72); *простой как булка хлеба* ‘о бесхитростном, естественном, простом человеке’ (Симонова Д. Сорванная слива. 2002); бел. *лёгка як нож у булку* ‘о простом, легком выполнении работы’ (SBNP: 290); серб. *тај је као суха жемичка* ‘худой’ (RSANU 5: 338); *савити се као кифла*⁴³ ‘согнуться’; *поломити (сломити, изломити) кога као бајату кифлу* [поломать (сломать, разломить) как черствую булочку] ‘безжалостно, беспощадно, жестоко избить кого-л. (о человеке)’ (Marjanović, 2017: 729); чеш. *hoch jako “za čkrejčary houska”* [мальчик (юноша) как за четыре крейцера булка] ‘маленький’ (Zaogálek 2000: 449). Укр. *виграв як Хома на булках* / (Юрченко, Ивченко/Ūrčenko, Ivčenko, 1993: 157) образовано по подмодели «выиграть (заработать) + как + человек на продуктах питания = ‘ничего не зарабо-

⁴⁰ Папушник – от *nana* и *náпушка*, хлеб? от *na* и *пух*, рыхлый? всхожий, мягкий, домашний пшеничный хлеб, булка; пирог *сев.*, калач *вост.* (Dal’ 3: 34).

⁴¹ Бонда – буханка хлеба.

⁴² Софра < тур. *sofra* < араб. *sufra* – круглое деревянное блюдо.

⁴³ Булочка в виде подковы (Tolstoj, 2011: 208); или молодого месяца; германизм (Rečnik 2: 716).

тать, потерпеть убыток»): укр. *заробив як баба на молоці* (там же: 10); бел. *зарабіць як Аўгуст на петушках; зарабіць як Марцэля на цыбулі* (SBNP: 37, 258); *зарабіў як Трактоўскі на яйках*; польск. *wyszedł jak Trentowski na jajach (Podgórska na czosnku)* (NKPP 2: 980; 3: 507); черног. *ћарио ка Омер од јаве* (Radović, 1962: № 5536).

Слово *батон* в УС восточных славян практически не встречается: рус. *простой как батон за тринадцать [копеек]*⁴⁴ (Мокиенко, Никитина/Mokienko, Nikitina, 2008: 39); *простой как тринадцатикопеечный батон* (Симонова Д. Сладкий запах вторых рук. 1997) – ‘о крайне простоватом, предельно наивном и доверчивом человеке’, ср. с *глуп как тульский пряник* ‘о глупом человеке’ (Белянин, Бутенко/Belânin, Butenko, 1994: 40); бел. *як Манька з батонамі* ‘о женщине, неопратно одетой, нагруженной котомками с покупками (оценка горожанами недавних «колхозников»)» (SBNP: 256). Каравай как эталон сравнения зафиксирован в рус. *как каравай разнёсши* ‘о сидящем в праздном, но торжественном бездействии человеке’ (Мокиенко, Никитина/Mokienko, Nikitina, 2008: 246).

У восточных и южных славян *калач* (от праслав. *kolašь < *kolo* ‘круг’) – круглый белый хлеб; как образ сравнения мы видим вид этого хлеба в укр. *не хоче як дід калача, а дівка заміж* ‘неискренне отказывается’ (Юрченко, Ивченко/Ūrčenko, Ivčenko, 1993: 47); *скрутився як калач* ‘горбатый, кривой’ (Доброльожа/Dobrol’oža, 2003: 97); серб. *развукао као тесто за колаче* ‘развукао надуго и широко’; *ко би свему свету умесио колача* (Rečnik 2: 779). В русских УС этот вид изделия характеризует манеру сидеть: *сложит ноги калачом (калачиком)* ‘о чьих-л. округло согнутых (обычно подложенных под себя в сидячей позе) ногах’ или спать: (сиб.) *калачом свиться* ‘о человеке, спящем, поджав ноги’ (Мокиенко, Никитина/Mokienko, Nikitina, 2008: 240). У чехов и словаков *koláč* – это пирог; название этого изделия из теста зафиксировано в чеш. *tvář jako koláč* ‘о плоском лице’; *letí jak s teplým koláčem*⁴⁵ ‘очень торопится’; *mlčí (je ticho) jak s teplým koláčem* ‘даже не пикнет, молчит’ (Zaorálek, 2000: 465).

Большой ассортимент хлебобулочных изделий, который мы видим в составе УС, свидетельствует о давней хлебопекарной традиции у славян, идущей с незапамятных времен. Конечно, время, разные обстоятельства и реалии современной жизни внесли свои коррективы, и многие из этих хлебов готовятся иначе, не так, как раньше, или с измененным внешним видом; некоторые названия перешли в разряд пассивной лексики, став гастрономическими архаизмами, встречаясь в составе фразеологизмов как лексико-семантически устаревшие слова, сохраняя информацию о пище наших предков. Так, выше мы упоминали о такой выпечке, как *кныши*. Русские готовили их в поминальные дни, например, в Дмитриевскую субботу. По Далю, «Книш, кныш, *южн.* лепешка с маслом, скоромная булочка с салом, или *дон., вор.* круглый пирожок; *влд.* пшеничный хлебец. *Полна печь поляниц, а посередке кныш?* звёзды,

⁴⁴ Другая семантика УС – ‘чём-л. крайне простом, несложном, примитивном’.

⁴⁵ Образовано по той же модели, что и укр. *біжить як Марфа (Мар’яна) з пирогами (пиріжками) на торг (торговище)* ‘очень торопится’ (Доброльожа/Dobrol’oža, 2012: 130). Возникновение УС объясняется тем обстоятельством, что пироги (пирожки) готовили и для продажи, и продать их нужно было как можно скорее, пока они свежие.

месяц. *Пока у бабы посеют кныши, а у деда не будет души* (Dal', 2: 314)» – ср. с укр. *Поки бабуся спече кншиі, а у дідуса не буде души* (Номис/Nomis, 1993: 269). У украинцев *кнши* – вид белого хлеба с загнутыми к середине краями, смазанного салом или постным маслом; у гуцулов посередине кладется смесь из вареной картошки, овечьего сыра, смешанного с петрушкой, чесноком и т.д., а сверху – масло или солонину, свиное сало (Жайворонок/Žajvoronok, 2006: 293); у лемков *кнши* – ‘корж з сиром’. Типичны для XIX в. были кныши с гречневой кашей и луком со шкварками, которые подавались в среднезажиточных домах как дополнение к мясным блюдам. Готовили это блюдо обычно в праздники, выпавшие в пост (Сочельник, Благовещение), на поминки, проводы. Кнышами одаривали колядников, с ними навещали родственников и кумовьев на рождественские праздники, их носили дети своим бабкам повитухам. Сейчас блюдо готовят редко, преимущественно на Полесье⁴⁶. Если в русских УС лексема не зафиксирована, то в украинских встречается, хотя и в единичных: *вибирається як багатий за кншами на той світ* ‘очень медленно собирается’; *розсівся як кнши у печі* ‘о человеке, который занимает много места’ (Юрченко, Ивченко/Ūrčenko, Ivčenko, 1993: 11; 70).

Обрядовая символика хлебобулочных изделий практически утрачена; исключением является пасхальный хлеб, однако фразеологически активен он только в украинских УС с реальной и ирреальной образностью: *ждали як свяченої паски* ‘очень ждать’ (Номис/Nomis, 1993: 244); *ніжне і солодке як паска на Великдень* ‘о чем-л. очень вкусном’ (Левченко/Levčenko: 365); *охочий як старець до паски* ‘очень любящий что-л.’ (Юрченко, Ивченко/Ūrčenko, Ivčenko, 1993: 146; 2003: 22); *наївся як дурень паскою* ‘наелся до отвала’ (Добролюжа/Dobrol'oža, 2012: 130); *робить як піп через річку паски святить* ‘очень плохо работать’ (Добролюжа/Dobrol'oža, 2003: 28); лемк. *позерати як кебым паску іззіла* ‘очень недоброжелательно смотреть’ (Varchol, Ivchenko, 1990: 98). Паску пекут из отборной пшеничной муки тонкого помола, что дало жизнь УС *велична як паска пшенична* (Левченко/Levčenko, 2007: 351), которое было частью обрядового текста. Так, на Гуцульщине отец дочери на выданье возлагал ей на голову паску со словами: «Абись у людей була така велична, як паска пшенична» [Дабы у людей так почитаема была, как паска пшеничная] (Онацький/Onac'kij, 1962: 1308).

В житомирском Полесье «самый первый кусочек “паски” иногда отдавали кошке или собаке в воспоминание о том, что именно они якобы выпросили у Бога хлеб на свою долю» (Агапкина/Agarkina, 1995–2012, 5: 423), что отражено в УС региона: *любить ласку як кіт паску*; *скупає як собака за паскою*; *радіє як Сірко*⁴⁷ *паскою* (Добролюжа/Dobrol'oža, 2003: 22; 2012: 130), но, так как это было не всегда и не везде, то появились УС *пожививсь як сірко паски*. (Номис/Nomis, 1993: 118); *поживився як сірко паскою* (Гурин/Gurin, 1974: 154); *поживився як Сірко паски (паскою)* (Юрченко, Ивченко/Ūrčenko, Ivčenko, 1993: 137) – ‘познал неудачу’. Семантика укр. *чекає як турецьку паску* ‘о чем-л. нереальном, алогичном’ (Добролюжа/Dobrol'oža,

⁴⁶ <https://ru.wikipedia.org/?curid=2988231&oldid=109200272>.

⁴⁷ Кличка собаки; от *сірко* ‘собака серой масти’ (SUM 4: 128).

2012: 130) прозрачна: Пасха – праздник христиан, поэтому *паска* (так называется пасхальный хлеб в южно-русской, украинской и белорусской традиции) не может быть обрядовым хлебом у мусульман (ср. также с рус. *на турецкую пасху*; *на русский байрам* – ‘никогда’). Происхождение УС *надоїв* (*остогиднути*) як *грецька паска* ‘очень надоест’ Г.М. Добролюжа вслед за Л. Силенко объясняет так: «1) грецька релігійна експансія в Україну була занадто агресивною; 2) святкування Великодня в давніші часи відбувалося, як фестиваль – декілька разів у рік, і встигало обриднути» (Добролюжа/Dobrol'oža, 2012: 130). Но это может быть связано и со вкусом греческой паски: *грецька паска* – «традиційний солодкий грецький хліб, який готують до великодніх свят»⁴⁸, а восточные славяне выпекали пасхальный хлеб из кислого, заквашенного теста с добавлением пряностей; пасхальный хлеб (кулич русских, паска украинцев) – народное переосмысление *артоса* (греч. *άρτος* ‘квасной хлеб’)⁴⁹. Кроме того, слово *грецький* имеет также значение ‘гречневый’ (СУМ 1: 324), а *гречнева паска* – символ ненужной вещи, «бо з гречки паски не роблять: “Обійдеться Великдень без гречневої паски”», – говорили, подчеркивая ненужность какой-нибудь бесполезной вещи или об отсутствующем человеке. Иногда гречневая паска символизировала беду, несчастье: *Дочекалася баба гречаної паски* (Онацький/Онас'кі, 1962: 1308). Паску чаще всего выпекали из белой пшеничной муки, значительно реже из ржаной, ячменной, гречневой. Так, русины в окрестностях словацкого города Пряшев пекли паску – «огромную, как колесо» – из ржаной муки (РО: 148).

Артос во время пасхальных служб освящают и ставят на особом столике на всю Светлую седмицу; в Светлую субботу после литургии его раздробляют и раздают верующим как святыню. «Этот хлеб назывался у вост. славян <...> также *дарник*, *дары*, *дара*, *дарничок*» (Агапкина/Агаркіна, 1995–2012, 5: 421), что помогает объяснить этимологию укр. *тиснуція як до дари в церкві* ‘настойчиво добиваться своего, не обращая внимания на других’ (Номис/Nomis, 1993: 172); *поперли як Сидора до дари* ‘заставили насильно сделать что-л.’ (Юрченко, Ивченко/Ūrčenko, Ivčenko, 1993: 135). По словарю Б.Д. Гринченко *дара* – 1) антидор; 2) причастие (СУМ 1: 358). «Артос обычно хранят целый год за иконой и используют в качестве лекарства (Агапкина/Агаркіна, 1995–2012, 5: 421), откуда кубан. *беречь* кого, что как *святу пасочку* ‘об очень бережном и трепетном отношении к кому-л, чему-л.’. Так как паска была частью разных обрядов, то ее название встречается в обрядовых текстах со структурой сравнения. Например, малого ребенка клали на пустые мешки из-под паски, говоря: «Абись так скоро *росло*, як *паска росте*» (Онацький/Онас'кі, 1962: 1308); в Закарпатье рахитичного ребенка обсыпали оставшейся после приготовления паски мукой, после чего его сажали в печь, «шоб дитина була *така*, як *паска*»; освященным пасхальным хлебом проводили по хребту волов, чтобы они были *тучними*, як *паска*, – именно в Карпатах выпекали огромные паски – на одну иногда уходило до 10 килограммов муки (Глушко/Gluško, 2012: 9), а чтобы вынуть

⁴⁸ <https://kuhari.com.ua/recept-grecjka-paska.html>.

⁴⁹ Подробнее см. в: Агапкина/Агаркіна 1995–2012: 421.

поднявшийся пасхальный хлеб, приходилось даже разбирать устье печи (Агапкина/Agarkina, 1995–2012, 5: 422).

Метафорически переосмысленные, названия хлебобулочных изделий характеризуют разные сферы, связанные с человеком. Рассмотренный материал иллюстрирует большой фразеологический потенциал наименований разных видов хлеба в корпусе славянских компаративизмов.

Литература

- Белянин В.П., Бутенко И.А. (1994), *Живая речь, Словарь разговорных выражения*, Москва.
- БРНС: *Большой немецко-русский словарь*: в 2 тт. (1980), О.И. Москальская (ред.), Москва.
- БНРФС: *Большой немецко-русский фразеологический словарь* (1974), А.К. Кошелев, М.А. Леонидова (составители), Москва–София.
- Вархол Н., Ивченко А. (1990), *Фразеологічний словник лемківських говірок Східної Словаччин*, Братислава.
- Глушко М. (2012), *Походження та джерела вчиненого хліба в українців// Народознавчі зошити*, Львів, № 1, с. 3–8.
- Голумянц К. (2004), *Польско-русский фразеологический словарь*: в 2 тт., Минск.
- Гурін І. (1974), *Образне слово. Постійні народні порівняння*, Київ.
- Даль В.И. *Толковый словарь живого великорусского языка*: в 4 тт. (1903–1909), И.А. Бодуэн де Куртенэ (ред.), Москва.
- Добролюба Г. (2003), *Красне слово – як золотий ключ, Постійні народні порівняння в говірках Середнього Полісся на суміжних територіях*, Житомир.
- Добролюба Г. (2012), *Хліб та борошняні вироби в поліській фразеології: історичний та етнокультурний коментар// Мовознавчий вісник*, Вип. 14–15, с. 128–134.
- Ермола В.И. (2011), *Кашубско-русский фразеологический словарь*, СПб.
- Жайворонок В.В. (2006), *Знаки української етнокультури. Словник-довідник*, Київ.
- Зимин В.И., Спирин А.С. (1996), *Пословицы и поговорки русского народа*, Москва.
- Кунин А.В. (1967), *Англо-русский фразеологический словарь*: в 2 тт., Москва.
- Кунин А.В. (1986), *Курс фразеологии современного английского языка*, Москва.
- Кювлиева-Мишайкова В. (1986), *Устойчивите сравнения в българския език*, София.
- Левченко О.П. (2007), *Символи у фразеологічних системах української та російської мов: лінгвокультурологічний аспект*, (дис.), Львів.
- Маслова В.А. (2001), *Введение в лингвокультурологию*, Москва.
- Мокиенко В.М. (2003), *Словарь сравнений русского языка*, СПб.
- Мокиенко В.М., Никитина Т.Г. (2008), *Большой словарь русских народных сравнений*, Москва.
- Николова-Гълъбова Ж. (2001), *Немско-български фразеологичен речник*, Пловдив.

- Номис (1993), *Українські приказки, прислів'я і таке інше*, Київ.
- НРФС: *Немецко-русский фразеологический словарь* (1956), Бинович (сост.), Москва.
- Онацький Є. (1962), *Українська мала енциклопедія*: у 8-ми тт.: Кн. 10, Буенос-Айрес.
- Описи: *Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.*: Описово-статистичні джерела (1991), Київ.
- ПО: *Пасхальнѣ обычаѣ на селах Пряшевскоѣ Руси*. Подкарпатська Русь. Ужгородь, 1929. Рочник V. Число 6. С.147–152.
- Савченко А.В., Хмелевский М.С. (2018), «Тиха украинская ночь, но сало надо перепрятать» (этносимвол «сало» в украинской фразеологии с русскими параллелями) // *Жизнь во фразеологии – фразеология в жизни*, Кострома, с. 277–286.
- СБНП: *Слоўнік Беларускіх народных параўнанняў* (2011), навук, В.М. Мокиенка (ред), Минск.
- СУМ: *Словник української мови*: в 4 тт. (1907–1909), В.Д. Гринченко (ред.), Київ.
- Толстой И.И. (2001), *Сербскохорватско-русский словарь*, Москва.
- Юрченко О.С., Ивченко А.О. (1993), *Словник стійких народних порівнянь*, Харків

References

- Agapkina T.A. (1995–2012), *Hleb pashal'nyj // Slavânskie drevnosti. Ètnolingvističeskij slovar'*: v 5 tt. T. 5, Moskva, s. 421–424.
- Belânin V.P., Butenko I.A. (1994), *Živaâ reč', Slovar' razgovornyh vyraženij*, Moskva.
- BNRFS: *Bol'soj nemecko-russkij frazeologičeskij slovar'* (1974), A.K. Košelev, M.A. Leonidova (sostaviteli), Moskva–Sofiâ.
- BNRS: *Bol'soj nemecko-russkij slovar'*: v 2 tt. (1980), O.I. Moskal'skaâ (red.), Moskva.
- Dal' V.I. (1903–1909), *Tolkovnyj slovar' živogo velikoruskogo âzyka*: v 4 tt., J.N. Badouin de Courtenay (red.), Moskva.
- Dobrol'oža G. (2003), *Krasne slovo – âk zolotij ključ, Postijni narodni porivnânnâ v govirkah Seredn'ogo Polissâ na sumižnih teritorijah*, Žitomir.
- Dobrol'oža G. (2012), *Hlib ta borošnâni virobi v polis'kij frazeologij: istoričnij ta etnokul'turnij komentar*, Movoznavčij visnik, Vip. 14–15, s. 128–134.
- DUPS: *Deutshе-ukrainisches phraseologisches Wörterbuch*: v 2 tt. (1981), von W.I. Gawris und O.P. Prorotschenko, Kyiv.
- Ermola V.I. (2011), *Kašubsko-russkij frazeologičeskij slovar'*, SPb.
- Fink Arsovski Ž. (2006), *Hrvatsko-slavenski rječnik poredbenih frazema*. Zagreb.
- Fink Arsovski Ž., Kovačević B., Hrnjak A. (2010), *Bibliografija hrvatske frazeologije i popis frazema analiziranih u znanstvenim i stručnim rdovima*, Zagreb.
- Golumânc K. (2004), *Pol'sko-russkij frazeologičeskij slovar'*: v 2 tt., Minsk.
- Gluško M. (2012), *Pohodžennâ tadžerela včinenogo hliba v ukrpaïnciv*, „Norodoznavčij zošiti“, L'viv, № 1, s. 3–8
- Gurin I. (1974), *Obrazne slovo. Postijni narodni porivnânnâ*, Kiïv.

- Ivčenko A., Wölke S. (2004), *Hornjoserbski frazeologiski slownik*, Budyšin.
- Karadžić Vuk St. (1849), *Srpske narodne poslovice i druge razlichne kao one u obykhaj uzete riječi*, Bech.
- Keber J. (2011), *Slovar slovenskih frazemov*. El. knjiga, Ljubljana. Način dostopa (URL): www.fran.si/192/janez-keber-frazeoloski-slovarslovenskega-jezika.
- Kûvlieva-Mišajkova V. (1986), *Ustojčivite sravneniâ v b"lgarskiâ ezik*, Sofiâ.
- KSSJ: *Krâtky slovník slovenského jazyka* (2003), Bratislava.
- Kunin A.V. (1967), *Anglo-russkij frazeologičeskij slovar'*: v 2 tt., Moskva.
- Kunin A.V. (1986), *Kurs frazeologii sovremennogo anglijskogo âzyka*, Moskva.
- Levčenko O.P. (2007), *Simvoli u frazeologičnyh sistemah ukraïnskoï ta rosijskoï mov: lingvokul'turoloģičnyj aspekt*, (dis.) L'viv.
- Makarijoska L., Pavlevska-Georjevska B. (2020), *Prilozi za makedonskata frazeologija*, Skopje.
- Marjanović S.P. (2017), „Poredbene frazeme s komponentom comme/kao u francuskom i srpskom jeziku” (doktorska disertacija), Beograd.
- Maslova V.A. (2001), *Vvedenie v lingvokul'turologiû*, Moskva.
- Matešić J. (1978), *O poredbenom frazemu u hrvatskom jeziku*, „Filologija“, 8, Zagreb: Razred za filološke znanosti, s. 211–217.
- Mokienko V., Wurm A. (2002), *Česko-ruský frazeologický slovník*, Olomouc.
- Mokienko V.M. (2003), *Slovar' sravnenij russkogo âzyka*, SPb.
- Mokienko V.M., Nikitina T.G. (2008), *Bol'soj slovar' russkikh narodnyh sravnenij*, Moskva.
- Nikolova-G"l"bova Ź. (2001), *Nemsko-b"lgarski frazeologičen rečnik*, Plovdiv.
- NKPP: *Nowa księga przysłów polskich i wyrażeń przysłowiowych* (1969–1978), pod red. J. Krzyżanowskiego, Warszawa.
- Nomis (1993), *Ukraïns'ki prikazki, prisliv`â i take inše*, Kiïv.
- NRFS: *Nemecko-russkij frazeologičeskij slovar'* (1956), Binovič (sost.), Moskva.
- Onac'kij Ê. (1962), *Ukraïns'ka mala enciklopediâ: u 8-mi tt.: Kn. 10*, Buenos-Aires.
- Opisi: *Opisi Harkivs'kogo namisnictva Kîncâx XVIII st.: Opisovo-statistični džerela* (1991), Kiïv.
- PO: *Pashal'ně obyčâena selah Prâševskoē Rusi. Podkarpats'ka Rus'*. Užgorod", 1929. Ročnik V. Čislo 6.S.
- Radonič D. (2017), *Kulinarska leksika u savremenom srpskom knjizhevnom jeziku. Doktopska disertacija*, Beograd.
- Radovič J. (1962), *Zbirka narodnikh izreka*, Titograd.
- Rečnik: *Rečnik srpskohrvatskog knjizhevnoģ jezika: v 6 tt.* (1967–1976), Drugo fototipsko izdanje, Novi Sad – Zagreb.
- RSANU: *Rečnik srpskohrvatskog knjizhevnoģ i narodnoģ jezika: 1–19.* (1959–2014), Beograd: SANU.

Savčenko A.V., Hmelevskij M.S. (2018), «*Tiha ukrainskaâ noč', no salo nado pereprâtat'*» (*êtnosimvol «salo» v ukrainskoj frazeologii s russkimiparallelâmi*), „Žizn' vo frazeologii – frazeologîâ v žiz. Zhizn' frazeologii – frazeologîja v žizni”, Kostroma, s. 277–286.

SBNP: *Sloŭnik belaruskich narodnyh paraŭnannâŭ* (2011), V.M. Mokienka (red), Minsk.

Šehović A., Haverić Đ. (2017), *Leksika orijentalnog porijekla u frazemama bosanskog jezika*. El. Knjiga, Sarajevo.

SJP: *Słownik języka polskiego* (1997), pod red. W. Doroszewskiego. Copyright by Wydawnictwo Naukowe PWN.

Škaljić A. (1966) *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo.

SUM: *Slovník ukraïns'koï movi: i 4 tt.* (1907–1909), V.D. Grinčenko (red.), Kiïv.

Tolstoj I. (2001), *Serbskohorvatsko-russkij slovar'*, Moskva.

Varhol N., Ivčenko A. (1990), *Frazeologičnjslovník lemків's'kih govirok Shidnoï Slovaččini*, Bratislava.

Walter H. (2008), *Wörterbuch deutscher sprichwörtlicher und phraseologischer Vergleiche*, Hamburg.

Ūrčenko O.S., Ivčenko A.O. (1993), *Slovník stíjkih narodnih porivnan'*, Harkiv.

Zaorálek J. (2000), *Lidova rčeni*, Praha.

Záturrecký A.P. (2005), *Slovenské prislovia, porekadlá, úslovia a hádanky*, Bratislava.

Žajvoronok V.V. (2006), *Znaki ukrainskoï êtnokul'tury. Slovník-dovidnik*, Kiïv.

Zimin V.I., Spirin A.S. (1996), *Poslovice i pogovorki russkogo naroda*, Moskva.

Streszczenie

Słowiańskie trwałe wyrażenia porównawcze z komponentem – nazwą wyrobu piekarniczego

W artykule omówiono niektóre grupy leksykalno-tematyczne słowiańskich trwałych wyrażen porównawczych, zawierających nazwy wyrobów piekarniczych. Analiza została przeprowadzona z pozycji modelowania strukturalno-semantycznego, co pozwoliło zidentyfikować uniwersalność lub narodową specyfikę obrazu porównawczego. W niektórych przypadkach przytaczany jest materiał niesłowiański.

Słowa kluczowe: języki słowiańskie, frazeologia, trwałe wyrażenia porównawcze, modelowanie strukturalno-semantyczne, semantyka, motywacja, wyroby piekarnicze

Abstract

Slavic similes with the component *bread and rolls and buns*

The article considers certain lexical-thematic groups of Slavic similes which contain the names of bakery products. The analysis is conducted from the standpoint of structural and semantic modelling to identify the universality or national specificity of the comparison image. In some instances, non-Slavic material is also considered.

Keywords: Slavic languages, phraseology, similes, semantic and structural modelling, semantics, motivation, bread, rolls and buns.

**JĘZYKOZNAWSTWO
KOGNITYWNE.
SOCJOLINGWISTYKA.
PSYCHOLINGWISTYKA.
GLOTTODYDAKTYKA
COGNITIVE LINGUISTICS.
SOCIOLINGUISTICS.
PSYCHOLINGUISTICS.
LANGUAGE EDUCATION**

Natalia Grushina <https://orcid.org/0000-0001-9598-5954>
University of Barcelona
e-mail: n.grushina@ub.edu

Дейктические элементы со значением времени в языке и тексте

Аннотация

Время – абстрактная категория, тесно связанная с человеком. Восприятие времени может варьироваться в зависимости от языковой, социальной и культурной среды. Вот почему так важно уделять особое внимание разнообразию представлений времени при изучении иностранного языка. В статье мы исследуем дейктические элементы со значением времени в дискурсе российских художественно-публицистических журналов. Материалом исследования послужили тексты, опубликованные в журналах «Новый мир» на рубеже XX–XXI веков. В рамках когнитивного подхода текст рассматривается как дискурс, а время как один из ключевых концептов, организующих этот дискурс. По мере развертывания дискурса образуется несколько дейкисных центров, а в качестве вторичных дейктических элементов начинают выступать слова, не имеющие темпоральной семы в значении. Результаты настоящего исследования могут быть использованы в практике преподавания русского языка как иностранного, в частности, при обучении чтению на продвинутом этапе изучения русского языка как иностранного, а также в курсах по переводу или исторической интерпретации текста.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, дискурс, темпоральный дейкис, вторичный дейкис, дискурсный дейкис

Развитие современного языкознания характеризуется особым вниманием к скрытым механизмам языковой коммуникации. Язык признается отображением структур человеческого сознания, мышления и познания. В рамках когнитивной лингвистики язык изучается как общий когнитивный механизм. На первый план выдвигается

исследование того, как именно человек воспринимает и концептуализирует действительность, какие факторы имеют решающее значение в формировании национально-ориентированной картины мира. Центральными проблемами когнитивного подхода являются изучение структур представления различных типов знания и способов концептуальной организации знаний в процессах построения и понимания языковых сообщений. Когнитивный подход позволяет исследовать языковые явления с учетом антропоцентрических факторов, выделить стоящие за языковыми формами когнитивные структуры представления знаний, объяснить функционирование языковых единиц с точки зрения ментальных процессов, выявить стратегию порождения и восприятия текста с учетом особенностей менталитета, спецификой реакций на факты действительности, правил языковой коммуникации, ценностной картины мира. Такой подход к языковым единицам дает не только богатый теоретический материал, но и возможность использовать результаты когнитивных исследований в практике преподавания иностранных языков, в частности, в преподавании русского языка как иностранного, ведь овладевая иностранным языком студенты изучают не только грамматику как правила соединения слов, но и знакомятся с культурой и национальным менталитетом. Когнитивный подход позволяет увидеть и реконструировать целостную картину мира носителей данного языка.

В рамках когнитивного метода меняется и подход к изучению текста. Текст понимается как результат действия языковой личности, а объектом лингвистических исследований становится дискурс. Текст может трактоваться как дискурс, когда он реально воспринимается, актуализируется и рассматривается с точки зрения ментальных процессов и в связи с экстралингвистическими факторами. При переходе от нелинейной (когнитивной) структуры к линейной (языковой) эксплицитно выражается только часть когнитивной структуры, а другие ее части могут присутствовать имплицитно. Значительная часть лексических единиц используется в дискурсе с нарушением тех или иных норм, в результате чего возникают эффекты языковой игры, стилистические несоответствия и пр. Обычно носителями языка имплицитно выраженные элементы считываются и дешифруются достаточно легко, тогда как для изучающих иностранный язык подобные смысловые элементы могут ускользать, нарушая полноту понимания. В настоящей статье мы рассматриваем дейктические элементы со значением времени в текстах, написанных на рубеже XX–XXI веков и опубликованных художественно-публицистическом журнале «Новый мир». Смена века и тысячелетия совпала в России со временем кардинальных перемен в политике, экономике, культуре – во всех сферах жизни. В такое время языковые изменения особенно заметны и представляют собой интересный материал для исследования. Кроме того, сам журнал «Новый мир» относится к уникальному типу издания, такому как художественно-публицистические (или «толстые») журналы. В истории русской журналистики такой тип журнала имеет давние традиции, и одним из наиболее популярных среди этих изданий является журнал «Новый мир». Глубина осмысления актуальных проблем, яркая полемичность выгодно отличает прозу и публицистику «Нового мира»; к особенностям этого журнала можно отнести высокий художественно-эстетический уровень художественных жанров, интерес

к культурной жизни страны и ориентированность на определенный круг читателей, в основном, на интеллигенцию. Следовательно, дискурс журнала «Новый мир» можно считать отражением интеллектуального состояния общества и рассматривать как единое целое.

Часто дискурс концентрируется вокруг некоторого опорного концепта, который создает общий контекст, описывающий действующие лица, объекты, обстоятельства, поступки и определяется не столько последовательностью предложений, сколько тем общим для создающего дискурс и его интерпретатора миром, который «строится» по ходу развертывания дискурса. Одним из ключевых концептов языка и культуры, часто и по-разному осмысливаемым в различных аспектах, является время. Время – универсальная константа, тесно связанная с человеком, а также один из дейктических элементов, позволяющих идентифицировать позицию говорящего субъекта. В ходе речевого акта временной дейксис связан с позицией говорящего и ориентирован относительно момента речи. Обычно рассматривается так называемый дейктический центр («говорящий, здесь, сейчас»), то есть временные события разворачиваются в прошлом (до момента речи), в настоящем (в момент речи) или будущем (после момента речи) и организуются с помощью лексем со значением времени и соответствующих глагольных форм. Однако в ходе развертывания дискурса таких центров образуется несколько. В данном случае принято говорить о вторичном или дискурсном дейксисе. В дискурсе позиция наблюдателя перемещается от одного дейксисного центра к другому. Во временном дискурсном дейксисе возможно выделить, как минимум, три центра: (1) событийное время или последовательность событий, описанных в тексте, (2) внешнее время, мы можем назвать его временем автора, (3) перцептивное или время восприятия текста. В сферу концепта «время» втягиваются слова и сочетания, не имеющие темпоральной семы в составе лексического значения, однако косвенно указывающие на время событий текста или же на авторское время. Это имена собственные, топонимы, указания на различные события, реалии и т.д. В настоящей статье мы рассматриваем некоторые из них.

Имена собственные

Упоминание в тексте реальных исторических лиц, например, политических деятелей, писателей, актеров, телеведущих, всегда является определенным временным ориентиром (*Ленин, Лужков, Сталин, Ельцин, Трифонов, Шукшин, Солженицын, Валентина Леонтьева, Пугачева, Макаревич*); сюда же следует отнести названия книг, газет, журналов, фильмов и другие имена собственные, значимые для создания образа определенного времени.

Ведь в сапогах шел не любимый писатель Ольги Юрий Трифонов, которого она только что переплела, вырвав из “Нового мира” (НМ, 1998: 2, 17)

В данном примере мы видим соединение внешнего, авторского времени (на пересечении двух осей – отсылка к Ю.В Трифонову (1925–1981) и его публикациям

в «Новом мире» – скорее всего, к роману «Обмен» в журналах 1969 года) и событийному времени повествования (отсылка к точке наблюдателя – «только что»).

Тогда недавно умер Шукшин, ... все интеллигентные люди как бы сплотились в горе (НМ, 1998: 2, 23).

Имя собственное создает привязку к внешнему времени (В.М. Шукшин умер в 1974 году) и пересекается с внутренним дейксисом (недавно).

Каждый раз, когда они умирали, она была в отъезде и каждый раз ее контрагенты... начинали взвинчивать цены. Отягчающими жизнь покойниками были Брежнев, Андропов и Черненко (НМ, 1998: 2, 40).

Внутренняя хронология событий маркируется именами собственными, которые выступают в качестве внешних дейктических элементов. Мы легко определяем, когда героиня была в отъезде по датам смерти советских лидеров: Брежнева (1982), Андропова (1984), Черненко (1985); в то же время по стилистике описания этих лидеров (*покойники, отягчающие жизнь*) мы определяем временную удаленность позиции повествователя от данных событий.

Топонимы

Изменение, произошедшие в названиях городов и улиц, а также распад Советского Союза и образование новых независимых государств, сделали возможным использование топонимов (СССР, Россия, Ленинград, Петербург, СНГ, Украина и т.д.) в качестве элементов дейксиса. Кроме того, исчезновение «железного занавеса», расширение «жизненного» пространства героев, возможность путешествовать делает употребление названий некоторых стран маркером определенного времени.

Он-то уже все знает: иногородних на подготовительное не берут, тем более с Украины, которая теперь отделилась... (НМ, 1999: 1, 20).

Топоним (*Украина*) создает связь с внешним временем (Акт провозглашения независимости Украины принят 24 августа 1991 года), который актуализируется во внутреннем времени повествования дейктическим элементом (*теперь*).

Ванда – спец по лекарствам, отправляет их в Союз, извиняюсь, в Россию, но не через Ольгу (НМ, 1998: 2, 6).

Внутренний дейксис маркирован глагольной формой настоящего времени (*отправляет*), а намеренная оговорка (*Союз – Россия*) маркирует внешний дейксис временем после 1992 года (12 июня 1992 года – день принятия Декларации о суверенитете России).

Социальный статус

Указание на социальный статус или профессию действующих лиц выполняет, прежде всего, описательную функцию, но в общем дискурсе времени начинает работать как маркер дискурсного дейксиса (*мэнээс, политбюрошники, военрук, челнок, киллер, экстрасенс, телеведущий, мафиози, рэкетир* и другие наименования маркируют целую эпоху):

На этом все и кончилось в тот период времени, когда была жива ее мама, когда существовали неотъемлемой частью школы пионервожатые. (НМ, 1998: 2, 13).

Внутренняя хронология героев, связанная с личными событиями (*была жива мама*) маркируется во внешнем дейксисе указанием на соответствующий времени социальный статус (существовали пионервожатые), таким образом мы можем маркировать конец описываемого периода времени 1986 годом, то есть началом перестройки, временем официальной реорганизации пионерского движения в России.

И пока он (Кулибин) подгонял слова к выходу, парторг сказал:
– Тебе, конечно, проще. У тебя жена бэзнэсмэн. – Он так именно сказал, припадая на неправильную гласную (НМ, 1998: 2, 47).

Присутствие в одном дискурсном пространстве таких разных наименований, как *парторг* (атрибут советской эпохи) и *бизнесмен* (термина свободной рыночной экономики), втягивает во внутренний повествовательный дейксис события внешней хронологии (атрибуты советской системы соседствовали с рыночными пространством в экономике в перестроечный период, то есть с 1985 по 1991 год).

Реалии

Лексика, содержащая в своем значении культурный компонент, также часто оказывается связанной с определенным историческим периодом времени (*коммуналка, реклама, бутик, рекламный щит, талисман-оберег, повестка в военкомат* и др.). Использование такой лексики, а также замена одних реалий другими в тексте также может представлять собой элементы темпорального дейксиса.

В троллейбусе красочный плакат, пропагандирующий Бхагавадгиту, изображал последовательность превращений щекастого дитяти в черноротый старческий труп (НМ, 1999: 2, 50).

Плакат в троллейбусе как элемент идеологической пропаганды – маркер внешней хронологии, относящийся, скорее всего, к советскому периоду истории. Здесь интересен сдвиг в содержании плаката – это не пропаганда советской идеологии, а модного индуистского учения, такая маркировка позволяет нам отнести это описание к периоду времени после 1991 года.

Настраивал старенький приемник «Альпинист» на волну вещавшего до пяти утра рок-н-рольного радио, где музыка перемежалась веселым козлоглагодствованием каких-то случайных ведущих (НМ, 1999: 1, 23).

Довольно популярный радиоприемник «Альпинист» выпускался в СССР с 1963 года, а общий выпуск модели был завершён в 1971 году. Его упоминание в тексте маркирует эпоху главного героя, но чтобы определить внешнее время повествования, нужна еще одна деталь – рок-н-рольное радио, которое не могло появиться в России ранее 1991 года. Таким образом, реалии создают пересечение сразу нескольких дискурсных дейксисов: внешней хронологии, автора и главного героя.

Прецедентные феномены

Под прецедентными феноменами в работе понимаются тексты, значимые в познавательном или эмоциональном отношении, широко известные лингвокультурному сообществу, неоднократно повторяемые и возобновляемые. Набор, интерпретация и трансформация прецедентных феноменов часто связываются с определенным временем, так, например, время существования СССР ассоциируется с советскими лозунгами, постперестроечный период – с цитатами из рекламы, ностальгические настроения настоящего момента – с цитатами из песен прошлых лет («друг, товарищ и брат», «лампочка Ильича», моднучий пэтэушный ансамбль: «Все очень просто, сказки – обман...», «Хлеб-и-Рама», «Хлеб-и-Рама-и-Реклама», «любовь с первой ложки», и др.)

Замерев на пороге...своей квартиры, я думала, что в моей стране квартира и отдельный бачок будут сильнее “материализма и эмпириокритицизма”, взятых вместе с автором (НМ, 1998: 2, 30).

В данном примере прецедентностью обладает название философской работы Ленина «Материализм и эмпириокритицизм». Её изучение входило в программы всех высших учебных заведений СССР по общественным предметам. На прецедентность также указывает и умолчание имени автора – нет необходимости называть то, что всем известно. Упоминание этой работы подчеркивает несоответствие идеологической системы СССР и ожиданий простых граждан, но в то же время косвенно выполняет и дейктическую функцию, маркируя описанные события периодом до 1991 года.

А “подлинная” культура не имеет ничего общего со “Сникерсом – съел, и порядок”(НМ, 1999: 1, 129).

Здесь узнаваемая цитата из рекламы не только является ее зримым образом, но и является частью противопоставления подлинной и массовой культуры, делая это противопоставление более гротескным. Однако, в ходе развертывания дискурса эта цитата становится элементом внешней хронологии – подобная реклама не могла появиться и стать популярной ранее 1991 года. Таким образом авторский дейксис, маркированный глаголом в настоящем времени, пересекается с внешним временным дейксисом, обозначенным периодом после 1991 года.

Выводы

В рамках когнитивного подхода к тексту возможно выявить культурно-обусловленные структуры представления знаний (концепты) и проследить динамические изменения в этих структурах, в частности, в восприятии времени современными носителями русского языка. Наблюдение за дейктическими элементами в дискусе художественно-публицистического журнала «Новый мир» позволяет выявить новые, не зафиксированные в словарях, оттенки значения отдельных элементов, а также выйти в широкое культурно-историческое пространство в интерпретации дискурса, что особенно важно при изучении русского языка как иностранного. Результаты настоящего исследования помогут студентам расширить их языковую и культурную компетенцию, читать аутентичные публицистические и художественные тексты, что особенно важно для иностранных студентов-филологов. Кроме того, результаты исследования могут быть использованы в вузовской практике при подготовке спецкурсов по переводу, анализу художественного текста, стилистике и культуре речи, лингвокультурологии, исторической интерпретации текста.

Литература

- Баранов А.Н., Добровольский Д.О. (1997), *Постулаты когнитивной семантики* // Изв. АН. Серия литературы и языка, М., Т.56, №16, с. 11–21; <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=18805689> [дата обращения: 25.06.2021].
- Демьянков В.З. (1995), *Доминирующие лингвистические теории в конце XX века*, [в:] *Язык и наука конца XX века*, М., с. 237–319; https://www.rflbr.ru/rffi/ru/books/o_25817#237 [дата обращения: 25.06.2021].
- Кибрик А., Дейксис (2004) *Энциклопедия Кругосвет*, https://www.krugosvet.ru/enc/gumanitarnye_nauki/lingvistika/DEKซิส.html [дата обращения: 25.06.2021].
- Кибрик А.А. (1994), *Когнитивные исследования по дискурсу*. „Вопросы языкознания”, №5, с 126–139; <https://vja.ruslang.ru/ru/archive/1994-5/126-139> [дата обращения: 25.06.2021].
- НМ – „Новый Мир”, *Ежемесячный журнал художественной литературы и общественной мысли*; <http://www.nm1925.ru/Archive/Default.aspx> [дата обращения: 25.06.2021].

References

- Baranov A.N., Dobrovolskij D.O. (1997), *Postulaty kognitivnoj semantiki*, Izv. AN, “Seriâ literatury i âzyka”, М., Т. 56, № 16, s. 11–21; <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=18805689> [access: 25.06.2021].
- Dem'ânkov V.Z. (1995), *Dominiruiúšie lingvističeskie teorii v konce HH veka*, [in:] *Âzyk i nauka konca XX veka*, М., s. 237–319; https://www.rflbr.ru/rffi/ru/books/o_25817#237 [access: 25.06.2021].

Kibrik A., Dejksis (2004), Ęnciklopediâ Krugosvet, https://www.krugosvet.ru/enc/gumanitar-nye_nauki/lingvistika/DEKSIS.html [access: 25.06.2021].

Kibrik A.A. (1994), *Kognitivnye issledovaniâ po diskursu*, "Voprosy âzykoznanii", №5, s. 126–139, <https://vja.ruslang.ru/ru/archive/1994-5/126-139> [access: 25.06.2021].

NM – „Novyj Mir”, Eżemesâcznyj Źurnal hudoŹestvennoj literatury i obšestvennoj mysli, <http://www.nm1925.ru/Archive/Default.aspx> [access: 25.06.2021].

Streszczenie

Elementy deiktyczne czasu w języku i tekście

Czas jest kategoriâ abstrakcyjnâ, ale ściśle zwiâzanâ z człowiekiem. Postrzeganie czasu moŹe siê rŹożnić w zależności od środowiska językowego, społecznego i kulturowego. Dlatego tak waŹne jest zwrócenie szczególnej uwagi na rŹożnorodność percepcji czasu podczas nauki języka obcego. W niniejszym artykule badamy elementy deiktyczne ze znaczeniem czasu w dyskursie rosyjskich pism artystycznych i publicystycznych. Materiałem badawczym były teksty publikowane w czasopismach „Nowy Mir” na przełomie XX i XXI wieku. W ujęciu kognitywnym tekst jest dyskursem, a czas jest jednym z kluczowych pojęć tego dyskursu. W miarę rozwoju dyskursu powstaje kilka ośrodków deiktycznych, a wyrazy nieposiadające semu temporalnego stają siê drugorzędnymi elementami deiktycznymi. Otrzymane wyniki mogâ być wykorzystane w nauczaniu języka rosyjskiego jako obcego, w szczególności w nauczaniu czytania na poziomie zaawansowanym nauki języka rosyjskiego jako obcego, a takŹe na zajęciach z przekładoznawstwa lub interpretacji historycznej tekstu.

Słowa kluczowe: językoznawstwo kognitywne, dyskurs, deixis temporalny, deixis wtŹrny, deixis dyskursywny

Abstract

The deictic elements of time in language and text

Time is an abstract category, but it is closely related to human beings. The perception of time may vary depending on the linguistic, social and cultural environment. That is why it is so important to pay special attention to the diversity of the perceptions of time when learning a foreign language. In this article, we explore deictic elements with the meaning of time in the discourse of Russian artistic and publicist magazines. The material of the study were texts published in copies of the «Novy Mir» magazine at the turn of the 20th and 21st centuries. In the cognitive approach, text is viewed as a discourse and time is one of the key concepts behind this discourse. As the discourse develops, several deictic centres are formed, and non-temporal words become secondary deictic elements. The results of this study may be used in teaching Russian as a foreign language, in particular in teaching reading at an advanced level of learning Russian as a foreign language, as well as in courses on translation or historical interpretation of text.

Keywords: cognitive linguistics, discourse, temporal deixis, secondary deixis, discursive deixis

Alexandr Savchenko <https://orcid.org/0000-0002-4337-9925>
National Chengchi University
e-mail: savchenko75@mail.ru

Mikhail Khmelevskiy <https://orcid.org/0000-0002-1980-5453>
St Petersburg University
e-mail: chmelevskij@mail.ru

Образы национальных характеров и юмористические персонажи балканских народов Южной Славии сквозь призму их стереотипного отображения в современных анекдотах

Аннотация

Предлагаемая статья посвящена рассмотрению одной из малых форм фольклора – анекдоту и более конкретно – этноанекдоту как способу отражения национальной специфики, национального колорита, форме выражения наиболее характерных особенностей менталитета и образа жизни определенного народа, нации, социальной группы.

На примере текстов наиболее типичных и распространенных на славянских Балканах текстов анекдотов представлены наиболее типичные, характерные для представителей т.н. «сербохорватского языкового континуума» национально-специфические качества, отражаемые в подобных этноанекдотах, еще одной особенностью которых является то, что нередко национальные (авто)стереотипы объединены в собирательном образе (образах) – герое (или героях), наиболее ярко и во всей совокупности аккумулирующих и представляющих основные стереотипы, характерные для данной нации. Выводится заключение о том, что этноанекдоты, как особая тематическая разновидность анекдота, помимо прочего, содержат важную экстралингвистическую информацию и способны стать объективным источником

для этнолингвистической и культурологической характеристики определенной страны и населяющих ее жителей.

Ключевые слова: анекдот, национальные стереотипы, картина мира, сербы, хорваты, боснийцы, черногорцы, образ, символ, национальный характер

U svakoj šali ima nešto filosofije – В каждой шутке есть доля философии.

(трансформированная южнославянская поговорка)

Короткие, как правило шутливые, ироничные истории о народах-соседях, национальных меньшинствах внутри отдельно взятой страны, о жителях регионов или городов есть у любого народа. Подобные шутливые фразы или анекдоты обычно отражают специфические, стереотипно (и зачастую в преувеличенной степени) сложившиеся в сознании черты поведения и психологические особенности, кажущиеся непонятными со стороны, а следовательно – странными, чужаковатыми и поэтому – комичными. В них высмеиваются отклонения от языковых норм (локальный акцент, диалектизмы, регионализмы, специфический характерный для данной территории или группы населения жаргон, отличия в грамматике и синтаксисе и т.п.). В таких текстовых единицах, относящихся к малым формам фольклора, также отражаются уклад и устои жизни соседнего народа, поведенческие нормы и система ценностей, принятые в другом этническом сообществе и отличные от собственных. В рамках оппозиции «свой – чужой», или «мы – они», это зачастую становится предметом изображения комичного, является основой создания комического эффекта, для усиления которого в анекдоте, как правило, используется принцип гиперболизации и гротеска.

Набор персонажей-иностранцев (или инородцев) у каждого народа ограничен, поскольку для возникновения комического эффекта обязательным условием является его узнаваемость в национальном культурологическом сознании, в противном случае сам посыл анекдота, который реализуется только если выполняется данное условие, будет нивелирован. Это в первую очередь касается этнических анекдотов, которые по своей сути являются уникальными для одного отдельно взятого этнического сообщества людей, объединенных общим менталитетом, историческим, географическим и культурологическим фоном знаний и опытом, системой ценностей внутри оппозиции «принято – не принято», что отличает их от универсальных архетипических сюжетов анекдотов (например, о блондинках, теще, супружеской измене и т.п.). Каждый этнический персонаж в рамках одного общего национального культурологического сознания наделяется константными качествами и вызывает определенный ассоциативный ряд, который редко может быть перенесен на другую этнокультурологическую почву. Персонажи анекдотов – это «мифологизированные этнические типажи, за которыми в массовом сознании закреплены характерные образы, ментальные стереотипы и комические стандарты поведения, которые

адекватно воспринимаются почти исключительно в пределах речевой культуры (Шмелев, Шмелева/Šmelev, Šmeleva, 2020: 58). Так, по этой же причине русские анекдоты об украинцах, эстонцах и финнах, грузинах или чукчах, немецкие анекдоты о швейцарцах и австрийцах, испанские о португальцах и т.д. зачастую относятся к категории «переводимого в непереваемом», поскольку речь идет о передаче экстралингвистических материй, выходящих за пределы языка и лежащих в плоскости внутриэтнической картины мира. В этом заключается специфичность анекдота как короткого текста, созданного по устоявшимся в сознании народа качественно-оценочным моделям, базирующихся на стереотипах, свойственных тому или иному национальному менталитету и его носителям, воспринимающим окружающую действительность через призму своего общенационального сознания (там же: 20).

Именно поэтому этнический анекдот является благодатным лингвистическим и культурологическим материалом для изучения и анализа системы стереотипного мировоззрения как национальной специфики видения мира в целом и – в нашем случае – окружающих, поскольку существующий в сознании народа стереотип фокусируется и выражается эмпирически в виде коротких юмористических рассказов. Эти стереотипные представления у разных народов формировались в течение долгого времени и в результате выкристаллизовались в довольно четко очерчиваемую «портретную галерею» образов – этнических персонажей анекдотов, которые одновременно выступают как определенные знаковые маркеры и в гиперболизированной форме подчеркивают сложившиеся в сознании представления одного народа об отличиях у другого, что, как следует из теории восприятия, обычно вызывает иронию, смех или сарказм.

Популярность анекдотов в современном мире обусловлена многими факторами, среди которых не только их способность обыгрывать актуальные события, подмечать в явлениях комические и смешные стороны, умение видеть и показывать смешное и снисходительно-насмешливое, но и отражать стереотипные представления как о соседних народах, так и об этнических сообществах, проживающих на одной территории либо воспринимающихся в культурологическом сознании как часть своего (Орнатская/Ornatskaâ, 2002: 88).

Отметим, что укоренившиеся в том или ином обществе стереотипы с трудом ломаются или подвергаются изменениям и отличаются консервативностью, стабильностью, прочностью и незабываемостью в сознании, что связано со множеством психологических и социальных факторов. Устойчивость и стабильность – это еще два основных свойства стереотипа, которые проявляются в его неизменности среди нескольких поколений, если говорить об их консервативности, и такой же неизменности в случае стабильности, но при условии получения новой информации, характера взаимодействия и т.д. (Сорокина/Sorokina, 2014: 45). Все это определяется длительным формированием в течение всей истории отношений социальных групп и системами их ценностей. В частности, для национальных стереотипов в качестве этих систем выступают национально-культурные шаблоны, бытующие в сознании разных контактирующих друг с другом народов.

Не исключением являются и южнославянские народы (сербы, хорваты, боснийские мусульмане и черногорцы), у которых анекдот в силу его повторяемости, моделированности и устойчивости сюжетного наполнения может сказать о стереотипности мышления внутри балканского этнокультурного пространства намного больше, чем анализ произведений художественной литературы, где на первый план выходит субъективное начало автора, что не дает возможности делать обобщающие заключения как о национальном сознании в целом, так и бытующих в нем стереотипах. Именно благодаря комической гиперболизации образов в коротком юмористическом рассказе, имеющих свой реальный этнический прототип, их типологизации, определенному ассоциативному ряду, всплывающему в народном сознании, а также маркированности набора определенных физических, качественных и поведенческих стереотипных характеристик, которыми они наделяются, можно говорить и делать заключения о межкультурных и межнациональных отношениях, укоренившихся в мировоззрении носителей балканского менталитета (Matošević, 2018: 33).

Этнические анекдоты – один из самых распространенных подтипов данного фольклорного жанра на славянских Балканах. В них всегда присутствует нечто отличное от привычного, принятого в родном этническом сообществе, объединенном географически, исторически, конфессионально и др., что отличает его от соседнего этноса или же макроэтноса, внутри которого существует данное сообщество. Именно на таком гиперболизированном подчеркивании отличий и возникает комический эффект, выступающий своеобразным инструментом т.н. дискредитации ценностей оппонентов (Орнатская/Ornatskaâ, 2002: 93).

Говоря о специфике балканского этнического анекдота, следует предварительно указать на уникальность самого региона с этнографической точки зрения, суть которой состоит в его внутренней разнородности и этническом разнообразии, формирующем в культурологическом и мировоззренческом плане единое целое, вследствие чего в рамках оппозиции «свой – чужой» мы имеем дело с двумя типами отличий в восприятии «непохожести»: 1) соседствующее сожительство, когда тот или иной этнос воспринимается как чужой, но при этом хорошо узнаваемый в силу своей географической, исторической или языковой близости (например, сербы – словенцы, македонцы; хорваты – словенцы, итальянцы, австрийцы; боснийцы – турки и т.п.) и 2) общее сосуществование этносов, при котором в национальном сознании чужое неразрывно воспринимается и как неотделимая часть своего собственного (например, сербы – хорваты – боснийцы – черногорцы – цыгане). Более того, второй вид оппозиции в полиэтническом балканском регионе осложняется внутринациональными стереотипами о специфике жителей того или иного региона (зачастую локально ограниченного и самобытного), об укладе их жизни, местных традициях, говорах, непохожести на нормы мажоритарного этноса, но при этом воспринимаемого исключительно как своего национального (например, сербы – воеводинцы, банатцы, пиротцы, хорваты – истрианцы, жители южных приморских районов Хорватии и северный подэтнос загорцы, боснийцы – герцеговинцы-католики, черногорцы – цетинцы, черногорские албанцы, северяне, сербы и т.п.) (Trifunović, 2009: 21).

В этом смысле фактор второго типа восприятия чужого как части своего на балканском языковом и культурологическом пространстве довольно сложен и неоднозначен (а порой и весьма противоречив). Так, например, в сербском национальном сознании, помимо черногорцев, чужими как частью своего воспринимаются хорваты и боснийские мусульмане, у которых, как мы видим, нет общих точек соприкосновения ни в религии, ни географии, ни в традициях и укладе жизни, ни в народной культуре, ни в общем многовековом историческом прошлом, у них даже нет общих национальных героев или общих культурных центров. В этой связи логически возникает вопрос о том, какой именно фактор объединяет все это многообразие в одно общее этнокультурное единообразие. Ведь даже отнесенность к славянству не является таковым: словаки и украинцы в сербской Воеводине, македонцы и словенцы, проживавшие в одном государстве – (Титовская) Югославия – в XX веке вместе с сербами, хорватами, мусульманами и черногорцами также остаются в национальном сознании чужими, как и другие испокон веков соседствующие с ними или живущие внутри их этнического сообщества неславянские народы – венгры в Воеводине, албанцы на юге Сербии и приграничных с Албанией областях Черногории, евреи, веками жившие в Боснии и Герцеговине, турки, около пяти веков господствовавшие на Балканах. С другой стороны, например, – цыгане, многочисленный и самобытный этнос со своим своеобразным укладом жизни, стали неотъемлемой частью сербской, хорватской, боснийской и черногорской национальных культур, который настолько прочно закрепился в национальном сознании, что без этого «вклинившегося» в него чужеродного этнического элемента, ставшего частью единого целого, южнославянский культурологический континуум вряд ли может быть понят и оценен в своей полноте, многообразии и уникальности.

Отвечая на поставленный вопрос о факторе, объединяющем это национально-культурное многообразие, следует выделить абсолютно очевидный момент, сыгравший в истории формирования южнославянских наций значительную роль в становлении общего менталитета у сербов, хорватов, боснийских мусульман и черногорцев, а именно – общая лингвистическая основа, на которой и проходило это формирование и которая стала предопределяющим связующим звеном в дальнейшем развитии столь разнородных в культурном, религиозном, историческом, политическом отношении народов, переживавших различные влияния извне (византийская, русская, турецкая, австро-венгерская культуры), а именно – единое сербохорватское языковое пространство. Этим можно объяснить и невозможность строго маркировать с национальной точки зрения творчество таких представителей южнославянской литературы, как И. Андрич, М. Селимович, М. Капор и др., музыкального искусства и кинематографии – Д. Балашевич, Д. Мерелин, З. Чолич, Г. Брегович, Э. Кустурица, и даже таких исторических личностей, как, например, Й.Б. Тито. Все они, как и многие другие личности, сыгравшие одинаково значимую роль в развитии этих народов, традиционно характеризуются такими эпитетами, как *jugoslovenski, sa ovih prostora, naš, naški* и т.п.

Это подтверждает и богатая культура анекдотов у южных славян, где в качестве персонажей выступают одни и те же балканские этносы, однако их набор является

общим для всех этих народов, а характеристики, которыми они наделяются, по большей своей части, одинаковы, универсальны и хорошо узнаваемы.

Итак, на примере современных анекдотов рассмотрим, какими качествами обладают представители южнославянских народов и какие ассоциативные ряды они вызывают у носителей общего лингвокультурологического сознания сербохорватского языкового континуума.

I. Сербы¹

Сербы как этноперсонаж в балканских анекдотах (включая и сербский фольклор, где сербы ироизируют и сами над собой) демонстрируют, в первую очередь, такие качества, как:

А) Находчивость, смекалистость и хитрость:

Takmiče se Srbin, Bosanac i Hrvat i bacaju nešto u vodu i ako to đavo nađe za manje od 7 dana, ubiće ih. Baca Bosanac, đavo nađe za 3 dana, baca Hrvat, đavo nađe za 6 dana, baca Srbin, đavo ne nađe i za 10 dana. Piatju Srbina: Brate, šta si bacio? – Šumeću tabletu².

Б) Распущенность, любвеобильность, легкомысленное поведение по отношению к женщинам:

Pita Srbin Arapina: Je li, kako to vi živite sa dve-tri žene istovremeno? – Pa isto kao i vi, samo se ne krijemo!

В) Пристрастие к алкогольным напиткам (зачастую качества Б) и В) могут совмещаться в одном тексте):

1. *Kad Srbin ima najveću koncentraciju? – Kad presipa iz bureta u flašu.*

2. *Nemac koji ima ženu i ljubavnicu, voli svoju ženu.*

Francuz koji ima ženu i ljubavnicu, voli ljubavnicu.

Italijanac koji ima ženu i ljubavnicu, voli svoju mamu.

Srbin koji ima ženu i ljubavnicu, voli piti.

Г) Диковатость, необразованность, варварство (по большей части в хорватских текстах):

1. *Na nepoznatoj obali negde u Africi nasukao se jugoslovenski brod i ljudožeri su pohvatali kompletnu posadu. Kapetan broda pita:*

– Gospodo divljaci, imati li vi skupštinu?

– Nemamo.

– Imate li građanski rat?

¹ В статье последовательность народов-этнообразов дана по количественному демографическому принципу численности их населения на Балканах.

² Здесь и далее приводятся наиболее иллюстративные тексты анекдотов, выбранные из сербских, хорватских, боснийских и черногорских СМИ, интернет-ресурсов и живой разговорной речи. Тексты представлены в той орфографии и пунктуации, которые встречались нам в оригинале, поэтому особого внимания унификации не уделялось, поскольку для раскрытия темы настоящей статьи более важными нам представлялись непосредственно образы персонажей и их характеристики, проявляющиеся в сюжете кратких комических текстов.

- *Nemamo.*
- *A gledate li Radio-televiziju Srbije?*
- *Ne.*
- *Pa zašto ste onda podivljali?*

2. *Zašto su u Srbiji putokazi napisani na ćirilici? – Zato da Srbi ne budu jedini koji ih ne znaju pročitati.*

Отдельного внимания заслуживают персонажи – представители регионально ограниченных областей Сербии, которые наделяются своими особыми качествами и характеристиками. Рассмотрим некоторые из них:

1) **Образы Лалы и Сосы** – это парные персонажи, муж и жена, частые герои сербских (и шире – общеевропейских) анекдотов, представляющие собой стереотип о жителях удаленной от центра сербской области Банат (на границе с Румынией), а следовательно – они наделяются такими стереотипными качествами, как олицетворение бедности, отсталости, провинциального, мещанского сознания и замкнутости в своем узком мире родного села, находящегося вдалеке от крупных городов и культурных центров. Традиционно образ Лалы представляет собой полноватого, упитанного, медлительного и неповоротливого мужчину с большим животом, длинными усами, который вышел из простого народа и подрывает нормы поведения, принятые в обществе. Образ его жены – Сосы – полностью коррелирует с образом мужа: это недалекая, приземленная и часто изменяющая мужу женщина, что как раз и иллюстрирует стереотип о среднестатистическом жителе сербского Баната (Љубоја/Luboја, 2001: 45). Приведем иллюстративные примеры сказанному:

1. *Upecao Lala ogromnog soma i odneo Sosi:*

- *Soso, bacider ga malkice u brašno pa ondak onako malko u ulje, nek se čaviri u tiganju.*
- *Bog s tobom, Lalo, otkud nam brašno i ulje?*
- *Ta skuvaj bar jednu dobru čorbu!*
- *Izem te blesavog, na šta da skuvam kad su nam odsekli struju!*
- *Pa šta da radim? Idem da ga bacim nazad u kanal.*

Baci Lala soma u kanal, som iskoči malo iznad vode i vikne: Živela Srbija!

2. *Došao Lala kući i vidi Sosu голу na krevetu:*

- *Ijuuu, Soso, što ležiš gola?*
- *Ta nemam šta da obučem, Lalo.*
- *Kako nemaš? Vidi ko'ko 'aljina imaš u ormanu: jedna, dve, tri, zdravo komšija, četiri, pet...*

2) **Пиротцы** – жители городка Пирот, расположенного на юго-востоке Сербии. В сербском культурологическом сознании они предстают, с одной стороны, как люди жизнерадостные и работающие, но с другой – еще в прошлом столетии «отец сербской географии» Й. Цвийич охарактеризовал данный тип горожан так: «Пиротцы развиваются очень медленно, и то в старшем возрасте..., люди слабого духа, низкой морали, закрытые и хитрые, упрямые и жадные» (Станкович/Stanković, 2012: 12). Пиротцы – частые герои сербских анекдотов, славящиеся своей недалекостью и скупостью; стереотипно они известны и находчивостью, которая проявляется

в стремлении сэкономить деньги. Приведем несколько примеров шутливо-ироничных текстов с подобным персонажем, иллюстрирующих данный стереотип:

1. *Pitaju Piroćanca: Kako se nagovorili decu da pokose travnjak? – Piroćanac odgovara: Lako. Rekao sam im da sam u travi izgubio dinar.*
2. *Šta radi Piroćanac na plaži? – Grli se sa svakim ko je namazan kremom za sunčanje.*

3) **Земунцы** – жители отдаленного района Белграда на правом берегу Дуная и левом берегу Савы. Свою славу, послужившую поводом к созданию отдельной серии анекдотов про его жителей, Земун получил в начале XXI века по т.н. земунскому клану – самой мощной криминальной группировке своего времени, известной во всей Европе своими многочисленными кражами, рэкетом, похищениями людей, убийством в 2003 году премьер-министра Сербии З. Джинджича. В связи с этим, стереотипный образ земунца в анекдотах сохранился до сих пор и являет собой типичного представителя мафиозного мира: бандит с низким уровнем образования, интеллекта и культуры, наживший богатство нелегальным путем. Следующие примеры иллюстративно свидетельствуют о вышесказанном:

1. – *Brate, zamisli, žena mi je razbila Audi!*
– *Jel povređena?*
– *Nije još, zaključala se u kupatilu.*
2. *Kako Zemunac vodi ljubav? – Ima svoje ljude za to.*
3. *Kako Zemunci pevaju Cecu? – “Znam za jedan grad, pored je Beograd”.* (В данном случае обыгрывается песня «Белград» популярной в Сербии и на славянских Балканах исполнительницы Светланы «Цецы» Ражнатович)
4. *Na suđenju pita sudija Zemunca*
– *Jeste li se pobrinuli za svoju odbranu?*
– *Naravno brate, eno mi u garaži dva magnuma i tri kalašnjikova.*
5. *Svaki Zemunac ima tri trenerke: za svadb, za sahranu, za izlaske.*

II. Хорваты

Образ хорвата, как не парадоксально, не такой выразительный, как, скажем, серба, черногорца или боснийца. Что касается приписываемых ему в фольклоре человеческих качеств, то по сравнению с другими южными славянами, он может включать в себя целый ряд черт и качеств, которые встречаются и у других этноперсонажей, которые не маркируются своей конкретной отнесенностью к одному народу. Однако и в этом случае можно выделить несколько характеристик, которые довольно часто подчеркивают образ хорвата и стереотипно реализуются в балканских анекдотах. Так, в первую очередь, это активный участник в политической и экономической жизни страны, расчетливый общественный деятель и неудачный финансист: он безрезультатно критикует власть, рассуждает о финансовых проблемах и сложностях в экономическом положении страны, но несмотря на это горячо любит свою родину. В следующем примере четко подчеркивается качество каждого участника анекдота: босниец плохо думает, черногорец плохо делает свое дело, а хорват плохо управляет финансовой стороной:

Kako se dobije ništa? – Kad Bosanac zamisli, Hrvat finansira, a Crnogorac napravi.

Приведем еще ряд подобных примеров для иллюстрации вышесказанному:

1. – *Pedeset godina živjet ćete siromašno, jadno i teško, – govori vračara Hrvatu.*
– *A što će biti poslije toga?*
– *Poslije toga ćete se naviknuti.*
2. *Znati li zašto su Adam i Eva Hrvati? – Pa goli su i bosi, a misle da žive u raju.*
3. *Pita Hrvat Švicarca: – Imate ministra pomorstva, a nemate more?*
Švicarac odgovara: – Pa i vi imate ministra financija...

По своей частотности среди еще целого ряда маркированных стереотипов о хорватах встречается и такой, как сильный, ничем не обоснованный в глазах соседей и именно поэтому высмеиваемый ими в шуточных текстах-анекдотах патриотизм, национальный эгоцентризм и представление о своей уникальности и величии своего народа и культуры:

1. *Šta kaže majmun u Hrvatskoj kada siđe sa drveta? – Ovo je mali korak za mene, ali veliki za hrvatsko čovečanstvo!*
2. *Prijavi se jedan srpski seljak za eksperiment u vezi mozga, i lijepo mu oni amputiraju 90% mozga, sačekaju da se čovek probudi da vide da li funkcioniše. Seljak se budi i u tom trenu reče: Kaj me gledate dečki? Živjela naša lipa Hrvatska!*
3. *Ulazi u Bosnu hrvatski narodni ansambl da nastupa na festivalu. Na granici bosanski carinik pita:*
– *Ko ste vi, poštovani dame i gospodo?*
– *Mi smo kulturno-umetničko društvo, – kažu Hrvati.*
– *Pa dobro, umetnici mogu da prođu, a ko je sa kulturom, bre, nek' ostane kod kuće.*

Характерным для Хорватии является исторически сложившийся факт внутриэтнической раздробленности, т.е. наличия этнических групп, ограниченных отдельными областями страны, со своими традициями, культурными, бытовыми и поведенческими особенностями, которые становятся основой для складывания стереотипных представлений о них, что ярко проявляется в текстах анекдотов, где те или иные хорватские субэтносы наделяются определенными маркированными для каждой группы особенностями и становятся предметом для высмеивания в общеполитическом культурологическом сознании. Приведем лишь ряд некоторых наиболее частотных этнотипов в их стереотипном и гиперболизированном переосмыслении, которые обнаруживаются в текстах анекдотов.

1) **Далматинец** – житель адриатической части Хорватии – обычно наделяется такими сугубо маркированными для данного образа качествами, как лень, безделье, расслабленность, размеренный ритм жизни, беспечность, а также любвеобильность и пристрастие к вину:

1. *Kako se Dalmatinac tušira? – Zapali šumu i čeka kanader (пожарный самолет) da ga zalije.*
2. *Dva Dalmatinca opljačkaju banku. Sjede i gledaju pare: – Hoćemo li brojati ili ćemo čekati da nam kažu koliko je opljačkano?*
3. *Evo tri razloga da je Isus bio Dalmatinac: 1. Pretvorio je vodu u vino!, 2. Ništa nije radio, nego je samo hodao uokolo!, 3. Ako je ikad išta uradio, to je bilo pravo čudo!*

2) **Брачанин** – житель острова Брач в Далмации – стереотипно маркируется в анекдотах как ленивый, но при этом очень скупой и жадный человек:

1. *Napravili Bračani novu vrstu psa. A kako će se zvati? – Brački škrt (жадина).*
2. *Šta radi Bračanin kad dođe u Split? – Isto šta i doma. Škrtari (жадничаем).*
3. *Piše Bračanin iz Australije pismo svojoj ženi na Braču: – Draga ženo, ne mogu ovaj mesec poslat plaću, pa ti šaljen 100 poljubaca.*

3) **Ликовец** – житель региона Лика в центральной Хорватии – в стереотипном мышлении и – как его отражение – в анекдотах изображается и высмеивается как недалекий, неотесанный и малообразованный сельский житель, не интересующийся всем тем, что происходит за пределами его села:

1. *Dane čita novine i pita Manu: – Mane, šta ćeš raditi dođe li do građanskog rata? – Baš me briga! Živim na selu (игра слов: гражданский или городской).*
2. *Došao Ličanin u Australiju i počeo raditi na nekoj farmi sa volovima. Odlučio je da pošalje kući jednu sliku da ga vide kakav je i da je dobro. Slikao se on sa volovima i stao između njih: – Draga majko, ako me ne prepoznaješ, ja sam ovaj u sredini...*

4) **Загорец** – жители горного северного района Хорватии (у границы со Словенией) – традиционно в стереотипном представлении о них наделяются такими качествами, как пристрастие к алкоголю и от этого глупостью (что связано с частыми представлениями о среднестатистическом жителе хорватского Загорья как о выращивающем виноградник для изготовления крепких напитков и пьющем крестьянине). При этом, в качестве имен собственных, ставших, по сути, нарицательными, для обозначения типичных представителей данной этнической группы в анекдотах используются следующие образы: «вечно пьяный» *Штеф* (от Штефан) и его «покорная, но ругающая за пьянство» жена *Бара* (от Барбара) – это характерные имена для северной части Хорватии (причем в анекдотах зачастую пародируется и специфический загорский говор, что дополнительно подчеркивает комический эффект):

1. *Bara otvara vrata svom pijanom Štefu, a on će: Dakle ja stvarno nemam sreće! Cijelu noć sam pio da te zaboravim, a sad te vidim duplo!*
2. *Došao Štef iz krčme, malo leluja, pa ga Bara pita: „Kako je bilo, Štef?“ – „Popil sem pet litro!“ – „Gemišta?“ – „Ne, Bara, vina, znaš da mi doktor zabranil gazirano!“.*
3. *Kako Zagorci igraju „Dan-noć“? – „Pijan-triježan“.*
4. *Zagorac razmišlja naglas: Dan ima 24 sata, u gajbi ima 24 piva – to nikak nemre bit slučajnost.*
5. *Što je nestrpljivost? – Kad Zagorac jede grožđe (образ: из винограда гонят ракию).*

III. Боснийцы (бошняки, мусульмане)

Анекдоты о боснийцах – это одна и самых популярных на Балканах тематических групп этнических анекдотов. Это особая, весьма специфическая часть южнославянского культурологического пространства, в некотором смысле даже универсалия, поскольку эти анекдоты и представленные в них типажи известны всем южносла-

вянским народам. Стереотипно образ боснийца в анекдотах характеризуется прежде всего необыкновенным чувством юмора, поэтому он обычно наделяется соответствующими эпитетами: смешной, веселый, немного сумасшедший (а вернее – себе на уме), не особо умный и даже глуповатый (а скорее – наивный), причем именно эта глуповатость и наивность зачастую помогает ему выйти из любой сложной ситуации, в отличие от других этноперсонажей, наделенных знаниями, умом и сообразительностью. Итак, проиллюстрируем на примерах наиболее характерные и протитипические качества образа боснийца, которыми в анекдотах его стереотипно характеризуют соседние народы:

А) Глупость, диковатость, необразованность, примитивность образа мышления:

1. *Dođe Bosanac u Srbiju i šeta se on tako i vidi u izlogu harmoniku, pa pita prodavca:*
– *Da li mogu da kupim harmoniku?*
– *Ne, ne prodajemo Bosancima.*
– *Kako znaš da ja sam Bosanac?*
– *Zato što ovo nije harmonika nego radijator.*
2. *Ulazi Mujo u restoran i seda za sto. Dolazi konobar i kaže:*
– *Gospodine, ovo je švedski sto.*
A Mujo kaže:
– *Kad šveđani dođu ja ću ustati.*
3. *Zašto se Bosanac smeje tri puta kad čuje vic? – Prvi put zato što se svi smeju, drugi put kad mu ga objasne i treći put kad ga shvati.*

Б) Наивность, комическая «буквальность» понимания, специфическое чувство юмора:

1. *Dolazi Bosanac u jednu kafanu u Sarajevu i kaže:*
– *Konobar, daj mi jednu čašu kisjele vode!*
– *Ne kaže se kisjela voda, nego mineralna voda!*
– *Dobro, daj mi jednu mineralnu vodu, mineralne krastavce i nemoj tako mineralno da me gledaš!*
2. *Pita učiteljica malog Bosanca: Koliko znaš o Platonu? – Isto koliko Platon zna o meni.*
3. *Doveli Bosanac, Srbin i Hrvat svoje žene u restoran. Srbin kaže svojoj: Daj mi šećer, šećeru! Hrvat kaže: Daj mi meda, medena! Kaže Bosanac: Daj mi mlijeka, kravo.*
4. *Dobio je Bosanac posao i sad mu šef kaže:*
– *Sad ti je plata 300 eura, a kasnije će biti 500.*
– *Ma ništa, doćiću kasnije.*
5. *Bosanski naučnici su potvrdili da je popiti čašicu rakije ujutru ne samo zdravo nego i malo!*

Самыми яркими и частотными персонажами современной балканской анекдотической традиции, общей для всех южнославянских народов рассматриваемого балканского региона, являются собственные имена *Mujo* (от Мустафы) и *Хасо* (от Хасана), ставшие, как и рассмотренные ранее персонажи, нарицательными. Это еще один «комический дуэт», в котором участвуют два неразлучных друга, глупца, олицетворяющих собой качества, о которых говорилось выше. В. Трифунович

выделяет три типа анекдотов об этих персонажах, где: 1) и один, и второй предстают полными глупцами; 2) глупцом выступает один из них на контрасте с неумным, но и не таким глупым; 3) из двух персонажей возникает только один в паре с женским второстепенным героем *Фатой* (сокращение от Фатимы), которая как правило выступает в качестве жены Муью, такой же глуповатой и недалекой женщины, как он, но сварливой и весьма претенциозной (Trifunović, 2009: 114). Эта тройка персонажей часто встречается и легко узнаваема у всех рассматриваемых южнославянских народов и являют собой воплощение глупости, недалекости, типа людей «себе на уме», которые по своим человеческим качествам как фольклорные образы выходят далеко за пределы сугубо боснийского ареала:

1. *Kako se na bošnjačkom kaže Alisa u zemlji čudesa? – Fata u trgovačkom centru (u metrou).*
2. *U muzeju Mujo i Fata slušaju vodiča: – A ovo vam je rokoko...
– Šta je ovaj rek'o? – upita Fata.
– Nisam ni ja razumeo. Vidiš da čovjek muca.*
3. *Pita Haso Muju:
– Šta bi volio: da li si glup ili lijep?
Mujo:
– Glup.
– Zašto glup?
– Pa ljepota je prolazna.*
4. *Vratio se Mujo iz Australije i pita ga Haso:
– Je'l si vidio kengura?
– Jesam.
– Pa kako izgleda?
– Ptica k'o ptica.*
5. *Haso trči uplašeno ka Muji i viče:
– Mujo, Mujo! Eno, Fatu je napao medvjed!
– Sam ju je napao, sam neka se brani.*

IV. Герцеговинцы (католики)

Герцеговинцами называют жителей Герцеговины (современная Босния и Герцеговина и западная часть Черногории), независимо от их национальной принадлежности, при этом эту принадлежность они сами для себя определяют по религиозному принципу, т.е. православные самоидентифицируют себя как сербы, мусульмане – как бошняки, а католики – как хорваты. Однако именно последняя этническая группа стала основой формирования в южнославянском культурологическом сознании особого стереотипно маркированного и распространенного представления о них, что, несомненно, отразилось в национальном фольклоре. Герцеговинцы-католики сохраняют духовную и культурную связь с Хорватией, что четко прослеживается в анекдотах, и их образ как этноперсонажей анекдотов наделяется следующими основными качествами:

А) Чрезмерная любовь к Хорватии, которая в образе мышления является подсознательным мифом и представлением о престиже, успехе в жизни, пределом желания:

1. *Najgora kletva za Hercegovca: Dabogda ti djete ne vidjelo Zagreba!*
2. *Zašto u više nema sahrana? – Zato što se Hercegovci u Hercegovini samo rađaju, a sahranjuju se tamo gdje su živili, u Zagrebu, Torontu, Chicagu.*

Б) Повсеместное кумовство, т.е. наличие кума, родственника, друга, хорошего знакомого для достижения своей цели (решение проблем, устройство на работу и т.д.):

Zašto Zagrepčanin uvijek ide sa Hercegovcem u gradsku zpravu? – Zato što Zagrepčanin zna gdje se nalazi općina, a Hercegovac zna ljude koji tamo rade.

В) Желание, стремление чем-то выделяться, в частности, речь идет о мещанских представлениях о «показушной» демонстрации богатства, мнимой успешности, своей неповторимости (пустые предметы напускной роскоши и псевдо-успешности: автомобиль престижной марки («Мерседес»), дорогой телефон, предметы одежды белого цвета (спортивный костюм, рубашка, кепка, кеды, носки) и т.п.) – на фоне фактической бедности, ограниченности ума и интересов:

1. *Zašto Hercegovci ne vole papu? – 1. Zato što ima veću kuću od svakog od njih, 2. Zato što ima Mercedes na kat, 3. Zato što je cijeli u bijelom.*
2. *Po čemu s razlikuju bogati i siromašan Hercegovac? – Siromašan sam pere svoj Mercedes.*
3. *Kako prepoznati Hercegovca na fotografiji sa vjenčanja? – Ima najljepšu trenirku.*

Г) Любвеобильность, страсть к женскому полу и связям на стороне, особенно за пределами своей страны:

Šta radi Bosanac kad napuni 18 godina? – Ide u Sloveniju da radi.

A šta radi Slovenac kad napuni 18 godina? – Ide u Bosnu da traži oca.

V. Черногорцы

Как боснийцы со стереотипным представлением об их глупости, так и черногорцы со стереотипом об их лени занимают особое место в балканских этноанекдотах, поскольку главным устоявшимся стереотипом по отношению к ним как со стороны соседних народов, так и приезжих, равно как и самих черногорцев в шутках над самими собой, в самоиронии черногорцев, выраженной и прочно закрепившейся в текстах анекдотов, выступает лень и презрительное отношение к любой физической работе. Лень, праздность, пожалуй, – самый распространенный на Балканах стереотип о черногорцах, после которого следует другое наиболее популярное стереотипное представление о них – как о гордом, надменном народе, людях необыкновенно высокого мнения о себе (сродни пушкинскому: «Мы почитаем всех нулями, А единицами – себя»).

А) Лень:

1. *Zašto Crnogorci dolaze u Srbiju? – Zato što su čuli da tamo nema posla.*
3. *Crnogorska narodna poslovice: Ono što možeš danas ne ostavljaj za sutra nego za preksutra.*

3. *Kako Crnogorci prave put? – Naprave 5 metara i stave znak 'itd.'.*
4. *Kako se Crnogorac zavodi devojku? – E, devojko, vidiš li onaj cvijet raste? – Vidim. – Pa idi ga uberi, za tebe je.*
5. *Pita psihijatar Crnogorca da opiše sebe u dvije riječi.*
  - *Lijen.*
  - *Ali, to je samo jedna riječ.*
  - *Pa o tome ti pričam!*

Здесь, ввиду общей узнаваемости и распространенности данного стереотипа, отметим, что «черногорская лень» – это далеко не новая тема, характерная для современных фольклорных текстов, этот стереотип и его описание уходит корнями в древнюю историю черногорского устного народного творчества, а также колоритно и тонко подчеркивается такими исследователями культуры, быта, уклада жизни, традиций и менталитета черногорского народа, как П.А. Ровинским и Г. Геземаном. В их работах, кроме всего прочего, мы находим описание стереотипа о лени, который сохраняется до сих пор, находит преломление в современной массовой культуре и имеет под собой глубинные исторические, культурологические и мировоззренческие представления как о части национального менталитета. Концепт лени уходит в глубь веков, когда в строго патриархальном обществе черногорские устои не позволяли мужчине заниматься бытом, сельским хозяйством, домашними делами, поскольку в сознании народа это связывалось с презрением и стыдом. Тогда как любая работа по хозяйству, независимо от степени тяжести, выполнялась женщинами, а мужским занятием считалось исключительно военное дело, в частности борьба с турками, защита родной земли с оружием в руках (Gezeman, 2001: 62).

Б) Гордость, гордыня, высокое самомнение о себе:

1. *Kako se Crnogorac udvara devojci? – Ja se tebi sviđam, a ti meni?*
2. *Kako Crnogorac komparira pridjev „lijep“? – Lijep, ljepši, a vidi mene!*
3. *Kako Crnogorac muva djevojku? – Mala, nijedan ti ne može kupiti toliko, koliko ja obećam.*
4. *Prilazi Crnogorac djevojci: ‘Oš plesat? – ‘Oću! – Aj’ diž se, pusti mene da sjednem!*

В) Желание черногорца уехать в Белград в поисках лучшей жизни; престиж Белграда в сознании черногорца (в русском менталитете в чем-то схожее явление подметил А.П. Чехов, выразив в ставшей, по сути, крылатой фразе из «Трех сестер»: «В Москву! В Москву!»):

1. *Šta malom Crnogorcju stavljaju pod jastuk kad se rodi? – Plan Beograda.*
2. *Kaže crnogorska majka svom malom sinu: Ajde, mali, stani na stolicu da vidiš Beograd!*

VI. Цыгане

Анекдоты о цыганах весьма популярны и частотны на Балканах, т.к. цыгане, как говорилось выше, за многовековое совместное проживание с южными славянами прочно вошли в их историческое и культурологическое сознание, став его неотъ-

емлемой частью. Цыгане, привычно встречающиеся на Балканах в повседневной жизни, мирно сосуществующие с живущими рядом с ними народами, нередко однако вызывают чувство неприязни, страха, отвращения, зачастую необоснованного, но эти качества из-за своей распространенности, обобщенности и стереотипизации являются одним из самых укоренившихся в балканском менталитете и консервативных стереотипов в этом регионе. При этом образ цыгана в анекдотах по большей части характеризуется как в целом персонаж пронырливый, смешной, не очень умный, находчивый и с необыкновенным специфическим, но узнаваемым чувством юмора. Этот фольклорный этно-герой как правило занимается различными видами деятельности, которые обычно не приняты в иноэтническом обществе, включая попрошайничество, мелкую торговлю, гадание и воровство. Рассмотрим качества этого персонажа на примерах из текстов анекдотов южных славян:

1. *Kako se zove Ciganin koji zna geometriju?* – *Romb*.
2. *Ej, Cigo, koliko jezika znaš?* – *Osam*. – *Pa reci nešto na italijanskom!* – *Bonžur*. – *Pa to ti je francuski*. – *Onda devet*.
3. *Učitelj pita malog Cigu: Kaži ti meni koja klima prevladava u Japanu?* – *Panasonic, kume!* (игра слов: *климат* – *кондиционер*)
4. *Stavlja Ciga oglas u novine: 'Ko ima para nek' se javi, imam ja novčanik pa da nešto iskombinujemo'*.

Частыми характеристиками, которые стереотипно подчеркиваются и высмеиваются в балканском анекдоте о цыганах, это многодетность семей, нежелание работать в обычно принятых в социуме сферах деятельности, грязь и неприятный запах. Так, в следующем примере видно, как иллюстрируются сразу все три качества подобного этноперсонажа:

Tri vica u jednoj rečenici: Došao je Cigo-jedinac kući sa posla i okupao se.

Таким образом, представленный материал с очевидностью доказывает и подтверждает то, что в анекдоте как одном из малых жанров фольклора заключается не просто определенный комический эффект, составляющий смысловую основу шутки, – относясь к малым повествовательным формам, анекдот способен аккумулялировать и обычно содержит в себе определенную экстралингвистическую, в первую очередь – культурологическую, историческую, этнографическую и т.п. информацию. Отдельные наиболее выделяющиеся привычки в укладе и образе жизни, свойственные тому или иному народу, нации, национальному меньшинству, равно как и социальной (социально-территориальной) группе качества, традиции, а также особенности их мировосприятия и мировоззрения часто не просто становятся национальными стереотипами в представлении о них другими народами, являются автостереотипными (т.е. стереотипные представления представителей данной нации о самих себе), но и выступают в качестве основы для возникновения шуток, создания анекдотов, где обыгрываются те или иные характерные качества нации, при этом нередко способствуя появлению «прототипического» собирательного образа данного народа или социальной группы.

Изучение, лингвистический и историко-культурологический анализ подобных малых жанров и форм фольклора, по нашему убеждению, необходим как с точки зрения

всестороннего комплексного рассмотрения дихотомии «язык» – «ментальность», так и в плане изучения исторических, этнологических, исторических, лингвокультурологических аспектов в самом широком смысле, что, в свою очередь, будет способствовать более глубокому пониманию проблем взаимосвязи восприятия, отражения и способов выражения в языке определенных экзистенциальных понятий (концептов), связанных с сосуществованием различных культур, языков, народов, с их взаимоотношениями, характер которых в первую очередь закрепляется на языковом уровне и может быть прослежен именно на материале таких емких, кумулятивных с точки зрения заложенной в них лингвистической и экстарлингвистической информации текстов.

Литература

- Љубоја Г. (2001), *Етнички хумор XX века у хумористичкој штампи Србије*, Београд.
- Орнатская Л.А. (2002), *Анекдот и жизнь*, [в:] *Анекдот как феномен культуры*, Санкт-Петербург, с. 87–94.
- Сорокина Н.В. (2014), *Национальные стереотипы в межкультурной коммуникации*, Москва.
- Станковић С.М. (2012), *Географија у Србији XVIII и XIX века. Споменица о стогодишњици географског друштва // Посебна издања српског географског друштва*, Београд.
- Шмелева Е.Я., Шмелев А.Д. (2002), *Русский анекдот. Текст и речевой жанр*. Москва.
- Gezeman G. (2003), *Crnogorski čovjek*, Podgorica.
- Matošević D. (2018), *Tekstološko-kontrastivni pristup vicu u hrvatskome i njemačkome jeziku*, Zagreb.
- Trifunović V. (2009), *Likovi domaćih viceva. Socijalni tipovi lude u savremenim vicevima*, Beograd.

References

- Gezeman G. (2003), *Crnogorski čovjek*, Podgorica.
- Luboja G. (2001), *Etnički humor XX veka u humorističkoj štampi Srbije*, Beograd.
- Matošević D. (2018), *Tekstoloshko-kontrastivni pristup vicu u hrvatskome i njemachkome yeziku*, Zagreb.
- Ornatskaâ L.A. (2002), *Anekdot i žizn'*, [in:] *Anekdot kak fenomen kul'tury*, Sankt-Peterburg, s. 87–94.
- Šmeleva E.Â., Šmelev A.D. (2002), *Russkij anekdot. Tekst i rečevoj žanr*, Moskva.
- Sorokina N.V. (2014), *Nacional'nye stereotipy v mežkul'turnoj komunikaciji*, Moskva.
- Stanković S.M. (2012), *Geografija u Srbiji XVIII XIX veka. Spomenica o stogodišnici geografskog // Posebna izdanja srpskog geografskog društva*, Beograd.
- Trifunović V. (2009), *Likovi domachih viceva. Socijalni tipovi lude u savremenim vicevima*, Beograd.

Streszczenie

Obrazy charakterów narodowych i humorystyczne postacie bałkańskich ludów Południowej Sławii przez pryzmat ich stereotypowego wizerunku we współczesnych anegdotach

Artykuł poświęcony jest analizie jednej z małych form folkloru – anegdota, a dokładniej etnoanekdoty jako sposobu odzwierciedlenia narodowej specyfiki, narodowego kolorytu, formy wyrażenia najbardziej charakterystycznych cech mentalności i stylu życia określonego ludu, nacji, grupy społecznej.

Na przykładzie najbardziej typowych i rozpowszechnionych na słowiańskich Bałkanach tekstów anegdot przedstawiono najbardziej charakterystyczne dla przedstawicieli serbochorwackiego kontinuum językowego narodowo-specyficzne cechy, odzwierciedlone w tego rodzaju etnoanegdotach. Ich dodatkową cechą jest to, że często narodowe (auto)stereotypy są połączone we wspólnym obrazie (obrazach) – bohatera (lub bohaterów) najbardziej wyraziście i w całości skupiającym i reprezentującym główne stereotypy charakterystyczne dla danego narodu. Przeprowadzona analiza pozwala wnioskować, że etnoanegdota, jako szczególna odmiana tematyczna anegdoty, zawiera między innymi ważne informacje ekstralingwistyczne i może stać się obiektywnym źródłem etnolingwistycznej i kulturoznawczej charakterystyki danego kraju i zamieszkujących go mieszkańców.

Słowa kluczowe: anegdota, stereotypy narodowe, obraz świata, Serbowie, Chorwaci, Bośniacy, Czarnogórcy, obraz, symbol, charakter narodowy

Abstract

Images of national characters and humorous characters of the Balkan peoples of South Slavia through the prism of their stereotypical reflection in modern anecdotes

This article reviews one of the small forms of folklore – anecdote and, more specifically, ethno-anecdote (ethnic joke) as a way of reflecting national specifics, national colour, a form of expression of the most characteristic features of the mentality and way of life of a certain people, nation, social group.

Based on texts of anecdotes that are most typical and widespread in the area of the Slavic Balkans, the characteristics of representatives of the so-called “Serbo-Croatian dialect continuum” are explored. National-specific qualities reflected in ethnic jokes and stereotypes are discussed. It is concluded that ethnic jokes, as a special thematic kind of anecdote, contain, among other things, important extralinguistic information and can become an objective source when studying the ethnolinguistic and cultural characteristics of a particular country and its inhabitants.

Keywords: anecdote, national stereotypes, view of the world, Serbs, Croats, Bosnians, Montenegrins, image, symbol, national character

Julia Klyus <https://orcid.org/0000-0002-9257-0937>
Politechnika Wroclawska
e-mail: julia.klyus@gmail.com

Inwektywa jest kobietą. Socjolingwistyczne determinanty inwektywizacji języka na przykładzie haseł protestowych ze Strajku Kobiet 2020

Streszczenie

Artykuł stanowi zarys socjolingwistycznych, kulturowych i językowych uwarunkowań, które wpływają na potoczność i inwektywizację współczesnej polszczyzny. Jako materiał analityczny przedstawiono w nim wybrane hasła protestowe ze Strajku Kobiet 2020. Rozpatrzono 37 haseł protestowych o wydźwięku inwektywnym odnoszących się znaczeniowo do konkretnych osób i organizacji. Do przeprowadzenia analizy zastosowano metodę pól semantycznych. Na podstawie konotowanych przez znaczenie cech analizowanych wyrażen wyróżniono 13 mikropól semantycznych. Badany materiał przeanalizowano także pod kątem funkcji wykładników pełnionej przez wybrane hasła funkcji ludycznej.

Słowa kluczowe: inwektywy, hasła protestowe, Strajk Kobiet, językowy obraz świata, pola semantyczne

Wzrastająca popularność używania mowy potocznej oraz rosnąca częstotliwość użycia leksyki inwektywnej w polskim dyskursie medialnym, internetowym, politycznym i publicystycznym są aktywnymi procesami językowymi, zwłaszcza w dwóch pierwszych dekadach XXI wieku. Dane zjawisko jest nierozdzielnie związane nie tylko z językoznawstwem, ale i z socjologią, dlatego też niezbędne jest rozpatrywanie go przez pryzmat

socjolingwistyczny. Niniejszy artykuł jest próbą analizy zarysowanego problemu, omawianego na przykładzie inwektyw zaczerpniętych z haseł protestowych Strajku Kobiet 2020.

Ekspansja wulgaryzacji języka, która trwa do dziś, jest postrzegana przez niektórych językoznawców jako choroba społeczna, a przez innych jako próba poetyzacji leksyki obsceniczej (na przykład przez nagminne używanie jej w literaturze pięknej) (Dembska, 2007: 208–209).

Detabuizacja inwektyw jest jednym z bardziej wyrazistych zjawisk językowych, charakterystycznych dla polskiego dyskursu publicznego XXI wieku. Zgodnie z badaniami M. Fleischera na pytanie „O czym nie wolno mówić?” zaledwie 4,4% respondentów odpowiedziało, że inwektywy i wulgaryzmy są przedmiotem tabu językowego (Fleischer, 2006: 285–286). Z kolei badaczka A. Dokowicz w monografii poświęconej badaniu języka kibiców polskich zauważa: „Kiedyś język wulgarny był kodem porozumiewawczym kryminalistów, gitowców albo środowisk twórczych, a przeklinanie dawało poczucie przynależności do grona osób wtajemniczonych. Dziś jest inaczej – cała Polska *rzuca mięsem*, jak potocznie określa się przeklinanie” (Dokowicz, 2014: 66).

Pisząc o socjolingwistycznych determinantach inwektywizacji języka polskiego w ostatnich latach czy nawet dekadach, należy przede wszystkim wymienić takie zjawiska, jak:

- uproszczenie i wulgaryzacja języka, odejście cenzury i wyzwolenie mediów wraz z upadkiem PRL;
- rozwój nowych, ogólnodostępnych mediów, w tym internetu i mediów społecznościowych, które spopularyzowały zjawisko mowy nienawiści i hejtu internetowego; różnego rodzaju komunikatory internetowe przyczyniły się także do powstania rozmaitych skrótów i ogólnego uproszczenia języka używanego potocznie oraz w dyskursie publicznym;
- pragmatyzacja (językowa i nie tylko), utylizacja, uproszczenie postrzegania kosztem sakralności, ideowości i duchowości, spowodowane między innymi rozwojem nowych mediów, globalizacją, intensywnym przenikaniem slangów do mowy potocznej;
- zmiany w dyskursie politycznym języka polskiego, silna potoczność, wręcz inwektywizacja, czego skutkiem są zmiany w języku mas;
- wzrost znaczenia popkultury i komunikacji wizualnej oraz memizacja języka dyskursu publicznego.

Przed opisem procesów detabuizacyjnych należy scharakteryzować samo pojęcie tabu. Etymologia wyrazu odwołuje się do języków austronezyjskich, a konkretniej do czasownika *ta* (‘zaznaczać’) i przysłówka *pu* (‘mocno’). Całość pojęcia można zatem tłumaczyć jako „coś, co silnie zaznaczone”. Istnieje jeszcze kilkadziesiąt teorii związanych z pochodzeniem tego słowa (na przykład od indonezyjskiego wyrazu *miesiączka*, czyli *tupua*), jednakże powyższe wy tłumaczenie wydaje się najbardziej przekonujące i uznawane jest przez większość lingwistów. W celach zapoznania się z problematyką definicyjną tabu warto sięgnąć do monografii J.S. Wasilewskiego pod tymże tytułem (Wasilewski, 2010: 39–40).

Tabu funkcjonuje we wszystkich kulturach i wiąże się z poczuciem religijności, któremu *sacrum* i *profanum* towarzyszą nieustannie, ale też z poczuciem ogólnego funkcjonowa-

nia w społeczeństwie. M. Douglas w monografii *Czystość i zmaza* przedstawia teorię P. Ricoeura o tym, że religie pierwotne (bazujące na tabu) różnią się tym od wielkich światowych religii, że opierają się na strachu i są ściśle związane z pojęciami dotyczącymi higieny i nieczystości (Douglas, 2007: 45). Zaryzykuję niezgodzenie się z tą teorią, gdyż czynniki wymienione wyżej charakterystyczne są dla każdej kultury, w tym też dla dobrze znanych nam monoteistycznych kultur chrześcijaństwa, judaizmu czy islamu. One także opierają się na kodeksach pełnych zakazów i nakazów, których nieprzestrzeganie ma na celu wywołanie uczucia strachu. Obawa przed nieczystością i specyficzne, zrytualizowane podejście do higieny też jest w kulturze wielkich religii znane i praktykowane. Wystarczy przyjrzeć się takim pojęciom, jak *halal–haram* w islamie, *koszerny–trefny* w judaizmie czy ich chrześcijańskim odpowiednikom *czysty–nieczysty*. Zjawisko tabu dotyczy zarówno starożytności, jak i nowożytności oraz czasów nam współczesnych, jednak w zależności od bieżących uwarunkowań społeczno-kulturowych może pełnić różne funkcje i mieć różne przyczyny.

Zjawisko detabuizacji i desakralizacji języka wiąże się z jego wulgaryzacją, demokratyzacją i potocyzacją. Wyjaśnienie tych fenomenów i ich wpływu na pojawienie się tak wielu zmian w dyskursie publicznym języka polskiego wymaga nakreślenia pewnego socjologicznego tła.

Rosnące użycie slangu młodzieżowego w dyskursie publicznym stało się popularną normą. Nastąpiło to z powodu wzrostu znaczenia tych grup społecznych w życiu społeczeństwa. Do obiegu językowego wróciły wypierane przez cenzorów religionimy, ale wiele z nich uległo resemantyzacji lub desakralizacji. Drastycznie zwiększyła się liczba używanych potocznych w literaturze, telewizji, radiu i prasie. Transformacja polityczno-ustrojowa sprawiła, że uzus języka polskiego w przyspieszonym tempie ulegał kolokwializacji. Demokratyzacja języka, która obejmuje wymienione wyżej przeobrażenia, spowodowała i wciąż powoduje zanikanie różnic między stylami wypowiedzi.

Przekształcenia we współczesnej kulturze nieuchronnie prowadzące do jej karnawalizacji komentuje B. Płonka-Syroka słowami: „procesem, który możemy obecnie dostrzegać na współczesnym etapie rozwoju kultury, jest pogłębienie się autonomii w definiowaniu skandalu, wynikające z procesu atomizacji kultury. Wiąże się z tym znaczący spadek natężenia emocji w społecznym i prywatnym odbiorze skandalistów. Ich działalność uznaje się za dopuszczalną, która – co za tym idzie nikogo nie oburza. Restrykcje są na nią nakładane dopiero wówczas, kiedy wykracza poza granice prawa” (Płonka-Syroka i in., 2013: 13).

Natężenie skandaliczności w przestrzeni ogólnospołecznej i przyzwolenie na nią ma ogromny wpływ na detabuizację i desakralizację języka. Idzie za tym zniesienie zakazu na używanie obscenicznego leksyki oraz inwektyw. Nowe media, fora tematyczne i portale społecznościowe są przykładami przejawów detabuizacji i desakralizacji języka.

Transformacja społeczno-kulturowa pierwszych dekad XXI wieku znalazła odzwierciedlenie w konfliktologicznym aspekcie języka, co unaocznia się poprzez mnogość wrogich relacji i wzmożone przejawy agresji między uczestnikami komunikacji.

Oto jak wymienione wyżej zjawiska podsumowuje językoznawczyni K. Waszakowa: „Językoznawcy, socjologowie, kulturoznawcy, pisząc o obserwowanej współcześnie

brutalizacji języka w sferze publicznej, zwracają uwagę na: *mieszanie stylów wysokich i niskich w medialnych formach życia politycznego*, na to, że: *brutalizacja jest swoistym kostiumem językowym w zdemokratyzowanym społeczeństwie*, i że *wielkie słowa zostały zastąpione mocnymi słowami*” (Waszakowa, 2011: 31).

Opisując językowe przejawy detabuizacji i desakralizacji języka, należy uwzględnić różne strategie komunikacyjne i dyskursy, w których zauważalne są te zmiany na gruncie języka polskiego.

Niepodważalny wpływ na omawiane zjawiska ma aktywizacja użycia elementów języków obcych w dyskursie publicznym i potocznej polszczyźnie. Kulminacja tego zjawiska to przełom lat dziewięćdziesiątych i początku XXI wieku. Wpłynęła na to postępująca globalizacja, otwarcie granic Polski na rynki i kontakty międzynarodowe.

Zapożyczenia angielskie (nie bez znaczenia jest też wielka migracja Polaków do USA oraz Wielkiej Brytanii i Irlandii, którą także powinno się odnieść do zjawisk kulturowych) doprowadziły do pojawienia się fenomenu zwanego *Ponglish*¹, będącego tworem, w którym język polski stanowi podstawę, natomiast jest ona sownie uzupełniana przez zapożyczenia z języka angielskiego (Rozpędowski, 2015). W potocznej polszczyźnie i dyskursie publicznym, a także w żargonach dominują: kalki językowe, zapożyczenia fonetyczne oraz zapożyczenia właściwe.

Kolejnym wartym wymienienia zjawiskiem jest łamanie tabu religijnego i desakralizacja pewnych sfer języka. Lingwistka B. Grochala, analizująca teksty współczesnych kazań, w których dochodzi do częstego zeświecczenia i potoczności języka, podaje następujące przykłady przełamania tabu:

- zwroty adresatywne, na przykład nazywanie Jezusa „kolesiem”;
- częste użycie potoczności, na przykład [...] *Matka Boża, jak każda kobieta, była inkubatorem do produkcji dzieci*;
- ustosunkowywanie się werbalnie do życia kapłańskiego i duchowego, na przykład *A ja mam w głębokim poważaniu to, co mówią o mnie inni księża*;
- używanie tematów tabu i wyrazów tabu, na przykład *Duch jest nazwany nasieniem. Po grecku sperma theum. Duch (święty) jest spermą Boga w nas* (Grochala, 2016: 135–136).

B. Grochala podkreśla, że wymienione chwytory oratorskie kaznodziejów mają na celu zbliżenie z potencjalnymi odbiorcami, zwłaszcza tymi z młodego pokolenia, którzy nie uznają przecież tematów tabu. Przytoczone przykłady pokazują wyraźnie, że granica tabu we współczesnym dyskursie religijnym także jest płynna.

„Ruchy społeczne w trakcie swego trwania i rozwoju zmieniają czasem ramy interpretacji bądź budują nowe w zależności od kontekstu politycznego i zmian kulturowych” (Korolczuk, 2018: 125). Cytat ten dobrze odzwierciedla sytuację językową, z którą mamy do czynienia w języku protestów. Język protestów i strajków związanych z chęcią niedopuszczenia do zaostżenia prawa aborcyjnego w Polsce też się zmieniał i ewoluował. Zaczynając od Czarnych Marszów mających miejsce w 2016 roku, aż do październikowych i listopadowych protestów w 2020, można zauważyć dużo elementów detabuizujących

¹ W niektórych źródłach można spotkać się z określeniem *Pinglish*, *Polglish* albo *Poglish*.

dyskurs publiczny i wskazujących na silną emocjonalność języka, który stanowi swoisty okrzyk wściekłości i reprezentuje skrajne emocje, takie jak gniew czy frustracja. Jednak zwłaszcza podczas fali marszów w 2020 roku oprócz wulgarności, która, zdawać by się mogło, zagościła na transparentach i ustach protestujących, zauważalnie wzrosła reprezentacja spontaniczności i kreatywności słownej.

Chociaż nie sposób opisać wszystkich zmian przyczyniających się do desakralizacji i detabuizacji językowej, podsumowując, wymienię podstawowe czynniki lingwistyczne wpływające na to zjawisko w języku polskim:

- gwałtowny wzrost użycia zapożyczeń (głównie z języka angielskiego),
- powstawanie swoistego językowego koine na skutek mieszania się stylów wysokiego oraz niskiego,
- wzrost użycia wyrazów slangowych i żargonizmów (na przykład informatycznych, korporacyjnych, młodzieżowych),
- przyzwolenie społeczne na używanie wyrazów i tematów tabu w dyskursie publicznym (a także medialnym i politycznym),
- resemantyzacja leksyki ze sfery biblijnej,
- potocyzacja języka publicznego, medialnego i sakralnego,
- pojawienie się wielu neologizmów odnoszących się do potencjalnych tematów tabu²,
- wzrost częstotliwości użycia ekspresyjnych środków wypowiedzi.

Wszystkie te zjawiska mają wpływ na zmianę językowego obrazu świata języka polskiego. Odchodzenie od tradycyjnych wartości i zwrot ku ludyczności oraz karnawalizacji staje się ukierunkowanym nurtem, na co niewątpliwie wpływają nowe tendencje społeczno-kulturowe i nowy język, który te tendencje kształtuje.

Jak podkreśla B. Chaciński „nie ma jednego języka rewolucji, nie ma jednego języka protestów. Tak samo jak nie ma jednego celu, nie ma jednego postulatu” (Chaciński, 2021: 37). Hasła protestowe poddane analizie dotyczą tak zwanego Strajku Kobiet, czyli fali licznych protestów przeciwko orzeczeniu Trybunału Konstytucyjnego dotyczącemu przepisów regulujących zaostrenie aborcji w Polsce. Jednak nie tylko to, ale też okoliczności współistniejące, takie jak między innymi rosnąca frustracja zwolenników opozycji wobec działań obozu władzy, rosnąca inflacja, obostrzenia gospodarcze i pandemia COVID-19 spowodowały, że protesty objęły masy. To z kolei zrodziło mnogość postulatów i dość nieoczekiwaną ekspresję nietypowych, kreatywnych i prześmiewczych haseł strajkowych. Wśród nich na szczególną uwagę zasługują hasła o znaczeniu inwektywnym, choć niekoniecznie wcale wulgarnym.

Wyraz *inwektywa* definiowany jest we współczesnych słownikach języka polskiego jako: obelga, zniewaga słowna, obrażający, zniesławiający zarzut (Dunaj, 1996; Dubisz, 2006) lub bardziej opisowo: „inwektywy to obraźliwe i gwałtowne słowa, w których ktoś komuś zarzuca coś” (Bańko, 2000). Według *Słownika terminów literackich* Sławińskiego

² Wśród nich znajdują się obsceniczne wyrazy oraz wulgaryzmy na równi z eufemizmami. Jak twierdzi A. Dąbrowska (1993: 122): „Język potoczny jest płaszczyzną, na której powstaje bardzo dużo nowych określeń wzbogacających zasób leksykalny polszczyzny. Potwierdza to także spojrzenie przez pryzmat wyrażen łączących sformułowania zbyt rażące”.

z 1976 roku inwektywa to „wypowiedź będąca napastliwym wystąpieniem przeciw jakiejś osobie lub instytucji, operująca określeniami obraźliwymi i zniesławiającymi; stanowi instrument m.in. satyry politycznej” (Kamińska-Szmaj, 2007: 54).

Niekiedy inwektywy skierowane są wobec grup ludzi, zjawisk lub przedmiotów (na przykład inwektywa wobec choroby, inwektywa wobec mijającego czasu). Jedynie głębsze zbadanie kontekstu prowadzi często (aczkolwiek nie zawsze) do wniosku, że na końcu łańcucha powiązań przyczynowo-skutkowych stoi człowiek lub jego dzieło.

Jak twierdzą M. Kostro i K. Wróblewska-Pawlak „[...] formy adresatywne obok zwrotów grzecznościowych należą do najważniejszych form językowych, za pomocą których uczestnicy interakcji negocjują łączącą ich relację” (Kostro, Wróblewska-Pawlak, 2011: 37), czyli pełnią nie tylko funkcję pogładową, ale i relacyjną, między innymi ukazującą hierarchię. Jest to istotne w przypadku rozważań o inwektywie, ponieważ jest ona niemal zawsze zwrotem adresatywnym. Nieodłączny jest zatem nadawca i jego intencja oraz adresat. Według M. Peisert „Agresja językowa jest zjawiskiem tekstowym i daje się odczytać jedynie, badając intencje nadawcy i reakcje odbiorcy” (Peisert, 2004: 12). Dlatego też inwektywa, będąca przejawem agresji językowej może mieć wpływ na kształtowanie wizerunku potencjalnego uczestnika aktu komunikacyjnego, w tym przypadku odbiorcy komunikatu, a funkcja pragmatyczna inwektyw jako form adresatywnych jest zdecydowanie funkcją deprecjonującą odbiorcę.

A. Dąbrowska uważa, że przekleństw unikamy z powodu zakazów etykietalnych, a eufemizujemy, żeby nie szokować i nie obrażać potencjalnego odbiorcy wypowiedzi (Dąbrowska, 1993: 26). Idąc tym śladem, inwektywizujemy wypowiedź w celu wręcz przeciwnym, czyli właśnie po to, żeby szokować i obrazić adresata. Jednak chociażby w modelu funkcji językowych R. Jakobsona³ nie jest uwzględniona inwektywna funkcja języka. Mimo że każdy język ma wypracowane inwektywne modele zachowań, teorie lingwistyczne nie zakładają istnienia inwektywnych funkcji języka.

Warto też odnotować różne postrzeganie inwektywy realizowanej ustnie i pisemnie. Inwektywa użyta na piśmie jest o wiele bardziej oceniana i podlega większemu wartościowaniu negatywnemu. Można zatem wnioskować, że inwektywa zastosowana na piśmie funkcjonalnie jest bardziej deprecjonująca i obraźliwa dla potencjalnego odbiorcy.

Pisząc o inwektywach oraz ich funkcjach, należy też wyodrębnić sposoby deprecjonowania potencjalnego odbiorcy. I. Kamińska-Szmaj (2007: 63–68) wyróżnia określone techniki obrażania adresata. Wśród nich wymienia:

- słownictwo prymarnie wartościujące, czyli z definicji wartościujące negatywnie,
- słownictwo wartościujące konotacyjnie, którego znaczenie zależne jest od kontekstu i specyfiki użycia określonych wyrażen,
- środki morfologiczne (takie jak sufiksy deminutywne),
- nagromadzenia wyrazów silnie negatywnie wartościujących,

³ W swoim uniwersalnym modelu komunikacji Jakobson wyróżnia sześć funkcji językowych: emotywną, czyli ekspresywną, konatywną, czyli perswazyjną, poznawczą, metajęzykową, fatyczną oraz poetycką (Jakobson, 1960: 435–440).

- środki graficzne (na przykład stosowanie ironicznego cudzołóstwa),
- frazeologizmy i ich modyfikacje.

Interesującym przykładem kreatywnych inwektyw będących zarazem swoistymi gramiami słownymi są dozeny (znane też jako dozens albo tuziny). Polegają one na „wymianie między graczami obraźliwych żartów, najczęściej wykpiwających matkę przeciwnika – powstały w obrębie ulicznego folkloru afroamerykańskich nastolatków i po latach uległy umasowieniu. [...] W Polsce gry te rozpowszechniły się już w dobie Internetu. Dlatego też zaczęły funkcjonować na innych zasadach niż pierwotnie w Ameryce; przestały być zjawiskiem lokalnym, a stały się globalnym” (Uhlig, 2016: 160). Dozeny pełnią funkcję performatywną, a ich cechą charakterystyczną jest podwójne znaczenie. Oprócz wymiany zniewag celem jest swoisty popis kreatywności uczestników gry. Przerzucanie się emocjonalnymi, lecz nierzadko humorystycznymi i absurdalnymi inwektywami wobec wyobrażonych matek⁴ stanowi element specyficznej rywalizacji między graczami. Wiele z przytoczonych niżej przykładów hasel protestowych zarówno strukturalnie, jak i funkcjonalnie przypomina dozeny.

Celem poniższej analizy jest przedstawienie wybranych hasel protestowych Strajku Kobiet, które pełnią funkcje inwektywne, a zarazem ludyczne oraz przyjrzenie się im pod kątem leksykalno-semantycznym. Analizowana jest też charakterystyka formy wewnętrznej i styl poszczególnych hasel.

Omawiane przykłady zostały wyekscerpowane z serwisu internetowego Noizz, portalu o2.pl, portalu wp.książki.pl oraz „Dziennika Zachodniego”. Wydzielono trzy kategorie tematyczne: I. Osoby, na przykład Duda, Bosak; II. Organizacje, na przykład Kościół, PiS; III. Państwo (każde rozpatrywane wyrażenie ma przyporządkowaną kategorię tematyczną w nawiasie).

Często o illokucji decyduje sam odbiorca komunikatu i nie zawsze jest oczywiste i jednoznaczne określenie, czy potencjalny przykład należy rozpatrywać jako inwektywę. Jednak większość przytoczonych przykładów w oczywisty i intuicyjny sposób jest dla potencjalnego odbiorcy obraźliwa, obelżywa lub poniżająca.

W celu zbadania konotacji wyrażen zastosowano metodę pól semantycznych. Hasła protestowe wywołujące podobne konotacje zostały przyporządkowane do określonych pól semantycznych. Wyróżniono 13 zasadniczych znaczeń, które są konotowane przez konotacje badanych wyrażen. Znaczenia te tworzą swoiste mikropola semantyczne odwołujące się do JOS języka protestów. Niektóre analizowane hasła konotują więcej niż jedno znaczenie, jednak wybrano i wyodrębniono jedno znaczenie dominujące dla każdego hasła, pozostałe zaś uznano za znaczenia peryferyjne i nie poddano opisowi.

⁴ Kilka zasłyszanych przykładów dozenów: „twoja stara wiąże buty na rzepy”, „twoja stara myje okna w Winda dowsie”, „twoja stara jest tak stara, że ma prawko na dinozaura”.

Tabela 1. Pola semantyczne konotowane przez znaczenie inwektyw z haseł protestowych Strajku Kobiet oraz przyporządkowane im hasła

Lp.	Pola semantyczne	Analizowane wyrażenia
1	agresja	<i>Chuje, nawet weganie rzucają w was mięsem!</i> (II) <i>Rząd nie ciąży, można usunąć</i> (II)
2	brzydota	<i>Na Halloween przebiorę się za Godek!</i> (I)
3	dwulicowość	<i>Bosak ogląda porno do końca, bo myśli, że będzie ślub</i> (I) <i>Bosak ogląda porno na TV Trwam</i> (I)
4	głupota	<i>Godek nie odróżnia signifiant i signifie</i> (I) <i>PiS boi się aborcji, bo cierpi na bezmózgowie</i> (II) <i>PiS chowa Nutellę do lodówki</i> (II) <i>PiS je kisiel widelcem</i> (II) <i>PiS łyka czopki</i> (II)
5	ignorancja	<i>Duda myśli, że in vitro to pizzeria</i> (I) <i>Jarek myśli, że jajnik to rasa psa</i> (I) <i>PiS myślał, że tylko Magda Gessler może zrobić rewolucję</i> (II)
6	niezdarność	<i>PiS driftuje Multiplą</i> (II) <i>PiS gra techno na flecie</i> (II)
7	okrucieństwo	<i>Bosak, nazwałabym cię cipką, ale nie masz ciepła i głębi</i> (I) <i>PiS – Potwory i spółka</i> (II)
8	pogarda	<i>Gram na Dudzie jak Kaczyński</i> (I) <i>Jaki kraj, taki Voldemort</i> (III) <i>Jesteście gorsi niż piosenki Dżemu</i> (II) <i>Jesteście gorsi od polskiego reggae</i> (II) <i>Nawet mefedron ma lepszy skład niż rząd</i> (II) <i>Nawet rodziniki w serniku są lepsze niż rządy PiS-u!</i> (II) <i>PiS jest gorszy niż hawajska</i> (II) <i>PiS się szarpie jak komornik szafę</i> (II) <i>PiS to nie ludzie, to ideologia</i> (II)
9	prymitywizm	<i>Kto ty jesteś? Polak mały. Jaki kraj twój? Zacołany</i> (III) <i>Nawet Shrek nie chciałby żyć w tym bagnie</i> (III)
10	szaleństwo	<i>Niech to będzie ostatni sezon Polski, bo scenarzyści zwariowali</i> (III)
11	tchórzostwo	<i>Andrzej! Kinga ma większe jaja od ciebie</i> (I)
12	wścibstwo	<i>Kinga doradź tacie, żeby nam nie zaglądał w gacie</i> (I) <i>Kościół taki gibki, że wchodzi nam do cipki</i> (II)
13	żal	<i>Kiedy państwo mnie nie chroni, mojej siostry będę bronić</i> (III) <i>Nasza godność, wasza podłość</i> (II) <i>Po co mi Tinder, skoro rucha mnie PiS?</i> (II) <i>Rząd podzielił nasz kraj bardziej niż pizza z anansem</i> (II) <i>W Polsce mamy bad tripa nawet bez narkotyków</i> (III)

Spośród przedstawionych wyżej wyrażen 21 należy do kategorii tematycznej Organizacje, 10 przyporządkowano do kategorii Osoby, a 6 – Państwo.

Najczęściej konotowanym znaczeniem jest pogarda (9/37 przykładów). Następne w kolejności są głupota (5/37 przykładów) i żal (5/37 przykładów). Oprócz tego wyróżniono takie pola semantyczne, jak agresja (2/37), brzydota (1/37), dwulicowość (2/37), ignorancja (3/37), niezdarność (2/37), okrucieństwo (2/37), prymitywizm (2/37), szaleństwo (1/37), tchórzostwo (1/37), wścibstwo (2/37).

W zaprezentowanych hasłach protestowych zachodzą także charakterystyczne zjawiska:

- zastosowanie rymu, na przykład *Kto ty jesteś? Polak mały. Jaki kraj twój? Zacofany; Kinga doradź tacie, żeby nam nie zaglądał w gacie; Kościół taki gibki, że wchodzi nam do cipki; Kiedy państwo mnie nie chroni, mojej siostry będą bronić;*
- absurdalność, na przykład *PiS się szarpie jak komornik szafę; PiS gra techno na flecie;*
- odniesienia do popkultury, na przykład *Nawet Shrek nie chciałby żyć w tym bagnie; Po co mi Tinder, skoro rucha mnie PiS?; Jaki kraj, taki Voldemort;*
- antyprzysłowia, na przykład *Nasza godność, wasza podłość;*
- konstrukcje charakterystyczne dla dozeńów (tuzinów) typu: *Ktoś robi coś, na przykład PiS driftuje Multiplą; Jarek myśli, że jajnik to rasa psa; Godek nie odróżnia signifiant od signifie; Duda myśli, że in vitro to pizzeria.*

Wszystkie omawiane przykłady charakteryzują się silną emocjonalnością potencjalnego przekazu i mają zabarwienie pejoratywne. Nie ma wątpliwości co do ich inwektywnego znaczenia. Z drugiej strony należy pamiętać o ich dwuwymiarowości, ponieważ pełnią one także funkcję ludyczną, która wyraża się przez komizm, groteskowość i absurdalność oraz ironię, która wynosi inwektywę na inny poziom. Paradoksalnie, mimo konfliktogenego kontekstu socjologicznego hasła protestowe przedstawione w takiej postaci mają spajający i terapeutyczny wpływ na społeczeństwo.

Bibliografia

- Bańko M. (red.) (2000), *Inny słownik języka polskiego*, Warszawa.
- Chaciński B. (2021), *Parasol dla słów*, [w:] P. Kosiewski (red.), *Język rewolucji*, Warszawa.
- Dąbrowska A. (1993), *Eufemizmy współczesnego języka polskiego*, Wrocław.
- Dembska K. (2007), *Rosyjsko-polski słownik eufemizmów semantycznego pola seksu*, Toruń.
- Dokowicz A. (2014), *Wulgaryzmy w języku kibiców polskich, czyli Polska grać k... mać!*, Poznań.
- Douglas M. (2007), *Czystość i zmaza*, Warszawa.
- Dubisz S. (red.) (2006), *Uniwersalny słownik języka polskiego*, Warszawa.
- Dunaj B. (red.) (1996), *Słownik współczesnego języka polskiego*, Warszawa.
- Fleischer M. (2006), *Obszar tabu w systemie polskiej kultury*, [w:] M. Graszewicz, K. Stasiuk (red.), *Literatura, kultura, komunikacja*, Wrocław.

Grochala B. (2016), *Tabu i sposoby jego przelamywania we współczesnym dyskursie religijnym*, [w:] A. Małysek, K. Sobstyl (red.), *Tabu w procesie globalizacji kultury*, Lublin.

Jakobson R. (1960), *Poetyka w świetle językoznawstwa*, „Pamiętnik Literacki”, z. 51/2.

Kamińska-Szmał I. (2007), *Agresja językowa w życiu publicznym. Leksykon inwektyw politycznych 1918–2000*, Wrocław.

Korolczuk E. (2018), *Odzyskiwanie języka, czyli jak zmieniła się debata o aborcji w kontekście Czarnych Protestów i Strajków Kobiet?*, [w:] E. Korolczuk, B. Kowalska, J. Ramme, C. Snochowska-Gonzalez (red.), *Bunt kobiet. Czarne Protesty i Strajki Kobiet*, Gdańsk.

Kostro M., Wróblewska-Pawlak K. (2011), *Między kurtuazją a deprecjacją. Formy adresatywne jako środek retoryczny w polemicznym dyskursie politycznym*, „Forum Artis Rhetoricae”, nr 3.

Kreatywność protestujących nie zna granic. Hasła na transparentach to kopalnia złota (2020), <https://ksiazki.wp.pl/kreatywnosc-protestujacych-nie-zna-granic-hasla-na-transparentach-to-kopalnia-zlota-6569857190284064a> [dostęp: 27.06.2021].

Najlepsze hasła z Protestów Kobiet (2020), <https://szpilkiwplecaku.pl/hasla-z-protestow-kobiet/> [dostęp: 30.06.2021].

Peisert M. (2004), *Formy i funkcje agresji werbalnej. Próba typologii*, Wrocław.

Płonka-Syroka B., Dąbrowska M., Nadolna J., Skibińska M. (red.) (2013), *Skandal w kulturze europejskiej i amerykańskiej*, Warszawa.

Rozpędowski M. (2015), „*Du ju spik ponglish*”? *O językowo-kulturowej hybrydzie XXI w. w wybranych przekazach popkultury*, „Kwartalnik Nauk o Mediach”, z. 2, <http://knm.uksw.edu.pl/du-ju-spik-ponglish-o-jezykowo-kulturowej-hybrydzie-xxi-w-w-wybranych-przekazach-popkultury/> [dostęp: 7.06.2021].

Strajk Kobiet. Cały Internet się śmieje. Najlepsze hasła z protestów (2020), <https://www.o2.pl/informacje/strajk-kobiet-caly-internet-sie-smieje-najlepsze-hasla-z-protestow-6570602884278976g/7> [dostęp: 4.07.2021].

Strajk Kobiet. Tak wygląda 100 tys. ludzi na ulicach Warszawy i ich hasła (2020), https://noizz.pl/spoleczenstwo/strajk-kobiet-100-tys-ludzi-na-ulicach-warszawy-zdjecia-relacja-z-marszu/s242d5w?utm_source=fb&utm_medium=social&utm_campaign=fb_noizz&fbclid=IwAR3OLD_qVyC6oQdgUiunw48lhnKvsfrv3KtpnY6ztiYuXOQ3BOy2qdtZTE4 [dostęp: 25.06.2021].

Strajk kobiet: „Zło bobrem zwyciężaj”. Tak wyglądają MEMY ulicy. Hasła z protestów kobiet są soczyste, a kreatywność autorów nie ma granic (2020), <https://dziennikzachodni.pl/strajk-kobiet-zlo-bobrem-zwyciezaj-tak-wygladaja-memy-ulicy-hasla-z-protestow-kobiet-sa-soczyste-a-kreatywnosc-autorow-nie-ma/ar/c1-15264486> [dostęp: 27.06.2021].

Uhlig W. (2016), *Gry słowne jako performans. Przykład tuzinów*, „Kultura Współczesna. Teoria, Interpretacje, Praktyka”, nr 2(90).

Wasilewski J.S. (2010), *Tabu*, Warszawa.

Waszakowa K. (2011), *Polszczyzna przelomu XX i XXI wieku: dynamika procesów sprzyjających internacjonalizacji*, „Исследования по славянским языкам”, nr 16–1.

Abstract

Invective is a woman. Sociolinguistic determinants of verbal aggressiveness on protest signs from the 2020 Women's Strike protests in Poland

The article provides an outline of the sociolinguistic, cultural and linguistic determinants of the use of colloquialisms in the modern Polish language. 37 protest signs from the 2020 Women's Strike in Poland with an invective meaning semantically related to specific people and organizations were analyzed. In order to analyze the similarities and differences between the presented examples, the semantic field method was used. Based on the specific characteristics of the analyzed expressions, 13 semantic microfields were distinguished. The innovativeness of the study consists in looking at the invective not only as an example of using verbal aggressiveness, but also as a peculiar wordplay which, paradoxically, may facilitate communication and relieve tension.

Keywords: invectives, protest signs, Women's Strike, linguistic picture of the world, semantic fields

Danuta Grzesiak-Witek <https://orcid.org/0000-0001-6959-9304>
Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach
e-mail: dgrzesiakwitek@ujk.edu.pl

„Dziecko w skorupie”. Ograniczenia w nabywaniu mowy i języka przez jednostki z zaburzeniami ze spektrum autyzmu

Streszczenie

Mowa jako dźwiękowe porozumiewanie się odbywa się dzięki znajomości języka. Nie we wszystkich przypadkach opanowanie mowy przebiega w sposób płynny i bezproblemowy. Odstępstwo od prawidłowego jej rozwoju stanowią przypadki dzieci przejawiających zaburzenia rozwoju mowy i języka, a wśród nich znaczącą grupą są jednostki obciążone cechami ze spektrum zaburzeń autystycznych. Nieumiejętność wykorzystania mowy do komunikowania się jest charakterystyczna dla tej grupy dzieci. Artykuł prezentuje ograniczenia w nabywaniu mowy i języka u dzieci z autyzmem oraz sposoby otwierania ich na świat dzięki rozwojowi komunikacji.

Słowa kluczowe: język, mowa, autyzm, zaburzenia rozwoju mowy i języka

Wprowadzenie

Człowiek dzięki mowie zyskuje możliwość porozumiewania się z innymi, przekazywania swoich potrzeb, życzeń oraz opisywania emocji. Mowa jako dźwiękowe porozumiewanie się ludzi odbywa się dzięki znajomości języka, stanowiącego system wyrazów oraz reguł gramatycznych. Zdaniem Stanisława Grabiаса mowa to zespół czynności, jakie z udziałem języka wykonuje jednostka, która poznaje rzeczywistość i przekazuje jej interpretację innym członkom grupy społecznej. Tak rozumiana mowa dotyczy trzech rodzajów zachowań: czynności poznawczych człowieka (dokonywanych wyłącznie za pomocą języka, czego efektem jest zorganizowana przy pomocy pojęć wiedza), językowych czynności

komunikacyjnych (ujawniających się łącznie z zachowaniami mimicznymi i gestowymi), czynności socjalizacyjnych i grupotwórczych (poprzez poznawanie rzeczywistości i porozumiewanie się z innymi jednostkami osoba podlega socjalizacji, zdobywając jednocześnie wiedzę o grupie, której jest członkiem) (Grabias, 1997: 10).

Do porozumiewania się nie wystarczy tylko znajomość języka, konieczne jest także opanowanie umiejętności mówienia oraz rozumienia. Na tym tle rysuje się pojęcie komunikacji identyfikowane z porozumiewaniem się i używane do określenia różnych form działalności ludzkiej, służącej wymianie informacji z użyciem języka jako narzędzia (Kurcz, 2000: 39). Nie we wszystkich przypadkach opanowanie mowy przebiega w sposób płynny i bezproblemowy. Odstępstwo od prawidłowego jej rozwoju stanowią przypadki dzieci przejawiających zaburzenia rozwoju mowy i języka, tj. „rozmaite (pierwotne lub wtórne) zaburzenia zachowania językowego w okresie kształtowania i rozwoju mowy (czyli występujące do 6.–7. roku życia), o różnej etiologii” (Jastrzębowska, 2001: 279). Dotyczy to dzieci, które pozbawione są wrodzonej dyspozycji do nauczenia się języka oraz jego realizacji w formie mowy. Wśród nich znaczącą grupę stanowią jednostki obciążone cechami ze spektrum zaburzeń autystycznych. Celem artykułu jest przedstawienie ograniczeń w nabywaniu mowy i języka u dzieci ze spektrum autyzmu oraz sposobów otwierania ich na świat dzięki rozwojowi komunikacji.

„Dzieci w bańce”, czyli o autyzmie słów kilka

Autyzm to całościowe zaburzenie rozwoju, przejawiające się specyficznym funkcjonowaniem jednostek nim obciążonych. Najistotniejsze są zaburzenia komunikacji oraz trudności w relacjach społecznych. Leo Kanner opisywał autyzm jako „wyraźnie zaburzony rozwój społeczny i rozwój komunikacji w kilku pierwszych latach życia oraz charakterystyczny brak płynności, wyobraźni i udawania w zabawie” (Młynarska, 2008: 89). Wśród specyficznych cech opisywanego zaburzenia należy wymienić przede wszystkim opóźnienie lub niedokształcenie rozwoju mowy oraz rozwoju językowego, brak kontaktów z najbliższym otoczeniem i zamykanie się we własnym świecie oraz niezdolność do nawiązywania kontaktów o charakterze interpersonalnym (Zabłocki, 2002: 29). Stąd w odniesieniu do tej grupy dzieci stosuje się metaforyczne określenia w postaci: *dzieci w skorupie*, *dzieci w bańce*. Wszystkie one wskazują na samotność, izolację i brak kontaktów dziecka autystycznego z otoczeniem oraz nawiązują do pochodzenia samego terminu *autyzm*¹. Termin *autyzm* (z gr. *autos* – ‘sam’) wprowadził psychiatra Eugen Bleuler, który jednocześnie zdefiniował to zaburzenie jako „zamknięcie się we własnym świecie i rozluźnienie dyscypliny logicznego myślenia. Oznacza utratę kontaktu z otoczeniem, zamknięcie się w sobie i skierowanie uwagi do wewnątrz” (Bobkiewicz-Lewartowska, 2005: 11). Nieumiejętność wykorzystania mowy do komunikowania się jest charakterystyczna dla tej grupy dzieci. Współcześnie, od 2013 roku, zgodnie z wytycznymi DSM-V²

¹ Wskazane cechy dzieci autystycznych to pewne uproszczenia. Prawidłowe jest indywidualne podejście wobec konkretnej jednostki z autyzmem, która prezentuje inny zakres zaburzeń oraz ograniczeń.

² DSM-V – *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders. Fifth Edition*, 2013.

wprowadzono określenie *spektrum zaburzeń autystycznych* (ASD) w miejsce terminu *całościowe zaburzenia rozwoju*³.

„Pancerz”, czyli o ograniczeniach w nabywaniu mowy i języka u dzieci z autyzmem

U dzieci ze spektrum autyzmu dostrzega się jakościowe zaburzenia komunikacji werbalnej i niewerbalnej. Ma miejsce opóźnienie przyswajania języka i opanowywania mowy. Dzieci autystyczne ignorują obecność innych ludzi i nie wykazują zainteresowania nimi. Natomiast dla właściwego rozwoju mowy jest konieczna druga osoba, wobec której realizowane są życzenia, rozkazy czy stawiane pytania.

Zaburzenia umiejętności nawiązywania kontaktu językowego wynikają z występowania jakościowych zaburzeń interakcji społecznych (Frith, 2004: 41). Dysfunkcje w zakresie zdolności społecznych widoczne są u tej grupy dzieci niezwykle wcześnie. Już w pierwszych miesiącach życia można dostrzec wyjątkową wrażliwość na bodźce społeczne. Dzieci te bronią się przed kontaktem fizycznym nawet z matką, nie utrzymują kontaktu wzrokowego z nikim z otoczenia. Nie wykazują potrzeby okazywania ciepła, uczuć i bliskości. Człowiek dla takich dzieci to jakby kolejny element nieożywionej rzeczywistości, która go otacza. Dzieci z zaburzeniami ze spektrum autyzmu, spotykając na swojej drodze osobę, przesuwiają ją albo omijają jak przeszkodę. W niektórych przypadkach korzystają z pomocy osoby, nawet obcej, gdy chcą dotrzeć do interesującej ich rzeczy. Nie jest to jednak prośba kierowana w sposób werbalny (poprzez słowo) bądź niewerbalny (poprzez gest), lecz instrumentalne potraktowanie dorosłego w celu „oswojenia” obcego przedmiotu. Dlatego dzieci autystyczne często, chwytając dłoń dorosłego, dotykają nią nowych przedmiotów, otwierają drzwi lub sięgają po zabawkę.

Dzieci z ASD na skutek splotu zaburzeń w płaszczyźnie interakcji społecznych, w aspekcie komunikacyjnym oraz ograniczeń w zakresie aktywności i zainteresowań nie są w stanie nauczyć się języka w sposób wystarczający. Przyswajanie języka oraz mowy ma miejsce podczas nieustannego kontaktu dziecka z otoczeniem, z matką. Ważny jest tutaj element naśladowania osoby znaczącej (tj. najczęściej matki) przez dziecko. W przypadku dzieci z autyzmem matka jest traktowana jako element otoczenia i nie podlega obserwacji, a tym samym naśladowaniu⁴. W tym momencie widać, iż koło się zatacza w tym skomplikowanym procesie, jakim jest przyswajanie języka i kształtowanie się mowy u dzieci autystycznych. Dziecko autystyczne nie może nauczyć się mowy, gdyż z powodu autyzmu pozbawione jest w znaczącym stopniu kontaktów społecznych. Poza tym mowa jest czynnością, która wiąże się nie tylko z budowaniem (tj. nadawaniem), ale także z odbiorem (tj. rozumieniem) komunikatów werbalnych. Obydwie umiejętności

³ Jednostka ASD (z ang. *Autism Spectrum Disorder*) zastąpiła trzy jednostki chorobowe: zaburzenia autystyczne, zespół Aspergera i PDD-NOS (całościowe zaburzenie rozwoju niediagnozowane inaczej) (Möller, 2018: 612–616).

⁴ Wcześniej istniała teoria tak zwanych zimnych matek, które niesłusznie obarczano odpowiedzialnością za występowanie zaburzeń autystycznych u dzieci.

nabywane są w trakcie licznych, systematycznych i powtarzalnych sytuacji dnia codziennego. Oto przykład ilustrujący zaburzenia rozumienia poleceń słownych wydawanych czteroletniemu Wiktorowi z autyzmem (W) przez matkę (M):

M: *podaj czapkę* (matka zwraca się do chłopca w gabinecie logopedycznym)

W: ... (chłopiec wykonuje obroty na palcach i nie reaguje na polecenie matki)

M: *daj czapkę* (powtarza matka)

W: ... (brak reakcji, chłopiec kontynuuje swoją zabawę)

M: *daj czapkę, mówię* (matka chwyta dziecko za rękę i wkłada do niej czapkę)⁵.

Dzieci autystyczne pozbawione zostają możliwości stymulacji ze strony otoczenia. Ze względu na pancierz, w jakim tkwią i którym odgradzają się od otaczającego świata, pozostają zamknięte na wszelkie formy porozumiewania się słownego. Mowa otoczenia jest dla nich tylko pustymi bodźcami o charakterze słuchowym, które dziecko ignoruje lub wręcz ich unika⁶. Jak wiadomo, czynności mówienia towarzyszą liczne zachowania o charakterze niejęzykowym, które dopełniają treść wypowiedzi dodatkowymi informacjami dotyczącymi uczuć i emocji nadawcy. Dzieci z autyzmem w wyniku zaburzeń interakcji społecznych nie nawiązują kontaktu wzrokowego z innymi osobami. Nie uczą się odczytywać emocji z wyrazu twarzy, a tym samym z mimiki. Podobnie słabo posługują się gestykulacją i nie dostrzegają sygnałów przekazywanych przez otoczenie tą drogą⁷. Zakłócenia w odbiorze tych wszystkich zachowań niejęzykowych potęgują trudności w opanowaniu mowy. Brak relacji osobistych z matką oraz innymi bliskimi osobami z otoczenia nie budzi potrzeby nawiązywania kontaktu słownego.

Wśród czynników stymulujących rozwój mowy istotne są także relacje najmłodszych z rówieśnikami. Nie bez przyczyny zaleca się uczestniczenie dzieci w zajęciach przedszkolnych, wskazując jako zaletę rozwój funkcji poznawczych oraz językowych poprzez kontakty z rówieśnikami i wspólne uczestniczenie w zabawach. Podobnie jak powyżej tak i w kwestii interakcji z rówieśnikami dzieci autystyczne wykazują znaczne ograniczenia. Specyficzną cechą ich funkcjonowania jest brak zainteresowania rówieśnikami oraz podejmowania z nimi jakiegokolwiek aktywności (Piskula, 2005: 65). W wyniku takiej sytuacji i ten sposób nabywania języka zostaje zablokowany. Oto przykład próby nawiązania kontaktu pięcioletniego Michałka (M) z autystycznym kolegą – Grzesiem (G):

M: *Daj mi to niebieskie, male auto.*

G: ... (nie zwraca uwagi na słowa kolegi i wkłada wszystkie auta do pudełka, ustawiając je w szeregu)

M: *Masz dużo. Daj mi jedno* (próbuje nadal Michałek).

G: ... (Grześ milczy i przesuwa kolekę, by sięgnąć po kolejny samochód)⁸.

⁵ Kręcenie się wokół własnej osi, chodzenie na palcach należą do stereotypii ruchowych dzieci autystycznych, które dodatkowo preferują aktywność opartą na powtarzalności (Pisula, 2005: 60).

⁶ W grupie dzieci z zaburzeniami ze spektrum autyzmu niektóre wykazują nadwrażliwość słuchową, która wiąże się z unikaniem wszelkich dźwięków z otoczenia.

⁷ Dla osób ze spektrum autyzmu wszystkie interakcje międzyludzkie są trudne ze względu na brak znajomości związanego z mową ciała kodu proksemicznego (Senderska, 2020: 120).

⁸ Zachowania Grzesia z autyzmem wskazują na charakterystyczne symptomy tego zaburzenia, tj.: zachowania naruszające cielesność innych oraz traktowanie ich jak przedmiotów (przesuwanie kolegi), brak rozumienia poleceń

Dzieci niedotknięte autyzmem uczą się zachowań językowych od dorosłych, ale i od rówieśników. Ta ostatnia grupa ma na ich język ogromny wpływ. Dotyczy to zarówno dzieci w wieku przedszkolnym, jak i starszych. Potrzeba uczestniczenia w zabawie pociąga za sobą konieczność nawiązywania relacji społecznych i werbalnych z innymi. Jest to element silnie stymulujący rozwój mowy dzieci. Uczestniczenie w zabawach, głównie tematycznych, takich jak: „w dom”, „w lekarza”, „w sklep”, służy rozwijaniu kompetencji językowych, ale także sprawności sytuacyjnej i pragmatycznej (Grzesiak-Witek, 2006: 103–105). Dzieci autystyczne, nie wchodząc w relacje z rówieśnikami, nie biorą udziału w zabawach, a tym samym nie czerpią z nich żadnych korzyści.

„Otworzyć się na świat”. O sposobach rozwijania komunikacji dzieci z autyzmem

Język dla dziecka, jak i dla każdego człowieka staje się perspektywą patrzenia na świat, sposobu jego odbierania oraz wartościowania elementów go stanowiących. Istotnym elementem tej rzeczywistości są ludzie oraz samo dziecko jako nadawca danej wypowiedzi. „Nabywając symbole językowe dla danej kultury, dziecko uczy się z różnych perspektyw oglądać te same osoby, przedmioty i zdarzenia. Nazwy dokonują kategoryzacji, uwalniają poznawanie od bezpośredniej percepcji, pozwalają orzekać o tym, co nie jest obecne w polu widzenia” (Cieszyńska-Rożek, 2013: 103). Pracując nad otwarciem dziecka autystycznego na świat, należy zadbać o opanowanie przez nie języka oraz mowy.

Na początek istotne jest ukazanie dziecku autystycznemu korzyści płynących z posługiwania się mową. Cel ten można osiągnąć, skupiając się nad językową sprawnością pragmatyczną, czyli umiejętnością „osiągania celu założonego przez nadawcę wypowiedzi” (Jastrzębowska, Pelc-Pękala, 2001: 648). Małe dziecko autystyczne, które odkryje moc słowa *daj*, będzie wiedziało, że poprzez mowę może wpływać na otoczenie. Dzięki mowie dostanie przedmiot (zabawkę), jaka wcześniej pozostawała poza jego zasięgiem. Jednocześnie ważne pozostaje stworzenie wspólnego pola uwagi dziecka i osoby z najbliższego otoczenia (matki bądź terapeuty mowy)⁹. Stanowi to podstawę do wszelkich działań stymulujących rozwój mowy, jak i fundament skutecznej komunikacji.

Formę rutynowego zachowania dzieci autystycznych (powyżej 3. roku życia) stanowią zadawane przez nie pytania bez oczekiwania na uzyskanie odpowiedzi. Terapeuta mowy powinien zadbać o to, by włączyć dziecko do aktywności w najbliższym otoczeniu poprzez kierowanie pytań istotnych dla niego samego. Uzyskuje się to dzięki wprowadzaniu zdań pytających na tematy zgodne z zainteresowaniami dziecka z autyzmem. Wiadomo, że zakres tych zainteresowań jest w tej grupie zawężony i specyficzny, dlatego by nawiązać

---

oraz nieumiejętność wykorzystania zabawek zgodnie z ich przeznaczeniem (chłopiec układa autka w szereg). Zob. Grzesiak-Witek, 2013: 60–65.

⁹ Brak wspólnego pola uwagi jest jednym z głównych objawów zaburzeń komunikacji u dzieci z autyzmem, który uniemożliwia skuteczną terapię (Pisula, 2005: 70).

z dzieckiem relację, terapeuta musi wejść w jego świat¹⁰. Może to uzyskać, uczestnicząc w zabawie z dzieckiem jego ulubionymi zabawkami czy formułując pytania dotyczące interesujących dziecko kwestii. Podczas terapii należy w pewien sposób podążać za dzieckiem, rozpoczynając stymulację od umiejętności, którą już dziecko posiada. Ma miejsce łagodne, choć poprzedzone licznymi ćwiczeniami, przechodzenie do zachowań mieszczących się w normie, a dotyczących zachowań językowych i społecznych (Cieszyńska-Rożek, 2008: 102).

Otwieranie się na świat w przypadku dziecka z autyzmem wiąże się z dążeniem do osiągnięcia przez nie poziomu rozwoju zgodnie z normami adekwatnymi dla wieku. Strategie zastosowane podczas całej terapii polegają na łączeniu ćwiczeń motoryki małej i praktyki oralnej z nauką umiejętności skupiania uwagi na twarzy terapeuty i materiale zadaniowym. Przez cały czas konieczna jest również regulacja zachowań uzyskiwana dzięki uczeniu językowych reguł społecznych i nazywaniu emocji – tych przeżywanych, ale i obserwowanych u innych. Znaczące miejsce w terapii dzieci autystycznych w ujęciu Jagody Cieszyńskiej-Rożek zajmuje wczesna nauka czytania, która umożliwia ćwiczenie funkcji językowych, a także wpływa na stymulację określonych struktur mózgowych (Cieszyńska-Rożek, 2008: 114).

Każde zachowanie językowe wypracowane w gabinecie przez terapeuta mowy wymaga utrwalania w środowisku dziecka. Odpowiedzialnymi za ten fakt czyni się rodziców i (w miarę możliwości) nauczycieli w przedszkolu/szkole. Podczas posiłków, spacerów, wspólnych zabaw pojawia się wiele sytuacji, w jakich można zastosować wyćwiczone w sztucznych warunkach gabinetowych zachowania językowe i społeczne. Dom, miejsce zabaw są miejscami, w jakich pojawia się wiele okazji do utrwalania interakcji językowych. W przypadku środowiska rodzinnego sam czas posiłków przynosi możliwość nazywania czynności związanych z siedzeniem, jedzeniem, piciem oraz przywoływania określeń poszczególnych potraw i kolorów, w jakich występują. To tylko niektóre z przykładów utrwalających leksykę i aktualizujących nazwy przedmiotów, czynności i cech.

Podsumowanie

Prawidłowy rozwój mowy, opanowanie języka oraz właściwe komunikowanie się z otoczeniem stanowi podstawę funkcjonowania w otaczającej rzeczywistości. Jednocześnie wpływa na kształtowanie się osobowości danej jednostki, jej samoocenę, jak i ocenę innych dotyczącą tej osoby. Umiejętność mówienia pozwala wyrazić i opisać swoje uczucia oraz poglądy, natomiast rozumienie umożliwia odbiór informacji i poszerzenie horyzontów na temat otaczającego świata. Praca z jednostkami z zaburzeniami ze spektrum autyzmu należy do trudnej i obciążającej emocjonalnie ze względu na specyfikę zaburzenia i współwystępowanie deficytów komunikacyjnych i społecznych. Niemniej

¹⁰ Dzieci autystyczne zafascynowane są zabawkami lub przedmiotami, które na przykład świecą, kręcą się lub wydają dźwięki (Zabłocki, 2002: 61).

jednak ze względu na szczytny cel, jakim jest otwarcie tych osób na otaczający świat i ludzi, warto podjąć się tego zadania.

Bibliografia

- Ball J. (2016), *Autyzm a wczesna interwencja: rzeczowe pytania, życiowe odpowiedzi*, Gdańsk.
- Bobkiewicz-Lewartowska L. (2005), *Autyzm dziecięcy, zagadnienia diagnozy i terapii*, Kraków.
- Cieszyńska-Rożek J. (2008), *Standard postępowania logopedycznego w przypadku autyzmu wczesnodziecięcego*, „Logopedia”, nr 37.
- Cieszyńska-Rożek J. (2013), *Metoda Krakowska wobec zaburzeń rozwoju dzieci*, Kraków.
- Frith U. (2004), *Autyzm. Wyjaśnienie tajemnicy*, Gdańsk.
- Grabias S. (1997), *Mowa i jej zaburzenia*, „Audiofonologia”, nr 10.
- Grandin T., Panek R. (2016), *Mózg autystyczny: podróż w głąb niezwykłych umysłów*, Kraków.
- Grzesiak-Witek D. (2006), *Pelnienie ról rodzinnych w zabawie tematycznej dzieci w wieku przedszkolnym*, „Społeczeństwo i Rodzina”, nr 9.
- Grzesiak-Witek D. (2013), *Program terapii logopedycznej dziecka z autyzmem w oparciu o studium indywidualnego przypadku*, „Społeczeństwo i Rodzina”, nr 37.
- Hickok G. (2016), *Mit neuronów lustrzanych. Rzetelna neuronauka komunikacji i poznania*, Kraków.
- Jastrzębowska G. (2001), *Zaburzenia komunikacji językowej (wyjaśnienie podstawowych pojęć)*, [w:] T. Gałkowski, G. Jastrzębowska, *Logopedia. Pytania i odpowiedzi*, Opole.
- Jastrzębowska G., Pelc-Pękala O. (2001), *Metodyka ogólna diagnozy i terapii logopedycznej*, [w:] T. Gałkowski, G. Jastrzębowska, *Logopedia. Pytania i odpowiedzi*, Opole.
- Kurcz I. (2000), *Psychologia języka i komunikacji*, Warszawa.
- Młynarska M. (2008), *Autyzm w ujęciu psycholingwistycznym: terapia dyskursywna a teoria umysłu*, Wrocław.
- Möller H.-J. (2018), *Możliwości i ograniczenia DSM-5 w polepszeniu klasyfikacji i diagnozy zaburzeń psychicznych*, „Psychiatria Polska”, nr 52(4).
- Pisula E. (2005), *Małe dziecko z autyzmem*, Gdańsk.
- Senderska J. (2020), *Obraz osoby z zaburzeniem ze spektrum autyzmu w literaturze popularnej (na przykładzie bohatera powieści Jodi Picoult „W naszym domu”)*, „Respectus Philologicus”, nr 37(42).
- Silbermani S. (2017), *Neuroplemiona: dziedzictwo autyzmu i przyszłość neuroróżnorodności*, Białystok.
- Zabłocki K. (2002), *Autyzm*, Płock.

Abstract

“Child in a shell”. Limitations in the speech and language acquisition of children with autism spectrum disorders

Speech as audible communication is achieved due to the knowledge of a language. Speech acquisition does not always proceed smoothly and without any problems. Deviation from the proper development of speech is seen in the case of children with disorders of the development of speech and language, among whom children with characteristic autism spectrum disorders constitute a considerable group. The inability of using speech for communication is characteristic of this group of children. The article presents limitations in acquiring speech and language by children with autism as well as ways of opening them up to the world through the development of communication.

Keywords: language, autism, speech and language development disorders

Magdalena Szumska <https://orcid.org/0000-0001-9581-790X>
Akademia Humanistyczno-Ekonomiczna w Łodzi
e-mail: tlumaczprzysieglyang@gmail.com

Dylematy związane z włączaniem uczniów dyslektycznych do systemu edukacji

Streszczenie

Celem niniejszego artykułu jest prezentacja możliwości włączania uczniów dyslektycznych w proces kształcenia w szkołach głównego nurtu. Tekst stanowi przegląd zestawu zasad pozwalających na lepsze funkcjonowanie dyslektyków w systemie szkolnictwa. Przedstawiono również całościowy obraz współpracy pomiędzy specjalistami szkolnymi, nauczycielami i rodzicami uczniów dyslektycznych.

Słowa kluczowe: dysleksja, włączanie, uczniowie ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi, język angielski jako język obcy, język angielski jako drugi język, język angielski jako język dodatkowy

Włączenie

Modele włączenia wynikają ze spojrzenia na trudności w uczeniu się w szczególności z dysleksją. Termin *społeczny model niepełnosprawności* (Oliver, 1981) doprowadził do usunięcia etykiet i szkolnictwa specjalnego pod koniec XX wieku, gdy uczniowie ze specjalnymi potrzebami zaczęli być włączani do szkół głównego nurtu (Armstrong, Squires, 2015).

Celem edukacji włączającej jest wsparcie uczniów (Ainscow, 2000). W ostatnim dwudziestoleciu liczba ogłoszeń dotyczących włączania została ustalona na poziomie międzynarodowym (*The Salamanca Statement and Framework for Action on Special Education*, 1994; *World Education Forum in Dakar, Senegal*, 2000). W 1994 roku w oświadczeniu Salamanca (*The Salamanca Statement and Framework for Action on Special Education*, 1994) wprowadzono pojęcie *orientacja włączająca*, zgodnie z którym wszystkie dzieci

mają prawo do edukacji i powinny mieć dostęp do szkół głównego nurtu. Następnie, w 2000 roku, potrzeba rozwoju międzynarodowego włączenia została usprawniona wraz z oświadczeniem Światowego Forum Edukacji sugerującym, że włączenie uczniów z trudnościami to „priorytet krajowy i międzynarodowy” (*World Education Forum in Dakar, Senegal*, 2000: 17).

Powyższe inicjatywy, chociaż znaczące, osiągnęły swój cel tylko w pewnym stopniu (O’Brien, 2001). Włączanie to kłopotliwe pojęcie (Pearson, 2001), a sposób jego realizowania w różnych systemach edukacyjnych w dużym stopniu zależy od czynników kontekstualnych (tj. systemu edukacji, charakterystyki szkoły itp.).

Dysleksja a włączanie

Włączanie stanowi dynamiczny proces, w którym uwzględniane są różne potrzeby ucznia, ustalane wyzwania w nauce oraz pokonywane bariery uczenia. Włączanie uczniów z dysleksją odnosi się do odpowiedzialności systemów szkoły oraz edukatorów, aby pomóc uczniom dyslektycznym ocenić program nauczania.

W celu osiągnięcia włączenia nauczyciele powinni oprzeć swoje praktyki na charakterystyce dyslektyków i nauczać ich w taki sposób, w jaki uczą się sami dyslektycy. Adaptowanie programu nauczania do potrzeb uczniów dyslektycznych usprawnia ich włączanie, podnosi ich samoocenę i wpływa na poprawę ich wyników.

Termin *wynik w edukacji* zwykle odnosi się do akademickich wyników uczniów. Na poziomie szkolnym wyniki akademickie uczniów są relewantne względem wyników edukacyjnych eksplorowanych poprzez narzędzia ewaluacji i oceny nauczyciela (na przykład testy). W przypadku uczniów dyslektycznych duży nacisk kładzie się na dostępność do programu nauczania, wyników w zadaniach piśmiennych (czytanie, ortografia), podczas gdy istnieją przypadki, że ich wyniki w pozostałych obszarach (na przykład mowa, umiejętność liczenia) są również eksplorowane. Z powodu ich złożoności dysleksja może znacząco wpływać na postęp edukacyjny oraz osiągnięcia uczniów. Chociaż wyniki uczniów są silnie związane z ich włączaniem, wiele badań skupia się raczej na zasadach włączania niż wpływie tych zasad na uczniów dyslektycznych oraz ich rówieśników. Potrzebne są więc badania, które pokażą wpływ prób włączania na wyniki uczniów głównego nurtu (dyslektyków i uczniów bez dysleksji), aby określić takie zalecenia dotyczące nauczania, z których skorzystają wszyscy uczniowie.

Oprócz obszaru wyników głównym obszarem obaw w badaniu dysleksji jest niski poziom samooceny uczniów dyslektycznych. Samoocena odnosi się do porównań przekonań, które mają o sobie poszczególne osoby. W szkole głównego nurtu uczniowie z dysleksją częstokroć doświadczają uczucia stresu, porażki, zażenowania. Często rówieśnicy znęcają się nad nimi, szczególnie gdy są dokonywane porównania z ich rówieśnikami bez dysleksji. Wszystkie te czynniki w połączeniu z ustandaryzowanymi normami edukacyjnymi i kulturowymi, jak też pozostałe uwarunkowania społeczne (na przykład środowisko uczniów) mogą obniżyć samoocenę uczniów dyslektycznych.

Innym aspektem związanym z obszarem włączania uczniów dyslektycznych jest poczucie własnej skuteczności takich uczniów. Uczniowie ci ze względu na swoje trudności są

narażeni na niski poziom poczucia własnej skuteczności, co prowadzi do ograniczonego uczestnictwa w zadaniu oraz do zmniejszonej kompetencji osobowej. Zadania piśmienności wzbudzają niepokój u uczniów z dysleksją i skutkują oczekiwaniami niskich wyników w kontekstach szkolnych. Ponadto uczniowie z trudnościami w uczeniu się wykazują tendencję do internalizacji swoich porażek oraz przypisywania niskich wyników swoim niskim umiejętnościom. Wszystkie te czynniki w sposób negatywny wpływają na włączanie uczniów dyslektycznych i ich wyniki oraz powodują uczucie segregacji w kontekstach szkoły głównego nurtu.

Doświadczenia nauczyciela z włączaniem

W badaniach poświęconych włączaniu oprócz obszarów eksploracji związanych z uczniami analizowane są poglądy nauczycieli na temat włączania, które mają wpływ na pomyślność rozwoju włączeniowego. Odpowiedź nauczycieli na próby włączania to przedmiot powszechnej charakterystyki w odnośnych badaniach.

Jednym z najważniejszych czynników wpływających na poglądy nauczycieli na temat włączania jest szkolenie, które nauczyciele odbywają w obszarze niepełnosprawności. Model społeczny niepełnosprawności zwiększył obecność uczniów ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi w szkołach głównego nurtu pod koniec XX wieku, a potrzeba szkolenia nauczycieli w zakresie SEN wzrosła. Dowody skuteczności różnego rodzaju programów (na przykład zaprogramowany pojedynczy przedmiot lub zaprogramowana systematyczna infuzja), które przygotowują nauczycieli do włączania, wciąż są skąpe. Jednakże nacisk na strategie praktyczne i refleksyjną praktykę wykazał obniżenie obaw nauczycieli związanych z wdrożeniem praktyk włączających. Gdy nauczyciele są proszeni, żeby uczyć uczniów z niepełnosprawnościami, często zgłaszają problemy, takie jak brak czasu, zwiększony nakład pracy oraz brak źródeł. Ważne są tu szkolenia nauczycieli, które umożliwiają im zrozumienie charakteru niepełnosprawności, zwiększając ich pozytywny stosunek do wdrażania programów włączających.

Charakterystyka kontekstualna wpływa na efektywność i stosunek nauczycieli do włączania, jako że kontekst definiuje stopień, w którym uczniowie osiągają świadomość oraz doświadczenie rozwoju włączającego. Wielu badaczy twierdzi, że nauczyciele powinni posiadać możliwość angażowania się w owocny kontakt z osobami z niepełnosprawnościami oraz uzyskiwać bezpośrednie doświadczenie w zakresie pomyślnych modeli włączania. Nauczyciele mają tendencję do wykazywania pozytywnego stosunku wobec włączania, jeśli idzie to w parze ze wsparciem rządu. Z drugiej strony brak programów szkoleń nauczycieli oraz funduszy na wsparcie utrudnia nauczycielom osiągnięcie skuteczności w nauczaniu uczniów z niepełnosprawnościami. Na przykład Molto stwierdził, że ograniczone doświadczenie nauczycieli w dziedzinie włączania skutkowało odczuciem przez nauczycieli szoku kulturowego, gdy zostali poproszeni o zaadaptowanie swoich strategii nauczania. Co więcej, ograniczona świadomość nauczycieli w zakresie badania Molto skutkowało kwestionowaniem przez nich skuteczności adaptacji instruktażowej do klas włączeniowych. Na skuteczność nauczyciela wpływa także sposób, w jaki wdrażane

są interwencje o włączanie. Interwencje, które pozwalają nauczycielom na dokonywanie decyzji, podnoszą ich pewność siebie oraz wpływają pozytywnie na próbę włączania.

Innymi czynnikami, które decydują o skłonności do eksperymentowania i podejmowania ryzyka związanego z włączaniem, są charakterystyka osobowości nauczycieli, ich przekonania, poziom pewności siebie oraz doświadczenie. Również sposób, w jaki nauczyciel definiuje oraz odbiera niepełnosprawność, wpływa na jego nastawienie do prób włączania. Badanie wykazało, że nauczyciele, którzy postępują zgodnie z podejściem interwencyjnym, a nie medycznym do niepełnosprawności, czują się bardziej odpowiedzialni w postępowaniu wobec trudności uczniów oraz są orędownikami prób włączania.

Dysleksja a uczenie się języka

Trudności wynikające z dysleksji są uniwersalne i chociaż transparentność języka może wpływać na manifestacje dysleksji, problemy uczniów dyslektycznych z piśmiennością będą się utrzymywały. Potrzeba uczenia się języka w dzisiejszym społeczeństwie wymaga zapewnienia dyslektykom dostępu do językowego programu nauczania. Istnieją badania nad identyfikacją dysleksji oraz wsparciem dyslektyków uczących się języka, a obszary te będą poddawane dalszym analizom. Kolejne rozdziały poświęcone są omówieniu badań z zakresu dysleksji i uczenia się języka jako drugiego języka oraz języka obcego.

Włączenie dyslektyków w naukę języka

Ogromny obszar badań związany jest z włączaniem uczniów dyslektycznych w kontekstach monolingwalnych. Istnieją nierówności w ramach obszaru włączania. Pomimo faktu, iż żyjemy w zglobalizowanym społeczeństwie, a dzisiejszą populację świata stanowi więcej osób multilingwalnych niż monolingwalnych, badanie nad włączaniem często pomija silną obecność lingwistycznie odmiennych uczniów w edukacji. To samo dotyczy obszaru nauczania języka obcego. Niedostateczne zbadanie obszaru włączania w edukację języka skutkowało ograniczonym szkoleniem nauczycieli w dziedzinie dysleksji. W konsekwencji nauczyciele języków mogą nie nadążać za procesami włączania oraz wzrostem zróżnicowania klasowego.

Oprócz nauczycieli języków także uczniowie dyslektyczni uczący się języka napotykać bariery w dostępie do językowego programu nauczania, wynikające z trudności w obszarach związanych z językiem (na przykład świadomości fonologicznej). Co więcej, ustandaryzowane środki oceny oraz fakt, iż systemy edukacji zazwyczaj zakładają jednorodność wśród uczniów, ograniczają możliwości uczniów dyslektycznych w zakresie akwizycji umiejętności językowych. Zatem chociaż istnieją przypadki, gdy obserwujemy korzyści z uczenia się języka przez uczniów z trudnościami (na przykład rozwijanie myślenia elastycznego), to przeważnie dyslektycy natrafiają na trudności w uczeniu się języków świata, takich jak język angielski, i odpowiedzi na nowe formy globalizacji (na przykład analfabetyzm cyfrowy). Więcej badań nad wsparciem dyslektyków w kontekstach

językowych ma na celu poinformowanie nauczycieli o sposobie odpowiedzi na potrzeby uczniów dyslektycznych oraz promowania ich włączania do kontekstów językowych.

Identyfikacja dysleksji dla uczniów języka

Szerokie skupienie na umiejętności kognitywnej jest oczywiste w obszarze identyfikacji dysleksji dla uczniów języka (dwujęzycznych/języka obcego/drugiego języka). W obszarze języka angielskiego jako języka obcego oraz dysleksji, jeżeli język jest głównie nauczany w klasie, większość badań posiada wpływ paradygmatu psycholingwistycznego. Proces uczenia się języka jest zatem postrzegany głównie jako akwizycja konkretnych umiejętności (czytanie, słuchanie, mówienie oraz pisanie). Również środki oceny w odniesieniu do uczących się języka mają tendencję do ignorowania czynników społecznych, kulturowych oraz językowych, wpływających na rozwój umiejętności uczniów wielojęzycznych/dwujęzycznych. W Zjednoczonym Królestwie gdy na przykład uczniowie EAL używają języka w szkole oraz poza nią, ich ocenianie odbywa się w języku angielskim. To powoduje, że procesy oceniania są kulturowo oraz lingwistycznie stronnicze.

Ocena dwujęzycznych oraz wielojęzycznych uczniów dyslektycznych jest kluczowym wyzwaniem dla edukatorów, jako że różnice wielojęzyczne (na przykład transparentne/nieprzejrzyste ortografie), charakterystyka konkretnego ucznia oraz aspekty kulturowe dodatkowo wpływają na proces nauki języka drugiego/obcego. Również trudności uczniów dyslektycznych uważane są czasem za problemy raczej językowe niż powiązane z ich dysleksją.

Chociaż identyfikacja dysleksji dla uczącego się języka jest problematyczna, została ona poddana obszernym badaniom, co pomogło lepiej zrozumieć trudności dyslektyków będących jednocześnie użytkownikami dwu bądź wielu języków. Badania empiryczne na temat dysleksji oraz nauki drugiego języka wykazały, że uczniowie dyslektyczni będący użytkownikami drugiego języka nadal walczą z ortografią oraz umiejętnością czytania i że potrzebna jest ocena umiejętności rozpoznania słowa oraz skuteczności czytania słowa u uczniów drugiego języka. Wykazano ponadto problemy artykulacyjne podczas uczenia się przez uczniów z dysleksją języka drugiego. Podobne wyniki odnotowano w badaniach w przypadku, gdy uczniowie pierwszego języka są nieanalfabetyczni.

Identyfikacja dysleksji u uczniów wielojęzycznych/dwujęzycznych stanowi zawiły proces. Błędy, które popełniają uczniowie EAL, są podobne do charakterystyki dysleksji i w zależności od ortografii języka (na przykład transparentnej/nieprzejrzystej) uczniowie borykają się z dodatkowymi wymogami nauki wizualnej. Chociaż niektóre badania pokazały, że uczniowie dwujęzyczni wykazują mocne strony w obszarach świadomości fonologicznej, biegłości oraz elastycznego myślenia, słabe strony fonologiczne to mechanizmy uczenia się uczniów dyslektycznych, które będą się utrzymywały bez względu na system językowy. Te słabe strony mogą upośledzać rozwój czytania, pisanie uczących się języka oraz w pewnych przypadkach – umiejętności generowania mowy w ustawieniach drugiego języka oraz języka obcego.

Co więcej, bariery kulturowe i społeczne (na przykład nierówności w ustawieniach różnorodności lingwistycznych) będą ograniczały rozwój umiejętności. Jedynie niewiele

badania w obszarze identyfikacji dysleksji u uczniów wielojęzycznych/dwujęzycznych skupiało się na elementach środowiskowych (na przykład odpowiedziach uczniów na interwencję). Badania pokazują doświadczenia uczących się języka oraz wpływu na ich umiejętności w zakresie piśmienności. Dodatkowo czynniki wpływające (na przykład samoocena) oraz stosunek do języka docelowego oddziałują na rozwój języka u uczniów dyslektycznych. W edukacji monolingwalnej badania sugerują, że ograniczony rozwój umiejętności piśmienności uczniów dyslektycznych może być spowodowany nieodpowiednim wsparciem oraz niewłaściwymi praktykami edukacyjnymi. To wskazuje na implikacje dotyczące identyfikacji dysleksji (oraz wsparcia) uczących się języka. Należy również zauważyć, że znaczenie pojęcia *uczenie się języka* może być odmiennie rozumiane, ponieważ istnieją różnice pomiędzy uczeniem się języka obcego drugiego i dodatkowego. W wyniku istnieją warianty nauki języka obcego dla ucznia, ma on możliwość rezygnacji z dodatkowych godzin. Pojęcie *język obcy* oznacza, że język jest nieużywany w danym kraju lub na danym terenie, tym samym ważne jest nauczanie dodatkowego języka w szkole, w klasie.

Podejścia w zakresie wsparcia dla uczniów dyslektycznych

Podejścia w zakresie wsparcia dla uczniów dyslektycznych zostały opisane w badaniu nad identyfikacją dysleksji u uczniów dwujęzycznych/wielojęzycznych oraz uczniów dyslektycznych będących użytkownikami języka obcego, języka drugiego albo języka dodatkowego. U uczniów dyslektycznych poprawa umiejętności fonologicznej jest widoczna w badaniach nad dysleksją w konfiguracjach: język angielski jako język obcy, język angielski jako język drugi, język angielski jako język dodatkowy. Proponowane podejścia w zakresie wsparcia dla uczniów dyslektycznych zwykle obejmują bezpośrednie polecenie, nauczanie syntetyczne, analityczne oraz diagnostyczne. Korzystanie z konkretnych technik, takich jak operacje werbalne na niższym poziomie, kojarzenie pierwszego języka docelowego bądź powiązania dźwięk-symbol, jest również usprawniane. Podejścia w zakresie wsparcia, które biorą pod uwagę czynniki społeczne oraz środowiskowe, wpływające na dwujęzyczne/wielojęzyczne umiejętności uczniów, umożliwiają nauczycielom odpowiedź na różnice wśród uczniów oraz usprawniają włączanie uczniów dyslektycznych do klas językowych. Wiele badań w obszarze języka angielskiego jako języka obcego czy języka angielskiego jako języka dodatkowego pozwoliło określić podejścia do nauczania, które są pomocne dla uczących się języka angielskiego z dysleksją.

Nauczanie wielozmysłowe jest jedną z najpopularniejszych praktyk w obszarze wsparcia dysleksji w kontekstach językowych. Podejście wielozmysłowe obejmuje wykorzystanie różnych zmysłów w procesie uczenia (na przykład wizualne, dotykowe, kinetyczne), które mają znaczenie w poprawie świadomości fonologicznej uczących się języka angielskiego jako dodatkowego. Badanie sugeruje również, że techniki wielozmysłowe połączone z nauczaniem bezpośrednim stanowią korzyść dla dyslektyków będących użytkownikami wielojęzycznymi/dwujęzycznymi w kontekstach języka obcego oraz języka drugiego.

Podejścia do nauczania, które wspierają dyslektyków uczących się języków, mogą także wspierać wszystkie osoby uczące się języków. Jednakże wdrożenie i ocena praktyki włączającej są potrzebne w celu poprawy konceptu włączenia w obszarze nauczania języka. To prowadzi do podejmowania dalszych badań, które skupiają się na ocenie praktyk włączających w klasach językowych.

Badania empiryczne dotyczące wsparcia dyslektycznego dla uczących się języka

Interwencje dyslektyczne, które miały miejsce w kontekstach nauki języka, pozwoliły na ocenę wpływu konkretnych praktyk na uczniów dyslektycznych uczących się języka. Literatura sugeruje, że interwencje, które odpowiadają potrzebom uczniów dyslektycznych, zapewniają pomoc tym uczniom w pokonaniu trudności. Jednoznaczna instrukcja, wykorzystanie ICT, bodźców słuchowych i wizualnych oraz pozytywnego wzmocnienia to niektóre ze wspierających podejść, które zostały uznane za skuteczne u uczących się języka angielskiego jako drugiego. Badania związane z interwencją w różnych kontekstach języka angielskiego (tj. język angielski jako język drugi, język angielski jako język dodatkowy, język angielski jako język obcy) dostarczyły ważnych informacji na temat skuteczności podejść głównie poprzez rozpoznanie ich wpływu na uczniów dyslektycznych. Wyniki tych badań oparte są na odpowiedzi dyslektyków na konkretne praktyki, które były wprowadzone w klasie lub w sesjach indywidualnych.

Z powodu rozpowszechnionego użycia języka angielskiego we współczesnym świecie interwencje dyslektyczne w edukacji językowej miały miejsce w klasach języka angielskiego (język angielski jako język dodatkowy, język angielski jako język drugi, język angielski jako język obcy). W większości badań nad dysleksją oraz nauką języka najczęściej odnotowywano pozytywny wpływ ICT, technik wielozmysłowych oraz bezpośredniego nauczania na umiejętności czytania i ortografii dyslektyków będących użytkownikami języka obcego/języka dodatkowego.

Wykorzystanie ICT oraz metod multimedialnych wspiera uczniów z dysleksją w klasach językowych. Przeanalizowano zastosowanie konkretnego oprogramowania w badaniach empirycznych nad wspieraniem dysleksji w ustawieniach EAL. Można na przykład skorzystać z dwóch dedykowanych programów, Nessy oraz Rapid Reading, które poprawiają umiejętność czytania uczniów dyslektycznych uczących się języka angielskiego jako języka dodatkowego. Oprócz korzystnego wpływu tych programów na dyslektyków będących uczniami języka angielskiego jako języka dodatkowego asystenci nauki w szkole zauważyli pozytywne oddziaływanie interwencji oraz szkolenia. Wpisując się w ten kontekst, ICT zwiększyło wyniki dwujęzycznych dyslektyków. Przy użyciu ICT ulepszone są również, poza wynikami, afektywne czynniki, takie jak motywacja. Na przykład używanie technologii mobilnej zwiększyło motywację uczniów dyslektycznych w Bułgarii, Rumunii, Szwecji oraz na Węgrzech.

Co więcej, stosowanie podejść związanych z wielozmysłowością oraz nauczaniem bezpośrednim może pomóc uczniom dyslektycznym będącym użytkownikami języka

dotatkowego podczas napotkania trudności. W badaniach empirycznych w kontekście języka angielskiego jako obcego wykazano, że korzystanie z urządzeń wielozmysłowych oraz oczywistych technik nauczania i mnemonicznych znacząco poprawia słownictwo dyslektyków będących użytkownikami języka obcego. Morfidi i Reason (2000) dowiedli, że słabe wyniki czytelnicze w przypadku języka obcego znacząco poprawiły się po szkoleniu z fonetyki. Przykłady praktyk, które stosowali Morfidi i Reason, to aliteracje, łączenie dźwięków oraz szkolenie w zakresie rozpoznawania liter i pisanie podczas godzinnych zajęć z piśmiennictwa dla uczniów w klasie.

W Polsce Nijakowska (2010) przeprowadziła badanie eksperymentalne, które wykazało, że korzystanie z nauczania bezpośredniego i wielozmysłowego poprawiło umiejętności czytania słowa oraz ortografię dyslektyków będących użytkownikami języka obcego, szczególnie podczas dokonywania asocjacji grafem–fonem. Podobnie Sparks (Sparks i in., 1998) dowiódł, że wielozmysłowy strukturyzowany język nauczania potwierdził swoją użyteczność w przypadku hiszpańskich uczniów języka obcego o wysokim ryzyku.

Z powodu faktu, że powyższe badania miały miejsce w faktycznych kontekstach klasowych, w niektórych z nich zostały wzięte pod uwagę czynniki kontekstualne (na przykład kontekst edukacyjny) lub elementy osobiste (na przykład etniczność, wiek), które wpływają na procesy uczenia. Na przykład Morfidi i Reason (2000), którzy przeprowadzili badanie wśród słabych czytelników języka angielskiego jako dodatkowego, uważnie przeanalizowali uzyskane wyniki, uwzględniając to, że język nauczania oraz czynniki społeczno-ekonomiczne wpłynęły na wyniki uczniów. To stanowi pretekst do dalszych badań dotyczących „wrażliwości na kontekst” w obszarze dysleksji i nauki języka oraz do eksploracji skutków, jakie niosą czynniki kontekstualne (na przykład system edukacji, charakterystyka społeczna i kulturowa), na podstawie rozwoju językowego uczniów dyslektycznych.

Praktyki przyjazne dysleksji

Szkoły przyjazne dysleksji powstały w odpowiedzi na problemy związane z identyfikacją oraz wsparciem uczniów dyslektycznych w Zjednoczonym Królestwie. Celem szkół przyjaznych dysleksji było wypełnienie luki pomiędzy polityką a praktyką dotyczącą włączenia uczniów dyslektycznych. W późnych latach dziewięćdziesiątych XX wieku w Swansea pojawiły się liczne niepokojące opinie o dysleksji, a rodzice byli niezadowoleni ze sposobu, w jaki ich dzieci z dysleksją były wspierane w szkołach (Riddick, 2006). Na skutek tego Swansea Education Authority zrewidowało swój pogląd na temat wsparcia w zakresie dysleksji oraz doprowadziło do zorganizowania we współpracy z British Dyslexia Association konferencji poświęconej dysleksji. Następstwem tych działań było utworzenie Forum Szkół Przyjaznych Dysleksji, które pracowało na rzecz rozwoju polityki szkolnej zwiększającej włączenie dzieci dyslektycznych (lata 1997–2001). W 2001 roku ustanowiono ideę polityki szkolnej przyjaznej dysleksji. Trzy lata później zainicjowano projekt pilotażowy, w którym 25 LEA przyjęło podejście przyjazne dysleksji, mające na celu zapewnienie dobrego modelu skutecznego wsparcia dysleksji w szkołach. Z uwagi na

fakt, iż wyniki tej inicjatywy były pozytywne, w 2005 roku British Dyslexia Association przyjęła praktyki przyjazne dysleksji i przyjazny dysleksji.

Pakiet szkół przyjazny dysleksji stanowi podręcznik źródłowy, w którym są oferowane porady, wskazówki oraz praktyki dotyczące sposobu rozwoju szkół przyjaznych dysleksji. Zgodnie z podejściem przyjaznym dysleksji uczniowie dyslektyczni są rozpoznawani jako posiadający trudności z pewnymi umiejętnościami. Celem jest pomoc w osiągnięciu przez nich sukcesu poprzez kombinację ukierunkowanych działań oraz zmian środowiskowych. Aby szkoła stała się przyjazna dysleksji, potrzebne jest całościowe objęcie wszystkich uczniów badaniami, oceną oraz monitorowaniem. Ponadto w takiej szkole wymagane jest wykorzystanie zasobów przyjaznych dysleksji, zaangażowanie rodziców oraz szkolenie nauczycieli. Kadre pedagogiczną powinni stanowić specjaliści w dziedzinie dysleksji.

Bibliografia

- Achieving Dyslexia-friendly Schools* (2005), British Dyslexia Association, Oxford.
- Ainscow M. (2000), *Reaching out to all learners: Some lessons from international experience*, „School Effectiveness and School Improvement”, Vol. 11(1).
- Ainscow M., Sandill A. (2010), *Developing inclusive education systems: the role of organizational cultures and leadership*, „International Journal of Inclusive Education”, Vol. 14(4).
- Anthony J.L., Francis D.J (2005), *Development of phonological awareness*, „Current Directions in Psychological Science”, Vol. 14(5).
- Armstrong D., Squires G. (2015), *Key perspectives on dyslexia and essential text for educators*, London.
- Booth T., Ainscow M. (2002), *Index for inclusion: developing learning and participation in schools*, Bristol.
- Brunswick N. (2012), *Dyslexie, Legasthenie, Ordblindhed: Dyslexia in different languages*, [w:] J. Everatt (red.), *Dyslexia, languages and multilingualism*, Bracknell.
- Clark C., Dyson A., Millward A., Robson S. (1999), *Theories of Inclusion, Theories of Schools deconstructing and reconstructing the “inclusive school”*, „British Educational Research Journal”, Vol. 25(2).
- Ganschow L., Sparks R.L., Javorsky J. (1998), *Foreign Language Learning Difficulties: An Historical Perspective*, „Journal of Learning Disabilities”, Vol. 31(3).
- Morfidi E., Reason R. (2000), *The Effects of literary hour and phonics teaching on poor readers' phonological and literacy skills studies of children with English as an additional language*, [w:] L. Peer, G. Reid (red.), *Multilingualism, Literacy and dyslexia: A Challenge for Educators*, London.
- Molto M.C.C. (2003), *Mainstream teachers' acceptance of instructional adaptations in Spain*, „European Journal of Special Needs Education”, Vol. 18(3).
- Nijakowska J. (2008), *An experiment with direct multisensory instruction in teaching word reading and spelling to Polish dyslexic learners of English*, [w:] J. Kormos, E.H. Kontra (red.), *Language Learners with Special Needs. An International Perspective*, Bristol.
- Nijakowska J. (2010), *Dyslexia in the foreign language classroom*, Bristol.

O'Brien T. (2001), *Enabling inclusion: where to now?*, [w:] T. O'Brien (red.), *SEN Leadership: Enabling Inclusion, Blue Skies... Dark Clouds? Professional excellence in Schools*, London.

Oliver M. (1981), *A New Model of the Social Work Role in Relation to Disability*, [w:] J. Campling (red.), *The Handicapped Person: a New Perspective for Social Workers*, London.

Pearson S. (2001), *Inclusion: developmental perspective*, [w:] T. O'Brien (red.), *SEN Leadership: Enabling Inclusion, Blue Skies... Dark Clouds? Professional excellence in Schools*, London.

Riddick B. (2006), *Dyslexia – friendly schools in UK*, „Topics in Language Disorders”, Vol. 26, No. 2.

Sparks R.L., Artzer M., Patton J. Ganschow L., Miller K., Hordubay D.J., Walsh G. (1998), *Benefits of multisensory structured language instruction for at-risk foreign language learners: A comparison study of high school Spanish students*, „Annals of Dyslexia”, Vol. 48(1).

The Salamanca Statement and Framework for Action on Special Education (1994), United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO), Paris.

World Education Forum in Dakar, Senegal (2000), United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO), Senegal.

Abstract

Dilemmas related to the inclusion of dyslexic students into the education system

The aim of the article was to present opportunities to include dyslexic students into the process of education in mainstream schools. The text constitutes an overview of a set of rules to allow for the better functioning of dyslexic students in the educational system. I also wanted to present a holistic view of cooperation between specialists, school teachers and the parents of pupils with dyslexia.

Keywords: dyslexia, inclusion, special educational needs students, English as a foreign language, English as a second language, English as an additional language

Jolanta Rygiel <https://orcid.org/0000-0002-8296-6022>
Akademia Humanistyczno-Ekonomiczna w Łodzi
e-mail: yolantarygiel@gmail.com

Bilingual Education in the United Arab Emirates

Abstract

This article describes the different methods used in bilingual education programs, focusing on how they have been adapted in Abu Dhabi in the United Arab Emirate (UAE). The article outlines pedagogical approaches and describes the relevant sociocultural context. It outlines the actions that might result in a loss of heritage and details how the government has protected the nation from these risks. It also discusses the legal background of the educational sector in the UAE and the Emirate.

Keywords: bilingual education, curriculum, cultural approach, UAE, schools

General introduction

Abu Dhabi, the largest city within the United Arab Emirates (UAE), is the nation's capital. Located in the Middle East, the country is relatively young, established in 1971 by the constitutional federation of the UAE. Rapid political and economic progress have resulted in significant development. Due to strong economic growth, the country has made substantial investments in its work force. UAE residents benefit from a high standard of living as well as a good school system, with the country steadily investing an enormous amount of money in the education sector. At the same time, economic growth has brought a vast number of non-Arabic speakers to the country, resulting in English being widely spoken in the Middle East. Shops, restaurants, and transport companies need to hire staff who do not speak Arabic in order to meet customer demand and market requirements. Many households use nannies, drivers and other types of domestic servants from South

and East Asia who are unable to communicate in Arabic. These circumstances mean that knowledge of the English language is often required to communicate and survive in the country. In essence, English has become the lingua franca of the UAE.

The Education System in the UAE

In the last few years, important changes and progress has been made in the UAE education sector. Every Emirati, regardless of gender, is entitled to free public education from pre-school to the university level. In addition, a private education system is highly developed and supported by the government, with generous scholarships available to Emirati students to support their learning in prestigious schools within the country or abroad.

The UAE education system is regulated by the Ministry of Education (MOE). The MOE is responsible for setting standards and providing guidance and curriculum requirements to different emirates. The Ministry of Education has been working on necessary reforms of the education system to make sure it meets international standards and is consistent with the UAE 2030 vision. Due to the often-significant differences among local education regulatory bodies, each emirate has its own rules. For example, in the emirate of Abu Dhabi, the controlling organization is the Abu Dhabi Department of Education and Knowledge (ADEK), previously called Abu Dhabi Education Council (ADEC). In Dubai, these responsibilities are handled by Dubai's Knowledge and Human Development Authority (KHDA). As a result of past modifications of private school curriculums, these local organizations must comply with ADEK or KHDA rules but are not subject to MOE oversight. However, both bodies follow MOE guidance. Schools operate from Sunday to Thursday and observe all public holidays and religious celebrations such as Eid.

Main Education Sectors in Abu Dhabi

The real asset of any advanced nation is its people, especially the educated ones, and the prosperity and success of the people are measured by the standard of their education.

Sheikh Zayed bin Sultan Al Nahyan

As the above quote indicates, the UAE is similar to other countries in its belief that education is key to its success, therefore numerous reforms and improvements have been established in the past decade. The schooling model in the UAE includes 14 years of compulsory education, and Abu Dhabi schools are divided into various sectors as follows.

- Nurseries – Must follow ADEK regulations and guidance. The primary aims of this early education is enforcing children's right to an education and guaranteeing their personal, physical and mental well-being.
- Private schools – Despite often having their own curriculums (British, American, Canadian, French, German, Indian etc.), these institutions must follow ADEK policy and

recommendations. ADEK monitors students' progress and evaluates school system efficiency.

- Charter Schools – Partnerships between government and private schools. These were established to offer more subjects and they generally follow American curriculums. These institutions are popular with Emiratis due to the extracurricular activities offered and they operate under the ADEK umbrella.
- Public schools – Patronized by the President of the UAE, His Highness Sheikh Khalifa bin Zayed Al Nahyan and by the Ministry of Education, they follow a consistent education system nationwide.
- Higher Education Sector – Both private and public, operates under the ADEK umbrella. Furthermore, as in most countries, primary and secondary education is compulsory in the UAE. Since the 1970s, the Abu Dhabi education system has been organized as follows:
  - Kindergarten – Ages: 4 to 5 years old;
  - Primary – Length of program: 6 years, ages: 6 to 12 years old;
  - Preparatory (aka Middle School) – Length of program: 3 years, ages: 12 to 15 years old;
  - Secondary – Length of program: 3 years, ages: 15 to 18 years old, certificate/diploma awarded: Secondary School Leaving Certificate; and,
  - Technical Secondary School – Length of program: 6 years, ages: 12 to 18 years old, certificate/diploma awarded: Technical Secondary Diploma.

Although the rules followed by the public education system in the UAE are consistent nationwide, private or international school systems might be slightly different than those in Western countries. The Abu Dhabi Department of Knowledge has also created a set of rules and guidance that must be followed by the Islamic society in the field of education.

Requirements for private sector education in Abu Dhabi

In order for schools to legally operate in the UAE, they must first obtain a private license. This involves a multistage process and must be approved by ADEK. During this time, the frequency of ADEK inspections decreases if previous assessments have resulted in positive reports. In order to renew their licenses, school must obtain set minimum rating levels within a five-year time period (Band A with a rating of 'good' or higher). Similarly, all teaching staff must obtain council accreditation to work in the education sector. The curriculum must be clearly established from the beginning, including stated goals, and any major changes must be approved by the council. There are three categories of licenses:

1. Temporary License for new schools (max 2 years);
2. General License; and,
3. Council-Accredited License. This is an optional high-status license and can be only obtained if a school has been granted an outstanding rating. In order to obtain a license to open any kind of private education centre, in addition to financial, credulity and safety checks, certain conditions based on local laws apply:

- The company must be registered in the Emirate in accordance with current laws and regulations;
- The company must include one or more United Arab Emirate nationals as a shareholder/partner, holding a minimum of 51% of the share capital; and,
- People applying for an official Private School License must be UAE nationals, at least 25 years old, and have a clean criminal record.

Once a license is obtained, any changes of board members must be approved by the Council. Schools may teach only one curriculum; an international diploma might be added to American and/or British curriculums after high school if previously authorised by the relevant international organization and the local council.

Regardless, the curriculums of all schools, whether in the government or the private sectors, must follow certain norms. Every school must perform well in regular ADEK inspections. The frequency of scheduled reviews depends on the school's performance rating from the previous visit. Better ratings mean less frequent official inspections. In its guidance and regulation policy for private sector schools, ADEK cites the most important core values that each school must demonstrate. These include:

- teamwork
- transparency
- respect
- accountability
- care and compassion

In addition, special attention is paid to moral obligations, defined as a set of ethical values and principles which are in accordance with the religion of Islam as well as the values, ethics, identity and culture prevalent in UAE society, and which respects other religions (see Policy (30)). (ADEK, Private Schools Policy and Guidance Manual, 2014).

Visible signs of culture required in the buildings

Every building must display official photos of their Highnesses in the main entrance of the school building. Regulations state that:

The order of pictures shall be from left to right as follows: 1. The UAE's Founder. 2. The UAE's President. 3. The UAE's Vice President. 4. The Crown Prince of the Emirate of Abu Dhabi. Schools shall comply with all relevant matters regarding the positions of their Highness' pictures and placements as stated in the "Positions of Their Highness Pictures and Placements and Uses of Flags Manual" at Schools in the Emirate of Abu Dhabi. (ADEK, Private Schools Policy and Guidance Manual, p. 43).

In addition, the UAE national flag must be flown both inside and outside of the building. The flag is always raised with appropriate conditions and lowered following official mourning announcements. Every morning, the National Anthem must be played during school assembly, with pupils expected to respectfully sing the anthem. In addition, all private schools must promote Arabic ethos and values. Therefore, in addition to mandating Arabic as a core subject, Islamic Education and UAE Social Studies must be included in every curriculum.

The Private School Guidance includes the following requirements (ADEK, Private Schools Policy and Guidance Manual, p. 122):

Minimum number of instruction periods per week for Arab students in foreign and Asian curriculum schools				
Grade	G 1–3	G 4–6	G 7–9	G 10–12
Islamic Education	3	2	2	2
Arabic Language	6	5	4	4
UAE Social Studies	1	1	2	–
Time	Minimum 40 minutes per instruction period			

Minimum number of instruction periods per week for non-Arab students in foreign and Asian curriculum schools				
Grade	G 1–3	G 4–6	G 7–9	G 10–11
Islamic Education	2	2	2	2
Arabic Language	4	4	4	4
UAE Social Studies	–	1	1	–
Time	Minimum 40 mins per instruction period			

The above details demonstrate some of the ways that the UAE has invested in education. The ADEK Department of Knowledge states, “The education sector in the Emirate of Abu Dhabi is one of the dynamic sectors that contribute to the continuous advancement of the UAE, as it offers a wide range of education institutions that work on graduating highly educated professionals who can help in achieving Abu Dhabi 2030 vision” (ADEK website statement). In the UAE’s future vision, education is the key element of the country’s 2030 long-term economic plan, intended to build strong, knowledge-based industries to reduce the nation’s reliance on the oil sector and to implement high teaching standards in order to meet the needs of the labour market.

The UAE is home to millions of expats. In fact, since the number of migrant workers in the country outnumbers the native-born population, the education system is forced to provide a range of options for students. Bilingual and International schools are two of the most common models of education in the region.

Definition of bilingual education

According to Ofelia Garcia, “Bilingual education is the use of two languages in the instruction and assessment of learners” (2009). There are numerous bilingual education programs that vary in their aims, use of language and students’ targets. All these programs should consider the sociocultural, political and historical characteristics of the countries they are offered in. A bilingual education program should teach learners to become bilingual and biliterate. In addition to local students, bilingual programs also serve immigrants

and refugees. Bilingual systems should not focus only on language learning but should educate learners holistically, with additional instruction on literacy and language practice.

Goals of Bilingual Education

The aim of bilingual education programs may vary depending on the country. For example, in countries such as the USA, Great Britain or China, they might be considered a way to weaken students' use of their native languages. These countries have a large number of immigrants and often focus on developing general and academic literacy in their official or standard languages. In the UAE, there are two different approaches. In public schools, bilingual education has a curriculum that is presented to students in two different languages. However, in the private sector English is the dominant language and schools mandate that students use English as a target language instead of their mother tongue.

According to Lynn Malarz (Bilingual Education), bilingual education is organised into four academic areas: cognitive development, affective development, linguistic growth, and cultural enrichment. Nevertheless, scholars have different opinions on what the primary goals of bilingual education should be. Some experts consider cognitive and affective development the most important aspects of these programs. Other researchers argue that linguistics should be the core of the learning process. Most bilingual learning programs promote both linguistic and cultural diversity. Enabling a transition to mainstream native culture is important, however it should not be prioritized in bilingual education programmes (L. Malarz, Bilingual Education).

Basic Models of Bilingual Education

De Mejia, Baker, Lin & Man and other recognised scholars divide bilingual literature into three basic models first identified by Fishman (1976): maintenance, transitional and enrichment programmes.

According to Fishman (1976), maintenance programmes are designed to maintain linguistic minorities. They support first languages, using the learners' native language to teach the target language. The students' mother tongue is used as the medium of instruction during the early years of schooling (Fishman, 1976).

Unlike maintenance programmes, the objective of transitional programmes is making students fluent in the target language as quickly as possible. The goal is to prepare students for a monolingual mainstream society.

According to Lin & Man (2009), enrichment programmes are designed for language students. The main goal is that learners become fluent in a target language but do not replace their native language in daily use. The second language is used as the medium of instruction in some or all academic subjects. Scholars have analysed and observed different models of enrichment programmes in a variety of contexts, including Canadian/French immersion, European schools, and dual language schools (Lin and Man, Bilingual Education, 2009). These models of bilingual and bicultural education have one aim – to enrich

children's education with a special linguistic approach. Learning second languages is the most common approach in the USA while European schools use Content and Language Integrated Learning (CLIL) (Baker, 2011). We can recognise various model of education in bilingual literature context. They have different goals, relationships of majority and minority language speakers, or medium of instructions. Following are some descriptions of the popular language enrichment programs:

- French-Canadian schools have had proven success using programmes that allow pupils to achieve a high level of proficiency in a second language without any native language loss. Their goal is to make Canadian English speakers fluent in French while developing an appreciation of the customs and cultures of both French- and English-speaking Canada. An immersion approach may be used depending on the levels and ages of the learners. Lin, A. and Man, E. (Bilingual Education Southeast Asian Perspectives 2009)
- Dual Language schools, where both languages are given equal attention in the curriculum, are very popular in the USA. Attendees of these schools become bilingual and biliterate (Baker, 2000). However, in practice the amount of time spent on a particular language might differ depending on the students' needs. In practice, only one language is used in each period of instruction, with language boundaries being established for time, curriculum content and teaching (ibidem). It is vital to create a timetable giving the languages equal importance. However, even with good boundaries there is always the risk that one language becomes associated with more prestigious/modern subjects while the other language is used to teach less respected topics (ibidem).
- Some European schools provide great examples of successful immersion education. However, these types of schools are often only available to a limited clientele due to their high fees. In their research, Lin and Man (Bilingual Education) quote Breadmore asserting that:

The least productive model included in this collection is that of the European Schools, given that it is not destined for expansion, is expensive to operate and could be taxed with elitism. Nevertheless, the immense practical experience gained from this complex form of multilingual education and the many insights it offers on how to handle mixed populations on an equal footing should provide elements of inspiration. As a model, it is unlikely to be adopted elsewhere. It differs significantly from many so-called international schools, however, in that, unlike the latter, it is genuinely multilingual both in programme and in outcome, whereas most so-called international schools are only international in population make-up, to some extent in curriculum, but rarely so in languages on offer. MLA 8th Edition (Modern Language Assoc.)

European schools are generally multilingual. They promote European identities but also focus on the development of students' first languages and cultural backgrounds. Learning a third language is a very common option. Lin and Man (Bilingual Education) describe European Curriculums as those in which all children follow the same model. Second languages may be used as mediums of instruction in cognitively undemanding and contextualized subjects such as physical education or art. Another important point to consider is that exams are prioritized until Grade 8, so younger students can focus on

language development and creative thinking. Learning environments are kept relaxed and stress free because students sometimes need to use their weaker languages. First languages are maintained as a subject and medium of instruction whilst the use of second languages is gradually expanded from undemanding subjects such as physical education, music or art into more complex content courses (Lin, Man, 2009).

- International schools have been established all over the world; however, in Europe these schools are mostly monolingual. They are often considered elite schools as they normally charge quite high fees. There are various models of international schools described by de Mejia, including national schools with a curriculum designed for children who live away from home, schools following a global education curriculum and principals. The second model often serves children of diplomats or parents who are working abroad, and generally follow a British or American curriculum. Teaching staff is mostly British or American-trained, and they prefer to hire native speakers. In fact, over the past decade, these schools have become popular among wealthy families who want their children to receive an internationally recognised education and can afford the high fees. Most of the international schools around the world offer monolingual classes, with English being the most common medium of instruction. Many schools offer second languages too, sometimes as an alternative medium of instruction with smaller groups and fewer class hours available.

Bilingual Education approach in the UAE

Kay Gallagher researched bilingual education in Abu Dhabi and her findings highlighted some of the important changes occurring in the educational community during the last decade. Supported by the Abu Dhabi Education Council (ADEC), educators worked together and established an ambitious reform plan and commitment to teach English in public schools. The country has been a pioneer/leader in the private education sector mainly driven by British or American curriculum education systems and has also successfully implemented a bilingual education approach in UAE public schools. The UAE government in Abu Dhabi introduced a new model of education starting from the 2010/2011 academic year. At first, this model included early learners and some primary education levels, but included plans to gradually broaden the population served.

The Abu Dhabi Education Council states, “Amongst a range of ongoing pedagogic, curricular and school leadership reforms, a major new departure is the introduction of English as an additional medium of instruction alongside the existing medium of Arabic.” This shift towards bilingual education was heralded as “a monumental step” by its architects (2010) It was a big step forward towards a new and more highly developed education system.

The intended focus was on “creating bi-literate students, which means students will be able to understand, speak, read and write in both English and Arabic. While mathematics and science will be taught in English, Arabic language, history, and Islamic studies will be taught by native Arabic speakers” (ADEC, 2010).

Kay Gallagher believes that there could be several reasons that ADEC used the term ‘monumental’ to describe the changes in the public education sector. Firstly, it is important to remember that before 2010, the majority of schools in the Emirate were private and most of them followed the British or American systems. Nevertheless, in UAE curriculum schools all subjects were taught using Arabic language as the only medium of instruction. English was merely a second language. Starting in 2010, English and Arabic were given equal prominence, a somewhat controversial decision. Due to the high percentage of people coming from the western region, English was already widely spoken in the country. For many years Emiratis were concerned about the vulnerable position of their native language and were afraid of losing their mother tongue and culture. Therefore, making a decision to elevate the status of English must have been very difficult and extra precautions were certainly taken. Before this change, parents had some influence on the type of education chosen for their children. If they wished their children to have greater exposure to English, they could simply enrol their children into a private sector school. If they wanted to cultivate their children’s interest in and knowledge of Arabic culture and language, they had an option of sending them to a public school. However, bilingual education has been mandatory since 2010; all pupils learn both languages and parents no longer have a say in this decision. From a pedagogical point of view, this was a complex decision. It raised many questions that had to be resolved during the implementation period, such as whether schools should teach American or British English and whether this decision was truly important (Gallagher, 2011).

Lin & Man (2009) point out in their research, the English language no longer belongs to just one nation.

The World English (WE) paradigm (or theoretical framework) has changed our concept of “English” from a monolithic notion to a pluralistic notion of “Englishes”. That is, there is not one single legitimate English in the world; there are many legitimate Englishes. It has also highlighted the notion of ownership of English by people in ex-colonies of Anglo-speaking countries. That means English no longer belongs only to the former colonial masters. Different Englishes are now being developed and appropriated (i.e., taken as their own) in their own right by people who use them as their first or second languages and very often as a marker of their own identities (e.g. in Singapore and India). (Bilingual Education: Southeast Asian Perspectives, 2009: 3).

Similar to other Asian countries, the UAE’s main focus is on making sure that students are bilingual and biliterate learners. State schools tend to follow a more American version of the language and education standards. However, educators are also widely hired from the UK as well as from other English-speaking countries. There still has not been enough research conducted on bilingual education in this region. The program is in the initial evaluation and testing stages, with the ADEK, school leaders and educational communities carefully monitoring the results and continually making improvements.

Sociocultural context

Bilingual education encourages students to learn how to function in different cultures, and sometimes how to assimilate with different cultural practices. By promoting bilingual education in the Gulf, the UAE is proving that it is a powerful and tolerant country that does not suffer from the “chronic case of xenoglossophobia – the fear of foreign languages” Cutshall (2005: 20) evident in many other powerful monarchies. It has also accepted the difficult challenge of how to adapt bilingual learning so Muslim and Islamic values are not lost.

The current situation in Abu Dhabi proves the statement that “bilingual education is a simple label for a complex phenomenon” (Cazden, Snow, 1990). It is related to “debates about the fundamental purposes and aims of education in general: for individuals, communities, regions and nations” and must be recognized as being situated in complex sociohistorical, economic, cultural and political contexts (Baker, 2001: 183–184). To understand the great range of bilingual education agendas in Abu Dhabi, one should consider the diverse sociohistorical contexts that have resulted in the assorted goals and diverse programs. The main goal of UAE bilingual education is to provide language skills which are marketable, making learners more employable and raising their status. Another sociocultural aim is to maintain a sense of history and pride in their native language and culture among the younger generation of Arabs, while at the same time developing an international mindset and English proficiency sufficient for them to successfully compete in the global economy.

The above-mentioned aims can also be considered evidence that Abu Dhabi is using bilingual education for more than limited linguistic and educational purposes. As Baker (2001: 193) says:

... bilingual education does not necessarily concern the balanced use and development of two languages in the classroom. Behind bilingual education are varying and conflicting philosophies of what education is for. Sociocultural, political, and economic issues are ever present in the debate over the provision of bilingual education.

The first step of establishing language education policies in Abu Dhabi was to identify and rank the most significant and vital goals of the Emirate, such as was done in the 2030 UAE vision. Another very important part of creating a new bilingual approach for ADEK was to publicize the main goals and priorities of the bilingual system. The organization also needed to work with families and other stakeholders and educate them about the factors and conditions necessary for success. All this planning required additional resources for schools, families, and members of the community.

According to ADEC, one of the paths to successes in bilingual education is encouraging teachers to become familiar with their students’ culture. Every school organised an introduction week for recently arrived staff. Making sure that their teams were able to work well together was key to the success of every school organization. One of the things that ADEK has been checking during their school inspections and lesson observations is whether teachers’ resources are sufficiently related to UAE culture. In order to protect

and promote UAE heritage, ADEK introduced the ‘My Identity’ program as a compulsory part of the curriculum in all UAE schools.

Our ancestors left us a legacy of traditions that make us proud. Our mission is to preserve, develop and maintain it as an asset of this nation for generations to come. (The Late Sheikh Zayed)

My Identity Project – the purpose

As previously mentioned, the UAE is open and welcoming to many other cultures but still does its best to hold onto its own values and customs. Nevertheless, the enormous economic growth of the country has required extra effort to effectively foster national identity. Whereas public schools generally do this quite well, private sector education has had more difficulty with it due to multiple international demands influencing national identity. The vast international demographic of students and teachers used English as a lingua franca, and the Abu Dhabi Department of Knowledge was fully aware of the complexities involved in implementing the special curriculum approach. Therefore, they introduced the ‘My Identity Framework’, a source of guidance and recommendations about the project. The purpose of it was to give schools time to modify their curriculums to reflect a deeper knowledge and understanding of Emirati values and culture along with instilling an appreciation of the UAE. The project was made a high priority and provided national objectives that were customized to fit the context of international schools.

The main objectives for the private sector are:

- “Deepen the national identity of Emirati students, and foster appreciation, value, and respect of UAE identity among expatriate students;
- Strengthen and consolidate loyalty and a feeling of belonging to the UAE;
- Link national identity with local, Arabic, and Islamic roots;
- Reinforce the national identity among all students through an active, inquiry-based, and experiential supplementary curriculum that deepens student understanding of Emirati history, culture, and values over time;
- Provide students with information at varying levels of depth about the national identity at each grade level to facilitate students’ engagement;
- Promote the national identity consistently and effectively at a schoolwide level and within the mandatory curriculum; and,
- Encourage students to achieve the Abu Dhabi 2030 Vision of being confident local and global citizens.” (My Identity Curriculum Framework ADEC, 2009)

The program has been divided into six themes based on grade level to identify the key areas needed for best practice:

- My Values are my Identity – The importance of this theme is to teach learners about Islam and its values, including how the religion has influenced life in the UAE. It shows learners how to interact with other cultures and religions and how to live with moderate principles and practices of an Islamic country.
- My Language is My Identity – Includes information about Arabic and its dialects as

part of a major language in the Middle East. Here students learn to appreciate why Arabic is so important internationally. Includes activities to develop students' practical language skills.

- My Community Is My Identity – Links learners to UAE history and heritage by stressing the importance of social relations and maintaining unity and cohesion. Focuses on more than the important historical facts and promotes loyalty.
- My Culture Is My Identity- Makes students aware of past and present traditions. Students learn about food, clothing, and the beauty of art. This theme connects “values to cultural forms [and] deepens our understanding of how cultural practices evolve, what makes something culturally aligned or not aligned, and how cultures adapt through cross-cultural interactions” (My Identity Framework, ADEC, 2009).
- My Citizenship Is My Identity – Awakens the students' feelings of belonging and loyalty towards the UEA and GCC regions. Opens learners' minds so they can look at the world with a local view and appreciate it.
- My History Is My Identity – Shows students how they can learn from history and contribute to the future of the UAE and the Gulf region.

There are significant differences between international and Emirati cultures. Nevertheless, by introducing the My Identity project and exporting it into the curriculum of local international schools, the UAE education system cultivates and maintained its culture in the Gulf.

Pedagogical approach

Pedagogically, bilingual education should integrate language and content. These efforts challenged educators to develop content for these classes.

Teachers have to be knowledgeable about bilingual development and they must have highly sophisticated linguistic and pedagogic skills in order to use the instructional languages strategically and effectively to support students' meaning-making (Christian, 1996; Valdes, 1997; Lindholm-Leary, 2001). Teachers should engage students in dialogue and facilitate rather than control student learning. This will help to encourage the development of higher-level cognitive skills and is associated with higher student achievement. (Doherty, Hilberg, Pinal, Tharp, 2003; Levin, Lezotte, 1995).

Finding a large number of classroom practitioners who are trained in bilingual education is difficult. This is complicated by the Emirate being a 'temporary destination' and therefore having a high turnover of academic workers. Most teachers had been trained in English-speaking countries where bilingualism was relatively new. For EAL students, teachers tried to implement lessons encouraging fluency in English as quickly as possible, but did not focus at all on their native tongue. In addition, those educators often were not bilingual, and this complicated and limited their understanding of learners' everyday struggles. Often trained educators decide to move to a different school, emirate, country or simply go back to their home. Therefore, if teachers were not specifically trained, they often confused approaches to bilingual programs with those of learning English as an additional language.

It is clear that ADEK tried to find the most suitable teaching approaches to accomplish what was best for the learners. For example, there were bilingual strategies similar to Lindholm-Leary's (2001) method:

In order to be successful schools must invest in the effective leadership approach where all the resources are allocated within the program, staff trainings, curriculum development in both languages: English and Arabic. The leader of the program can be vice principal, indicated coordinator or resource teacher. The coordinator of the program must possess an extensive knowledge of bilingual education, he is responsible for instructional methodologies, effective classroom practice. He or she is responsible for the development, planning, coordination, and teachers training. (ADEK)

Another important consideration when choosing a pedagogical approach is teacher effectiveness. Each educator wishing to work in the UAE must be verified and approved by ADEK. Requirements include documentation of qualifications as well as a recommendation letter, all subject to a detailed review. Although both native and non-native speakers are permitted to work in the region, only highly qualified teachers with appropriate teaching accreditations can be approved. However, as Johnson and Swain assert (as quoted in Gallagher, 1997, p. 8), bilingual educators are one of the core features of immersion programmes, and as such teachers should have "the language proficiency necessary to maintain the L2 [second language] as a medium of instruction and to support and motivate the use of the L2 by the students".

Unfortunately, in Abu Dhabi native teachers are often speakers of Arabic with limited spoken English, while foreign teachers are most likely monolingual English speakers. This situation poses many challenges for the creation of an effective bilingual immersion program. Teachers often cannot provide cognitively stimulating instruction to students who struggle with understanding. Furthermore, as Garcia (2009) says, few teachers are trained to be professional bilingual educators. This is a very common problem in both public and private schools in Abu Dhabi. Private schools are mostly monolingual with some incorporation of Arabic lessons for local children based on ADEK restrictions. In the ideal classroom, teaching assistance is provided to help achieve comprehensible input and maintain linguistic equality in the classrooms. However, this approach it is not common in private bilingual British or American curriculum schools.

Nevertheless, private schools are trying to compensate for these deficiencies by investing in development strategies, multicultural and educational training and cooperative learning across the other departments. Children learn their first languages naturally starting as infants, but might need some direct instruction in EAL if they enter school when they are older. Research has shown that there needs to be some focus on grammar in SLA. Grammar is a part of language learning but without any explicit instructions. Grammar patterns are learnt in a natural acquisition way rather than as a method of traditional translation and memorization. The established curriculum specifies which linguistics structures are essential and how to embed these into the academic content. Teachers are aware that focused grammar instruction is essential for cultivating academic language proficiency and is needed for higher levels of literacy. Since teachers are a vital part of the education process, it is necessary for them to pursue appropriate ongoing professional development

and this was a key part of Abu Dhabi educational standards. Not all the students can receive academic or literacy support at home so teachers may be their only point of instruction. Effective implementation of policy requires coordination across grades and attention must be paid to identifying the need for future interventions and reforms.

Areas for improvement

Given the current status described above, there are still some questions that need to be answered and room for improvement. We need to determine if exposing children to their native language and English at the same time is actually the right approach. In order to answer this, we need further research about whether it is possible to simultaneously teach children literacy in two languages, or if this just confuses them since Arabic letters and writing are so different from English. It is crucial that classroom practitioners know which strategy should be used in individual approaches while differentiating learning objectives. The curriculum content needs to be further analysed based on Gallagher's findings suggesting that students should not be taught core subjects such as science or math only in their second language. Many scholars, such as Baker, Cummins and Garcia, claim that students' educational progress depends on their comprehension. Additive bilingual programs are most likely to help students succeed. Linguistic as well as cognitive advantages are seen when literacy in both languages is developed. (Baker, 2006; Cummins, 2000; Garcia, 2009). Yet, bilingual or English-only education has dominated the UAE in recent years. Many Emirati families are choosing private British or American schooling for their children even though this decision may not be supported by research findings. Research projects conducted outside the UAE have shown that putting students into a classroom where they are taught in an unfamiliar language might lead to poor performance (Lin, Man, 2009).

Cummins (1979) research on bilingual children learning English is worth further consideration. According to his findings, in order to learn a second language well, students must have a strong foundation in their native languages (Cummins, 1979). He explains that some students placed into a bilingual system might struggle if not enough attention is paid to their first language. He does not blame bilingual education itself, but points out that language development will remain incomplete without being given sufficient time. Another finding that supports this statement is the threshold hypothesis. Similar to Cummins, this theory states that L2 learners must reach a certain threshold in their mother tongue before being able to be fluent in a second language. Baker (1996) suggests that one of the ways to help bilingual learners acquire a new language is to instruct them in their native language, "alternating between languages to ensure clarity and understanding but without translating" (ibidem: 187). Therefore, perhaps it would be worth considering limiting immersion classes in English to less demanding subjects such as PE or Art, and teaching key content classes in the student's native language. This process is consistent with the model of bilingual European schools. For now, the UAE is faced with problems caused by the employment of monolingual Anglophone teachers, with school leaders taking over teaching previously conducted in Arabic.

There is still a possible danger. In spite of all the efforts made to protect Arabic, it might become weaker in the Gulf. Findings show that less socially prestigious and powerful languages are more vulnerable to language loss. In an already cosmopolitan and multicultural region where almost everyone speaks English, Arabic is at risk. Where governmental and charter schools are only attended by Emiratis, it is more likely that Arabic will still be a priority or at least equally important. The situation might be a bit more complicated in the private sector schools which include Emirati students sent there by parents. In these, children are exposed to mostly English in the classroom and during break times when pupils mix with international colleagues' and teachers; consequently, English is becoming the dominant language.

Conclusion

It is clear that bilingual education has proven to be successful around the world. The Abu Dhabi bilingual education model can be very successful over time with its long-term perspective and philosophy. The Abu Dhabi Department of Education will continue to support the concept of bilingual education and the ability to communicate in at least two languages. Acquisition of two powerful and prestigious languages can be a great asset to the young Middle Eastern population if both tongues are considered equally important. More research and classroom observations must be conducted and carefully analysed. These findings will facilitate future progress and consolidation of the bilingual program in Abu Dhabi. Schools must promote and support an educative model and its approach. As Akabri says, we must reflect, listen to teachers and act to help ensure the victory of this project.

To come up with an ... accurate reflection of what takes place in language teaching classes, an important assumption must be made and accepted. Our profession must come to the realization that no grand theory or overarching idea can capture the local narrative of all L2 classes across time and space, ... [we] must get ... [our] inspirations not from postmodern philosophy or academic discussions per se, but also from the reflections of teachers and their wisdom. ... [we] must be able to help teachers theorize their practices by including their voices in its tenets, not speaking on their behalf from a purely theoretical perspective. ... As long as our academic discourse community ignores practitioners' plight, continues to make impossible demands, and refuses to replace idealism with realism, ... [this discussion] will remain just a topic for lectures and argumentative academic articles. (Akbari, 2008: 650–651)

As Shaikh Zayed said, the future of the country depends on an educated population, and we must agree with Akbari that teachers are critical to achieving this goal. We must listen and learn from each other and work together. For a very young country, the UAE has definitely achieved a lot and we shall look closely at how its bilingual education system develops in the future.

References

- ADEC (2010), ADEC prepares education community for monumental step in education reform, Abu Dhabi Education Council, Abu Dhabi, available at: [Emirates News Agency - ADEC prepares school community for education reform \(wam.ae\)](http://www.wam.ae/Emirates-News-Agency-ADEC-prepares-school-community-for-education-reform) [access: 28.02.2021].
- ADEC (2018) – My Identity Framework – teachers manual; <https://islamiceducationinuae.files.wordpress.com/2018/10/teachers-manual-adece.pdf> [access: 1.04.2021].
- ADEC (2013) – Organising Regulations of Private Schools in the Emirate of Abu Dhabi The Chairman of the Executive Council Resolution No. (26) of 2013.
- ADEC (2014) – Private Schools Policy and Guidance Manual 2014–2015; [Private Schools Policy and Guidance Manual.pdf](#) [access: 29.03.2021].
- Akbari 2007; Kocoglu, Akyel, & Ercetin (2008), “A Cognitive Study in Bilingual Lexical Processing” (Master Thesis).
- Baker C. (2006), *Foundations of Bilingual Education and Bilingualism*, Multilingual Matters, Clevedon.
- Baker C. (2000), *A Parents' and Teachers' Guide to Bilingualism*, Multilingual Matters, Clevedon.
- Bond S. (2013), *University of Florida, Educational Leadership Development in the Context of the United Arab Emirates* (Phd – accessed at Abu Dhabi Library).
- Cazden C.B. (1992), *Language minority education in the United States: Implications of the Ramirez report*. “Educational Practice Report: 3”. Columbus, OH: National Center for Science Teaching and Learning.
- Cummins J. (1993), *Bilingualism and second-language learning*, “Annual Review of Applied Linguistics”.
- Cummins J. (2000), *Language, power and pedagogy. Bilingual children in the crossfire*. Multilingual Matters, Clevedon.
- Cummins J. (2005), *A proposal for action: Strategies for recognizing heritage language competence as a learning resource within the mainstream classroom*, “The Modern Language Journal”, Winter.
- Cummins J. (1979), *Linguistic interdependence and the educational development of bilingual children*, “Review of Educational Research”, Vol. 49.
- Christian D., Howard E., Loeb M. (2000), “Bilingualism for all: two-way immersion education in the United States”, *Theory into Practice*.
- Hudson P. (2013), *Tiptoeing Through The Minefield: Teaching English in Higher Educational Institutes in the United Arab Emirates*; [https://www.academia.edu/4038279/Tiptoeing Through The Minefield Teaching English in Higher Educational Institutes in the United Arab Emirates](https://www.academia.edu/4038279/Tiptoeing_Through_The_Minefield_Teaching_English_in_Higher_Educational_Institutes_in_the_United_Arab_Emirates) [access: 1.04.2021].
- de Mejía A. (2002), *Power, Prestige, and Bilingualism: International Perspectives on Elite Bilingual Education*, Multilingual Matters, Clevedon.
- Doherty, Hilberg, Pinal, Tharp (2003), *Five Standards and Student Achievement*; https://www.researchgate.net/publication/252697467_Five_Standards_and_Student_Achievement [access: 1.04.2021].

Executive Council – official government website, available at; <https://ecouncil.ae/en/media-center/pages/News-Details.aspx?ItemID=169> [access: 1.04.2021].

Fishman J. (1997), “The establishment of language education policy in multilingual societies”, in: Spolsky B., Cooper R. (eds), *Frontiers in Bilingual Education*, Newbury House, Rowley, MA.

Gallagher K. (2011), Bilingual education in the UAE: Factors, variables and critical questions; https://www.researchgate.net/publication/235295747_Bilingual_education_in_the_UAE_Factors_variables_and_critical_questions [access: 1.04.2021].

Gándara P., Escamilla K. (2017), Bilingual Education in the United States; https://www.researchgate.net/publication/312265592_Bilingual_Education_in_the_United_States [access: 1.04.2021].

García O. (1996), *Bilingual Education. The Handbook of Sociolinguistics*, F. Coulmas (ed.), Blackwell Publishers, Oxford.

Garcia O. (2009), *Bilingual Education in the 21st Century: A Global Perspective*, Wiley-Blackwell, Chichester.

Gort M., Pontier R.W. (2011), Exploring Bilingual Pedagogies in Dual Language Preschool Classrooms, January; https://www.researchgate.net/publication/234886154_Exploring_Bilingual_Pedagogies_in_Dual_Language_Preschool_Classrooms [access: 1.04.2021].

Gulf News (2015), National identity to be embedded in school curriculum, October 12; <https://gulfnews.com/uae/education/national-identity-to-be-embedded-in-school-curriculum-1.1599646> [access: 1.04.2021].

Lin A., Man E. (2009), *Bilingual Education*, Hong Kong University Press, Hong Kong.

Malarz L. (2021), Bilingual Education: Effective Programming for Language-Minority Students. http://www.ascd.org/publications/curriculum_handbook/413/chapters/Bilingual_Education@_Effective_Programming_for_Language-Minority_Students.aspx [access: 27.03.2021].

Morris P., Adamson B. (2010), *Curriculum, Schooling and Society in Hong Kong*, Hong Kong University Press, Hong Kong.

Streszczenie

Edukacja dwujęzyczna w Zjednoczonych Emiratach Arabskich

Artykuł opisuje podejście do dwujęzyczności i sposobu jej nauczania na przykładzie emiratu Abu Dhabi w Zjednoczonych Emiratach Arabskich. Praca ta przedstawia zarówno zarys pedagogiczny, aczkolwiek głównie skupia się na kontekście społeczno kulturowym. Porusza ważny problem możliwości utraty dziedzictwa kulturowego podczas dwujęzycznego program nauczania i w jaki sposób rząd i ministerstwo edukacji chroni swój naród przed tym zagrożeniem. Kolejno omawia podstawy prawne sektora edukacyjnego w Abu Dhabi i Zjednoczonych Emiratach.

Słowa kluczowe: edukacja dwujęzyczna, program nauczania, podejście kulturowe, ZEA, szkoły

HISTORIA JĘZYKA
HISTORICAL LINGUISTICS

Les Beley <https://orcid.org/0000-0003-4094-6418>
National Academy of Sciences of Ukraine
e-mail: to.mamay@gmail.com

Історія української мови з перспективи мовного планування

Анотація

У статті розглянуто історію української мови з перспективи мовного планування, зокрема концепцій Г. Клосса, Д. Фішмана та В. Крофта. Описано процеси аусбауїзації та айнбауїзації, розглянуто регіональні особливості всього діалектного континууму, враховано впливи російської, польської, угорської та румунської.

Ключові слова: аусбау, абштанд, айнбау, українська мова, «русинська» мова.

Історія української мови не належить до маловивчених тем. У цьому руслі з'явилося багато фундаментальних досліджень (див. Бевзенко, Колесса, Мозер, Огієнко, Півторак/Bevzenko, Kolessa, Moser, Ogiënko, Pivtorak, 1993, Русанівський, Шевельов/Rusanivs'kij, Ševel'ov, 2002). Історію української мови докладно проаналізували з точки зору внутрішньомовної еволюції та зовнішніх впливів. Детально відстежено історичні зміни у фонетиці, граматиці та лексиці. Не оминали увагою дослідники також екстралінгвальні фактори: імперську політику, російський, польський, угорський, румунський колоніалізм тощо. Однак певні соціолінгвістичні підходи до історії української мови ще не застосовували, зокрема теорію мовного планування.

Соціолінгвістика зазвичай оперує на синхронному рівні, однак теоретичні напрацювання у сфері мовного планування доречно застосувати і на діяхронному рівні. Наприклад, концепцію Г. Клосса мов абштанд і аусбау.

У середині ХХ ст. Г. Клосс запропонував доповнити лінгвістичний підхід до творення мов соціологічною перспективою (Kloss, 1967: 22). Вчений описав дві мовні категорії: абштанд: «віддалена мова», та аусбау «мова, що розвивається» (ibid.).

У першому випадку йдеться не про географічну, а про внутрішню віддаленість (ibid.). Інакше кажучи, мова абштанд виділяється на тлі інших, має достатню кількість унікальних мовних рис, що відокремлюють її. Натомість мови аусбау «вважаються мовами через те, що їх формують чи переформовують, наприклад, щоб створити стандартизований інструмент літературного вираження. Тобто аусбау – це окрема мова завдяки модифікації» (ibid.).

Термін «аусбау» – це нейтральне позначення для мови, що має мало власне лінгвістичних відмінностей від іншої мови, але літературний стандарт якої уже створено, що дає підстави говорити про окремішність (переважно з політичних міркувань).

Як стверджує Клосс, «абштанд – це переважно мовознавчий концепт [...] аусбау – соціологічний» (Kloss, 1967: 23).

Існує багато мов, які є водночас абштанд і аусбау, тобто вони вирізняються мовними рисами посеред інших і мають розбудований літературний стандарт. Проте деякі мови можна кваліфікувати як аусбау, але не абштанд, наприклад, молдовська і румунська; сербська, хорватська і черногорська тощо. Існують також випадки, коли мова абштанд не є аусбау, наприклад, каталонська за часів Франко (тоді в Мадриді не визнавали її окремою від іспанської).

Таким чином з одного діалектного континууму за певних політичних умов можна виокремити кілька літературних стандартів. Спочатку мова проходить стадію поліцентричності, коли в одному континуумі формують два мовні стандарти з незначними відмінностями, а потім за політичних умов відбувається розщеплення, або ж аусбауїзація цих стандартів.

Аусбауїзацію можна застосувати не тільки до одного діалектного континууму, Якщо існують два діалектні континууми абштанд, але один розвинутіший, має свій літературний стандарт, а інший (з політичних міркувань або через брак літературного стандарту) вважається його різновидом, то аусбауїзація останнього – це природне доповнення до його статусу абштанд.

На думку Г. Клосса, для творення мови аусбау необхідна не художня література, а тексти для початкової, середньої та вищої освіти, а також інновативне мовне планування, тобто введення новаторських норм, які би виокремили мовний різновид (Kloss, 1967: 34).

Дослідник наголошує на динамічності цього процесу: «Різниця між однією поліцентричною мовою та двома мовами аусбау – динамічна. Деякі мови можуть зводити в один стандарт, деякі відділяти штучно» (ibid.).

Д. Фішман у своєму аналізі концепції Клосса (Fishman, 2008) звернув увагу на те, що абштанд і аусбау – не є дихомією. Він запропонував ввести третє поняття – айнбау (ibid.: 18). Тобто діалектний континуум може бути абштанд чи ні, і на цю категорію люди не мають впливу, це лінгвістичні факти. А от у рамках континууму можна застосовувати мовне планування і вдатися до одного з двох протилежних процесів – консолідація одного мовного стандарту (айнбау) або творення кількох (аусбау).

Фішман також відзначив, що аусбауїзація сприяє творенню диглосії у рамках мовної спільноти (*ibid.*: 22).

М. Тоско вирізняє три кроки сучасної аусбауїзації:

- графізація або модифікація орфографії,
- вибір різновиду для обробки і впровадження,
- корпусне планування (Tosco, 2008: 5–6).

Дещо преосмислену версію теорії Г. Клосса можна знайти у В. Крофта. Він пропонує розрізняти сестринські мови (структурно близькі, але мовці вважають їх різними) та політипічні (структурно дуже віддалені, але мовці вважають їх різними видами однієї мови) (Croft).

Якщо у підході Клосса-Фішмана творення айнбау-аусбау залежить від кодифікаційних органів та політики, то за концепцією Крофта мови дефінують самі носії.

Спробуємо розглянути історію української мови з точки зору описаних теоретичних напрацювань.

За концепцією Ю. Шевельова українська мова почала формувалася як абштанд у VII–XI ст. Дослідник ґрунтовно довів це твердження у «Історичній фонології української мови» (Шевельов/Ševel'ov, 2002). За Шевельовим в основу формування української лягли два діалекти: киево-поліський і галицько-подільський (*ibid.*). З часом сформувалися три наріччя і обширний діалектний континуум.

Довгий час українська мова абштанд не була мовою аусбау. На це було кілька причин. По-перше, писемність не була поширеною і з самого початку належала до прерогатив церкви, а там, як відомо, панувала церковнослов'янська мова, створена на південнослов'янській основі. По-друге, поняття єдиної мови спілкування у всіх контекстах не існувало, натомість практикувалися три стилі, що наклалися на церковнослов'янсько-староукраїнську диглосію.

У цих умовах розмовна українська не мала престижного статусу і, відповідно, літературного стандарту. Найкраще свідчення – повна назва «Лексису» Л. Зизанія 1596 р.: «Лексис Сирѣчь Реченіа, Вѣкрат(ъ)ць събран(ъ)ны. И из словескаго ѡзыка, на просты(й) Рускій Діале(к)ть Истол(ъ)кованы». Простий руський діалект – це не аусбау, а щось не зовсім розвинене і самостійне.

Інфільтрація української у церковнослов'янську та розвиток гомілетики староукраїнською вели до поступової айнбауїзації, однак цей процес перервав Петро I, що почав вести активну політику русифікації України.

Діалектний континуум української мови абштанд, окрім русифікації, зазнавав сильної колонізації (на більшості території з 1569 до 1667, згодом на Правобережжі, а після поділів Польщі – на Галичині). Колонізаційний вплив на Галичині завершився аж у 1939 р. з початком Другої світової, проте далі продовжується на північній Лемківщині, що належить Польщі.

Вплив угорської мови на українські діалекти історичного Закарпаття був найтривалішим. Він розпочався з завоюванням уграми Паннонії у 896 р. і протривав аж до кінця Першої світової, коли Закарпаття відійшло до Чехословаччини (продовжився на короткий період під час гортистської окупації Закарпаття 1939–1944 рр.).

У міжвоєнний період Закарпаття перебувало під впливом чеської, а Буковина та Бессарабія – під впливом румунської.

У Російській імперії українська мова спочатку вважалася «наречием» російської (Александровский/Aleksandrovskij, 2009), пом'якшений імперський дискурс, що почав визнавати окремішність української мови (але всіляко наголошував на «братніх» і «триєдиних» зв'язках української, білоруської та російської, які нібито утворилися з однієї мовної єдності), з'явився уже на початку ХХ ст. (див. Шахматов/Šahmatov, 1915).

В Австро-Угорщині, що прикметно, українофільська концепція також конкурувала з москвофільством, що замість розробки української літературної мови, прагнуло до злиття і інтеграції з російськомовним простором.

Так чи інакше, процес активної аусбауїзації української (мови абштанд) від російської розпочався з виходом «Енеїди» Котляревського у 1798 р. Важливо відзначити, що історично цей процес проходив одночасно з айнбауїзацією – витворенням літературної мови для всього діалектного континууму. Тобто відбувалася символічна сепарація з одночасною консолідацією.

Цей процес, зважаючи на історичні обставини, був доволі ускладнений. По-перше, діалектний континуум ділили кордони кількох держав. По-друге, метрополії протидіяли українським емансипативним рухам. По-третє, діалектний континуум був доволі обширним, і піддався різним за силою та інтенсивністю впливам інших мов, а отже вибудувати спільний універсальний стандарт було непросто.

Характерно, що аусбауїзація української не почалася з графізації, оскільки Котляревський у «Енеїді» використовував ярижку, тобто транскрипцію української засобами російської графіки. Ярижкою також видано перше видання «Кобзаря» Шевченка. Але навіть цього було достатньо для початку, оскільки українська і так була мовою абштанд.

Наступним суттєвим кроком до аусбауїзації української можна вважати граматику О. Павловського 1818 р. (написана у 1805 р., але вдалося надрукувати аж через 13 років). У ній автор робить серйозні відцентрові рухи від російських норм, описує відмінну граматику, пропонує видозмінену графіку і обережно стверджує, що малоросійське наріччя *«составляет почти настоящей языкъ»* (Павловскій/Pavlovskij, 1818: 1).

Після Павловського формуються два центри аусбауїзації української – наддніпрянський та галицький, поділені між двома державними утвореннями. На Наддніпрянщині з'являються правописні пропозиції М. Максимовича, О. Бодяньського, К. Гатцука, П. Куліша, П. Житецького та К. Михальчука, однак у 1876 р., після Емського указу довелося повернутися до ярижки (аж до 1905 р.).

На Наддністрірщині з'явилася «Русалка Дністорва», желехівка, правопис НТШ. На Закарпатті процес аусбауїзації розпочався найпізніше – у міжвоєнний період. Саме тоді з'явилася панькевичівка (див. Півторак/Pivtorak, 2004).

Різні правописи укладалися з різними підходами: від радикально фонетичного правопису К. Гатцука до радикально-етимологічного М. Максимовича. Існували також пропозиції латинізувати українську графіку (проект Й. Їречека (на базі чеської) та Й. Лозинського (на основі польської)).

Окрім дискусій та різних підходів до правопису, також доволі контраверсійним було питання лексики, особливо після 1876 р., коли українські аусбауізаційні процеси активніше відбувалися на Галичині, ніж на Наддніпрянщині. Два центри конкурували за справжню «українськість», тому у 1891–1893 р. відбулася велика дискусія щодо вектора розвитку української літературної лексики.

Цю надзвичайно важливу для розвитку української літературної мови дискусію – хоч треба сказати, що учасники її здебільшого не піднесли над особисті смаки і не усвідомили загального значення дискусії – розпочав Борис Грінченко статтею «Галицькі вірші», видрукуваною в липні 1891 р., тяглася вона в 1891–1892 р., а відгомін її чути було ще 1893 р. Слово забирали тоді в пресі після Б. Грінченка Ів. Франко, М. Школиченко, з Іл. Кокорудз, А. Кримський (Хванько), знов Б. Грінченко, Лосун і знов Б. Грінченко (Шевельов/Ševel'ov, 2021).

Два центри аусбауізації української зберігалися до кінця Першої світової і розпаду Російської та Австро-Угорської імперій. Потім на короткий час існування УНР процес сконцентрувався у Києві, а після появи СРСР, відходу Галичини до Польщі, Закарпаття – до Чехословаччини, а Буковини до Румунії, українська знову стала поліцентричною.

У радянському Харкові до початку 30-х відбулася активна робота з айнбауізації, зумовлена комуністичною політикою коренізації. Укладено компромісний правопис із залученням представників Наддністрянщини, розпрацьовано багато словників спеціалізованої наукової термінології, розроблено детальні норми української. На жаль, цей інтенсивний процес згорнувся разом з коренізацією, а його набутки частково знищили. Водночас у цей же період формуються емігрантські центри українського мовознавства у Варшаві і Празі, де з'являються важливі мовознавчі дослідження, що науково обґрунтовують статус абштанд української.

Після Другої світової війни більшість українського діалектного континууму опинилася у кордонах УРСР. Це пришвидшило айнбауізацію літературного стандарту української мови. У 1980-му з'явився великий академічний «Словник української мови» в 11 томах (134 тис. слів), що можна вважати завершенням цього процесу. Тим не менш, діаспорні кола у Європі, Північній та Південній Америці продовжили вживати альтернативні стандарти.

За кордонами України опинилися такі частини діалектного континууму: лемківські діалекти у Словаччині та Польщі; західнополіські – у Польщі та Білорусі; поліські, слобожанські та степові діалекти у Росії; подільські – у Молдові; покутсько-буковинські та гуцульські у Румунії.

Якщо підсумувати історію творення української літературної мови, то аусбауізація літературного стандарту від російської тривала з 1818 по 1918. Після завершення Першої світової дискурс невизнання української окремою мовою від російської став маргінальним. Натомість процес айнбауізації тривав з 1818 по 1980 на тлі дуже несприятливих історичних обставин.

У рамках українського діалектного континууму абштанд відбувалися не тільки процеси поліцентризму та айнбауізації, були також спроби творення окремих мов аусбау, зокрема так званої «русинської» мови на базі найзахідніших діалектів південно-західного наріччя та «ятвязької» на базі західнополіського діалекту.

«Русинський» проект намагався об'єднати у собі чотири діалекти: гуцульський, бойківський, середньозакарпатський та лемківський. З'явилося багато правописних та граматичних підходів зі залученням специфічної діакритики та інших неукраїнських графічних елементів.

Аусбауізація «русинської» та «ятвязької» не підкріплена таким важливим фактором як абштанд, оскільки діалекти, з яких намагаються витворити окремі мови, належать до українського діалектного континууму. Саме тому теоретики намагаються бити на сестринськість за термінологією Крофта, тобто на суб'єктивне сприйняття віддаленості мов (не підкріплене мовознавчими фактами). Для цього використовують тактику мовного очуднення та націєтворення *in vitro* (див. Белей/Belej, 2016; 2017).

Тим не менш, за кордонами України аусбауізацію «русинської» мови підтримують, зокрема у Братиславі, Будапешті та Варшаві. Причому стандарт «лемківської» мови у Польщі відрізняється від «русинської» у Словаччині, і ці два стандарти відрізняються від кількох «русинських» грамастик і правописів, які намагаються запровадити на Закарпатті. Як наслідок, зусилля з аусбауізації призводять до фрагментації та швидшої асиміляції найзахідніших представників українських діалектів.

Єдина споріднена, але віддалена частина українського діалектного континууму, якій вдалося створити повноцінний стандарт аусбау – це руська бешеда у Воєводині. На базі цього архаїчного діалекту українсько-словацького мовного пограниччя зі значними нашаруваннями сербської, що розвивався ізольовано майже 300 років, розробили і успішно застосовують окремий літературний стандарт, яким користуються на різних рівнях освіти і який забезпечує комунікативні потреби спільноти.

Література

Александровский И. (2009), «*Язык или «наречие»?* Полемика вокруг украинского языка в XIX в., „Вестник Московского государственного областного университета. Серия: История и политические науки”, №1, Москва.

Бевзенко С. (1960), *Історична морфологія української мови*, Ужгород.

Белей Л.Л. (2016), *Мовне очуднення як інструмент маніпулятивного творення «русинської» мови*, „Мовознавство”, № 3, Київ.

Белей Л.О. (2017), *Русинський сепаратизм. Націєтворення in vitro*, Київ.

Колесса О. (1921), *Погляд на історію української мови*, Прага.

Мозер М. (2011), *Причинки до історії української мови*, Вінниця.

Огієнко І. (2004), *Історія української літературної мови*, Київ.

Павловській А. (1818), *Грамматика малоросійскаго нарѣчія, или Грамматическое показаніе существеннѣйшихъ отличій, отдалившихъ Малоросійское нарѣчіе отъ чистаго Россійскаго языка, сопровождаемое разными по сему предмету замѣчаніями и сочиненіями*, Санкт-Петербургъ.

Півторак Г. (2004), *Правопис*, „Українська мова. Енциклопедія”, редкол.: Русанівський В., Тараненко О. (голови) та ін., Київ.

- Півторак Г. (1993), *Українці. Звідки ми і наша мова*, Київ.
- Русанівський В. (2001), *Історія української літературної мови*, Київ.
- Шахматов А. (1915), *Очерк древнейшего периода истории русского языка*, Петроград.
- Шевельов Ю. (2002), *Історична фонологія української мови*, Харків.
- Шевельов Ю. (2021), *Мовна дискусія 1891–1893 років і участь у ній Івана Франка*, <https://zbruc.eu/node/57605> (дата звернення: 3.02.2021).
- Croft W. (2000), *Explaining Language Change: an Evolutionary Approach*, London.
- Fishman J. (2008), *Rethinking the Ausbau – Abstand dichotomy into a continuous and multivariate system*. “International Journal of the Sociology of Language”, №. 191, Berlin.
- Kloss H. (1967), „*Abstand languages*” and “*Ausbau Languages*”, „Anthropological Linguistics”, Vol. 9, No. 7, Bloomington.
- Tosco M. (2008), *Introduction: Ausbau is everywhere!*, “International Journal of the Sociology of Language”, Berlin, s. 191.

References

- Aleksandrovskij I. (2009), «*Ázyk*» ili «*narěčie*»? *Polemika vokrug ukrainskogo ázyka v XIX v.*, „Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo oblastnogouniversiteta. Seriâ: Istorîâ i političeskie nauki”. Moskva. №1.
- Belej L.L. (2016), *Movne očudnennâ âk instrumentmanipulâtivnogo tvorennâ «rusins'koï» movi*, „Movoznavstvo”, № 3, Kiïv.
- Belej L.O. (2017), *Rusins'kij separatizm. Naciêtvorennâ in vitro*, Kiïv.
- Bevzenko S. (1960), *Îstorîčna morfologiâ ukrains'koï movi*, Užgorod.
- Croft W. (2000), *Explaining Language Change: an Evolutionary Approach*, London.
- Fishman J. (2008), *Rethinking the Ausbau – Abstand dichotomy into a continuous and multivariate system*, “International Journal of the Sociology of Language”, №. 191, Berlin.
- Kloss H. (1967), „*Abstand languages*” and “*Ausbau Languages*”, „Anthropological Linguistics”, Vol. 9, No. 7.
- Kolessa O. (1921), *Poglâd na istoriû ukrains'koï movi*, Praga.
- Moser M. (2011), *Pričinki do îstorii ukrains'koï movi*, Vînnicâ.
- Ogiênko Ī. (2004), *Îstorîâ ukrains'koï literaturnoïmovi*, Kiïv.
- Pavlovskij A. (1818), *Grammatika malorosijskago narěčiâ, ili Grammatičeskoe pokazanie sušestvennějših otlíčij, otđalivših Malorossijskoe narěčie ot čistago Rossijskago ázyka, soprovoždaemoeraznymi po semu predmêtu zaměčaniami i sočiněniâmi*, Sanktpeterburg.
- Pivtorak G. (2004), *Pravopis. „Ukrains'ka mova. Enciklopediâ”*, red kol.: Rusanivs'kij V., Taranenko (golovi) ta in. Kiïv, s. 514–516.
- Pivtorak G. (1993), *Українці. Звідки ми і наша мова*, Київ.
- Rusanivs'kij V. (2001), *Îstorîâ ukrains'koï literaturnoï movi*, Kiïv.

- Šahmatov A. (1915), *Očerok drevnejšego perioda istorii russkogo âzyka*, Petrograd.
- Ševel'ov Ū. (2002), *Īstorična fonologiâ ukraiïns'koï movi*, Harkiv.
- Ševel'ov Ū. (2021), *Movna diskusiâ 1891–1893 rokiv i učasť u nij Īvana Franka*, <https://zbruc.eu/node/57605> (access: 3.02.2021).
- Tosco M. (2008) *Introduction: Ausbau is everywhere!*, „International Journal of the Sociology of Language”, № 191, Berlin.

Streszczenie

Historia języka ukraińskiego z perspektywy planowania językowego

Historia języka ukraińskiego w artykule jest rozpatrywana z punktu widzenia planowania językowego – koncepcje H. Klossa, J. Fishmana oraz W. Crofta. Procesy ausbauzacji i einbauzacji, szczegóły regionalne całego kontinuum dialektalnego zostały opisane z uwzględnieniem wpływów języków: rosyjskiego, polskiego, węgierskiego i rumuńskiego.

Słowa kluczowe: ausbau, abstand, einbau, język ukraiński, język „rusiński”

Abstract

The History of the Ukrainian language from the perspective of language planning

The article is devoted to the analysis of the history of the Ukrainian language from the perspective of language planning. i.e., the theories of H. Kloss, J. Fishman and W. Croft. The processes of ‘ausbauization’ and ‘einbauization’, as well as the regional peculiarities of the entire dialect continuum, are described, taking into consideration the influence of the Russian, Polish, Hungarian, and Romanian languages.

Keywords: ‘ausbau’, ‘abstand’, ‘einbau’, Ukrainian language, “Rusyn” language.

Anna Iacovou <https://orcid.org/0000-0002-3262-7954>
Uniwersytet Łódzki
e-mail: anna.iacovou@uni.lodz.pl

O pewnym sposobie użycia form deminutywnych w języku rosyjskim XVII – pocz. XVIII wieku

Streszczenie

Artykuł poświęcony jest omówieniu sufiksalnych apelatywnych rzeczowników deminutywnych nazywających osoby, występujących w formułach etykietałnych rosyjskiej korespondencji prywatnej pochodzącej z okresu od XVII do początku XVIII wieku. Zaprezentowana została definicja zdrobnień, przy czym szczególną uwagę zwrócono na modyfikację znaczenia derywatów przez wyodrębnianie w ich strukturze sufiksy. Deminutiva, pozbawione często znaczenia małości, wyróżniają się odcieniem ekspresyjności przy jednoczesnym posiadaniu znaczenia pieszczotliwego bądź pogardliwego. Nazwy hipokorystyczne z zasady określały odbiorcę i członków jego rodziny, a pogardliwe – samego nadawcę i jego bliskich. Formalnymi wykładnikami rzeczowników deminutywnych były przede wszystkim przyrostki *-ка/-ко, -ок/-ек, -ушка/-ушко, -ушка/-ушко, -ошка, -онка, -ей, -уца*. Wyjątkowo interesująco przedstawia się historia rodzaju derywatów z sufiksem *-ушк-*.

Słowa kluczowe: deminutivum, hipokoristicum, sufiks, derywat, rzeczownik apelatywny, etykieta epistolarna, korespondencja prywatna

Formy deminutywne, inaczej deminutiva czy zdrobnienia, to według definicji (Urbańczyk, Kucala, 1999: 450):

rzeczowniki odrzeczownikowe, oznaczające przedmioty traktowane przez mówiącego jako małe w stosunku do ogółu przedmiotów nazywanych przez rzeczownik mowy (podstawowy), przy czym formant słowotwórczy obok znaczenia małości

jest często równocześnie nosicielem znaczenia ekspresywnego: wyraża subiektywne emocjonalne [...] ustosunkowanie mówiącej osoby do nazywanego przedmiotu.

W związku z tym pod ujętym w tytule artykułu pewnym sposobem użycia form deminutywnych należy rozumieć takie ich użycie, które ma na celu wyodrębnienie w odpowiednim momencie pożądanej ekspresji, wyrażenie właściwego dla danej wypowiedzi stosunku emocjonalnego.

W myśl przytoczonej powyżej definicji formacje deminutywne służyły do przekazywania określonych uczuć i wyrażania odpowiednio pozytywnego lub negatywnego stosunku nadawcy do adresata. Będąc zatem bez wątpienia nośnikami subiektywnej oceny, wyróżniały się odcieniem ekspresyjności przy posiadaniu tym samym znaczenia zdrabniającego, pieszczotliwego, pogardliwego oraz jednocześnie zdrabniająco-pieszczotliwego i zdrabniająco-pogardliwego. Już w połowie ubiegłego stulecia N.S. Szaposznikowa, opierając się na stwierdzeniach A. Bielicza, zwracała uwagę na szczególnie miejsce, jakie zajmują rzeczowniki deminutywne w sferze słowotwórstwa sufiksального: w odróżnieniu od innych typów słowotwórczych ich znaczenie pozostaje w wyrazie pochodnym nie zmienione, a jedynie zabarwione odcieniem indywidualnej oceny (Szaposznikowa, 1960: 71). Sufiksy subiektywnej oceny nie naruszają znaczenia leksykalnego rzeczownika pierwotnego, ponieważ albo wskazują one na mały rozmiar przedmiotu (osoby), albo wyrażają subiektywno-emocjonalny stosunek do niego, na przykład pieszczotliwy lub pogardliwy. W zależności od kontekstu czysto zdrabniająca znaczenie danego wyrazu zlewa się ze znaczeniem pieszczotliwym bądź pogardliwym, w wyniku czego nabywa on różne odcienie emocjonalne.

Ważność, istota oraz powszechność derywatów deminutywnych i hipokorystycznych jest podkreślana w literaturze naukowej przy okazji omawiania słownictwa reprezentującego różnorodnie obszary tematyczne. Małgorzata Milewska-Stawiany (2006: 129) już na samym początku artykułu dotyczącego zdrobnień i spieszczeń w podręcznikach do religii zaznacza, że deminutiva i hipokoristika to formacje słowotwórcze o specjalnym zabarwieniu emocjonalnym, należące do najbardziej powszechnych kategorii językowych. Dalej czytamy (Milewska-Stawiany, 2006: 129):

Deminutiva stanowią jedną z podstawowych kategorii modyfikacyjnych rzeczownika, która informuje głównie o małości obiektu oznaczonego podstawą. Na znaczenia zdrabniające nakładają się jednak często znaczenia ekspresywne, które przekazują informację o emocjonalnej postawie nadawcy. Hipokoristika zaś obejmuje formacje o charakterze wyłącznie emocjonalnym. Zaliczane są na ogół do kategorii słowotwórczej nazw ekspresywnych, budują klasę zróżnicowaną semantycznie, liczną i nieograniczenie pomnażaną przy użyciu różnorodnych wykładników formalnych, ciągle zmienianych i odświeżanych po to, by mogły spełnić funkcję indywidualnej ekspresji. Wyrażna jest tendencja do oryginalności i inwencji twórczej w tym zakresie. Ekspresywne formanty deminutywne i hipokorystyczne wyrażają przede wszystkim emocje pozytywne.

Jolanta Mędelaska pod względem merytorycznym w żaden sposób nie modyfikuje definicji omawianych formacji, przypisując za Stanisławem Grabiąsem deminutiva do kategorii tak zwanych zdrobnień intelektualnych, zawierających w strukturze semantycz-

nej komponent małości, a hipokoristica do grona konstrukcji słowotwórczych, które niosą informacje o aprobującym stosunku osoby mówiącej do oznaczanego zjawiska (Mędelska, 1994: 16). Jednakże badaczka poza przytoczeniem samej definicji zdrobnień i spieszceń posuwa się o krok dalej i zwraca uwagę na istotny problem pojawiający się przy próbie dokonania sztywnego i wyraźnego podziału rzeczowników na deminutiva i hipokoristica. Okazuje się bowiem, jak ustalił wcześniej S. Grabias, że taki podział, o ile teoretycznie możliwy, o tyle w praktyce jest niezwykle trudny do przeprowadzenia. Dlatego „niektórzy badacze są [...] skłonni wydzielać czyste deminutiva, czyste hipokoristica oraz formacje deminutywno-hipokorystyczne, inni zaś uznają jedynie szeroką klasę derywatów deminutywno-hipokorystycznych” (Mędelska, 1994: 16).

Pamiętając o tym, że czyste deminutiva są pozbawione czynnika emocjonalnego, a z kolei czysto hipokorystyczne rzeczowniki ze względu na swoją semantykę poza ładunkiem uczuciowym nie mogą zawierać komponentu małości, na potrzeby opisu badanego przeze mnie materiału leksykalnego stosuję określenie *rzeczowniki deminutywne*, przypisując konkretny odcień znaczeniowy poszczególnym jednostkom: *pieszczotliwy* lub *pogardliwy*. Określenie *deminutywno-hipokorystyczny* nie oddawałoby w pełni czynnika emocjonalnego przekazywanego przez derywaty, które „mają jedynie formalny wykładnik deminutywno-hipokorystyczny, w rzeczy samej [...] wyrażający pogardę” (Mędelska, 1994: 16). Jednocześnie nie sposób wykluczyć jednostki niebędące czystymi zdrobnięniami z kategorii deminutiwów, do których genetycznie należą.

W niniejszym artykule opisane wyżej formy zostaną przedstawione w ramach analizy sprowadzającej się do omówienia apelatywnych rzeczowników nazywających osoby, a ich charakterystyka zostanie ograniczona do rzeczowników sufiksalnych utworzonych za pomocą przyrostków typu *-ka/-ko*, *-ok/-ek*, *-шика/-шико*, *-ушка/-ушко*, *-ошка*, *-онка*, *-ец*, *-ица* i innych występujących rzadziej, na przykład: *девочка*, *бацька*, *женка*, *мужичок*, *старичок*, *дружочек*, *внучишка*, *воришка*, *дочеришка*, *зятишко*, *работничишка*, *ребятишки*, *бацюшка*, *дядюшка*, *матушка*, *невестушка*, *парнюшка*, *сватушка*, *сватьяшка*, *девчонка*, *мужичонка*, *братец*, *сестрица* itp.

Wszystkie tego typu formacje znalazły szerokie zastosowanie w rosyjskich listach prywatnych pochodzących głównie z XVII stulecia, a korespondencja zgromadzona w akademickim wydaniu tak zwanych gramotek z XVII i początku XVIII wieku (Kotkov, 1969) posłużyła jako źródło materiału badawczego i ilustracyjnego na potrzeby niniejszego artykułu. Autorami i adresatami omawianych listów byli członkowie poszczególnych rodzin, krewni, znajomi, chłopci i właściciele ziemscy, przedstawiciele środowiska kupieckiego oraz duchowni.

Już same osoby nadawców i odbiorców listów prywatnych pozwalają domniemywać, iż najczęstszymi pod względem znaczeniowym modyfikacjami nazw pospolitych są typowi członkowie rodzin (*матушка*, *сынишка*, *дочишка*, *женишка*, *братишка*, *племянничишка*, *сестрица*), a w dalszej kolejności inne bliższe lub dalsze osoby z ich otoczenia, środowiska, obecne w ich życiu codziennym i określane ze względu na zajmowane stanowisko, wykonywane zajęcie (*подьячишка*, *приказчищишка*, *работничишка*, *старостишка*, *людишки*).

Słowotwórstwo rzeczowników deminutywnych (w tym apelatywnych nazw osobowych) sięga epoki prasłowiańskiej, kiedy to rzeczowniki określające osoby tworzone były za pomocą sufiksów: *-ка* (< **-ька*, **-ька*), por.: *babьka* < *baba*, *devьka* < *deva*; *-eu* (< **-ьсѣ*), por.: *bratьсѣ* < *bratь*. Sufiksy złożone morfologicznie typu *-ушко* (< **išьko*), *-ушка* (< **-ušьka*) powstały w wyniku połączenia prasłowiańskich sufiksów zdrabniających **-išь*, **-ušь* z sufiksami **-ьko*, **-ька* i tworzyły rzeczowniki typu *bratišьko*, *dedušьka*. Zatem ze względu na pochodzenie sufiksy deminutywne można podzielić na pierwotne (*-ка*, *-ок*, *-eu*) i wtórne (*-ушка*, *-ушка*, *-енка*, *-енок*) (Sławski, 1974: 79, 80, 98, 100).

Mimo iż słowotwórstwo rzeczowników deminutywnych wywodzi się z dalekiej przeszłości, zdrobnienia i spieszczenia w literaturze i dokumentach z okresu XI–XV wieku nie są bardzo rozpowszechnione (Felicyna, 1960: 153). Deminutiva, właściwe przede wszystkim mowie potocznej, nie mogły zostać w wystarczającym stopniu odzwierciedlone w języku zabytków datowanych XI–XII stuleciem, odnoszących się głównie do literatury cerkiewnej (Borisova, 1961: 185). W tekstach szesnastowiecznych derywaty nacechowane emocjonalnie pojawiają się znacznie częściej, aż wreszcie bogatego materiału do badań w tym zakresie dostarcza nam piśmiennictwo użytkowe z XVII wieku.

Pieszczotliwe i pogardliwe *appellativa* znajdowały szerokie zastosowanie jako elementy języka kancelaryjnego i stylu epistolarnego XVII wieku, szczególnie w formułach etykietalnych. W przypadku korespondencji prywatnej pod pojęciem etykiety rozumiemy takie związki wyrazowe i formuły, które służą do wyrażania powszechnie obowiązujących i ogólnie przyjętych w danej epoce norm zwracania się do adresata. Jak słusznie zauważył S.S. Wołkow, do elementów etykiety należy zaliczyć odpowiedni dobór tradycyjnych określeń i epitetów, stosowanie właściwych środków leksykalno-gramatycznych (tu między innymi rzeczowników subiektywnej oceny), a także typowych, rozpowszechnionych sposobów przekazywania określonej informacji, choćby o sytuacji, w której znajduje się nadawca, czy konsekwencjach, jakie może wywołać niespełnienie jego prośby itp. (Wołkow, 1974: 112).

Od XVI wieku w oficjalnych dokumentach kancelarii moskiewskich zwraca uwagę obecność rzeczowników na *-ка*, *-ко*; *-ушка*, *-ушко*; *-ушка*, *-ушко* mających pieszczotliwy i pogardliwy odcień znaczeniowy (Haburgaev, 1990: 112). I tu właśnie deminutiva typu *батушка*, *сынншко* należą do najbardziej rozpowszechnionych w formułach etykietalnych apelatywnych nazw osobowych z XVII wieku. Zgodnie z etykietą siedemnastowieczną w dokumentach i listach kierowanych do przedstawicieli wyższych szczebli trzeba było nazywać za pomocą wyrazów pogardliwych samego proszącego oraz wszystko, co było związane z nim i z każdą inną osobą znajdującą się niżej w hierarchii społecznej. Fakt ten ilustrują następujące przykłady:

Гсдрю моему братцу Авѣрькъю Ивановичю **братишка** твои Мишка челомъ бьет (Gr. 39)¹; **внучишка** твои Ивашка Шипов благословения твоего прошу (Gr. 101); пришли ко мне с роспискои грамотъ список а я ему отошло по сем рабско челом бию **зятишко** твое Ивашко Сумороков (Gr. 46); Пожалуй не остави **людишек** моих в належашей их нуже (Gr. 30); челом бью гсдрьна милости матери твоеи

¹ W nawiasie podaje się skrót do źródła oraz numer strony, z której pochodzi cytat.

[...] что в бѣдахъ ншихъ не покидаеъ тещи моеи и **робятншекъ** (Gr. 141); Гсдрю Мартыну Василевичу бѣеъ челомъ и плачетца твои **крестьянншко** Фочка Федоровъ (Gr. 76); сего желая **сынншко** вшь Гришка блгословеня вашего прося челомъ бью (Gr. 113); батюшку [...] гедрне моеи млстивои матушке [...] **дочеришка** ваша Федорка блгословеня прошу и челомъ бью (Gr. 75).

W większości przypadków derywaty typu *людншки, крестьянншко* nie odzwierciedlają języka potocznego, а są jedynie elementami kancelaryjnej etykiety, która na wzór suplik zakorzeniła się także w prywatnej korespondencji między członkami rodzin.

Inaczej rzecz się ma z hipokorystycznymi nazwami osób, gdyż były one środkiem wyrażania szacunku do adresata. Rzeczowniki odznaczające się pieszczotliwym odcieniem znaczeniowym używane były praktycznie zawsze z imieniem adresata. Za ich pośrednictwem autorzy listów stosownie wyrażali swoją wdzięczność i podkreślali swoje pozytywne nastawienie, sympatię nie tylko wobec osoby, do której się zwracali, lecz także jej krewnych, na przykład:

Пожалуи гсдрь остереги подячего **парнюшка** добренекъ мочно во всѣмъ ему вѣрит (Gr. 200); **батюшку** Мартину Василевичу гсдрне моеи млстивои **матушке** Даре Александровне дочеришка ваша Федорка блгословеня прошу и челомъ бью (Gr. 75); Гсдрю моему [...] **дядюшке** Панфеилью Тимофѣвичю [...] Игнашка Ковригин челомъ бѣеъ (Gr. 52); И какъ вас гсдреи моихъ всещедрыи влдка Хрстошь бгъ млстивою своєю сохрывает и с **невѣстушкою** и з **детушками** (Gr. 91); гсдрня тетушка прикажи писать про свое многолет[ное здоро]вье (Gr. 43).

Obok najczęściej używanych w formułach etykietałnych derywatów na *-шко, -ушка* spotykamy i nazwy osobowe z innymi sufiksami, na przykład *девочка, мужичонка* ‘prostak, chłop’, *человеченец* ‘poddany’:

Послалъ я къ твоєму здоровю с члвкомъ твоимъ к **мужиченкомъ** своимъ писмо о своєи нужде (Gr. 116); и тебѣ б [гсдрь] пожаловат **члвченца** моего во всемъ пожаловат не покинут (Gr. 59); [я] з **девочкою** своєю Федоскою живь (Gr. 70).

Reasumując, użycie pogardliwych i pieszczotliwych apelatywnych nazw osobowych było ściśle określone następującymi warunkami: pierwsze charakteryzowały tego, kto pisał, oraz jego bliskich, drugie zaś odnosiły się do adresata i członków jego rodziny.

Ponadto на uwagę zasługuje aspekt gramatyczny omawianych rzeczowników. Derywaty z sufiksami subiektywnej oceny zwykle zachowują rodzaj wyrazów motywujących, por.: *бобылишко* < *бобыль*, *вдовица* < *вдова*, *тетушка* < *тетя*, *холопец* < *холоп*. Szczególnie interesująco przedstawia się historia kategorii rodzaju nazw ekspresywnych zakończonych на *-ка/-ко, -ушка/-ушко, -ушка/-ушко* typu *батько, женишко/женишка, сынншко/сынншка*. W oficjalnej korespondencji XVI wieku zgodnie z gramatycznym wykładnikiem rodzaju nijakiego – fleksją *-o* w mianowniku liczby pojedynczej – niezależnie od rzeczywistej płci formy te używane były jak rzeczowniki rodzaju nijakiego, por.: *зятншко твоє, сынншко мое*. Tego typu nazwy osób były traktowane jak rzeczowniki rodzaju nijakiego, nawet jeśli pochodziły od rzeczowników rodzaju żeńskiego (Haburgaeв, 1990: 39–40), на przykład *женишко мое, с женишком, женишку моему*, por.:

Здравствуй на веки Лаврентеи Аничков [с] **женишкомъ** (Gr. 89); гсдрю моему свѣту [...] **женишко твоє** Авдотица челомъ бѣеъ (Gr. 55).

Badany materiał doprowadza nas do konkluzji, iż przykłady użycia nazw osób płci żeńskiej z sufiksem *-ушко-* i końcówką rodzaju żeńskiego są w XVII stuleciu wyjątkowo sporadyczne, wręcz przypadkowe. Odnotowaliśmy tylko jeden taki przypadek w odniesieniu do derywatu *женишка*:

А за сем вам приятелем всем челомъ бию [с] **женишкой** и з детишкойми (Gr. 157).

Możliwe, że powyższe użycie formy *с женишкой* nastąpiło pod wpływem pojawiającej się kilkakrotnie w bliskim kontekście formy *с женкою*, gdyż na samym początku tekstu oraz w innych listach tego samego nadawcy regularnie i konsekwentnie pojawia się forma *с женишком*.

Należy zauważyć, że w XVII wieku praktycznie jedynym uniwersalnym wskaźnikiem rodzaju rzeczowników subiektywnej oceny na *-ушко/-ушка* była fleksja wyrazów je określających, pozostających z nimi w związku zgody, tj. przymiotników, imiesłowów, zaimków, por.:

Внушко твои Костька Каблуков челом бьет (Gr. 114); по семь писав **племянничшко твои** Федка Бородин рабски челом бью (Gr. 10); **Недостойныи подячшко** Карпушка Никифоровъ блгословения прося челом бью (Gr. 314).

Jednoznacznym zaś wykładnikiem przynależności do konkretnego rodzaju były tylko niektóre końcówki, na przykład fleksja *-у* w bierniku liczby pojedynczej dla rodzaju żeńskiego; *-ы/-и* w dopełniaczu liczby pojedynczej rodzaju żeńskiego; *-а* w mianowniku liczby mnogiej dla rodzaju nijakiego. Wraz z rozprzestrzenianiem się akania zapisy z fleksją *-а* lub *-о* w mianowniku liczby pojedynczej sufiksów *-ка/-ко*, *-ушка/-ушко*, *-ушка/-ушко* przestały być miarodajnym wskaźnikiem przynależności do określonego rodzaju gramatycznego.

Badany materiał pozwala zauważyć, że deminutiva z wyodrębnionymi w ich strukturze różnymi sufiksami słowotwórczymi posiadają wspólny wyraz motywujący. Często do tego samego tematu mogą przyłączać się sufiksy, zarówno proste, jak i morfologicznie złożone pod względem swojej budowy. Podwojenie lub nawet potrojenie sufiksu nasila emocjonalny stosunek nadawcy do adresata. Omawiane deminutiva układają się w szeregi synonimów słowotwórczych, przy czym poszczególne komponenty mogą się różnić emocjonalnym odcieniem znaczeniowym, na przykład: *братишка* (pogardliwe) – *братец* (pieszczotliwe) < *брат*, *детки* – *детишки* (pogardliwe) – *детушки* (pieszczotliwe) < *дети*, *крестьянишко* (pogardliwe) – *крестьянишка* (pogardliwe) – *крестьянинец* (pogardliwe) < *крестьянин*, *парнишко* (pogardliwe) – *парнюшка* (pieszczotliwe) < *парень*, *сестрица* (pieszczotliwe) – *сестришка* (pogardliwe) < *сестра*, *дочка* – *дочишка* (pieszczotliwe) – *дочушка* (pieszczotliwe) < *дочь*.

Niekiedy poszczególne człony szeregów synonimicznych są używane w odniesieniu do różnych osób. Rzeczownikowi hipokorystycznemu *батюшка/батюшко* używanemu jako formy zwracania się do ojca i osób starszych towarzyszyła ekspresja intymności i szacunku:

Послал гедрь с сею грамоткою к **батюшку** грамотку (Gr. 25); Благодатель гедрь мой **батюшко** Петр Яковлевич здравствуи (Gr. 46).

Rzeczownik *бацька/батко* nie był używany w odniesieniu do ojca, a tylko w zwrocie do osoby starszej wiekiem i stopniem oraz do przedstawicieli duchowieństwa:

Батка мой дѣдушка Михаило Панфилевич многолѣтно здравствуи (Gr. 56);
млстивои мой гсдрь **батко** и дядюшка [...] здравствуи (Gr. 85).

Z kolei pieszczotliwe *братец* było formą zwrotu grzecznościowego do adresata, głównie osoby starszej, i w odróżnieniu od rzeczownika *братишка/братишко* stosunkowo rzadko określało rzeczywistego brata autora listu:

Гсдрь **братец** рожь твоя здеся сеена (Gr. 39); Гсдрю моему брату Михаилу Панфлевичу **братишко** твое Ванка Малыгин челом бьет (Gr. 56).

Na koniec warto odnotować fakt, iż leksemy *бабушка, дедушка* traktowane obecnie jako formy neutralne, jeszcze na przełomie omawianych przez nas stuleci, wobec współistnienia form *баба, дед*, mogły nie być pozbawione nacechowania emocjonalnego, por.:

Гсдрю моему **дедушку** Василю Ивановичю внучишка твои Ивашка Шипов благословения твоего прошу у **бабушки** у Татьяны Насоновны (Gr. 175); а сказывали онѣ нам **дед** и отец наш жил в дому прчстые бцы в селе Хабоцком (Gr. 484).

Zaprezentowane w artykule rozważania na temat form zdrobniałych prowadzą do jednoznacznej konkluzji, iż rzeczowniki deminutywne były w okresie od XVII do początku XVIII wieku szeroko rozpowszechnione jako jedne ze środków językowych etykiety epistolarnej. Za ich pomocą autorzy listów zgodnie z obowiązującą wówczas normą umiejętnie wyrażali swój szacunek, werbalizowali uniżoność i podkreślali swoją rzeczywistość, a niekiedy tylko pozorną zależność od adresata.

W naszym materiale bez wątpienia odnajdujemy poparcie dla stwierdzenia zawartego w definicji zdrobnień: w formacjach z deminutywnym sufiksem formant może spełniać jedynie funkcję ekspresywną. Mimo że z założenia formacje te powinny być na ogół nośnikami pozytywnych emocji, często są nacechowane uczuciowo ujemnie.

Bibliografia

- Bielicz A. (1057), *Priroda i proischozdenie sušestvitel'nyh sub"ektivnoj ocenki*, [v:] „Južno-slovenski filolog”, № 22(1–4).
- Borisova E.M. (1961), *O sposobah obrazovaniâ imen sušestvitel'nyh v pamâtnikah delovoj pis'mennosti XVI–XVIII vv. (na materiale râzanskih pamâtnikov)*, „Učenyje Zapiski Baškirskogo Gosudarstvennogo Universiteta. Seriâ Filologičeskich Nauk”, № 2(6).
- Felicyna V.P. (1960), *K istorii razgovornoj leksiki*, „Učenyje Zapiski Leningradskogo Gosudarstvennogo Universiteta. Seriâ Filologičeskich Nauk”, № 267.
- Haburgaev G.A. (1990), *Očerki istoričeskoj morfologii russkogo âzyka. Imena*, MGU, Moskva.
- Mędeliska J. (1994), *Słownictwo zaniebane przez leksykografów: rosyjskie deminutiva, hipokoristika, intensiva*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Bydgoszczy, Studia Filologiczne”, z. 39.
- Milewska-Stawiany M. (2006), *Deminutiva i hipokoristika w podręcznikach do religii*, „Język – Szkoła – Religia”, nr 1.

Szaposznikowa N.S. (1960), *K voprosu o drevnejšem tipe obrazovanîâ umen'sitel'nyh sušestvitel'nyh v slavânskîh âzykah*, „Vestnik Moskovskogo Universiteta”, № 2.

Sławski F. (1974), *Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego*, [w:] tegoż (red.), *Słownik prasłowiański*, t. 1, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.

Urbańczyk S., Kucała M. (red.) (1999), *Encyklopedia języka polskiego*, Wrocław.

Wołkow S.S. (1974), *Leksika russkich čelobitnyh XVII veka*, Leningrad.

Źródła

(Gr.) – Kotkov S.I. (red.) (1969), *Gramotki XVII-načala XVIII vekov*, Moskva.

Abstract

On a certain way of using diminutive forms in 17th – early 18th century Russian

The author discusses suffixal appellative diminutive personal nouns which appeared in the etiquette formulations of Russian private correspondence dating from the 17th – early 18th century. The definition of the diminutives has been presented, with particular attention paid to the modification of the meaning of derivatives by isolating the suffixes in their structure. The same diminutive, when used to describe people, can have both a hypocoristic and a contemptuous meaning. Hypocoristic names, as a rule, define the recipient and his/her family members, while the contemptuous names describe the sender and their relatives. The most common suffixes are: *-ka/-ko*, *-ok/-ek*, *-uška/-uško*, *-uška/-uško*, *-oška*, *-onka*, *-eč*, *-uča*. The history of the type of derivatives with the suffix *-ušk-* is particularly interesting.

Keywords: diminutive noun, hypocoristic noun, suffix, derivative, appellative noun, epistolary etiquette, private correspondence

Sara Moroz <https://orcid.org/0000-0002-5424-4970>

Uniwersytet w Białymstoku

e-mail: sara.moroz@uwb.edu.pl

Les germanismes dans le manuscrit Gall. Fol. 220 conservé dans la collection berlinoise à la Bibliothèque Jagellonne de Cracovie

Résumé

Le manuscrit Gall. Fol. 220 est un recueil de recettes de cuisine, conservé dans la collection berlinoise à la Bibliothèque Jagellonne de Cracovie. C'est un livre anonyme, qui provient du XVIe siècle, écrit en français. Nous y trouvons beaucoup de plats et de produits déjà populaires au Moyen Âge, mais on peut aussi apercevoir des recettes pour les plats caractéristiques de la Renaissance. Après avoir analysé la terminologie culinaire présente dans ce recueil, on peut constater qu'on y trouve quelques termes germaniques. Dans cet article, nous voulons présenter les termes culinaires qui sont de provenance germanique et expliquer pourquoi ces types de mots se trouvent dans ce type de texte usuel, et, ainsi, dans la langue française.

Mots-clés: manuscrit, XVIe siècle, collection berlinoise, terminologie culinaire, cuisine française

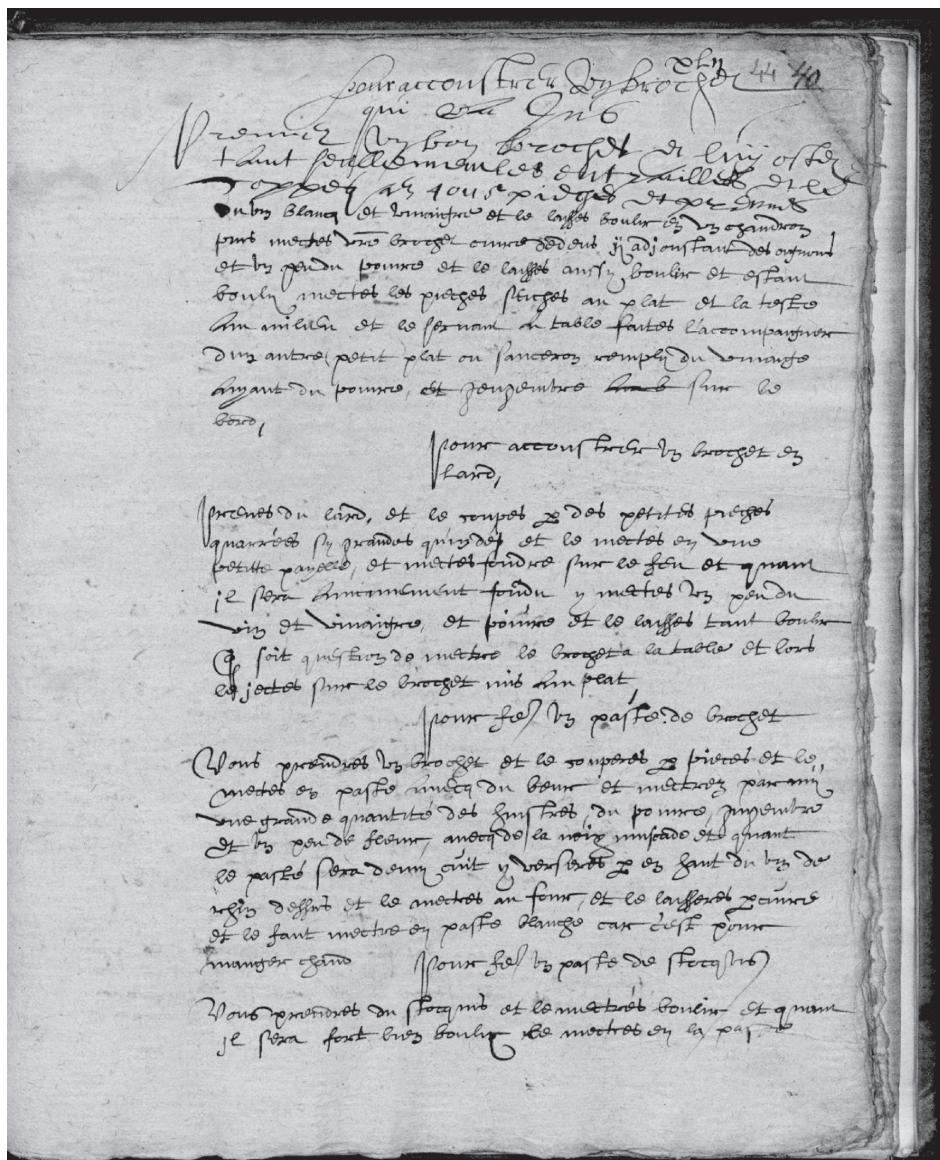
Nous savons très bien que les langues s'influencent les unes les autres. C'est un excellent exemple de l'enrichissement lexical qui peut avoir lieu dans chaque langue du monde. Au début, on ne peut pas être d'accord avec Louis Deroy qui nous apprend que «l'emprunt est un intrus» (Deroy, 1956, p. 215).

Dans cet article, nous voulons nous concentrer sur la langue française présente dans un manuscrit qui est un recueil de recettes. Il porte la signature Gall. Fol. 220 et est conservé à la Bibliothèque Jagellonne, à Cracovie. Ce manuscrit contient beaucoup de mots germaniques pour des raisons que nous expliquerons ci-dessous.

Il faut souligner ici que généralement dans les textes de livre de cuisine, l'emprunt est parfois nécessaire et même indispensable. Il fournit non seulement le nom du plat dans le titre d'une recette ou bien le nom d'un ingrédient inconnu, mais aussi le bagage linguistique ainsi que le bagage culturel d'un mot, soit un certain savoir-faire. C'est pourquoi, dans ce texte, nous avons pour but de présenter les germanismes du manuscrit Gall. Fol. 220 qui concernent le sujet culinaire et expliquer pourquoi ils se trouvent dans ce recueil en français. Notre analyse portera sur les aspects linguistiques, mais aussi culturels. Pour atteindre notre objectif, premièrement nous ferons connaître le manuscrit Gall. Fol. 220 et, deuxièmement, nous analyserons les termes germaniques qu'il contient. Il est nécessaire d'ajouter ici que cet article est basé (et mis à jour) sur la thèse de doctorat de l'auteure, qui a été publiée en 2018 (Moroz, 2018).

Tout d'abord, il faut présenter le manuscrit Gall. Fol. 220 qui nous fournit un riche corpus lexical de germanismes. Le recueil de recettes intitulé *Recueil de recettes pour la cuisine et la pâtisserie* est actuellement conservé dans la collection berlinoise à la Bibliothèque Jagellonne de Cracovie. C'est un livre peu connu, édité récemment par Sara Moroz (2018). Avant elle, le manuscrit a été examiné par un groupe de chercheurs *Fibula*, qui ont analysé les manuscrits romans conservés dans la collection berlinoise, sous la direction de M. Piotr Tylus qui a aussi élaboré la notice concernant le manuscrit étudié. On peut la consulter sur Internet, sur le site de la *Fibula* (<http://info.filg.uj.edu.pl/fibula/pl/content/gall-fol-220>). Toutes les données concernant l'aspect codicologique proviennent de cette notice et de son livre (Tylus, 2010, pp. 95–98).

En résumé, Gall. Fol. 220 contient 59 feuillets et, d'après les filigranes identifiés par P. Tylus, il date du seizième siècle. C'est un texte anonyme dont on ne connaît ni le nom du copiste ni du propriétaire. Il est linguistiquement homogène, écrit entièrement en français avec quelques termes flamands francisés et une note en néerlandais. Au vu des picardismes, il a été composé dans le nord de la France, dans la Flandre française ou bien dans la Flandre flamande, par une personne qui connaissait le français. Trois mains ont écrit le manuscrit en question. La première main a préparé la majorité du texte (fol. 5^r–44^r). La deuxième est entrée au cours d'une recette et a écrit encore quelques pages (fol. 44^r–55^v). Et la troisième a seulement composé le supplément de l'index alphabétique avec les renvois aux folios (fol. 56^r–58^v). Elle foliole également le recueil en chiffres romains. C'est probablement la main d'une femme qui utilisait ce livre pour préparer les plats soit dans la maison où elle travaillait, soit chez elle. Grâce à la foliotation, on peut apercevoir qu'il nous manque les folios au début du texte, car la foliotation commence au chiffre III. Ce recueil est aujourd'hui en mauvais état, avec plusieurs traces d'humidité et taches d'encre. De plus, par endroits son écriture n'est pas bien lisible.

Gall. Fol. 220, fol. 44^r Pour accoustre du brochet qui a jus, Pour accoustre un brochet en lard, pour faire un pasté de brochet, Pour faire un pasté de stocqvis, Biblioteka Jagiellońska w Krakowie

Concernant l'histoire de ce recueil, on peut y trouver quelques indices. Au début, le manuscrit se trouvait probablement en France, car on peut voir deux pièces en maroquin au dos avec les inscriptions: *Recettes* et *Manuscr.* Au folio 41^r, nous voyons une note en néerlandais, exécutée au dix-septième ou au dix-huitième siècle (Tylus, 2010, p. 96), donc on peut supposer que le recueil se trouvait aux Pays-Bas à cette époque-là. En-

suite, le manuscrit était présent dans la collection de Georg Freund (1836 ?–1914 ? – cf. https://provenienz.gbv.de/Georg_August_Freund), bibliophile allemand, dont l'ex-libris est visible sur la garde collée initialement. Freund s'intéressait probablement à l'art culinaire, c'est pourquoi il possédait aussi d'autres livres de cuisine (dont cinq sont aujourd'hui conservés dans la Bibliothèque Jagellonne). Pourtant, l'histoire de tous ces livres n'est pas la même (Tylus, 2009, pp. 43–52). Finalement, le manuscrit Gall. Fol. 220 a figuré au registre des acquisitions de la Bibliothèque Royale de Berlin depuis le 8 février 1916.

Du point de vue culinaire, le recueil en question est un exemple intéressant. Ce livre nous fournit les recettes diverses p. ex. pour les pâtisseries (tartes, tourtes, gâteaux, confitures, massepain, gaufres), pour les viandes (toutes sortes de volaille, veau, bœuf, agneau), pour les poissons et les fruits de mer (carpe, esturgeon, moules, huîtres), pour les légumes (chou, laitue, épinard, navet). Tous ces ingrédients nous indiquent que nous avons affaire à la cuisine aristocratique des gens aisés qui suivent les modes culinaires et introduisent les nouveautés dans leur cuisine. Ils utilisent du sucre qui, à la Renaissance, devient une nouvelle marque de distinction sociale (Birlouez, 2011, p. 55). Ils mangent aussi des oiseaux chassables (p. ex. perdrix, bécasse) toujours destinés aux nobles (Birlouez, 2011, p. 33). Ils sont aussi catholiques, et non pas huguenots, car ils consomment du poisson pendant les jours maigres. Même s'ils viennent du nord (beaucoup de picardismes dans le texte en témoignent), ils s'intéressent à la cuisine internationale, surtout du sud (recettes pour raviolis, moutarde de Venise, saucisse de Bologne). Il faut souligner ici que la cuisine présente dans le manuscrit Gall. Fol. 220 est une cuisine de transition, c'est-à-dire, d'un côté, elle est enracinée dans l'art culinaire médiéval (p. ex. liaison du salé et du sucré, plats très épicés) et de l'autre côté, elle introduit de nouveaux produits à la mode (sucre, beurre, massepain, abats).

Passons maintenant aux aspects linguistiques. En somme, dans le manuscrit Gall. Fol. 220 on compte 392 termes et expressions culinaires. On les a divisés en sept catégories: fruits avec leurs parties et légumes; noms de préparations diverses; viandes avec parties d'animaux, poissons et fruits de mer; produits divers; ustensiles; mesures et quantités; verbes. Parmi ces mots, nous avons distingué 42 germanismes: *craecquebesse*, *grouseille*, *tuyau*, *brouet*, *flan*, *gateau*, *gauffre*, *gauffrette*, *hattelle*, *hussepot*, *louche*, *soupe*, *spritsen*, *struyven*, *tettin*, *cabilleau*, *esclefin*, *esturgeon*, *helst*, *leschune*, *pricque*, *schevis*, *stocqvis*, *gist*, *overgerste*, *rostie*, *escumoir*, *esperon*, *estampoir*, *lot*, *pottéfin*, *adouber*, *bouter*, *escumer*, *espautrer*, *estamper*, *estricher*, *garder*, *glisser*, *haischer*, *hocher*, *rostir*. Comme nous le voyons bien, dans notre recueil, la majorité des germanismes sont trouvés dans la catégorie des noms de préparations diverses (11): *brouet*, *flan*, *gateau*, *gauffre*, *gauffrette*, *hattelle*, *hussepot*, *louche*, *soupe*, *spritsen*, *struyven* et dans les verbes (11): *adouber*, *bouter*, *escumer*, *espautrer*, *estamper*, *estricher*, *garder*, *glisser*, *haischer*, *hocher*, *rostir*. Beaucoup de noms de poisson ont également été empruntés (8): *cabilleau*, *esclefin*, *esturgeon*, *helst*, *leschune*, *pricque*, *schevis*, *stocqvis*.

Dans ce travail, nous laissons les termes déjà connus et bien étudiés et nous allons analyser en détail seulement les exemples inconnus selon trois points de vue: graphie non-attestée, sens non-attesté, ou bien mot non-attesté.

Passons, donc, à l'analyse¹.

I. Tout d'abord, commençons par les termes dont la graphie n'est attestée dans aucun dictionnaire français.

Craecquebesse – emprunt assimilé à la graphie française du terme flamand *krakebeze*, *krakebaze*, *krakebeize*, *krakkebaze* «myrtille» (Paque, 1896, pp. 215–216) ou «fram-boise» (Mellema, 1602, p. 757). Le terme n'est relevé dans aucun dictionnaire français. En parlant de la myrtille, il s'agit ici d'un genre de cette plante: *Vaccinium myrtillus* soit *Vaccinium vitis-idaea*. Le substantif *craecquebesse* est utilisé seulement une fois dans le recueil, dans le titre d'une recette «Pour faire une tarte de cousine, ce qu'ils appellent de craecquebesse» (fol. 45^r) et il est évident que ce fruit sert à préparer une tarte.

Estorgeon, estorgon – terme venu de l'ancien bas francique **sturjo* «esturgeon» (TLFi). Dans la langue française, il a été attesté pour la première fois en 1059, sous la forme *sturgeon* (TLFi). On note aussi d'autres graphies dans l'ancienne langue: *sturgun*, *esturgon*, *atorjon*, *estourjon*, *estorjoun*, *estrurgeon*, *estrurgon*, *estorjon*, *sturgon*, *stugion*, *slurjon* (GD IX, 569). Les deux graphies présentes dans le recueil ne sont pas relevées dans les dictionnaires. Dans le recueil, la graphie *estorgeon* est utilisée trois fois et sa graphie concurrente *estorgon* une fois. Ce type de poisson est mentionné dans deux recettes, p. ex. dans le titre d'une d'elles: «Pour mettre un estorgeon en adoube» (fol. 12^r).

Gist, ghis – emprunt direct qui vient du moyen néerlandais *gest* «levure» (FEW XVI, 34) et était utilisé dans le nord de la France (aujourd'hui *gist* en néerlandais). Ce substantif masculin désigne la «levure de bière» (M). Le terme a été attesté pour la première fois en 1360, dans ce sens (FEW XVI, 34). On trouve aussi d'autres graphies dans l'ancienne langue: *giet*, *giest*, *ghist* (GD IV, 277). La graphie *ghis* n'est pas relevée dans les dictionnaires. Dans le recueil en question, la graphie *gist* est utilisée deux fois et sa graphie concurrente une fois. On trouve ce terme dans la préparation d'un gâteau, du *ratton* (sorte de pâtisserie – cf. Moroz, 2018, p. 117) et des gaufres. Voici un exemple de l'emploi de ce substantif, dans la recette pour le gâteau: «Prenez un demi-quartier ou davantage de fleurs de froment et douze œufs ou plus et autant de beurre que bon vous semblera un peu de gist et le pétrir ainsi ensemble» (fol. 6^v).

Glisser, grisser – verbe qui vient du croisement de l'ancien français *gliier* «glisser», issu de l'ancien bas francique **glīdan* «glisser», et de l'ancien français *glacier*, issu de *glacer* au sens de «glisser», du latin *glaciāre* «changer en glace; glacer d'effroi; durcir, solidifier» (TLFi). Il a été attesté pour la première fois à la fin du douzième siècle, dans le sens de «se déplacer d'un mouvement continu, volontaire ou non, sur une surface lisse ou le long d'un autre corps, par une impulsion donnée» et, en 1320, dans le sens de «pousser quelqu'un ou quelque chose» (TLFi). On trouve aussi d'autres graphies dans l'ancienne langue: *glicier*, *glichier*, *glicer*, *gliner*, *glischier* (GD IX, 702). La graphie présente dans

¹ Pour faciliter notre travail, nous allons nous servir des sigles pour chaque dictionnaire utilisé: TLFi = *Trésor de la langue Française informatisé*; FEW = Walther von Wartburg, *Französisches etymologisches Wörterbuch: eine Darstellung des galloromanischen Sprachschatzes*; GD = *Dictionnaire de l'ancienne langue française et de tous ses dialectes du IXe au XVe siècle* par Frédéric Godefroy; M = *Dictionnaire du Moyen Français*.

le recueil, *grisser*, n'est pas relevée dans les dictionnaires. Pourtant, il faut noter ici que ce type de rhotacisme apparaît plutôt dans les langues romanes dans le Sud (occitan, portugais, roumain) qu'en picard. Dans le recueil, chacune des graphies est utilisée une fois. Ce terme concerne toujours les tourtes: «Et ce à raison que si on y mettait beaucoup de sucre, la tourte ne voudrait grisser hors de la tourtière» (fol. 22^v).

Haischer, houscher – verbe qui vient, par fausse régression, du verbe *dehachier* «découper», dérivé à l'aide du préfixe *de-*, du substantif *hache*, issu de l'ancien haut allemand *happja* provenant du domaine francique *happia*, *happa*, *heppa* «hache de bûcheron» (TLFi). Il a été attesté pour la première fois en 1225 (TLFi). On en note aussi d'autres graphies dans l'ancienne langue: *hachier*, *hagier*, *hacher*, *hecquier* (GD IX, 741). Les deux graphies du recueil ne sont pas relevées dans les dictionnaires. Dans le recueil, la graphie *haischer* apparaît souvent, quarante-trois fois, et sa graphie concurrente *houscher*, une fois. Voici un exemple de l'emploi de ce verbe dans la recette pour les tripes: «Prenez de la chair de porc et la haischer bien menue» (fol. 9^r). Le verbe en question concerne le plus souvent la viande, ou bien les herbes qu'il faut couper.

Hattelle – emprunt au latin *hasta* «poteau, bâton, broche pour les cheveux» avec l'influence phonétique et sémantique de l'ancien bas francique **harst* «gril» (TLFi). C'est un substantif féminin dont la graphie n'est pas relevée dans les dictionnaires. Le terme est un diminutif de *hâte* désignant une «petite broche à rôtir» et, par métonymie, un «morceau de viande à rôtir» (TLFi). La première attestation du substantif *hâte* date d'entre 1175 et 1180, dans le sens de «broche à rôtir» (TLFi). On trouve aussi une autre graphie dans l'ancienne langue: *aste* (GD IV, 432). Dans le FEW, on trouve le terme *hâtelle*, mais utilisé dans le sens «grande aiguille» (GD IV, 390). Dans le recueil en question, le substantif *hattelle* n'est utilisé qu'une fois. Il est employé dans le titre d'une recette: «Pour faire de hattelles» (fol. 39^r). C'est un plat à base de viande de veau hachée avec de la graisse et des herbes, puis rôtie à la broche.

Hussepot – graphie qui n'est pas relevée dans les dictionnaires du substantif *hochepot*, composée de la forme verbale *hoche*, du verbe *hocher*, et de *pot*. Le verbe *hocher* est emprunté à l'ancien bas francique **hottisôn* «secouer», dérivé en *-isôn* de **hotton* «faire balancer, branler» (TLFi). C'est un substantif masculin désignant «ragoût de bœuf, d'oie, de canard, de navets, de marrons, cuit sans eau» (M), ou bien «plat régional (Flandres), composé de viandes et de légumes divers cuits à l'étouffée» (TLFi). Dans le manuscrit, nous avons affaire au deuxième sens. Le mot a été attesté pour la première fois en 1220, sous la forme *hochepot*. On note également d'autres graphies dans l'ancienne langue: *hoichepoult*, *hossepots*, *hospots*, *hocepos* (GD IX, 761). Dans le recueil, on trouve le terme *hussepot* six fois, p. ex. dans le titre d'une recette «Pour faire une hussepot à l'espagnole» (fol. 26^v). Il y a deux façons de préparer ce plat: au mouton (qu'il faut mettre à l'étouffée avec de l'oignon, du vin, du sucre et de la noix de muscade, à la façon espagnole) pour les jours gras et aussi au poisson (plus précisément, au cabillaud avec du beurre, de l'huile, de l'origan et du gingembre) pour les jours maigres.

Pottefin – emprunt direct qui vient du moyen néerlandais *potkijn* (FEW XVI, 649). Ce substantif masculin désigne un «petit pot» (FEW XVI, 649). Ce terme a été attesté pour la première fois en 1467 (FEW XVI, 649). On note aussi d'autres graphies dans l'ancienne

langue: *pottequin, potequin, potkin, poetkin, potdequin, potlequin* (GD VI, 340). On sait également que ce mot a encore été en usage au dix-huitième siècle, dans les textes provenant du Nord (GD VI, 340). La graphie présente dans notre recueil n'est pas relevée dans les dictionnaires. Dans le manuscrit, le terme est utilisé quatre fois, dans les recettes pour différentes tourtes et pour les gaufres. Cet ustensile est nécessaire pour prendre des liquides: eau, crème ou lait, p. ex. «Prenez un quarteron de fleur de lis avec un pottefin de lait» (fol. 24^v).

II. Maintenant, passons aux mots au sens non attesté dans aucun dictionnaire français.

Esperon – substantif masculin emprunté directement à l'ancien bas francique **sporo* (TLFi), qui s'applique avec le sens d'une «pointe de métal adaptée au talon avec laquelle le cavalier pique sa monture pour la faire avancer» (M). Pourtant, dans notre recueil, il s'agit plutôt d'une sorte de couteau, utilisé pour trancher la pâte, mais ce sens n'est pas relevé dans les dictionnaires. Le terme a été attesté pour la première fois en 1100 (TLFi). On note aussi d'autres graphies dans l'ancienne langue: *espurun, speron, sporonc, espourons, esperuns, esperouns, esporons* (GD IX, 542). Dans le recueil, le terme *esperon* est utilisé une fois, dans la recette pour la soupe à l'anglaise. Comme nous avons déjà dit, cet outil sert à trancher la pâte: «Prenez de la fleur de froment la plus blanche que pourrez trouver, un œuf, du beurre et vin, faites un peu de paste. Puis la roulez avec un rolloir bien fort et ayez un petit esperon propre à trancher paste. Et faites de ladite paste de petites pièces, aussi grandes qu'une petite carte» (fol. 32^v).

Louche – substantif du dialecte normand-picard *louce/loce*, qui vient de l'ancien bas francique **lôtja* «grande cuillère» (TLFi). Il désigne en général un «ustensile de cuisine et de table à cuilleron demi-sphérique et à long manche utilisé en particulier pour servir le potage», ou bien le «contenu d'une louche», ou une «main» (TLFi). Pourtant, en prenant en compte le contexte du recueil: «Vous pourrez aussi de cette pâte faire de bonnes et belles louchez, si vous voulez» (fol. 7^r), ce terme nomme une «pâtisserie en forme de louche», néanmoins ce sens n'est pas relevé dans les dictionnaires. Le terme en question a été attesté pour la première fois au XIIIe siècle, dans le sens de «grande cuillère». On trouve aussi d'autres graphies dans l'ancienne langue: *louce, lousse, locque* (GD V, 38). Dans le recueil, le terme *louche*, utilisé dans le sens de «pâtisserie», est employé deux fois. Les *louches* sont préparées à l'aide de la pâte sous forme plate, qu'il est nécessaire de laisser lever, puis cuire et, ensuite, beurrer. De plus, dans ce recueil, on trouve aussi le terme *louche* utilisé dans le sens d'«ustensile de cuisine et de table».

Tuyau, tuyaulx², tuyeau – dérivé, à l'aide du suffixe *-eau*, d'un mot non attesté, provenant de l'ancien bas francique **thūta* «tuyau» (TLFi). C'est un substantif masculin désignant la «tige d'une plante» (M), mais, si l'on prend en compte le contexte du recueil: «Prenez des pommes douces autant que bon vous semblera et les pellés et leur ostez bien dedans qu'on appelle les tuyaulx» (fol. 30^v): il s'agit d'un endocarpe. Pour la première fois, ce terme a été attesté à la fin du XIe siècle, dans le sens de la « tige creuse du blé et de certaines plantes » (TLFi). On trouve aussi d'autres graphies dans l'ancienne langue: *tuïel, tuyel, tuel, tuial, tueaul, tuez, tuau, tuhaulx, tualx* (GD X, 818; M). Concernant la fréquence, dans notre recueil, la graphie *tuyau* est utilisée trois fois, sa graphie concurrente

² Je note aussi les graphies concurrentes présentes dans le manuscrit Gall. Fol. 220.

tuyaulx au pluriel, une fois, et la forme *tuyeau* également une fois. Le terme en question apparaît dans les recettes pour la tourte de crème, la tourte de pommes et de coings, la tarte aux pommes et aussi pour confire de coings. Il concerne toujours les fruits: «Et après en oster la pelure et le tuyau, faisant un trou par dessous poire» (fol. 5^r).

III. Et puis, on peut passer aux mots d'origine germanique empruntés en tant que tels et qui ne sont pas attestés dans les dictionnaires français.

Helst – substantif masculin, terme qui n'est pas relevé dans les dictionnaires français. Dans le recueil, il se trouve seulement dans le titre d'une recette: «Pour accoustrer ou plutôt bien assaulcer un helst rosty» (fol. 43^r). En prenant en compte le contexte, l'auteur parle d'une sorte de poisson: «Vous prendrez des pommes d'oreage et les laisserez tremper un jour ou deux en eau. Puis les passez parmi une estamine avec du vin. Et y mettez du sucre et de la cannelle à discrétion et laissez le tout un peu bouillir. Et puis versez sur votre poisson» (fol. 43^r). Le mot vient probablement du flamand. La forme de ce terme ressemble au néerlandais *elft* «grande alose», poisson marin, de la famille des harengs.

Leschune – substantif féminin qui n'est pas relevé dans les dictionnaires français. Il désigne une sorte de poisson sec, d'après le contexte dans le titre de la recette: «Comment l'on doit user de ladite leschune ou tremper le poisson sec» (fol. 44^v). Probablement, il s'agit du diminutif de la *loche* qui est un terme bien large pour désigner les poissons d'eau douce et marins, ou bien le nom vient de l'allemand *Lachs* «saumon». Dans le manuscrit le mot est utilisé deux fois dans cette recette. Le poisson doit être lavé et trempé quatre jours dans l'eau: «Après l'avoir lavé bien net, le mettant à cuire et y jetant dessus de ladite leschune. Et le laissé aussi tremper l'espace de quatre jours, mais chaque fois de l'eau claire» (fol. 44^v).

Overgerste – substantif venant du néerlandais *gerst* «orge» et *over* «sur». Il désigne la «levure de bière», ou bien, si l'on parle de l'orge, le «levain panaire» et est utilisé pour *ghis*, en prenant en compte le contexte: «Et y mettre une cuillère de ghis appelé overgerste» (fol. 49^r). Le terme en question est employé seulement une fois, dans la recette pour les gaufres.

Pricque – emprunt assimilé qui vient du néerlandais *prik* «lamproie» et qui n'est pas relevé dans les dictionnaires français. Dans le recueil, ce substantif féminin est utilisé deux fois, par exemple: «Prenez vostre lamproie ou pricque et ostez toute l'ordure avec un drap» (fol. 43^r). Comme nous voyons, l'auteur du recueil y note deux formes de ce mot en deux langues et, ainsi, il nous donne les traces de sa provenance.

Schelvis – emprunt direct de la forme néerlandaise *schelvis* «églefin, aiglefin». Ce substantif masculin n'est pas relevé dans les dictionnaires français. Dans le recueil, le mot est utilisé une fois, dans le titre de la recette: «Pour rostir un schelvis ou esclefin» (fol. 41^v). Encore une fois, l'auteur du recueil y présente deux formes d'un mot en deux langues.

Spritsen – substantif au pluriel du terme néerlandais *sprits*, qui provient peut-être du verbe allemand *spritzen* 'injecter'. Cet emprunt assimilé désigne une sorte de petits gâteaux néerlandais faits avec du beurre, de la farine de gruau et du sucre (d'habitude, la pâte est injectée à l'aide d'une poche à douilles). Le terme n'est pas relevé dans les dictionnaires français. Dans le recueil, ce substantif est trouvé une fois seulement dans le titre d'une recette: «Pour faire spritsen» (fol. 49^v). L'auteur propose de préparer ces gâteaux à base de lait, de farine et d'œufs. Après, il faut estamper ou pétrir la pâte et la faire cuire. Ainsi il est clairement visible qu'il s'agit d'une variation de cette recette.

Struyven – emprunt au néerlandais *struif* «omelette» dont le pluriel est *struiven*. Le terme n'est pas relevé dans les dictionnaires français. Le substantif est utilisé deux fois dans le recueil, dans les titres de deux recettes: «Pour faire struyven» (fol. 49^v); «Pour faire struyven de ris» (fol. 49^v). Dans le premier cas, il s'agit d'une préparation à base de farine, d'œufs et d'eau. Après, il faut les «frir sur le feu avec du beurre en une payelle à faire voutes, le faisant couvrir tout à l'entour de la payelle» (fol. 49^v). Dans le deuxième cas, c'est une préparation avec du riz bouilli, du lait, des œufs, du beurre et de la farine. Puis, il faut la cuire dans la poêle.

En guise de conclusion, il faut souligner ici que le recueil Gall. Fol. 220 nous fournit un assez grand nombre de germanismes (environ 10% des mots culinaires sont empruntés aux langues germaniques). Nous avons affaire aux emprunts assimilés orthographiquement (par exemple *craecquebesse*); aux emprunts directs (p. ex. *estorgeon*) et aux emprunts indirects (p. ex. *haischer*). On trouve également les termes dont la provenance germanique n'est pas sûre, mais reste bien probable (p. ex. *leschune*, *helst*).

C'est évident que, dans les livres culinaires, les noms des plats sont empruntés et non pas traduits. Il y a des mets qui sont strictement liés à une culture donnée et leurs noms apportent non seulement une signification concrète, mais aussi un contexte culturel (p. ex. *pizza* – mot compris dans presque chaque langue du monde). Cette situation est visible également dans notre recueil où les noms des préparations telles que *spritsen*, *struyven* sont trouvés. L'auteur du manuscrit ne veut pas les traduire, car ces pâtisseries sont vraiment liées à la région où elles sont produites et consommées. En plus, on a vu dans le Gall. Fol. 220 qu'on a emprunté au néerlandais beaucoup de noms de poissons. Cela ne doit pas nous surprendre, car, à cette époque-là, les Pays-Bas étaient l'une des puissances maritimes qui avaient développé la pêche commerciale. On sait que, du XVe au XVIIe siècle, celle-ci constituait une des principales ressources économiques des Pays-Bas. Ainsi, c'est normal que beaucoup de termes concernant la mer (et les poissons évidemment) viennent du néerlandais (*cabillaud*, *schelvis*) (Grevisse, Goosse, 1986, p. 212).

De plus, notre livre de cuisine est exceptionnel, car, dans la terminologie culinaire qui y est présente, nous trouvons des unités lexicales germaniques qui ne fonctionnent pas dans le système lexical français. On doit cette situation à notre auteur qui est originaire de Flandre et connaît les deux langues et les deux cultures. Ce qui est aussi intéressant dans le contexte de notre recueil, c'est le fait que son auteur juxtapose souvent deux mots (français et flamand / néerlandais) pour désigner le même produit (p. ex. «Pour faire une tarte de cousine, ce qu'ils appellent de craecquebesse», «Et y mettés une cuillière de ghis appelé overgerste»). S'il est bilingue, il comprend les deux équivalents. Mais pourquoi les utilise-t-il ensemble ? Peut-être n'est-il pas sûr du terme français et il veut être plus clair pour le lecteur.

En outre, il faut dire ici que, dans ce manuscrit, on trouve aussi des graphies des emprunts aux langues germaniques qui ne sont pas notées dans les dictionnaires français (*hussepot*, *grisser*).

Il est très intéressant qu'aujourd'hui, au vingt et unième siècle, nous puissions toujours élargir le corpus des mots du seizième siècle, en analysant le manuscrit peu connu.

Bibliographie

- Birlouez E. (2011), *Festins princiers et repas paysans à la Renaissance*, Rennes, Éditions Ouest-France.
- Deroy L. (1956), *L'emprunt linguistique*, Liège, Presses Universitaires de Liège.
- Godefroy F. (1891–1902), *Dictionnaire de l'ancienne langue française et de tous ses dialectes du IXe au XVe siècle*, 9 vol., Paris, F. Vieweg, Libraire-Éditeur.
- Grevisse M., Goosse A. (1986), *Le bon usage: grammaire française*, Paris, Gembloux: Duculot.
- Mellema E. (1602), *Dictionnaire ou Promptuaire françois-flameng: très ample et très copieux...*, Rotterdam.
- Moroz S. (2018), *Les recueils manuscrits des recettes de cuisine des XVIe et XVIIe siècles, conservés dans la collection « berlinoise » à la Bibliothèque Jagellonne de Cracovie, comme source du savoir sur la cuisine française de ladite période. Étude linguistique et culturelle, accompagnée de l'édition critique de textes*, Białystok, Wydawnictwo Prymat.
- Paque E. (1896), *De Vlaamsche Volksnamen der Planten van België Fransch-Vlaanderen en Zuid-Nederland*, Namen.
- Tylus P. (2009), *Cookery books among the French manuscripts in the Jagiellonian Library Berlin Collection in Kraków*, « Fibula », No 1, p. 43–52.
- Tylus P. (2010), *Manuscrits français de la collection berlinoise disponibles à la Bibliothèque Jagellonne de Cracovie (XVIe–XIXe siècles)*, Cracovie, « Fibula II » [Collectio Fibulae].
- Wartburg W. (1922–1967), *Französisches etymologisches Wörterbuch: eine Darstellung des galloromanischen Sprachschatzes*, Basel, R.G. Zbinden.

Sitographie

- info.filg.uj.edu.pl/fibula [consulté le 24/02/2020].
- www.cnrtl.fr/definition/ [consulté le 2/09/2020].
- www.cnrtl.fr/definition/dmf/ [consulté le 2/09/2020].
- <http://www.vandale.nl/opzoeken?pattern=struinen&lang=nf> [consulté le 2/09/2020].
- https://provenienz.gbv.de/Georg_August_Freund [consulté le 13/08/2021].

Streszczenie

Germanizmy w rękopisie Gal. Fol. 220 przechowywanym w kolekcji berlińskiej w Bibliotece Jagiellońskiej w Krakowie”

Rękopis Gall. Fol. 220 jest zbiorem przepisów kulinarnych, przechowywanym obecnie w kolekcji berlińskiej w Bibliotece Jagiellońskiej w Krakowie. Jest to anonimowa książka pochodząca z szesnastego wieku, napisana w języku francuskim. Znajdujemy w niej przepisy na wiele dań popularnych już w Średniowieczu, jednak możemy również zauważyć dania charakterystyczne dla epoki Renesansu. Po analizie terminologii kulinarnej obecnej w manuskrypcie należy zwrócić uwagę na obecność germanizmów. W niniejszym artykule zamierzamy przedstawić terminy kucharskie pochodzenia germańskiego i wyjaśnić, dlaczego słowa pojawiają się w tego typu zbiorze, mającym charakter książki użytkowej.

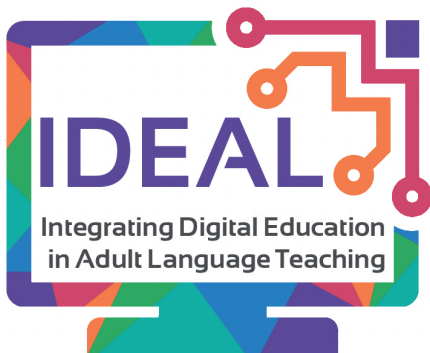
Słowa kluczowe: rękopisy, XVI wiek, kolekcja berlińska, terminologia kulinarna, kuchnia francuska

Abstract

Germanisms in the manuscript Gall. Fol. 220 preserved in the Berlin collection at the Jagiellonian Library of Cracow

The manuscript Gall. Fol. 220 is a collection of recipes, preserved in the Berlin collection at the Jagiellonian Library in Krakow. It is an anonymous book, which comes from the sixteenth century, written in French. It contains many dishes and products popular already in the Middle Ages, but also the recipes for dishes typical of the Renaissance. After analyzing the culinary terminology present in this collection, we can see that there are some Germanic terms. In this article, we intend to present the cooking terms that are of Germanic origin and explain why the words appear in this type of collection, which has the character of a reference book in the French language.

Keywords: manuscripts, XVI century, Berlin collection, culinary terminology, French cuisine

Integracja edukacji cyfrowej w nauczaniu języków obcych osób dorosłych

CELE

Podczas trwania projektu IDEAL, do 31 grudnia 2021, planowane są następujące działania:

Analiza potrzeb:

Co dokładnie oznacza bycie cyfrowo kompetentnym nauczycielem języka obcego?

Stworzenie europejskiego profilu kompetencji:

Opracowanie profilu „cyfrowo kompetentnego nauczyciela języka obcego” z wykorzystaniem deskryptorów z takich dokumentów jak:

- Europejskie Ramy Kompetencji Cyfrowych dla Edukatorów (DigCompEdu),
- Europejski System Opisu Kształcenia Językowego (CEFR),
- Europejskie Ramy Kwalifikacji (EQF).

Przygotowanie innowacyjnych materiałów dostępnych on-line (OER):

Przykłady dobrych praktyk i samouczki video, ułatwiające praktyczną naukę.

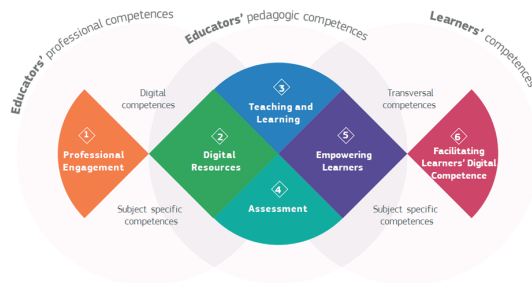
Co-funded by the
Erasmus+ Programme
of the European Union

The European Commission's support for the production of this publication does not constitute an endorsement of the contents, which reflect the views only of the authors, and the Commission cannot be held responsible for any use which may be made of the information contained therein.

www.ideal-project.eu @IDEAL-project

PODSTAWY

Europejskie Ramy Kompetencji Cyfrowych dla Edukatorów (DigCompEdu, 2017)

INSTYTUCJE PARTNERSKIE

Koordinator projektu:

Volkshochschule im Landkreis
Cham e.V., Niemcy
www.vhs-cham.de

Partnerzy:

InnoQuality Systems, Irlandia
www.innoqualitysystems.com

SudConcept, Francja
www.sudconcept.eu

Akademia
Humanistyczno-
Ekonomiczna
w Łodzi

Akademia Humanistyczno-
-Ekonomiczna w Łodzi, Polska
www.ahelodz.pl

Universidad
de Extremadura, Hiszpania
www.unex.es

Università per Stranieri
di Siena, Włochy
www.unistrasi.it

Czasopismo „Językoznawstwo” publikuje na swych łamach materiały poświęcone aktualnym problemom współczesnej lingwistyki obejmujące zagadnienia systemu gramatycznego i leksykalnego, semantyki i pragmatyki językowej, leksykologii i leksykografii, gramatyki kontrastywnej, socjolingwistyki, kontaktów językowych, polityki językowej oraz procesów nauczania i uczenia się języków obcych.

The journal "Linguistics" publishes articles that examine current problems of contemporary linguistics and covers the grammatical and lexical system, semantics and language pragmatics, lexicology and lexicography, contrastive grammar, sociolinguistics, linguistic contacts, language policy as well as teaching and learning foreign languages.

Kamil Iwaniak Metafory konceptualne w niemieckich związkach frazeologicznych odnoszących się do ludzkich procesów poznawczych

Irina Kuznetzova Славянские устойчивые сравнения с компонентом – названием хлебобулочного изделия

Natalia Grushina Дейктические элементы со значением времени в языке и тексте

Alexandr Savchenko, Mikhail Khmelevskiy Образы национальных характеров и юмористические персонажи балканских народов Южной Славии сквозь призму их стереотипного отображения в современных анекдотах

Julia Klyus Inwektywa jest kobietą. Socjolingwistyczne determinanty inwektywizacji języka na przykładzie hasel protestowych ze Strajku Kobiet 2020

Danuta Grzesiak-Witek „Dziecko w skorupie”. Ograniczenia w nabywaniu mowy i języka przez jednostki z zaburzeniami ze spektrum autyzmu

Magdalena Szumska Dylematy związane z włączaniem uczniów dyslektycznych do systemu edukacji

Jolanta Rygiel Bilingual Education in the United Arab Emirates

Les Beley Історія української мови з перспективи мовного планування

Anna Iacovou O pewnym sposobie użycia form deminutywnych w języku rosyjskim XVII – początku XVIII wieku

Sara Moroz Germanizmy w rękopisie Gal. Fol. 220 przechowywanym w kolekcji berlińskiej w Bibliotece Jagiellońskiej w Krakowie”

